MELO IMPERATORIUS

Kas buvo vienvaldis Lodzės geto valdovas, svarbiausias vokiečių armijos tiekėjas žydas Rumkovskis? Nusikaltėlis ar šventasis? Kolaborantas ar gelbėtojas?

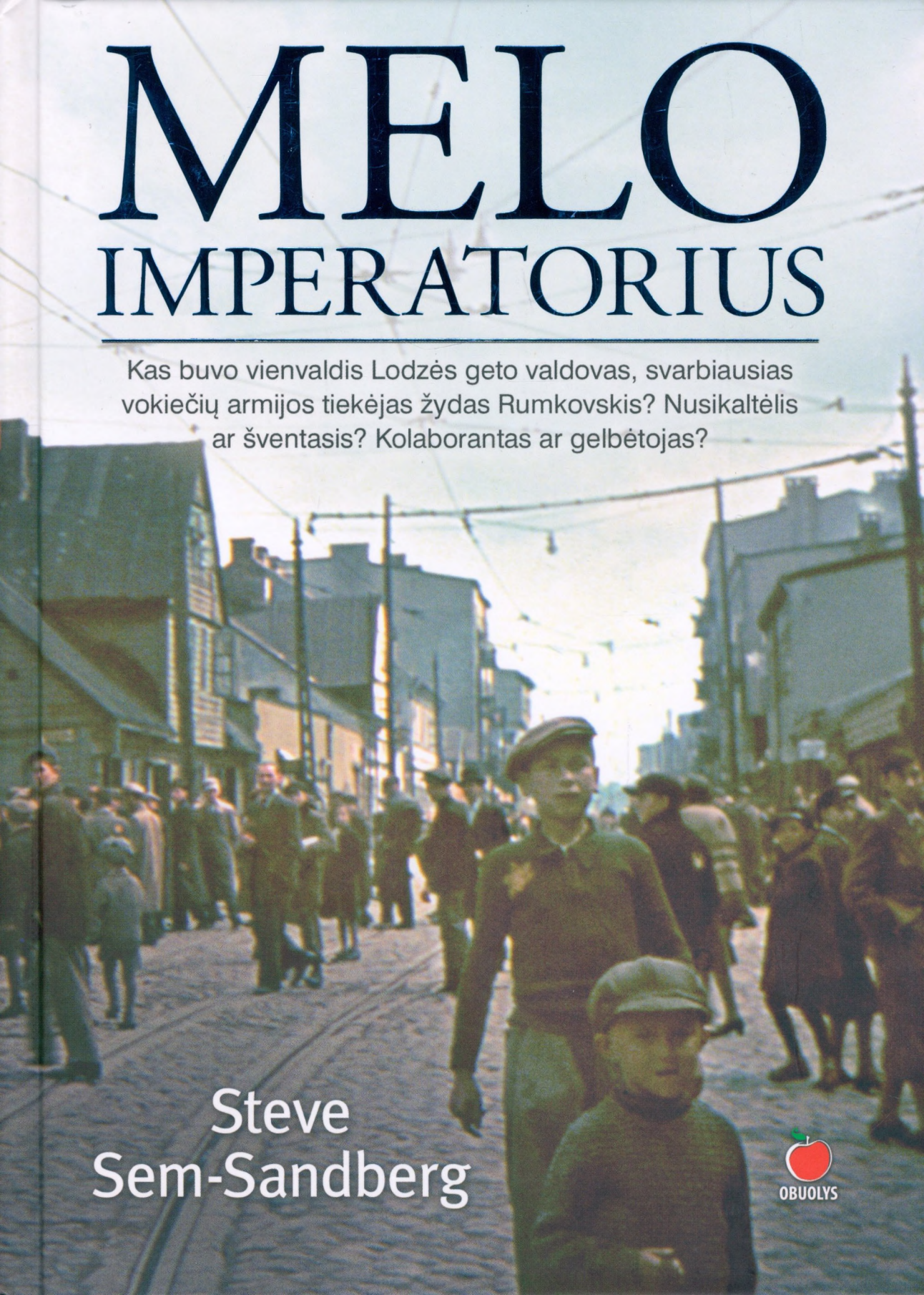

Steve Sem-Sandberg

OBUOLYS

STEVE SEM-SANDBERG

MELO IMPERATORIUS

Romanas

Iš švedų kalbos vertė
VIRGINIJA JURGAITYTĖ

OBUOLYS

UDK 821.113.6-31
Se64

Versta iš: Steve Sem-Sandberg
De fattiga i Łódź
2009

SWEDISH ARTSCOUNCIL
Knygos vertimą rėmė Švedijos menų taryba

ISBN 978-609-403-777-1

Copyright © Steve Sem-Sandberg 2009
Published by agreement with Nordin Agency AB and OKNO Literary Agency, Sweden
© Vertimas į lietuvių kalbą, Virginija Jurgaitytė, 2015
© Viršelio dizainas, Andrius Morkeliūnas, 2015
© UAB MEDIA INCOGNITO, 2015

Memorandumas

Lodzė, 1939 m. gruodžio 10 d.
Konfidencialu
Slaptai

Geto įkūrimas Lodzėje

Pagrįstai galima daryti prielaidą, kad šiandien Lodzėje gyvena apie 320 000 žydų. Neįmanoma visų evakuoti vienu metu. Išsamus tyrimas, atliktas už tai atsakingų institucijų, parodė, kad neįmanoma jų visų įkurdinti viename uždarame gete. Einant laikui žydų klausimas bus išspręstas tokia tvarka:

1) visi žydai, gyvenantys į šiaurę nuo ribos, kurią sudaro Listopado gatvė, Nepriklausomybės aikštė ir Pomorskos gatvė, turi būti įkurdinti uždarame gete, kad, pirma: tankiai vokiečių apgyvendintas centras aplink Nepriklausomybės aikštę (Plac Wolności) būtų išlaisvintas nuo žydų; antra: šis getas turi apimti ir šiaurines miesto dalis, kuriose gyvena jau beveik vien žydai;

2) darbingi žydai, gyvenantys kitose Lodzės dalyse, bus sutelkti į specialius darbo būrius ir apgyvendinti barakuose, kur bus griežtai kontroliuojami.

Šiam planui ruoštis ir jį įgyvendinti turi būti štabas, sudarytas iš atstovų nuo:

1. NSDAP (Vokietijos nacionalsocialistinė darbo partija).

2. Lodzės atstovo prie vyriausybės prezidiumo Kališe.

3. Lodzės apgyvendinimo, darbo ir sveikatos departamento.

4. Viešosios policijos.

5. Saugumo policijos.

6. „Kaukolės" junginių (SS pajėgų).

7. Pramonės ir prekybos kontorų.

8. Finansinių kontorų.

Be to, turi būti imtasi šių išankstinių priemonių:

1) įvertinti, kaip reikės uždaryti gatves, įvairių pastatų įėjimus, išėjimus ir pan.;

2) įvertinti, ko būtina imtis, kad palei geto ribas būtų pastatyta sargyba;

3) gauti iš miesto tarybos tokią medžiagą, kuri būtina pačiam getui uždaryti;

4) imtis būtinų priemonių sveikatos priežiūrai gete palaikyti ir ypač tokių, kurios užkirstų kelią epidemijoms (tiekti vaistus ir medicininę įrangą);

5) paruošti ateičiai taisykles, kaip iš geto bus pašalinamos šiukšlės ir atliekos, kaip į žydų kapines bus transportuojami lavonai, arba atidaryti tokias kapines gete;

6) aprūpinti getą būtinu kuro kiekiu.

Kai tik bus įvykdytos šios parengiamosios priemonės ir sutelkta pakankamai daug sargybinių, aš nustatysiu datą, kada getas bus įkurtas, tiksliau tariant, nurodytu metu palei anksčiau nurodytas ribas bus išstatyta sargyba, o gatvės bus atitvertos spygliuota viela ir kitokiomis atitvaromis. Tuo pat metu namų fasadai bus užmūryti arba kitaip užblokuoti iš geto vidaus. Gete bus įkurta žydų savivalda. Ją sudarys žydų vyresnysis ir išplėsta bendruomenės taryba (*kehila*).

Lodzės maisto produktų kontora aprūpins getą maistu ir kuru, kurie bus pristatomi į tam tikras geto vietas, kuriose viskuo pasirūpins žydų administracija. Tiekimas vyks tik su sąlyga, kad getas galės sumokėti už maistą ir kurą prekėmis, audiniais ir medžiagomis ar panašiais dalykais. Tokiu būdu ištrauksime iš žydų visas vertybes, kurias jie yra pasisavinę ir sukaupę.

Tuo pat metu, kai getas bus atidarytas, arba netrukus vėliau, turi būti patikrintos ir kitos miesto dalys, kad į getą būtų pervežti visi dirbti pajėgūs žydai. Darbingi žydai bus paskirti į specialius darbo būrius saugomuose barakuose, pastatytuose miesto valdžios ir Saugumo policijos.

Dėl išvardytų dalykų būtina padaryti išvadą: visi į darbo būrius paskirti žydai turi būti ne iš geto. Tie, kurie bus įkurdinti barakuose ir pasirodys nepajėgūs dirbti arba susirgs, turės būti perkelti į getą. Vis dar darbingi geto žydai turės atlikti būtinus darbus vietoje. Vėliau nuspręsiu, kaip darbingus žydus perkelti iš geto į darbo barakus.

Savaime suprantama, getas tik laikina priemonė. Pasilieku teisę nuspręsti, kada ir kokiu būdu Lodzė bus išvalyta nuo žydų. Vienaip ar kitaip, galutinis tikslas kartą ir visiems laikams išdeginti šį užkrečiamą pūlinį.

[parašas]

Ubelhioras

Prologas

Pirmininkas vienas

(1942 m. rugsėjo 1–4 d.)

Visa, ką tik tavo ranka imasi daryti, daryk visomis jėgomis, nes jokiõs veiklos, jokių sumanymų, jokio išmanymo, jokios išminties nebebus Šeole, į kurį esi pakeliui.

Mokytojo (Koheleto) knyga 9:10

Tai buvo tą dieną, amžiams įsirėžusią geto atmintyje, kai Pirmininkas visų akivaizdoje pranešė nebeturįs kito pasirinkimo, kaip tik išsiųsti visus geto vaikus ir senelius. Tą pat popietę, prieš pranešdamas šią žinią, jis sėdėjo kabinete Balutų aikštėje, laukdamas aukštesnių jėgų įsikišimo ir išgelbėjimo. Geto ligonius jis buvo priverstas atiduoti jau anksčiau. Buvo likę tik seniai ir vaikai. Ponas Neftalinas, prieš kelias valandas vėl sušaukęs komisiją, įspėjo, kad sąrašai turi būti paruošti ir perduoti gestapui vėliausiai iki vidurnakčio. Kaip reikės paaiškinti žmonėms, kokia siaubinga jam ši netektis? „Gyvenu šešiasdešimt šešerius metus, bet dar nepatyriau laimės vadintis tėvu, o dabar valdžia manęs reikalauja, kad paaukočiau visus savo vaikus."

Ar bent vienas iš jų pagalvojo, kaip jis jautėsi tą akimirką?

(„Ką aš jiems pasakysiu?" paklausė jis daktaro Milerio tą popietę susirinkus komisijai. Daktaras Mileris atsuko į jį sunykusį veidą, ir net teisėjas Jakubsonas, sėdėjęs už daktaro, įdėmiai pažvelgė į akis. Tada abu patarė:

Pasakyk tiesą. Jei nėra ką daugiau sakyti, turėsi pasakyti tiesą.

Bet kaip gali egzistuoti Tiesa, jei neegzistuoja Įstatymas, ir kaip gali būti koks nors Įstatymas, jei nebėra Pasaulio?)

Mirštančių vaikų balsams aidint galvoje, Pirmininkas nusikabino švarką nuo kablio ant barako sienos, pakabintą panelės Fuchs, negrabiai įkišo raktą į spyną ir šiaip ne taip atidarė duris. Balsai vėl paėmė viršų. Bet už jo kabineto durų nebuvo nei Įstatymo, nei Pasaulio, tik tai, kas liko iš asmeninio štabo – pustuzinis nuo laukimo išsekusių kontoros darbuotojų su nepavargstančiąja panele Fuchs priešakyje. Tądien, kaip ir visada, ji vilkėjo kruopščiai išlygintą palaidinę baltais ir mėlynais dryželiais ir buvo užsidėjusi šinjoną.

Jis pasakė:

Jei Viešpats būtų norėjęs leisti savo paskutiniam miestui pražūti, jis būtų man pasakęs. Ar bent jau davęs ženklą.

Bet štabo nariai pažvelgė į jį nieko nesuprasdami ir priminė:

Pone Pirmininke, mes jau valandą vėluojame.

Saulė atrodė taip, kaip būna Elulo mėnesį, kaip artėjančio teismo dieną; ji smaigstė odą tarsi tūkstančiais adatų. Dangus tamsus kaip švinas, jokio vėjelio. Gaisrinės kieme susirinko apie pusantro tūkstančio žmonių. Pirmininkas dažnai skaitydavo ten pranešimus. Žmonės ateidavo paklausyti iš smalsumo. Ateidavo paklausyti apie Pirmininko ateities planus, apie atvežamą maisto krovinį, apie laukiantį darbą. Susirinkusieji šiandien atėjo ne iš smalsumo. Vargu ar smalsumas būtų privertęs juos palikti eiles prie bulvių sandėlio ir dalijimo punktų ir ateiti tokį kelią iki gaisrinės aikštės. Niekas neatėjo paklausyti naujienų. Žmonės susirinko išklausyti nuosprendžio – kalėti iki gyvos galvos ar, neduok Dieve, pasmerkimo myriop. Tėvai ir motinos atėjo išgirsti nuosprendžio savo vaikams. Senukai sukaupė paskutines jėgas, kad sužinotų, ką jiems parengė likimas. Dauguma susirinkusiųjų buvo seniai, pasirėmę plonomis lazdomis arba įsitvėrę vaikų rankų. Čia buvo jaunų žmonių, kurie stipriai gniaužė savo vaikų rankas. Čia buvo ir vienišų vaikų.

Jie stovėjo nulenkę galvas, nuleidę veidus, sudarkytus skausmo, jų vokai ištinę, o gerkles gniaužė verksmas; šie žmonės – visi pusantro tūkstančio, susirinkusių aikštėje, – buvo panašūs į miestą ar gyvenvietę savo paskutinę gyvavimo akimirką; saulėkaitoje jie laukė savo Pirmininko ir pražūties.

Juzefas Zelkovičius: *Tomis košmariškomis dienomis,* 1944
(*In jejne koshmarne teg*).

Tą popietę visas getas sukilo ant kojų.

Nepaisant to, kad asmens sargybiniams pavyko išlaikyti daugumą prasčiokų per atstumą, keliems išsišiepusiems išdykėliams vis dėlto pasisekė įsiropšti į vežimą. Jis buvo atsirėmęs į nuleistą fajetono stogą, neturėjo jėgų užvožti jiems lazda, kaip buvo įpratęs. Atsitiko taip, kaip pikti liežuviai visą laiką plakė jam už nugaros: kad su juo baigta, kad jo, kaip geto Prezidento, laikas praėjo. Po visko sakys, kad jis buvo netikras teisėjas, priėmęs neteisingą sprendimą, *eved hagermanim**, kad rūpinosi visai ne savo tautos gerove, o tik kaip įgyti valdžios ir naudos sau.

Vis dėlto jam visą laiką rūpėjo tik geto gerovė.

„Viešpatie Dieve, – pagalvojo jis. – Kaip Tu galėjai šitaip su manim pasielgti?“

Prie gaisrinės kiemo svilinančioje kaitroje jau grūdosi žmonės. Jie bus išstovėję čia jau kelias valandas. Vos išvydę asmens sargybinius, žmonės metėsi ant jo kaip gauja įsiutusių žvėrių. Pačiame priekyje policininkai sustojo į eilę ir daužė žmones lazdomis, kad nustumtų minią atgal. Bet to buvo negana. Tarp policininkų nugarų vis dar matėsi besibraunantys išsišiepę žmonės.

Buvo nuspręsta, kad pirma kalbės Varšavskis ir Jakubsonas, o jis tuo metu palauks pakylos šešėlyje, kad kiek tik įmanoma sušvelnintų skausmą, užplūsiantį jam paskelbus tą žiaurią žinią. Bet kai atėjo laikas pakilti ant tribūną atstojančios pakylos, paruoštos iš anksto, ten nebuvo jokio šešėlio ir jokios tikros pakylos – tik paprasta kėdė ant svyruojančio stalo. Jam teks stovėti ant tokio netvirto pagrindo, kol ta bjauri, juoda masė tyčiosis ir koneveiks jį, stovėdama pavėsingoje kiemo pusėje. Jis išsigando tos banguojančios tamsios minios, tokios dar nebuvo matęs. Dabar suprato, kad būtent taip turėjo jaustis pranašai tą akimirką, kai atsistodavo prieš savo tautą, – kaip Ezekielis, iš apgultos Jeruzalės, *kruvinojo miesto*, kalbėjęs apie būtinybę apvalyti miestą

* hebr. žydų vergas – *Vert. past.*

nuo visokio blogio ir bjaurasties bei paženklinti kaktą tų, kurie vis dar laikosi tikrojo tikėjimo.

Varšavskis kalbėjo šitaip:

Vakar Pirmininkas gavo įsakymą išsiųsti daugiau kaip dvidešimt tūkstančių žmonių... tarp jų – mūsų vaikus ir pačius vyriausius šeimos narius.

Kaip keistai gali pasisukti likimas. Mes visi pažįstame mūsų Pirmininką!

Visi žinome, kiek daug gyvenimo metų, jėgų, darbo ir sveikatos jis paskyrė auklėdamas žydų vaikus.

O dabar jie reikalauja šito iš jo, pasirinkę būtent JĮ iš visų žmonių...

Jis dažnai įsivaizduodavo, kad su mirusiaisiais galima kalbėtis. Tik tie, kurie jau išsmuko iš geto, būtų galėję pasakyti, ar jis pasielgė teisingai ar ne, išsiųsdamas tuos, kurie vis tiek nebūtų turėję kitokio gyvenimo.

To sunkaus laikotarpio pradžioje, – kai valdžia buvo ką tik pradėjusi deportuoti žmones, – jis liepė atsiųsti fajetoną, kad galėtų aplankyti laidojimo vietą Marysine.

Begalinės dienos sausio ar vasario pradžioje, kai lygumas aplink Lodzę – didžiulius bulvių ir burokų laukus – dengė blyškus, šaltas, drėgnas rūkas. Sniegas tirpo lėtai, bet vis dėlto tirpo, atėjo pavasaris, o saulė kabojo taip žemai virš horizonto, kad atrodė, jog visas horizontas užlietas bronza. Priešinėje saulės šviesoje išryškėjo kiekviena detalė: griežti medžių kontūrai ochros rudumo laukų fone, čia bei ten – ryškiai violetinė tvenkinio ar upelio vagos dėmė, pasislėpusi už kalvelės lygumoje.

Tokiomis dienomis jis susitraukęs, nejudėdamas tūnodavo fajetono gale; priekyje sėdėdavo Kuperis, kurio nugara buvo išlinkusi taip pat kaip ir botagas, laikomas ant kelių.

Anapus tvoros vienas iš vokiečių sargybinių pilkšva uniforma tai sustingęs stovėdavo, tai imdavo be perstojo vaikščioti aplink savo būdelę. Kai kuriomis dienomis atviruose laukuose ir arimuose ūžaudavo stiprus vėjas, skraidindamas smėlį ir dulkes, bet kartais atnešdamas per tvorą ir mūro sienas popierinių šiukšlių. O su dulkančia žeme atsklisdavo ir rūgštus sulfitų kvapas iš fabrikų Lodzėje bei paukščių klegesys ir galvijų mūkimas iš kaimyninių lenkų sodybų. Tada tapo akivaizdu, kad tas aptvėrimas sąlyginis. Sargas stovėdavo bejėgis, mėgindamas pasipriešinti atkakliam vėjui, beprasmiškai plaikstančiam paltą aplink rankas ir kojas.

Bet Pirmininkas sėdėdavo tyliai, nekrutėdamas, aplink skraidant smėliui ir žemėms. Vyras neparodydavo, ar jį jaudina tai, ką mato ir girdi aplinkui.

Vyras, dirbęs duobkasiu Baruko Praškerso būryje, buvo vardu Juzefas Feldmanas. Septynias dienas per savaitę, net ir per šabą, – nes taip įsakė valdžia, – jis kasdavo kapus mirusiesiems. Kapai nebūdavo dideli: septyniasdešimties centimetrų gylio ir pusmetrio pločio. Kaip tik tokio dydžio, kad įtilptų kūnas. Bet turint galvoje tai, kad per metus reikėdavo iškasti du, gal tris tūkstančius kapų, supranti, kad tai buvo sunkus darbas. Be to, dažniausiai vėjui čaižant veidą smiltimis.

Kasti žiemą būdavo neįmanoma. Kapus žiemai tekdavo iškasti dar šiltuoju metų laiku, todėl Feldmanas su kitais duobkasiais daugiausia dirbdavo būtent tada. Šaltuoju metų laiku jis grįždavo į savo „kontorą“ ir ilsėdavosi.

Prieš karą Juzefas Feldmanas turėjo nedidelį daržininkystės ūkį Marysine. Dviejuose šiltnamiuose jis augindavo pomidorus, agurkus ir kitokias daržoves – gūžines salotas ir špinatus; taip pat pardavinėdavo svogūnėlius ir maišelius su sėklomis pavasarinei sėjai. Dabar šiltnamiai stovėjo tušti ir apleisti, išdaužytais stiklais. Juzefas Feldmanas žiemodavo paprastame rąstiniame namelyje šalia vieno šiltnamio. Tame namelyje būdavo jo kontora. Jos gale palei sieną stovėjo žemas medinis gultas. Čia buvo ir malkinė krosnis su kaminu, išvestu skersai pro langą, bei nedidelė viryklė, kūrenama propano dujomis.

Formaliai visas sklypas ir senieji sodų sklypeliai Marysine priklausė geto vyresniajam, kuris buvo viską išnuomojęs savo nuožiūra. Tai galiojo ir anksčiau kolektyviai valdytai žemei, sionistų *hachsharot* – dvidešimt vienam ap-

tvertam sklypui su ilgomis eilėmis kruopščiai apipjaustytų vaismedžių, – geto pionieriai ten dirbdavo dieną ir naktį. Tas pat galiojo ir Borachovo kibucui, apleistam Hašomero komunos daržui Tuščiojoje gatvėje, kur buvo auginamos daržovės, ir jaunimo kooperatyvui „Chazit Dor Bnej Midbar“, ir dideliems, atviriems laukams už sugriuvusių senų pašiūrių įrankiams, kurias vadino Praškerso dirbtuvėmis. Tuose laukuose ganėsi kelios likusios geto karvės. Visa tai priklausė Pirmininkui.

Bet dėl kažkokios priežasties jis paliko Feldmanui šiojo sklypą. Tuos du dažnai galėdavai matyti kartu Feldmano kontoroje. Didysis ir mažasis. (Juzefas Feldmanas buvo nedidelio ūgio. Apie jį sakydavo, kad vos matosi per kasamos duobės kraštą.) Pirmininkas papasakojo apie savo planus paversti teritoriją aplink Feldmano sodą didžiuliu burokų lauku, o ant šlaito link kelio pasodinti vaismedžių.

Žmonės apie Pirmininką dažnai kai ką sakydavo. Iš tikrųjų jis mieliau bendraudavo su paprastais, eiliniais žmonėmis, o ne rabinais ir geto tarybos nariais. Jis geriau jausdavosi tarp chasidų mokykloje Liutomersko gatvėje arba su neišsilavinusiais, bet tikinčiais žydais ortodoksais, kurie lankydavosi didelėse kapinėse Brackos gatvėje tol, kol buvo leidžiama. Ten jie ištisas valandas klūpėdavo tarp kapų, užsidengę galvas talitais ir sukišę nosis į nučiupinėtas maldaknyges. Visi, kaip ir jis pats, buvo kažko netekę – žmonos, vaiko, turtingo ir sveiko giminaičio, kuris dabar, kai jie seni, būtų galėjęs duoti jiems maisto ir pastogę. Tas pats amžinas vaizdas – *shokeln* ir ta pati rauda, kaip ir visais laikais:

Kodėl gyvenimo dovana suteikiama tam, kuris taip kankinasi,
Tam, kuris laukia mirties ir niekaip jos nesulaukia,
Tam, kuris apsidžiaugtų tik radęs savo kapą,
Tam, kurio kelias dunkso tamsoje,
Kuris apsuptas, uždarytas Dievo?

Jaunesnieji dejavo tyliau:

– Jei Mozė būtų palikęs mus Micrajime, mes visi būtume galėję sėdėti kavinėje Kaire, o ne uždaryti čia.

– Mozė žinojo, ką darė. Jei nebūtume palikę Micrajimo, nebūtume sulaukę tokios palaimos kaip Tora.

– O ką mums davė Tora?

– Parašyta: „Im ein Torah, ein kemach“ – „Be Toros nėra duonos“.

– Aš visiškai įsitikinęs, kad net jei mes būtume turėję Torą, duonos vis tiek nebūtų buvę.

Pirmininkas mokėjo Feldmanui, kad tas žiemą prižiūrėtų jo vasaros rezidenciją Karolio Miarkos gatvėje. Beveik visi Vyriausiųjų tarybos nariai be buto gete turėjo ir „vasaros būstą“ Marysine. Žmonės kalbėjo, kad kai kurie iš ten niekada neišvykdavo, kaip, pavyzdžiui, Pirmininko brolienė princesė Helena, kuri, kaip buvo kalbama, palikdavo vasaros rezidenciją tik tada, kai Kultūros namuose vykdavo koncertas arba kai koks nors turtingas įmonės direktorius surengdavo vakarienę geto *shpitsn**; tada ji visada pasipuošdavo kuria nors iš savo daugybės elegantiškų skrybėlaičių su plačiais, atlenktais kraštais ir atsinešdavo vieną iš mėgstamiausių kikilių, patupdytą iš kanapinės virvės nupintame krepšyje. Princesė Helena kolekcionavo paukščius. Sode prie namo Marysine ji liepė savo asmeniniam sekretoriui, daug talentų turinčiam ponui Tauzendgeldui, pastatyti voljerą, kuriame buvo ne mažiau kaip penki šimtai įvairių rūšių paukščių, daugelis labai retų, niekad nematytų šioje platumoje, bent jau ne gete, kur retai kada pamatydavai kitokį paukštį nei varna.

O Pirmininkas nemėgdavo išsišokti. Net ir priešai galėjo paliudyti, kad jis gyvena kukliai. Tačiau rūkė labai daug, o kai iki vėlumos dirbdavo barako kontoroje Balutų aikštėje, neretai pasistiprindavo viena dviem stiklinėmis degtinės.

Tada pasitaikydavo, taip pat viduržiemį, kad panelė Dora Fuchs paskambindavo iš Sekretoriato ir pranešdavo, jog Pirmininkas pakeliui, tad Feldmanas pasiimdavo kibirus su anglimi ir nužygiuodavo iki pat Karolio Miarkos

* jid. aukščiausius postus užimantys asmenys – *Vert. past.*

gatvės pakurti krosnies. Svyruodamas grįžęs namo, Pirmininkas keikdavosi, kad viduje vis dar šalta ir drėgna. Feldmanui tekdavo paguldyti senį į lovą. Jis geriau nei bet kas kitas iš vos kelių žmonių žinojo permainingą Pirmininko nuotaiką, buvo matęs jo begalinę neapykantą ir pavydą, kurį išduodavo santūrus žvilgsnis ir sarkastiškas, nuo tabako parudavęs šypsnys.

Feldmanas rūpinosi ir Žaliuoju namu Giraitės ir Apkasų gatvių kampe. Žaliasis namas buvo mažiausias ir labiausiai nutolęs iš šešių našlaičių namų, kuriuos Pirmininkas buvo įkūręs Marysine. Feldmanas dažnai rasdavo jį čia, susigūžusį Kuperio fajetone priešais tvora aptvertą žaidimų aikštelę kieme.

Buvo akivaizdu, kad senolis jaučiasi ramus, stebėdamas žaidžiančius vaikus.

Vaikai ir mirusieji. Jų regos laukas ribotas. Jie atkreipia dėmesį tik į tai, kas tuo metu papuola į akiratį. Jie nesileidžia apgaunami intrigų, kurias rezga gyvieji.

Juodu su Feldmanu kalbėdavosi apie karą. Apie galingą vokiečių kariuomenę, kuri, regis, tęsė ekspansiją visuose frontuose, ir apie persekiojamus Europos žydus, kurie turi gyventi prie galingojo Amaleko kojų. Pirmininkas prisipažino sapnavęs sapną, tiksliau sakant, du. Apie vieną iš jų – sapną apie Protektoratą – kalbėjo su daugeliu. Apie antrą buvo užsiminęs vos keliems.

Anot jo, sapnavęs, kad parodys valdžiai, jog žydai yra puikūs darbininkai, ir valdžia leisis įtikinama išplėsti getą. Tada ir kitos Lodzės dalys būsiančios įtrauktos į getą, o karui pasibaigus valdžia būsianti priversta pripažinti, kad getas esąs *ypatinga* vieta. Čia dirbama nepaprastai darbščiai, čia gaminama tiek daug, kaip niekada anksčiau. Be to, visi turintys naudos iš to, kad uždara Lodzės bendruomenė dirba. Tai suvokę vokiečiai paskelbsią getą protektoratu toje Lenkijos teritorijoje, kuri bus prijungta prie vokiečių Reicho: getas taps vokiečiams pavaldžia Žydų respublika, sąžiningai užsitarnavusia laisvę sunkiu darbu.

Toks buvo sapnas apie Protektoratą.

Kitame, slaptajame sapne, jis stovėjo už šturvalo dideliame keleiviniame laive, plaukiančiame į Palestiną. Jie išplaukė iš Hamburgo uosto, kai jis pats išvedė žydus iš geto. Sapne buvo neaišku, kas dar be jo paties priklausė tam

elitui, kuriam buvo leista išeiti. Bet Feldmanas suprato taip, kad dauguma buvo vaikai. Vaikai iš profesinių mokyklų ir geto vaikų namų, taip pat tie, kurių gyvybes išgelbėjo pats ponas Prezidentas. Horizonte, anapus jūros, matėsi krantas: saulėkaitoje neryškus, su baltais pastatais prie pat vandens, ir banguojančios kalvos, nepastebimai susiliejančios su baltu dangumi. Jis žinojo, kad matė *Erec Israel* – Pažadėtąją Žemę, tiksliau sakant, Haifą, tik nebuvo galima įžvelgti geriau, nes vaizdas liejosi: baltas laivo denis, baltas dangus, balta banguojanti jūra.

Feldmanas prisipažino, kad jam sunku susieti tuos du sapnus. Sapnas apie getą kaip išplėstą protektoratą ir sapnas apie išėjimą į Palestiną? Pirmininkas atsakė kaip visada: kad tikslai priklauso nuo priemonių, kad reikia būti realistams, reikia suprasti, kokios yra galimybės. Per tiek metų jis perprato vokiečių gyvenimo būdą ir mąstyseną ir sutiko tarp jų patikimų žmonių. Tačiau dėl vieno dalyko buvo visiškai įsitikinęs: kaskart nubudus ir suvokus, kad vėl sapnavo šį sapną, jo krūtinę užliedavo pasididžiavimas. Kad ir kas nutiktų jam ar getui, savo tautos jis niekada nepaliks.

Bet būtent taip jis ir pasielgs.

Apie save, iš kur kilęs, Pirmininkas kalbėdavo retai. „Tai užbaigtas tarpsnis“, – sakydavo jis, kai kas nors užsimindavo apie tam tikrus jo gyvenimo įvykius. Vis dėlto kartais, subūręs aplink save vaikus, jis pats vis prabildavo apie tam tikrus įvykius, nutikusius jaunystėje, ir apie kuriuos, matyt, niekad nesiliovė galvojęs. Vienas iš tokių pasakojimų buvo apie vienaakį Stromką, mokytoją, dirbusį Talmudo mokykloje gimtajame Iline. Kaip ir aklasis daktaras Mileris, Stromka turėjo lazdą, kuri buvusi tokia ilga, jog jis bet kada galėdavęs paliesti bet kurį mokinį ankštoje klasėje. Pirmininkas parodydavo, kaip Stromka naudodavo lazdą, o paskui pats siūbuodavo sunkiu kūnu, vaizduodamas, kaip Stromka vaikštinėdavo tarp suolų, prie kurių mokiniai sėdėdavo palinkę virš knygų, ir kartkartėmis užvoždavo kuriam nors neatidžiam vaikui per rankas ar sprandą. „Štai šitaip!“ – sakydavo Pirmininkas. Lazdą vaikai buvo pavadinę „papildoma“ akimi. Atrodė, kad Stromka *matydavo* lazdos galu. Jo akloji, tikroji akis žvelgdavo į kitą pasaulį, į pasaulį už mūsojo ribų; ten viskas buvo tobula ir be klaidų ar ydų, ten mokiniai rašydavo hebrajiškus rašmenis išskirtinai tobulai ir išberdavo Talmudo eilutes nesuklysdami ir nė trupučio neabejodami. Atrodė, kad Stromka be galo mėgaudavosi žvelgdamas į tą tobulą pasaulį, tačiau nekęsdavo to, ką matydavo už jo ribų.

Buvo dar viena istorija, bet šitą Pirmininkas pasakodavo ne taip noriai:

Ilino miestas, kuriame jis užaugo, buvo prie Lovatės upės netoli Didžiųjų Lukų miesto, dėl kurio vėliau per karą įvyks daug įnirtingų mūšių. Tuo metu mieste buvo beveik vien siauri, kreivi, tankiai sustatyti namukai. Tarp namų, nedideliuose šlaituose, kurie prasidėjus pavasariniams lietums ir upei ištvinus virsdavo išmaujotais purvynais, būdavo vietos daržiukams. Dauguma čia gyvenančių šeimų buvo žydai, prekiavę audiniais ir bakalėjos prekėmis, kurie

vežimais atkeliaudavo net iš Vilniaus ir Vitebsko. Kraštas buvo skurdus, bet sinagoga panaši į rytietiškus medinius rūmus su dviem didžiulėmis kolonomis.

Paupyje buvo pirtis. Už jos driekėsi akmenuota pakrantė, kur kartais vaikai susirinkdavo po Talmudo mokyklos. Upė čia buvo sekli. Vasarą vanduo būdavo panašus į užsistovėjusį šulinio vandenį, kokio į prieangį parsinešdavo motina, kai plaudavo drabužius; jam labai patikdavo įmerkti ranką, nes vanduo būdavo šiltas kaip šlapimas.

Upei nusekus susidarydavo nedidelė sala – lygus žemės ruoželis vagos viduryje, kur paukščiai medžiodavo žuvis. Bet dugnas aplink sausumą buvo apgaulingas. Kitoje „salos" pusėje klampus upės dugnas staiga smigdavo žemyn ir iškart tapdavo labai gilu. Vienas vaikas ten nuskendo. Tai įvyko gerokai iki Pirmininko gimimo, bet kaimas apie tai vis dar kalbėdavo. Galbūt kaip tik dėl to ten eidavo jo klasės draugai. Kiekvieną popietę vaikų būreliai rungtyniaudavo, kas išdrįs nusigauti iki plikos, neapaugusios salos upės viduryje. Pirmininkas prisimena, kad vienas iš berniukų įbrido beveik iki juosmens ir sustojęs vidury sudrumsto, nuo saulės blizgančio vandens, iškėlęs rankas šūktelėjo kitiems paskubėti.

Kiek prisimena, jo tarp tų berniukų, kurie juokdamiesi įpuškėjo vandenin, nebuvo.

Galbūt jis prašėsi priimamas žaisti, bet buvo atstumtas. Gal jie pasakė (kaip dažnai būdavo), kad jis per storas, nevėkšla, per bjaurus.

Kaip tik tada jį pervėrė lyg ir suvokimas: nueiti pas Stromką ir papasakoti, ką vaikai daro. Paskui jis tik miglotai prisiminė, kaip jam visa tai galėjo atrodyti: įskundęs vaikus, jis kažkodėl turėjo įgyti Stromkos pagarbą, o jei sulauks pagarbos, vaikai daugiau nedrįs nepriimti jo į žaidimus.

Trumpa triumfo akimirka – aklasis Stromka patraukė link paupio, baksnodamas priešais save ilgąja lazda. Bet ta akimirka greitai baigėsi. Stromkos malonės, regis, nepavyko užsitarnauti. Atvirkščiai – nuo to laiko mokytojo piktoji akis spoksodavo į jį su dar didesne, jei tai įmanoma, panieka ir pagieža. Kiti vaikai ėmė jo vengti. Kasdien, kai ateidavo į mokyklą, jie stovėdavo nuošaliai ir šnabždėdavosi. O vieną popietę, pakeliui į namus, vaikai sekė jį

apsupę iš visų pusių – didelis būrys šūkaujančių ir besijuokiančių vaikų. Paskui jis prisimins būtent tai – netikėtai užplūdusį laimės jausmą patikėjus, kad vaikai pripažino jį ir priėmė į savo būrį. Nors iškart pajuto, kad šypsenos buvo dirbtinės, netikros, kaip ir neva draugiški pabaksnojimai į nugarą. Jie juokavo ir žaidė, ragino bristi į vandenį ir sakė, kad jis neišdrįs.

Paskui viskas įvyko labai greitai. Jis atsidūrė ligi juosmens vandenyje, o stovėję arčiausiai už nugaros pasilenkę ėmė rinkti pakrantėje akmenis. Jam nespėjus susigaudyti, kas vyksta, pirmas akmuo pataikė į petį. Ėmė svaigti galva, burnoje pajuto kraujo skonį. Net nespėjo apsisukti, kad išbėgtų iš vandens, kai atskriejo antras akmuo. Jis mosikavo, mėgino atsistoti, bet vėl nugriuvo, o aplink į vandenį krito akmenys. Suprato, kad vaikai mėtydami akmenis nori nuginti jį į gilią upės vagą. Kai susivokė, kad vaikai nori jo mirties, apėmė panika. Dar ir šiandien nelabai prisimena, ką tada darė, tik tiek, kad irdamasis viena ranka, o kita prisidengdamas galvą, jis kažkaip išsigavo į krantą, šiaip ne taip atsistojo ir vilkdamas kojas, svirduliuodamas pasitraukė. Vis dar krintant akmenų krušai.

Paskui teko sėdėti nugara į klasę, kol Stromka pliekė jį lazda. Penkiolika staigių kirčių per sėdynę ir šlaunis, kurios jau buvo ištinusios ir mėlynos nuo akmenų. Bausmė krito ne už tai, kad pabėgo iš pamokos, o už tai, kad įskundė draugus.

Tačiau vėliau jis prisimins ne įskundimą ir bausmę, o akimirką, kai besišypsantys vaikų veidai prie upės staiga virto neapykantos siena, ir jis suprato papuolęs tarsi į narvą. Taip, prie to atviro narvo, pro kurio virbus ant jo be perstojo krito akmenys ir smigo lazdos, jis vėl ir vėl sugrįš (taip pat ir būdamas su „savo paties“ vaikais), jausis įkalintas, užspeistas, negalintis apsiginti.

Kada prasideda melas?

„Melas, – sakydavo rabinas Faineris, – neturi pradžios. Melas graužiasi gilyn kaip šaknis su daugybe atsišakojimų. Jeigu juos bandytum atsekti, taip ir nepatirtum įžvalgos ir aiškumo akimirkos, tik begalinę neviltį ir desperaciją."

Melas visada prasideda nuo neigimo.

Kažkas atsitiko, bet vis tiek nenorima to pripažinti.

Taip prasideda melas.

Tą patį vakarą, kai valdžia jam nežinant nutarė deportuoti geto senius ir ligonius, jis su broliu Juzefu ir broliene Helena lankėsi Kultūros namuose, kur buvo švenčiama metų sukaktis nuo tos dienos, kai suburta geto gaisrininkų komanda. Kitą dieną lygiai prieš trejus metus Vokietija užpuolė Lenkiją ir prasidėjo karas bei okupacija. Savaime suprantama, šito niekas nešventė.

Kviestinis vakaras-koncertas prasidėjo keliais muzikiniais ekspromtais, paskui buvo atliktas Mošės Pulaverio „Geto reviu", kuris kaip tik iki šios dienos skambėjo iš viso šimtą kartų.

Pirmininką apskritai vargino muzikiniai pasirodymai. Mirtinai išblyškusi panelė Bronia Rotštat taip raitydavosi grodama smuiku, lyg ją vis nukrėstų elektros srovė. Tačiau muzikinį panelės Rotštat įsijautimą labai vertino moterys. Paskui atėjo eilė dvynėms Šum. Jų numeris visada būdavo toks pat: iš pradžių jos pavartydavo akis ir patūpčiodavo, o tada išbėgdavo į užkulisius ir grįždavo jau vaidindamos viena kitą. Savaime suprantama, tai nebūdavo sunku, kadangi jos buvo panašios kaip du vandens lašai. Dvynės tiesiog apsikeis-

davo rūbais. Paskui viena dingdavo, o antroji jos ieškodavo – krepšiuose, dėžėse. Tada dingusioji atsirasdavo ir imdavo ieškoti iki tol jos ieškojusios sesers (kuri tuo metu būdavo pasislėpusi), o gal visą laiką ieškodavo ta pati sesuo.

Painus pasirodymas.

Paskui scenoje pasirodė pats ponas Pulaveris ir ėmė pasakoti *pliotkes*.

Vienas iš anekdotų buvo apie du susitikusius žydus, iš kurių vienas iš Insterbergo.

Kitas klausia: „Kas naujo Insterberge?“ – insterbergietis atsako: „Nieko.“ – „Nieko?“ – klausia tas kitas. – „*A hintel hot gebilt.* Šuo sulojo.“

Publika nusijuokė.

Kitas:

– Insterberge sulojo šuo? Ir daugiau jokių įvykių?

Insterbergietis:

– O ką aš žinau? Atrodo, kad susirinko daug žmonių.

Kitas:

– Susirinko daug žmonių? Sulojo šuo? Ir daugiau jokių įvykių Insterberge?

Insterbergietis:

– Suimtas tavo brolis.

Kitas:

– Suimtas mano brolis? Už ką?

Insterbergietis:

– Tavo brolis suimtas už tai, kad padirbinėjo vekselius.

Kitas:

– Mano brolis padirbinėjo vekselius? Juk čia nieko naujo.

Insterbergietis:

– Juk taip ir sakiau, kad Insterberge nieko naujo.

Visi žiūrovai raitydavosi iš juoko, išskyrus Juzefą Rumkovskį. Pirmininko brolis būdavo vienintelis salėje, nesuprasdavęs, kad anekdotas apie jį.

Taip pat būdavo pasakojami anekdotai apie jaunąją Rumkovskio žmoną Reginą ir jos nepagydomą brolį Benjį, kurį, kalbėta, Pirmininkas uždarė psi-

chiatrinėje ligoninėje Linksmojoje gatvėje, nes „per daug triukšmavęs“, tiksliau tariant, tiesiai į akis pasakęs Pirmininkui tai, ko šis nenorėjęs girdėti.

Tačiau populiariausi anekdotai vis dėlto būdavo apie Pirmininko brolienę Heleną. Juos pasakodavo pats Mošė Pulaveris, atsistojęs ant scenos krašto ir vaikėziškai susikišęs rankas į kišenes. Tik vadindavo ją Kento princese.

„*Ver hot zi gekent, ver vil zi kenen?*“* – paklausė jis ir staiga scenoje atsirado daug aktorių, kurie pridėję prie kaktos ranką dairėsi dingusios princesės: „Kento princese? Kento princese?“ Publika džiūgavo ir rodė į pirmą eilę, kur išraudusi princesė Helena sėdėjo pasislėpusi po skrybėlės kraštais.

Aktoriai vis tiek toliau dairėsi po publiką:

– Kur ji? Kur ji?

Į sceną įžengė dar vienas aktorius, be jokios gėdos krypuodamas kaip antis ir taip pamėgdžiodamas princesės Helenos eiseną. Atsisukęs į publiką jis ėmė porinti, kad iš Marysino gaisrinės atėjo pagalbos šauksmas. Neįprastas reikalas: moteris užsirakino namuose ir atsisakė išeiti. Leisdavo įeiti tik vyrui ir atnešti jai maisto. Ji vis valgė ir valgė, o kai atėjo laikas eiti išvietėn, moteris buvo tokia išsipūtusi, kad netilpo pro duris. Gaisrininkai turėjo iškelti ją pro langą.

Tai ir buvo nepažįstamoji Kento princesė!

Paskui visa aktorių grupė išbėgo į sceną, susiėmė už rankų ir užtraukė dainą:

S´iz keidanken keitn,
S´iz gite tsaitn
Kainer tit zikh haint nisht shemen
Jeder vil du haint nor nemen;
*Abi tsi zain tsu zat.***

---

* jid. Kas ją pažinojo, kas nori ją pažinti? – *Vert. past.*

** *Grandinės ir iliuzija, melas ir apgaulė,*
Dėl nieko, ką darai, nereikia gėdytis.
Žmonės ima, ką ima, o gindamiesi
Sako visus tuos žodžius, kuriais pasisotini.
Už pagalbą verčiant čia ir toliau esančius dainų tekstus vertėja dėkinga jidiš kalbos specialistei Ellen Cassedy.

Tai buvo pats pikčiausias ir begėdiškiausias dainos ir šokio spektaklis, kokį kada nors buvo pavykę sukurti ponui Pulaveriui. Taip arti nusižengimo didenybei, kiek apskritai buvo įmanoma, ir taip artima pastarųjų mėnesių chaoso ir pesimizmo nuotaikai, vyravusiai gete. Nors Pirmininkas stengėsi šypsotis ir ploti tinkamose vietose, net ir jam labai palengvėjo, kai pasirodymas baigėsi ir į sceną grįžo muzikantai.

Panelė Bronislava Rotštat užbaigė programą įmantriu Listo skerco ir savo gerai suteptu stryku padėjo tašką slogioje programoje.

Kitą rytą, 1942 m. rugsėjo 1 d., Kuperis kaip visada stovėjo ir laukė su fajetonu prie vasaros rezidencijos Karolio Miarkos gatvėje; Pirmininkas kaip visada įlipo kažką vos girdimai murmtelėjęs vietoje pasisveikinimo. Ant abiejų fajetono pusių kabojo sidabro spalvos lentelės su užrašu **„WAGEN DES ÄLTESTEN DER JUDEN“***. Ne tam, kad kas nors nesupainiotų. Gete buvo tik vienas toks fajetonas.

Pirmininkas dažnai važinėdavo po getą. Kadangi ten viskas priklausė jam, būdavo priverstas kartais viską apvažiuoti ir patikrinti, ar viskas gerai: ar *jo* darbininkai tvarkingai stovi eilėse prie kurio nors iš medinių geto tiltų, ar *jo* fabrikų vartai kasryt atidaryti minioms darbininkų, ar *jo* policininkai stovi vietose ir stebi, kad neįvyktų jokių nereikalingų sambrūzdžių, ar *jo* darbininkai nedelsdami sustoja prie darbo įrankių ir laukia *jo* fabrikų darbo pradžios signalo, kuris, pageidautina, visur turi nuskambėti tuo pat metu.

Fabrikų signalas vienu metu nuskambėjo ir šį rytą. Gete aušo visiškai įprastas, giedras, nors kiek ir vėsokas rytas. Netrukus dienos kaitra išgarins paskutinę drėgmę ore ir vėl bus karšta, kaip ir visą vasarą bei visą šį baisų rugsėjį.

Kad vyksta kažkas negera, jis pastebėjo tik tada, kai Kuperis išsuko iš Dvaro gatvės į Lagevnikų gatvę. Už buomo, saugomo *Schupo***, prie įvažiavimo į

---

* vok. žydų vyresniojo fajetonas – *Vert. past.*

** vok. miesto policija – *Vert. past*

Balutų aikštę, knibždėjo žmonių ir nė vienas nesirengė eiti į darbą. Pirmininkas pamatė, kad visi atsisuko į jį ir ištiesė rankas link fajetono nuleidžiamo stogo. Vienas ar pora žmonių kažką jam suriko, keistai ištempę kaklus. Tada atbėgo Rozenblato vyrai, policininkai apsupo fajetoną, vokiečių žandarai pakėlė buomą ir buvo galima ramiai įvažiuoti į aikštę.

Ponas Abramovičius jau laukė ištiesęs ranką, norėdamas padėti išlipti. Iš barako išbėgo panelė Fuchs, o paskui ją – visi kanceliarijos darbuotojai, telefonistės ir sekretorės. Jis nužvelgė po vieną siaubo iškreiptus jų veidus ir paklausė: „Į ką jūs spoksote?“ Jaunasis ponas Abramovičius pirmas išdrįso išeiti iš būrio ir atsikrenkštęs pasakė:

Argi jūs nežinote, pone Pirmininke? Šiąnakt gautas įsakymas.
Jie išveš iš ligoninių visus ligonius ir senukus!

Esama skirtingų liudijimų, kaip Pirmininkas reagavo, išgirdęs šią žinią. Vieni sakė, kad jis, nedelsdamas nė sekundės, išlėkė kaip „viesulas“ link Linksmosios gatvės, kad kuo greičiau pamėgintų išgelbėti artimiausius žmones. Kiti sakė, kad išgirdus naujieną jo akyse matėsi lyg ir pašaipa. Jis iki paskutinės akimirkos neigė, kad vyksta deportacija. Argi gete kas nors galėtų įvykti be jo žinios?

Bet buvo ir tokių, kurie teigė po valdinga Pirmininko kauke įžvelgę netikrumą ir netikėtą baimę. Argi ne jis kartą per vieną kalbą pareiškė: „Mano devizas – aplenkti bet kokį vokiečių įsakymą mažiausiai dešimčia minučių.“ Įsakymas duotas naktį, komendantas Rozenblatas buvo informuotas, nes visi geto policininkai buvo sušaukti iki paskutinio vyro. Atrodė, kad informuoti visi, kas su tuo susiję tiesiogiai, išskyrus Pirmininką, sėdėjusį kabarė!

Kai Pirmininkas prieš pat aštuntą antradienio ryte atvyko į ligoninę, visa teritorija aplink Linksmąją gatvę buvo atitverta. Prie ligoninės įėjimo žydų policininkai buvo sustoję į eilę, pro kurią neįmanoma prasibrauti. Anapus šios žydų *politsajten* sienos gestapas buvo atvaręs sunkvežimius su plačiomis prie-

kabomis, prie kurių buvo prikabintos dar dvi arba trys traktorių priekabos. Stebint vokiečių policininkams, Rozenblato vyrai vilko iš ligoninės ligonius ir senelius. Kai kurie iš ligonių vis dar vilkėjo pižamas, kiti – apatines kelnes arba buvo visai nuogi, sukryžiavę sulysusias rankas ant krūtinės ir krūtų. Keliems pacientams pavyko prasibrauti pro policijos apsuptį. Baltai vilkintis žmogus skusta galva puolė link atitvaros, tarsi vėliavą už savęs laikydamas maldos apsiaustą baltais ir mėlynais dryžiais. Vokiečių kareiviai iškart pakėlė ginklus. Nesuvokiamas triumfuojančio vyro šūksnis iškart buvo nutrauktas, ir žmogus nukrito kniūbsčias, skraidant medžiagos skiautėms ir trykštant kraujui. Kitas pabėgėlis mėgino pasislėpti ant galinės sėdynės viename iš juodų limuzinų, kurie buvo privažiavę prie sunkvežimių ir traktorių priekabų, šalia kurių abejingai stovėjo ir sumaištį stebėjo keli vokiečių karininkai. Pabėgėlis kaip tik ropštėsi vidun pro galines duris, kai automobilio vairuotojas įspėjo apie įsibrovėlį SS hauptšarfiurerį Giunterį Fuchsą. Tas pirštinėta ranka išvilko smarkiai besipriešinantį vyrą iš automobilio ir pirma šovė į krūtinę, o paskui, kai tas jau gulėjo, į galvą ir kaklą. Prie jo iškart pripuolė du policininkai, sugriebė už rankų ir įmetė lavoną su dar kraujuojančia galva į traktoriaus priekabą, kur jau grūdosi apie šimtas sugautų pacientų.

Tuo metu Pirmininkas ramiai, susitvardęs priėjo prie operatyvinės grupės vadovo, SS grupenfiurerio Konrado Miulhauzo, ir pasiprašė įleidžiamas į ligoninę. Miulhauzas nesutiko, nurodydamas, kad tai *Sonderaktion**, vadovaujama gestapo, todėl nė vienas žydas neturi teisės peržengti užkardos. Tada Pirmininkas paprašęs, kad jį įleistų į kontorą, nes turįs skubiai paskambinti. Kai ir šis prašymas buvo atmestas, Pirmininkas pasakęs:

Galite mane nušauti arba išvežti. Bet kaip žydų vyresnysis aš vis dėlto turiu tam tikros įtakos geto gyventojams. Jei norite, kad ši operacija praeitų ramiai ir oriai, būtų protinga patenkinti mano prašymą.

* vok. specialioji operacija, akcija – *Vert. past.*

Pirmininko nebuvo kiek mažiau nei pusvalandį. Per tą laiką gestapas atsiuntė dar kelias priekabas ir dar keliems Rozenblato policininkams buvo įsakyta eiti į ligoninės sodą surasti pacientus, mėginusius pabėgti pro galinį išėjimą. Tie, kurie per tą laiką buvo spėję pasislėpti parke, buvo parblokšti lazdomis arba buožėmis; tuos, kurie išsmuko į gatvę, šaltakraujiškai nušovė vokiečių sargybiniai. Vis nuaidėdavo riksmai ir prislopinti prie parko susibūrusių giminaičių šauksmai, bet jie niekuo negalėjo padėti nusilpusiems pacientams, po vieną vedamiems iš ligoninės. Tuo pat metu vis daugiau akių krypo į viršutinio ligoninės aukšto langus, kuriuose žmonės tikėjosi išvysti baltaplaukę Pirmininko galvą ir išgirsti jį pranešant, kad akcija baigta, kad visa tai tik nesusipratimas, kad jis pakalbėjęs su valdžia ir dabar visi ligoniai bei senukai laisvi ir gali grįžti namo.

Tačiau kai Pirmininkas po pusvalandžio pasirodė tarpduryje, jis net nepažvelgė į sunkvežimių koloną su žmonėmis. Tiesiog sparčiu žingsniu grįžo prie savo fajetono, įsėdo, jie apsisuko ir nuvažiavo atgal link Balutų aikštės.

Tą dieną – pirmą rugsėjo akcijos dieną – iš šešių geto ligoninių buvo surinkti 674 pacientai ir nuvežti į surinkimo stovyklas, buvusias aplink getą, iš kurių išvežti traukiniais. Tarp jų buvo dvi Reginos Rumkovskos tetos – Lovisa ir Betina, gal ir mylimas Reginos brolis, ponas Benjaminas Vainbergeris.

Vėliau daugelis stebėjosi, kad Pirmininkas niekuo nepadėjo net savo patiems artimiausiems žmonėms, nors visi matė jį stovintį prie ligoninės ir besikalbantį iš pradžių su SS grupenfiureriu Miulhauzu, o paskui net su komisaru Fuchsu.

Kai kurie manėsi žiną, iš kur tas nuolankumas. Ligoninėje Rumkovskis trumpai pakalbėjęs telefonu su geto valdytoju Hansu Bybovu ir gavęs pažadą. Mainais už tai, kad sutiko išsiųsti visus geto senukus ir ligonius, Pirmininkui leista sudaryti asmeninį sąrašą tų, kuriuos nuspręsta deportuoti: leista pasirinkti *du šimtus vertingų ir sveikų vyrų*, tokių, kurie neišvengiamai būtini tolimesnei geto priežiūrai ir valdymui; jiems leista likti gete, nors oficialiai jų amžius viršijo leistiną ribą. Pirmininkas sutikęs sudaryti tokį velnišką paktą, nes manęs, kad tai vienintelis būdas užtikrinti geto išlikimą ilgesnį laiką.

O kiti teigė, kad Rumkovskis supratęs, jog visi pažadai tušti, dar tą akimirką, kai deportacija prasidėjo be jo žinios, kad viskas, ką iki tol valdžia buvo pažadėjusi, – tik melas ir tušti žodžiai. Tai ko beverta kokio nors giminaičio gyvybė, kai liko tik stovėti ir sutrikusiam bejėgiškai stebėti, kaip pamažu griūva jo sukurta didžiulė imperija?

I

Tarp sienų

(1940 m. balandis–1942 m. rugsėjis)

Geto, getunya, getokhna, kokhana,
Tish taka malutka e taka shubrana
Der vos hot a hant a shtarke
Der vos hot oyf zikh a marke
Krigt fin shenstn in fin bestn
Afile a ostn oykh dem grestn.

[Gete, getuke, getuli mielasis,
Tu toks mažas, o toks vargingas.
Tas, kuris stipriausias mūsų žemėje
Ir turi visą valdžią savo rankoje,
Tas stovi viršiau visų,
Ir gauna tūkstantį kartų daugiau.]

Jankelis Herškovičius, „Geto, getunya“
(Sukurta ir atlikta gete maždaug 1940 metais.)

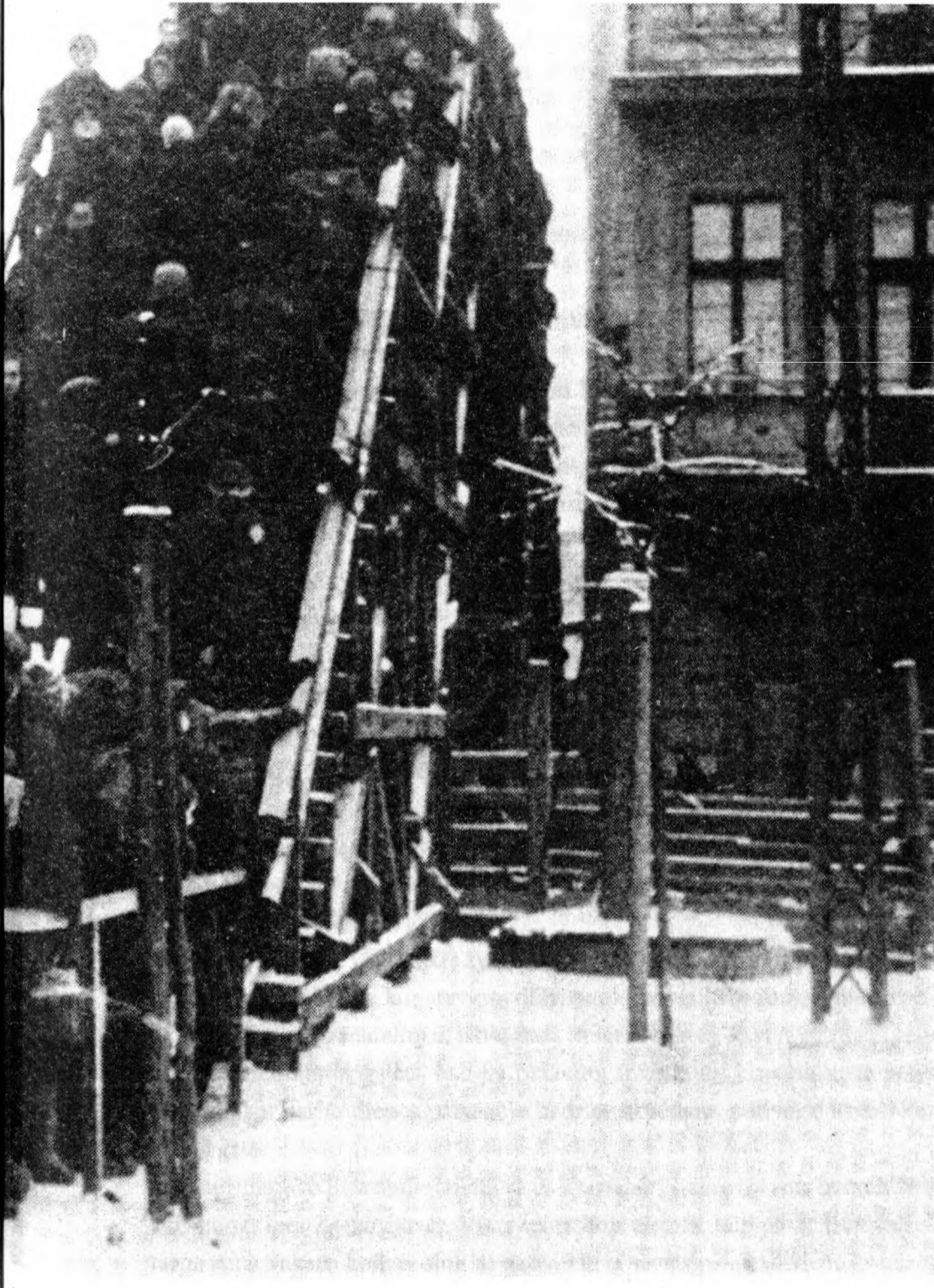

© United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Benjamin Meed

Getas – plokščias kaip puodo dangtis, gulintis tarp perkūnija grasinančio dangaus ir pilko žemės betono.

Jei nekreiptum dėmesio į geografines kliūtis, viskas galėtų tęstis be galo, be krašto: margumynas pastatų, kurių vieni iškilę tarp griuvėsių, o kiti – prasmegę. Tikrasis geto plotas visiškai išaiškėja tik *iš vidaus*, stovint tarp tvorų iš stambių lentų ir spygliuotos vielos atitvarų, kuriomis viską apraizgė vokiečių okupantai.

Jei, nepaisant visko, būtų įmanoma – pavyzdžiui, iš oro – susidaryti geto vaizdą, aiškiai matytųsi, kad jis sudarytas iš dviejų dalių arba pusrutulių.

Šiaurinis pusrutulis didesnis. Jis tęsiasi nuo Balutų aikštės ir senosios bažnyčios aikštės su Marijos bažnyčia viduryje, kurios du aukšti bokštai matosi iš visur, per griuvėsius to, kas kadaise buvo Lodzės „senamiestis", nusidriekęs link sodais apaugusio priemiesčio Marysino.

Prieš karą Marysinas buvo apleista kolektyvinio sodo teritorija, pilna, regis, bet kaip surėstų dirbtuvių, kiaulidžių ir pašiūrių. Getą izoliavus, maži Marysino sklypeliai ir sodų nameliai virto vasarnamiais ir poilsio namais valdančiojo elito išrinktiesiems gete.

Be to, Marysine yra didelės žydų kapinės, o anapus tvoros – prekių sandėliai prie Radogoščiaus, kur atvyksta didžiausi kroviniai. Tos pačios miesto policijos, *Schutzpolizei*, daliniai, ištisą parą saugantys getą, kasryt išveda iš geto žydų darbininkų brigadas, kad jie pakrautų ir iškrautų krovinius; tie patys policininkai darbo dienos pabaigoje budriai stebėdami parlydi darbininkus atgal į getą.

Šiaurinis geto pusrutulis apima visus kvartalus į šiaurę ir rytus nuo didžiosios tranzitinės Zgežo gatvės. Visas tranzitinis eismas, taip pat ir tramvajais, tarp rytų ir vakarų Lodzės eina šia gatve, kurią beveik prie kiekvieno kvartalo

saugo vokiečių žandarai. Virš Zgežo gatvės kybo du dažniausiai naudojami mediniai geto tiltai iš trijų. Pirmas tiltas yra prie Senamiesčio aikštės. Antras, vokiečių vadinamas *Hohe Brücke*, prasideda prie Marijos bažnyčios ir veda į Liutomersko gatvę anapus Bažnyčios aikštės. Pietų pusrutulis apima kvartalus aplink senąsias žydų kapines ir Turgaus aikštę, kur anksčiau buvo senoji sinagoga (dabar paversta arklidėmis). Šiuose geto kvartaluose yra tie nedaugelis nuomojamų butų, kuriuose yra tekantis vanduo.

Dar viena didesnė gatvė, Limanovskio gatvė, veda į getą iš vakarų, padalydama pietinį pusrutulį į dvi mažesnes dalis. Čia taip pat yra medinis tiltas, mažiau naudojamas; jis jungia Masarskos ir Linksmąją gatves.

Geto viduryje, kaip tik ten, kur susieina dvi pagrindinės gatvės – Zgežo ir Limanovskio – yra Balutų aikštė. Ji tarsi geto skrandis. Visos getui reikalingos medžiagos išskaidomos čia, o paskui nukeliauja į geto *resorty*. Iš čia *iškeliauja* ir dauguma prekių, kurias pagamina geto fabrikai ir dirbtuvės. Balutų aikštė yra vienintelė neutrali zona gete, kur susitinka vokiečiai ir žydai. Ji visiškai atskirta, atitverta spygliuota viela, tik su dvejais nuolat saugomais „vartais“: šiauriniais prie Lagevnikų gatvės ir pietiniais, vedančiais į „arijų“ Lodzę prie Zgežo gatvės.

Vokiškoji geto administracija taip pat įsikūrusi Balutų aikštėje, keliuose barakuose, kurie siena remiasi į Rumkovskio kontorą arba vyriausiąjį štabą, kaip sako žmonės. Čia yra ir Centrinis geto įmonių biuras (*Centralne Biuro Resortów Pracy*), kuriam vadovauja Aronas Jakubovičius, koordinuojantis geto *resorty* darbą ir pirmiausia atsakantis už visą gamybą bei prekybą su vokiečių valdžia.

Pereinamoji zona.

Niekieno, o gal geriau reikėtų sakyti *visų žemė* vidury šios griežtai saugomos *žydų žemės*; čia gali ateiti ir vokiečiai, ir žydai, bet pastarieji tik su galiojančiu leidimu.

O gal tai tik ypatingas *skausmo taškas* viduryje geto, ir tik dėl jo getas egzistuoja apskritai – ši didžiulė apgriuvusių, antisanitarinių pastatų santalka aplink tai, kas iš esmės yra tik milžiniška išvežimo stotis.

Jis anksti pastebėjo, kad jį supa lyg ir apkurtę žmonės. Jis kalbėdavo, kalbėdavo, bet niekas negirdėdavo arba žodžiai jų nepasiekdavo. Lyg sėdėtum po permatomo stiklo gaubtu.

Dienos, kai merdėjo jo pirma žmona Ida.

Tai buvo 1937 metų vasarį, likus pustrečių metų iki karo pradžios. Juodu buvo vedę seniai, bet dideliam jo skausmui, vaikų nesusilaukė. Liga, galbūt per kurią Ida liko nevaisinga, pamažu ėdė žmonos kūną ir sielą. Artinantis pabaigai, kai kartą nunešė padėklą į kambarį, kuriame žmoną slaugė dvi jaunos tarnaitės, Ida jo nebeatpažino. Kartais ji elgdavosi su juo kaip su svetimu – būdavo mandagi ir korektiška, o kartais – šiurkščiai atstumdavo. Kartą išmušė jam iš rankų padėklą ir apšaukė jį *dibeku**, kad jį reikia išvaryti.

Jis budėdavo šalia, kai Ida miegodavo, – tik tada jausdavosi taip, kad žmona visiškai vis dar priklauso jam. Ida gulėdavo susipainiojusi prakaitu permirkusiuose pataluose ir baisiai blaškydavosi. „Neliesk manęs, – rėkė ji, – neliesk manęs savo purvinomis rankomis.“ Jis išėjo ant laiptų ir šūktelėjo tarnaitėms, kad bėgtų pakviesti gydytojo. Bet tos tik stovėjo ir spoksojo į jį užvertusios galvas, lyg nesuprasdamos, kas jis toks ir ką sako. Baigėsi tuo, kad teko eiti pačiam. Jis lyg girtas svirduliavo nuo vienų durų prie kitų. Galiausiai rado vieną gydytoją, paėmusį dvidešimt zlotų vien už tai, kad apsivilko paltą.

Bet tada jau buvo per vėlu. Pasilenkęs jis sušnabždėjo žmonos vardą, bet Ida nebegirdėjo. Po dviejų dienų ji mirė.

Kartą jis mėgino tapti pliušo fabrikantu Rusijoje, bet sutrukdė bolševikų revoliucija. Nuo to laiko jis nekenčia visokio plauko socialistų ir *bundistų*. „Aš

* Pagal žydų prietarus tai piktoji dvasia, apsėdanti žmogų, užvaldanti jo sielą, kalbanti savo aukos lūpomis, bet nesusiliejanti su ja. – *Vert. past.*

šį tą žinau apie komunistus, jie nepritinka išsilavinusių žmonių draugijoje“, – sakydavo jis.

Save jis laikė paprastu ir praktišku žmogumi, be jokių įmantrių *manierų*. Kai kalbėdavo, kalbėdavo be užuolankų, garsiai ir triukšmingai, primygtinai, šiek tiek šaižiai, todėl daugelis pasijusdavo nejaukiai ir nusukdavo žvilgsnį.

Jis buvo daugiametis Centrinės sionistų organizacijos – Teodoro Herclio partijos – narys, bet labiau dėl praktinių sumetimų, o ne iš karšto tikėjimo sionistų reikalu. Kai Lenkijos vyriausybė 1936 metais atidėjo rinkimus vietinėse žydų bendruomenėse iš baimės, kad socialistai laimės ir ten, visi sionistai išėjo iš Lodzės kehilos ir paliko Agudatą Israelį tvarkytis vieną ir valdyti bendruomenę.

Išėjo visi, išskyrus Mordechajų Chaimą Rumkovskį, nesutikusį atsisakyti savo vietos bendruomenės taryboje. Jo kritikai, už tai išbraukę jį iš partijos, pasakė, kad jis esant reikalui bendradarbiautų ir su pačiu velniu. Jie nežinojo, kad pasakė gryną teisybę.

Kadaise ir jis svajojo tapti turtingu audinių fabrikantu kaip ir kiti legendiniai pramonininkai Lodzėje: Kohnas, Rozenblatas ar neprilygstamasis Izraelis Poznanskis. Kurį laiką Mordechajus kartu su kompanionu turėjo audyklą. Tačiau neturėjo verslui būtinos kantrybės. Jis putodavo iš pykčio dėl kiekvieno vėluojančio krovinio, kiekvienoje sąskaitoje įžvelgdavo apgavystes ir sukčiavimą. Galų gale ėmė pyktis ir su kompanionu. Galiausiai avantiūra Rusijoje ir bankrotas.

Po karo grįžęs į Lodzę vaikščiojo nuo durų prie durų pardavinėdamas „Silberstainas & sūnus“ kompanijos gyvybės draudimą. Kai pasibelsdavo, languose pasimatydavo smalsūs ir išsigandę veidai, bet niekas nedrįsdavo atidaryti durų. Žmonės vadindavo jį *Pan Śmierć* – Ponu Mirtimi. Slankiodamas gatvėmis jis ir buvo panašus į mirtį, nes gyvenant Rusijoje sušlubavo širdis. Dažnai vienas sėdėdavo kurioje nors iš madingų kavinių prie Piotrkovo gatvės, kur rinkdavosi gydytojai ir advokatai, kurių garbiai draugijai mielai būtų norėjęs priklausyti ir pats.

Tačiau niekas nenorėdavo pakviesti jo prie savo stalo. Jie žinojo, kad jis neišsilavinęs ir kad mėgindamas parduoti draudimą grubiai grasina bei įžeidinėja. Vienam prekiautojui dažais Bažnyčios gatvėje jis pasakė, kad tas kris negyvas, jei tuoj pat neapdraus savo šeimos, o kitą rytą vyras buvo rastas negyvas po pakeliamu stalviršiu prie prekystalio, ir staiga jo žmona bei septynių vaikų pulkas liko be pragyvenimo šaltinio. Prie Pono Mirties staliuko prieidavo ir nueidavo vyrai su slapta informacija; jie sėdėdavo nugara į žmones, nedrįsdami parodyti savo veido. Kalbėta, kad jis jau tada bendraudavo su tam tikrais žmonėmis, kurie vėliau priklausys geto *Beiratui* – „trečio rango „personažams", nesukančiais galvos dėl bendruomenės gerovės, juo labiau dėl įprastos garbės ir padorumo". Vietoj „svarbių vyrų", kuriems pavydėjo, jam iš paskos sekiojo valkatos.

Bet tada kai kas nutiko – persimainymas.

Vaikams ir auklėms Žaliajame name jis vėliau pasakos, kad pasijutęs taip, lyg staiga ir netikėtai būtų išgirdęs Dievo žodį, galingą raginimą. Nuo tos dienos, sakydavo jis, liga atsitraukusi kaip nepatvarus miražas.

Tai buvę žiemą. Prislėgtas jis kiūtino tamsiu skersgatviu Zgeže ir pamatė mergaitę, kuri susigūžusi sėdėjo po skardiniu stogu prie tramvajaus stotelės. Mergaitė jį sustabdė ir drebėdama iš šalčio paklausė, ar jis galėtų duoti jai ko nors pavalgyti. Jis nusivilkęs ilgą paltą ir apsiautęs mergaitę, o tada ėmęs klausinėti, kodėl ji gatvėje tokiu vėlyvu metu ir kodėl neturi maisto. Ji pasakė, kad tėvai mirę ir kad neturinti kur gyventi. Nė vienas iš giminaičių nepanoręs nei priimti jos į namus, nei duoti valgyti.

Tada būsimasis Pirmininkas nusivedė mergaitę pas vieną klientą, kurį ketino aplankyti, gyvenantį dideliame, ištaigingame name ant kalvos, viršutiniame to namo aukšte. Tai buvo įžymiojo prekiautojo audiniais ir filantropo Heiman-Jareckio verslo kolega. Rumkovskis tam vyrui pasakęs, kad jei tas ką nors išmanąs apie žydų *tsdóke*, tai turėtų iškart imtis globoti našlaitę, sočiai ją pamaitinti ir pakloti šiltą lovą. Verslininkas, spėjęs suprasti, kad neigiamu atsakymu gali prisišaukti mirtį, nedrįsęs Rumkovskiui pasipriešinti.

Nuo tos dienos Rumkovskis kardinaliai pasikeitė.

Kupinas naujų jėgų įsigijo apleistą ūkį Helenoveke prie pat Lodzės ir įkūrė našlaičių prieglaudą. Nė vienas žydų vaikas neturėjo augti alkdamas, be stogo virš galvos ir bent jau pradinės mokyklos. Jis daug skaitė; pirmą kartą perskaitė ir sionistų judėjimo pradininkų Ahado Haamo ir Teodoro Herzlo veikalus. Rumkovskis svajojo apie laisvas prieglaudas, kuriose vaikai ne tik dirbtų žemę kaip tikri kibucų nariai, bet ir išmoktų paprastų amatų bei pasiruoštų profesinei mokyklai, į kurią įstotų palikę vaikų namus.

Lėšų savo *Kinderkolonie** jis gaudavo taip pat ir iš Amerikos žydų labdaros organizacijos JDC – „Joint Distribution Committee", kuri laisvai ir dosniai rėmė įvairiausias labdaros įstaigas Lenkijoje. Kitą lėšų dalį Rumkovskis surinkdavo taip pat, kaip ir pardavinėdamas gyvybės draudimą. Jis turėjo savų metodų.

Ir vėl susiduriame su Ponu Mirtimi. Bet šįkart jis parduoda ne gyvybės draudimą, o renka paramą našlaičiams išlaikyti ir lavinti. Jis žinojo visų savo vaikų vardus: Marta, Chaja, Elvira, Sofija Granovska. Piniginėje turėjo jų nuotraukas. Mažos, šleivakojės trimetės ar keturmetės, vienos rankos pirštus susikišusios į burną, o kita siekiančios kažkokio nematomo suaugusiojo.

Dabar būsimieji draudikai nebegalėjo slėptis už virtuvės užuolaidų. Ponas Mirtis įgijo profesiją, leidusią jam valdyti gyvybę ir mirtį. Jis sakydavo, kad kiekvieno žydo moralinė pareiga šelpti silpnuosius ir stokojančius, o jeigu kas nors neduodavo, jis pagrasindavo padarysiąs viską, kad suterštų nepaklusniojo reputaciją.

Jo *Kinderkolonie* augo ir klestėjo.

Likus metams iki karo, Helenoveke gyveno šeši šimtai našlaičių ir visi jie žiūrėjo į Rumkovskį kaip į tėvą, visi džiugiai sveikindavosi, kai jis parvažiuodavo iš miesto ilga sodybos alėja. Kišenėse jis visada turėdavo saldainių, kuriuos išberdavo virš vaikų kaip konfeti, kad tai jie bėgtų paskui jį, o ne atvirkščiai.

---

* vok. vaikų stovykla – *Vert. past.*

Bet Ponas Mirtis yra Ponas Mirtis, kad ir kokiais drabužiais vilkėtų.

Kartą vaikams Žaliajame name jis papasakojo, kad esama vieno ypatingo laukinio gyvūno, kuris padarytas iš visų gyvūnų, kada nors sukurtų Viešpaties, dalių. Šio gyvūno uodega skelta, jis gali vaikščioti keturiomis. Jis žvynuotas kaip gyvatė ar driežas, o dantys aštrūs kaip šerno. Jis nešvarus, pilvas velkasi žeme. Jo karštas kaip ugnis kvėpavimas viską aplinkui sudegina iki pelenų.

Toks žvėris atėjo pas mus 1939-ųjų rudenį.

Jis viską pakeitė. Žmonės, iki tol taikiai gyvenę vieni šalia kitų, tapo to žvėries kūno dalimi.

Vokiečių tankams ir kariuomenės mašinoms įriedėjus į Lodzės Laisvės aikštę, kitą dieną grupė esesininkų ėjo pagrindine, Piotrkovo, gatve, apsvaigę nuo pigios lenkiškos degtinės, ir vilko iš parduotuvių bei brikelių žydų prekybininkus, sakydami, kad kažkur reikia pigios žydų darbo jėgos. Žydams net nebuvo duota laiko pasiimti daiktų. Jie buvo suvaryti į didelius būrius, išrikiuoti ir pagal komandą turėjo iššygiuoti viena ar kita kryptimi.

Turėję parduotuves uždarė jas. Šeimos, turėjusios galimybių užsibarikaduoti namuose, taip ir padarė. Tada okupacinė vokiečių valdžia išleido dekretą, pagal kurį gestapui suteikta teisė įeiti į visus namus, kuriuose slepiasi žydai, arba kur, anot pranešimų, jie slepia savo turtus. Visi vertingi daiktai konfiskuoti. Protestavę arba priešinęsi buvo priversti viešai atlikti įvairius žeminančius dalykus. Vienas aukšto rango gestapo karininkas ėjo gatve spjaudydamasis. Paskui jį sekė trys moterys, priverstos grumtis, kuri suspės viską išlaižyti pirma. Kitos moterys turėjo valyti viešuosius tualetus savo dantų šepetukais ir apatiniais baltiniais. Žydai vyrai – ir jauni, ir seni – buvo pakinkyti į vežimus ir vežėčias, prikrautas akmenų ar šiukšlių, ir turėjo tampyti jas iš vienos vietos į kitą. Paskui iškrauti. Tada vėl sukrauti. Eiliniai lenkai stovėjo šalia tylėdami arba pritariamai rėkaliojo.

Žydų bendruomenės tarybos nariai mėgino derėtis su naująja valdžia: kartu arba pavieniui jie prašėsi pas naująjį miesto komisarą Laisterį. Galiausiai tas sutiko priimti kažkokį daktarą Klainzetelį viešbutyje „Grand Hotel“, kur

tuo pat metu posėdžiavo su policijos viršininku Frydrichu Ubelhioru. Daktaras Klainzetelis, kuris buvo juristas, atsinešė ilgą sąrašą protestų prieš žydų žemės ir nuosavybės ekspropriaciją, prasidėjusią įsiveržus vokiečiams.

Prie viešbučio augo didelis riešutmedis. Po dvidešimties minučių du uniformuoti esesininkai išvedė Klainzetelį iš viešbučio, užrišo gydytojui ant kulkšnių ir kelių ilgą virvę ir pakabino jį medyje žemyn galva. Aplinkui susirinko būrys lenkų vyrų ir moterų, kurie iš pradžių baisėjosi, o paskui ėmė juoktis iš besirangančio Klainzetelio. Tarp jų buvo ir keli žydai, bet niekas nedrįso įsikišti. Keli neturintys ką veikti kareiviai, budėję prie viešbučio, ėmė mėtyti į jį akmenis, kad liautųsi rėkęs. Po kurio laiko akmenis ėmė svaidyti ir keli lenkai. Galiausiai pasipylė akmenų kruša ir vyras, kabojęs tarsi šikšnosparnis, prisidengęs veidą palto skvernais, liovėsi judėjęs.

Vienas iš liudininkų, regėjusių, kaip daktarą Klainzetelį užmušė akmenimis, buvo Mordechajus Chaimas Rumkovskis. Jis iš patirties žinojo, kuo gali baigtis užmėtymas akmenimis, be to, manėsi šį tą žinąs apie žvėrį, kuris, regis, įsigalėjo po šiurkščia miesto lenkų oda. Jis manėsi žinąs, kad vokiečiai kalbėdami apie žydus galvoja ne apie žmones, o apie galimai naudingą, bet iš esmės paniekos vertą suvartojamą medžiagą. Žydai savaime buvo nukrypimas. Vien tai, kad žydas tvirtino esąs individas, buvo pasibaisėtinas dalykas. Apie žydus buvo galima galvoti tik *daugiskaita*. Nustatytais kiekiais, kvotomis, skaičiais. Rumkovskis mąstė šitaip: „Kad priverstum žvėrį suprasti, ką tu nori pasakyti, pats būsi priverstas pradėti galvoti taip, kaip galvoja jis. Matyti ne vienetus, o kiekius."

Kaip tik tada jis parašė Laisteriui laišką. Rumkovskis pabrėžė, kad laiške išreiškia *asmeninę* nuomonę, tiksliau tariant, kad ji nebūtinai priimtina kitiems Lodzės *kehilos* nariams. Tačiau vis dėlto kai ką pasiūlė:

Jei jums reikia septynių šimtų darbininkų, kreikitės į mus – mes duosime jums septynis šimtus darbininkų.

Jei reikia tūkstančio – duosime tūkstantį.

Tačiau neskleiskite tarp mūsų siaubo. Neatplėškite vyrų nuo jų darbų, moterų nuo namų, o vaikų nuo šeimų.

Gyvenkime taikiai ir ramiai. Pažadame, kad tada padėsime jums kuo tik galėsime.

Galiausiai kažkas Rumkovskį vis dėlto išgirdo.

1939 m. spalio 13 d. Albertas Laisteris paskelbė, kad paleidžia senąjį Lodzės kehilą ir vietoje jo paskiria Mordechajų Chaimą Rumkovskį pirmininku naujoje vyresniųjų taryboje, kuri bus atsakinga tik jam.

Kelionė į getą.

1940-ųjų vasaris.

Apsnigta žemė. Virš galvų kybojo baltas, sustingęs dangus.

Per sniegą braškėdami riedėjo vežimų ratai, fajetonai su išlinkusiomis spyruoklėmis; vežimai, prikrauti lagaminų ir menkai pririštų baldų.

Vieni ėjo priekyje ir traukė, kiti ėjo iš paskos stumdami arba palei šoną žiūrėdami, kad niekas neiškristų iš lagaminų ir maišų kalno.

Judėjo dešimtys tūkstančių žmonių, ir aukštuomenė, ir prastuomenė. Pilką žiemos dieną nėra jokio skirtumo. Nepaisant šalčio, kai kurios moterys segėjo sijonus, o vyrai marškinius, kai kurie apsisiautę apklotu ar užsimetę paltą. Visi išvaryti iš slėptuvių gestapininkų, toliau krečiančių kiekvieną žydų namą. Namuose vis nuaidėdavo šūviai. Sniege gulėjo stiklo šukės.

Lydėdamas vaikus iš Helenoveko jis dainavo.

Jie išėjo visi, net namų šeimininkės, virėjos ir auklės.

Jie tarsi keliaujanti kuopa. Barškėjo pririšti puodai ir rykai.

Jų žinioje buvo penki vežimai; vienas iš jų vėliau taps jo *dróshke* su ištraukiamais laipteliais ir sidabrinėmis plokštelėmis ant šonų.

Kartu su keliais vaikais, užsidėjęs šiltą žieminę kepurę ir apsivilkęs paltą su kailine apykakle ir apvadais, jis sėdėjo pirmame vežime šalia vežiko Levo Kuperio. Jie pravažiavo sinagogos griuvėsius Kosciuškos gatvėje.

Vaikams jis pasakojo apie miestą, iš kurio kilęs.

Jis panašus į miestą, į kurį jie dabar važiavo:

„Tai *mažytis* miestas. Toks mažas, kad telpa degtukų dėžutėje“, – pasakė jis ir parodė iškėlęs tabaku išteptas rankas.

Jo balsas plonas, beveik cypiantis. Plonas, monotoniškas balsas ir sunkus kūnas (Rumkovskis neaukštas ir nestambus, bet *sunkus*) priblokšdavo vai-

kus, kurie savo nelaimei sutikdavo Rumkovskį: tas balso ir kūno disonansas bei staigus ir beatodairiškas jį apimdavęs įsiūtis. Išpūtęs akis ir taškydamasis seilėmis jis apipildavo sarkastiškomis pastabomis praktikantus, kontoros darbuotojus arba padienius darbininkus, neatlikdavusius pavestų darbų. Po akimirkos jie gaudavo dar ir lazdų. Net tada, kai jo balsas švelnus ir malonus, – o taip būna dažnai, – supranti, kad Rumkovskiui prieštaravimas nepatinka.

Jis puikiai suvokė, kaip veikia aplinkinius, nujautė intuityviai kaip aktorius, žinantis, kokios jo išraiškos galimybės scenoje: vaidinti suvaikėjusį kvailį arba užsispyrusį, nepalaužiamą ir ištikimą darbininką, arba seną, pusaklį, prikimusį išminčių, matantį praeinantį gyvenimą. Rumkovskis turėjo beveik šiurpinantį talentą įsijausti į visus tuos vaidmenis arba taip susitapatinti su kitais, kad jo balsas skambėdavo visai taip pat.

Tame miestelyje gyveno batsiuvys ir kalvis.

(Pakeitęs balsą:)

Ten buvo kepėjas ir raištelių gamintojas.

Ten buvo baldžius ir virvininkas.

Žinoma, ten buvo ir rabinas.

(Kuris gyveno nekūrenamame kambaryje sinagogos gale, pilname knygų ir popierių.)

Buvo ten ir mokytojas – ne toks, kaip jūsiškiai, nes viena jo akis buvo gera, o kita bloga.

(Gerąja akimi žvelgdavo į tuos, kurie buvo naudingi, o blogąja – į tuos, kurie tik slankiojo be užsiėmimo ir tinginiavo.)

Kai kalbėdavo su vaikais ar vaikams, Rumkovskio balsas būdavo švelnus ir glotnus lyg akmuo, bet tuo pat metu išlaikydavo šiek tiek pedantišką toną. Prispausdamas liežuvį prie gomurio jis darydavo trumpas pauzes kiekviename skiemenyje, kad vaikai klausytųsi.

Ir vaikai iš tiesų klausydavosi.

Vyresnieji žiūrėdavo aklai žavėdamiesi, lyg nebūtų galėję atsiklausyti to plono balso, subalansuoto, ritmingo tempo su pauzėmis; jaunesniuosius balsas veikdavo dar labiau hipnotizuojamai. Vos tik Pirmininkas prabildavo, atrodydavo, kad jis išnykdavo ir likdavo tik balsas, pakibęs ore, tarsi žiežirba

cigaretės, kurią jis bepasakodamas kažkurią akimirką išsitraukė iš sidabrinio portsigaro ir prisidegė.

Ir buvo dar vienas, mokėjęs visko po truputį, apie ką dabar jums pasakoju. Jo pavardė buvo Kaminskis.

Jis lupo jaučiams ir avims odas.

Jis netgi mokėjo išdirbti odas senuoju būdu: ištepdavo jas riebalais ir degindavo virš atviros ugnies.

Be to, jis mokėjo remontuoti laikrodžius.

Jis plikydavo žolių mišinius ir valydavo žaizdas bei gydydavo skaudulius.

Jis tiksliai žinojo, kokio molio reikia užtaisant plyšius tarp plytų išdegintoje krosnyje.

Kalbėta, kad jis mokėjo prijaukinti net vilkus.

Pirmininkas minutei nutilo.

Cigaretės galiukas įkaito iki raudonumo ir vėl prigeso, kai vyras porą kartų įtraukė dūmo. „Jo pavardė buvo Kaminskis“, – pridūrė jis tyliai pats sau.

Apšviestas cigaretės liepsnelės, senas, raukšlėtas veidas sušvelnėjo ir atrodė susimąstęs, lyg vyras aiškiai matytų priešais save tą žmogų, kurį tarsi bandė iškviesti jų akivaizdoje:

Jo pavardė Kaminskis...

Ir ant to Kaminskio visi pyko.

(Rabinas pyko, nes jame įžvelgė šėtono pasiuntinį; bet pyko ir kepėjas, odininkas, mūrininkas, kalvis, ir vaistininkas, nes manė, kad Kaminskis nuviliodavo jų klientus tiesiai iš panosės...)

Todėl visi mūsų kehilos nariai vieningai nutarė ištremti jį iš kaimo.

Bet buvo nutarta pirma įkišti jį į narvą ir parodyti turgaus aikštėje.

Vyras sėdėjo narve keturiasdešimt dienų kaip įkalintas žvėris, šiepdamas dantis kaip vilkas, bet aplink susibūrusiems vaikams jis rodydavo, kaip kepti macą –

pliaukšt pliaukšt delnais

(štai šitaip!)

Pirmininkas suspaudė cigaretę lūpomis, iškėlė rankas ir parodė suplodamas.

„Duona“, – pasakė jis ir nusišypsojo.

Dievas sukūrė ir sutvarkė pasaulį per septynias dienas.

Rumkovskiui prireikė trijų mėnesių.

Dar 1940-ųjų balandžio pirmąją, likus lygiai mėnesiui iki geto izoliavimo, jis atidarė siuvyklą Lagevnikų gatvėje 45 ir pasamdė jai vadovauti energingą fabrikantą Davidą Varšavskį. Vėliau ši įmonė bus pavadinta „Centrine siuvykla". Neilgai trukus, gegužę, buvo atidaryta dar viena siuvykla, Jakubo gatvėje 8, netoli geto ribos. Liepos 8-ą tose pačiose patalpose kaip ir „Centrinė siuvykla" buvo atidaryta batsiuvių dirbtuvė.

Dirbtuvės buvo atidarinėjamos viena po kitos:

Liepos 14-ą: baldų gamybos įmonė ir medienos gaminių fabrikas su jam priklausančiu produkcijos sandėliu kieme Spaustuvininkų gatvėje 12–14.

Liepos 18-ą: dar viena siuvykla Jakubo 18.

Rugpjūčio 4-ą: baldų kimšimo dirbtuvė Tarnautojų gatvėje 9; čia buvo gaminami ir čiužiniai, ir sofos, ir foteliai (juos prikimšdavo džiovintų jūržolių).

Rugpjūčio 5-ą: linų fabrikas Malūnininkų gatvėje 5.

Rugpjūčio 10-ą: odos fabrikas Tarnautojų gatvėje 5-7; čia buvo gaminami padai ir viršus batams bei auliniams, kurie vėliau bus skirti Vermachtui.

Rugpjūčio 15–20-ą: batsiuvių dirbtuvė Marysine (o tiksliau šlepečių fabrikas), dar viena siuvykla – šįkart Lagevnikų gatvėje 33.

Rugpjūčio 23-ą: metalo fabrikas Zgežo gatvėje; jame, be viso kito, buvo gaminami ir kibirai, ir dubenys, ir kitokie metaliniai indai, taip pat metaliniai gaubtai dujų agregatams ir kita, pirmiausia kariuomenei;

Rugsėjo 17-ą: (nauja) siuvykla Malūnininkų gatvėje 2.
Rugsėjo 18-ą: dar viena siuvykla Zabiagos gatvėje 13.
Spalio 8-ą: kailių fabrikas Plytų gatvėje 9.
Spalio 28-ą: dar viena siuvykla Dvaro gatvėje 10.

Be uniformų, vokiečių armijai siuvyklose buvo siuvami: apsauginė bei kamufliažinė apranga, įvairi avalynė (batai, auliniai, žygio batai), diržai su metalinėmis sagtimis, apklotai, čiužiniai, taip pat moteriški apatiniai (korsetai ir liemenėlės), vyriškos šiltos ausinės ir vilnonės striukės, tais laikais vadintos „golfo striukėmis".

Valdžios įsakymu Rumkovskis įrengė savo administracijos kontorą keliuose sujungtuose mediniuose barakuose Balutų aikštėje. Poroje panašių barakų šalia įsikūrė vokiečių administracija. Miesto valdžiai pavaldi geto administracijos dalis buvo Moltkės gatvėje Lodzės centre.

Geto administracijai vadovavo Hansas Bybovas.

Jis nuo pat pradžių rėmė Rumkovskio planus. Jei Rumkovskis pasakydavo, kad trūksta šimto sukirpimo mašinų, Bybovas tiek ir pristatydavo. Tas pat ir su siuvimo mašinomis.

Siuvimo mašinos karo ir krizės metu buvo deficitinis dalykas. Daugelis pabėgusių iš Lenkijos iki vokiečių okupacijos išsivežė jas su savimi.

Bybovas gaudavo ir siuvimo mašinų. Būdavo, kad jos neveikdavo, nes jis visada ieškodavo pačių pigiausių, bet Rumkovskis atsakydavo, kad nesvarbu, ar „Singer" mašinos veikia, ar ne. Jis buvo pagalvojęs apie tai iš anksto ir įkūręs dvi siuvimo mašinų taisyklas: vieną Rembranto (Jakubo) gatvėje 6, o antrą – Putzigerio (Pucko) 18.

Bendradarbiavimas tarp šių vyrų iš pradžių atrodė taip: vienas numatydavo, kas reikalinga, o kitas tai pristatydavo.

Šitaip getas augo: tuščioje vietoje staiga atsirado svarbiausias vokiečių armijos tiekėjas.

Čia Bybovas. Jis surengė savo darbuotojams šventę ūksmingame vidiniame kiemelyje netoli okupacinės valdžios kontoros Moltkės gatvėje. Šiandien jo gimtadienis.

Fone: ilgas stalas, papuoštas vainikais ir šviežiomis skintomis gėlėmis. Pristatyta aukštų, siaurų taurių. Stirtos lėkščių. Padėklai su sausainiais, pyragaičiais ir vaisiais. Aplink stalą stovi daugybė besišypsančių žmonių, dauguma jų uniformuoti.

Bybovas priekyje, apsivilkęs šviesų kostiumą; švarkas su siaurais atvartais, tamsus kaklaryšis. Plaukai nuo sprando iki pakaušio kareiviškai nuskusti, o likę sušukuoti ant šono, išryškinant kampuotą veidą, ryškiai išsišovusį smakrą ir skruostikaulius. Šalia jo šmėkščioja Finansų skyriaus vadovas Jozefas Hemerlė ir Vilhelmas Ribė – atsakingas už žaliavų pirkimą ir prekių tiekimą. Siauras, lapiniškas veidas kyšo tarp dviejų apkūnokų moterų, kurias jis laiko apkabinęs per liemenį. Jų plaukai subanguoti, aiškiai matyti juoko duobutės skruostuose. Trijulė juokiasi iš Toros ritinio, kurį Bybovas gavo dovanų ir dabar laiko rankoje.

Iš tikrųjų tai vienas iš dviejų ritinių, kuriuos bendruomenės rabinams paskutinę minutę pavyko išgelbėti iš degančios sinagogos Volbožo gatvėje 1939 metų lapkritį. Vokiečių valdžia juos, taip sakant, konfiskavo *dar kartą*, šįkart specialiai tam, kad padovanotų Bybovui kaip *Geburtstagsgeschenk**. Visi aukšto rango vokiečių karininkai ir Lodzės valdininkai žinojo apie keistą Bybovo silpnybę visokiems žydiškiems dalykams. Jis netgi laikė save tokių dalykų ekspertu. Telegramoje reichštathalteriui Berlyne jis jau buvo pasisiūlęs perimti vadovavimą ir administravimą koncentracijos stovykloje Terezienštate. Ten, skirtingai nuo čia besigrūdančių skurdžių ir neišsilavinusių darbininkų, buvo išsimokslinę žydai.

Rumkovskis teigia, kad iki to laiko jis jau spėjo gana gerai pažinti Bybovą. „*Er ist uns kein Fremder*"**, – dažnai sako Rumkovskis apie jį. Jis buvo labai toli nuo tiesos...

---

* vok. gimtadienio dovana – *Vert. past.*

** Vok. Jis mums ne svetimas – *Vert. past.*

Bybovas – įnoringas administratorius. Pasitaiko, kad jis nesirodo gete ištisas savaites, o tada staiga atvažiuoja su didele delegacija ir pareikalauja nedelsiant atlikti inventorizaciją visose manufaktūrose. Tada, lydimas asmens sargybinių, vaikšto iš vieno fabriko į kitą ir apžiūri visus žaliavų sandėlius ieškodamas ko nors paslėpta. Jeigu jam grįžtant į kontorą prie Balutų aikštės pro šalį pravažiuoja vežimas ar koks žmogus su karučiu, pilnu bulvių ar daržovių, gabenamų į valgyklą, ir jei iškrinta bent viena bulvė, Bybovas didingu rankos mostu sustabdo visą ekipažą ir atsiklaupęs pakelia tą bulvę, nuvalo ją į švarko rankovę ir atsargiai, beveik pagarbiai, įdeda į vežimą.

Reikia gerbti tai, ko turi tiek mažai.

Toks rūpinimasis kiekviena gete pražiūrėta detale sunkiai suderinamas su šiaip jau, švelniai tariant, ekspansyvia asmenybe. Kontoroje jis retai pasirodo blaivus, ir kai būna, kaip jis tai vadina, „palaimingos būsenos", dažnai išsikviečia savo žydų vyresnįjį. Kartą Rumkovskis rado jį prie rašomojo stalo bekaukiantį kaip šunį. Kitą kartą jis ropojo priešais rašomąjį stalą vaidindamas pūškuojantį lokomotyvą. Tai buvo kitą dieną po pirmo įsakymo išvežti dalį žmonių – pirmieji traukiniai pajudėjo link mirties stovyklų Chelmne.

Dažniausiai Bybovo tonas būna žymiai malonesnis. Jis nori *pasvarstyti*. Jis nori kalbėtis apie gamybos kvotas ir maisto produktų tiekimą. Per tokius pokalbius kartais atsirasdavo keistas, apgaulingas pasitikėjimas vienas kitu. Pavyzdžiui, jis galėjo imti ir pareikšti: „Taip, dievai mato, Rumkovski, kad jūsų pilvas gerokai suapvalėjo", ir apkabinti žydų vyresnįjį per liemenį.

Tai bent vaizdas: Bremeno prekiautojas kava prisispaudęs prie žydų geto vyresniojo, kuris nenoriai stovi kaip koks stulpas. Rumkovskis stovėjo rankoje laikydamas skrybėlę, kaip įprastai nuolankiai nulenkęs galvą. Panašiomis progomis Bybovas dėstydavo savo tezę, kad geriausiai dirba alkanas žmogus.

„Sotūs darbininkai būna apduję, – sakydavo jis. – Jie nebenulaiko įrankių. Jie nudrimba ant sėdynės. O jei nenudrimba, tai negali atplėšti žvilgsnio nuo laikrodžio ant sienos laukdami, kada galės atsistoti ir eiti namo, kad jų nutukę kūnai galėtų pailsėti."

„Ne, – tęsdavo jis. – Kiaules reikia laikyti taip, kad jos turėtų šiek tiek maisto, bet niekada pakankamai. Kai darbininkai dirba, jie visą laiką galvoja apie

maistą, ir mintis apie tai, kad greitai galės pavalgyti, priverčia juos padirbėti dar šiek tiek, atiduoti savęs dar šiek tiek, būti visą laiką ties pragyvenimo riba, bet iki jos vis dėlto šiek tiek trūksta. *Ties* riba, Rumkovski, ties riba."

(„*Suprantate*?" – paklausė jis ir viltingai pažvelgė į Pirmininką, bet taip, lyg vis tiek nebūtų iki galo įsitikinęs, kad Rumkovskis suprato visą jo minties gilumą.)

Esama Skolos. Bybovas nuolat apie ją primindavo. Išorinė tos Skolos forma – dviejų milijonų reichsmarkių paskola, kurią miesto komisaras Laisteris suteikė Rumkovskiui, kad tas galėtų pastatyti geto manufaktūras. Ta paskola dabar turėjo būti pradėta grąžinti su palūkanomis – konfiskuotais žydų daiktais ir pagamintomis prekėmis, kurios vis didesniu srautu tekėjo iš geto per krovinių išvežimo stotį prie Balutų aikštės.

Bet buvo dar ir vidinė Skolos forma. Būtent pagal ją buvo sprendžiama, kiek vertas darbas gete. Kiekvienam geto gyventojui nustatyta dienos norma – *trisdešimt pfenigų*, ir nė vienas gyventojas negalėjo kainuoti daugiau. Tokią *žydų normą* apskaičiavo Bybovo administracijos vadovas Jozefas Hemerlė, remdamasis tuo, kiek kainuoja tiekti getui maistą ir kurą.

Nebuvo galima tikėtis, kad žmogus išgyvens iš trisdešimties pfenigų. Šeimos, turėjusios vaikų ar senelių, turėjo papildomų išlaidų už pieną, – jei apskritai būdavo įmanoma jo gauti, – už kurą ar elektrą. Pirmininkas pavedė vienam iš savo darbuotojų viską apskaičiuoti. Kad išgyventų bent vienas suaugęs žmogus, maisto reikėjo mažiausiai už vieną markę ir penkiasdešimt pfenigų per dieną, kitaip tariant, penkis kartus daugiau nei valdžios nustatyta norma.

Be to, didžioji dalis į getą atvežamų produktų buvo prastos arba tiesiog apgailėtinos kokybės. Iš 1940 metų rugpjūtį atvežtų dešimties tonų bulvių pavyko išgelbėti tik pusantros tonos. Likusios bulvės buvo tokios supuvusios, kad teko užkasti išmatų duobėse Marysine.

Tai kaip išmaitinti 160 000 tūkstančių geto gyventojų su 1 500 kilogramų bulvių?

Tik laiko klausimas, kada prasidės alkanų žmonių maištas.

Jis prasidėjo 1940-ųjų rugpjūtį.

Iš pradžių demonstrantai nebuvo agresyvūs, tik triukšmingi. Iš pastatų Liutomersko ir Zgežo gatvėse bangomis plūdo nuskurdę, skarmaluoti žydai, ir netrukus gete kur nors nusigauti galėjai tik su demonstrantų srove.

Rumkovskis iškart suprato, kad iškilo sunki dilema.

Laisteris jau pačioje pradžioje buvo įspėjęs, kad jeigu jis, Rumkovskis, nesugebės išlaikyti gete tvarkos ir ramybės, tai gestapas iškart paleis Vyresniųjų tarybą, ir žydų savivalda, apie kurią jis svajojo, liks tik prisiminimas.

Tačiau Pirmininkas neturėjo nuosavos policijos. Tie penkiasdešimt viešosios tvarkos policininkų, ginkluotų tik kumščiais ir guminėmis lazdomis, kuriuos komendantui Rozenblatui pavyko išvaryti į gatvę, net neatsistojo prieš demonstrantus. Jie pastatė gatvėse atitvaras ir iškart dingo. Tačiau demonstrantai į tas atitvaras nekreipė jokio dėmesio. Netrukus jie stovėjo prie ligoninės Nr. 1 Lagevnikų gatvėje, kurioje Pirmininkas turėjo „privačius apartamentus“, ir rėkavo, keikėsi bei skandavo lozungus. Jie nusiuntė pas Pirmininką pasiuntinį, pareikalavusį, kad Rumkovskis išeitų ir „prabiltų“ miniai.

Ligoninėje aklas gydytojas Viktoras Mileris mėgino telefonu iškviesti kitus gydytojus. Praėjusiame vokiečių kare daktaras Mileris tarnavo felčeriu. Kai po vienos prancūzų atakos jis norėjo padėti nunešti žuvusį karį, šalia sprogo amunicijos sandėlis. Sprogimas nutraukė jam dešinę kojį, sudraskė dešinę ranką, o skeveldros perskrodė kaukolę ir išeidamos per akis amžiams apakino jį. Už poelgį vokiečiai pagerbė jį geležiniu kryžiumi „Už drąsą ir ryžtą mūšio lauke“. Tačiau būtent per alkanųjų maištą gete jis visiems laikams buvo pagerbtas epitetu *der gerechter* – teisingasis. Vyras, kurio sprogimo sudarkytas, randuotas veidas po juodais akiniais blizgėjo prakaitu, pasitelkęs tik lazdą ir porą sutrikusių medicinos seserų, bėgiojo tarp demonstrantų, ramindamas labiausiai įsikarščiavusius ir padėdamas atsigulti ant neštuvų sužeistiesiems, kurie buvo nunešti į laukiamuosius, laikinai virtusius apžiūros kabinetais. Kol kas dauguma sužeistųjų galėjo kaltinti tik save pačius: juos pargriovė minia arba jie patys susmuko dėl išsekimo ar skysčių trūkumo. Juk jie neturėjo ko valgyti, tai iš kur galėjo turėti jėgų dalyvauti demonstracijoje? Prie laukiamo-

jo gulėjo vyras kraujuojančia galva, praskelta gatvės akmeniu, kuris iš tikrųjų buvo skirtas dviem Pirmininko langams antrame aukšte.

Netrukus paaiškėjo, kad sukilimas išplito visame gete.

Tuo metu Rumkovskio brolis Juzefas ir jo žmona Helena atvyko į apartamentus ligoninės administracijos patalpose, kur gyveno Pirmininkas. Pro antro aukšto langus jie matė Rozenblato vyrus, daužančius, mušančius savo nepavojingomis lazdomis, apgailėtinai mėginančius prasiskverbti į minią. Šen bei ten kilo muštynės – vyrai, nesitraukę nuo guminių lazdų smūgių, nesiliovė puolę akmenimis ir medinėmis lazdomis.

Princesė Helena smarkiai pasipiktino ir visiems, esantiems šalia, aiškino, kad viskas vyksta taip pat, kaip per revoliuciją Paryžiuje, kai žmonės „neteko proto" ir atsigręžė prieš saviškius. Ji be perstojo, šūkaudama ir mosikuodama. svirduliavo tarp lango ir rašomojo stalo. Galiausiai nebeatlaikė sąmyšio vaizdų už lango ir šaižiai surikusi, kad „jie mus visus nužudys", suvaidino vieną iš savo įspūdingesnių alpulio priepuolių.

Kaip visada, kai princesę Heleną ištikdavo koks nors *malaise**, Juzefas Rumkovskis sustiręs prieidavo prie brolio. Ir tiesiog stovėdavo – visai prie pat, įsmeigęs į jį kaltinantį žvilgsnį. Šitaip elgdavosi nuo pat vaikystės.

„Na, tai ką ketini daryti?" – paklausė jis.

O Rumkovskis? Kaip visada tokiais atvejais jis pajuto, kad nepajėgumo ir gėdos jausmą atmiešė nepaaiškinama neapykanta įkyriems brolio priekaištams, jo paklusnumui žmonai, kuri visokiais būdais stengdavosi nukreipti dėmesį nuo susidariusios situacijos į savo pačios begalinę savigailą. Įprastomis aplinkybėmis Pirmininkas būtų išlieįęs įtūžį tą pačią akimirką. Tačiau Juzefo tai neveikdavo – jis tiesiog spoksodavo toliau. Neįmanoma nei nekreipti dėmesio, nei išvengti jo atkaklaus žvilgsnio.

Laimei, nė vienam iš jų nieko nereikėjo daryti.

Vokiečiai jau pakeliui.

Nuo Zgežo gatvės jau sklido artėjančių automobilių aliarmo signalai ir akivaizdus nerimas ėmė sklisti ne tik tarp demonstrantų, bet ir tarp policininkų,

* pranc. negalavimas – *Vert. past.*

kuriuos buvo sušaukęs Rozenblatas ir kurių dauguma jau gulėjo partrenkti ant žemės arba buvo spėję pasislėpti palei namų sienas Promenados gatvėje. Kaip elgtis: pasinaudoti situacija ir pasirodžius vokiečiams pamėginti pasirodyti, lyg būtų „įnirtingai veikę", ar pasekti demonstrantų pavyzdžiu – dingti kaip galima greičiau?

Dauguma galvojo apie pastarąjį variantą, bet kaip ir demonstrantai nubėgo netoli, kadangi vokiečių saugumo pajėgų komanda užblokavo visus kelius policijos sunkvežimiais ir visureigiais. Iš jų pasipylė automatų papliūpos, kad sukeltų sąmyšį tarp sprunkančiųjų, nebežinojusių, kur dėtis, o po akimirkos iš visų siauriausių skersgatvių ir užkaborių išpuolė po keturias poras kareivių su blizgančiais metaliniais šalmais. Per porą minučių visa Lagevnikų gatvė buvo ištuštinta, joje liko gulėti tik keli kūnai, tarp jų patetiškai atrodė išmėčioti iš gatvės išlupti akmenys, pamirštos kepurės ir sutryptos skrajutės bei lozungai.

Tą naktį Rumkovskis sukvietė į posėdį, kuriame dalyvavo komendantas Rozenblatas, aklasis gydytojas Viktoras Mileris ir gyventojų registro viršininkas Henrykas Neftalinas, taip pat keli rajonų policijos komendantai, kuriais Rozenblatas sakėsi ypač pasitikįs.

Pirmininkas paragino susirinkusiuosius protingai įvertinti situaciją.

Žmonės, išskyrus vyrus, turinčius maitinti šeimas, nėjo iš namų, jeigu nebuvo reikalo. Kiekviename kvartale buvo kurstančių sukilimą. Reikėjo prieiti būtent prie šitų kurstytojų: komunistų, bundistų ir aktyvistų iš „Poale Zion" judėjimo kairiojo flango – tokių, įkūrusių slaptas partijos kuopeles gete, buvo kiek tik nori. *Nepatikimi* žmonės. Jie darė viską, kad įrodytų, jog nėra jokio skirtumo tarp tų, kuriais jis pasitikėjo *savo* administracijoje, ir nekenčiamų nacistų. Be to, anot gandų, net jo paties vyresniųjų taryboje būta vyrų, norinčių pasinaudoti situacija savo naudai, siekiančių nepastebimai skatinti kurstytojų išpuolius, kad vokiečiai atstatydintų visą Beiratą.

Iš Rozenblato ir Neftalino Pirmininkas norėjo sužinoti *pavardes*. Pagal tuos sąrašus jau nuo kitos nakties visiems policijos skyriams būtų paskirta atlikti kratas įtariamųjų namuose. Visai nesvarbu, ar tai socialistai, bundistai ar tik paprasti nusikaltėliai ir neramumų kurstytojai. Jis jau buvo įsakęs kalėjimo komendantui Šlomui Hercbergui paruošti tardymui atskiras vienutes.

Strategija pasirodė besanti stebėtinai efektyvi. Nuo rugsėjo iki gruodžio daugiau nebuvo jokių incidentų, gete buvo ramu. Tačiau paskui atėjo žiema, o tai geriausia jo priešo draugė.

Badas.

Nepatenkintieji vėl išėjo į gatves ir dabar buvo tokioje beviltiškoje situacijoje, kad jau nieko nebijojo, o mažiausiai – paprastų guminių lazdų smūgių.

Tai buvo pirma geto žiema.

Gete buvo sakoma, kad šalta taip, jog net seilės užšąla burnoje. Pasitaikydavo, kad žmonės nepasirodydavo darbe, nes naktį mirtinai sušaldavo savo lovose.

Kuro departamentas organizavo darbo būrius, kurie ardė apgriuvusius namus ir surinkdavo medieną. Pirmininkas pabrėžtinai įsakė, kad visas kuras būtų pristatytas dirbtuvėms ir manufaktūroms, taip pat geto sriubos virtuvėms ir kepykloms, kurios jau nebeturėjo kuo kūrenti krosnių. Nebuvo nė minties atiduoti medieną namų ūkiams. Natūrali pasekmė – vos per porą dienų kuro kainos juodojoje rinkoje išaugo dešimt kartų. Kaip tik ten, juodojoje rinkoje, atsidūrė didžioji dalis supjautų malkų. Didėjant kuro krizei, geto kepyklos nebegavo miltų. Kai Pirmininkas kalbėjosi su valdžia, jam buvo pasakyta, kad dėl sniego ir ledo net miestui nepakanka būtiniausio kiekio. Rumkovskis bandė išlošti laiko laikinai sumažindamas normas, bet pastebėjo, kad fabrikuose ir vėl prasidėjo bruzdėjimai.

Kasdien tas pats vaizdas: užsnigtos gatvės, įstrigę vežimaičiai, nes jų ratai ir pavažos įšalo sniege; kad išvilktų į išvažinėtas vėžes rankomis traukiamą vežimaitį, reikėdavo keturių vyrų jėgos; vėjui nešiojant sniego debesis gatvėse ir skersgatviuose, prie lauko virtuvių Zgežo, Beržų, Malūnininkų, Medienos gatvėse sėdėdavo eilės tankiai susispaudusių vyrų ir moterų, apsisiautusių paltais, šalikais ir antklodėmis, ir siurbiančių vis vandeningesnę sriubą.

Šįkart prasidėję neramumai buvo kitokie.

Šįkart žmonių banda judėjo. Telkdamasi gatvėse ji neturėjo jokio aiškaus tikslo, tik greitai judėjo nuo vieno kvartalo prie kito.

Ją ginė gandas.

A ratsie is du, a ratsie is du!

Visur, kur tik pasigirsdavo šie žodžiai, žmonės apsigręždavo ir nusekdavo paskui minią ten, kur visi manė atvykstant maisto produktų krovinį.

Vežimas buvo užpultas vos tik pravažiavęs Radogoščiaus vartus. Vadeliotojas buvo nutemptas ant žemės, o penki ar šeši vyrai dideliam visų džiaugsmui įrėmę pečius parvertė vežimą. Kai atlapnojo pirmieji policininkai, vežime nebebuvo nė vienos bulvės ar griežčio.

Pasklido gandas, kad Beržų gatvėje esama medienos. Tai buvo lūšna, kurią Kuro departamentas, surašydamas medienos rezervus gete, dėl kažkokių priežasčių buvo palikęs stovėti.

Žmonių banda iškart atsidūrė ten.

Kažkas pasišovė būti pirmas ir leidosi užkeliamas ant lūšnos stogo, o kiti puolė kirviais ir pjūklais viską, ką buvo galima atkirsti ar atplėšti, ir netrukus pašiūrė nugriuvo. Pustuzinis vyrų ir moterų, stovėjusių viduje, buvo mirtinai sutrypti. Keli vyrai pasipriešino atvykusiems policininkams ir juos sulaikė, kad draugai bėgdami išsineštų kiek galima daugiau deficitinės medienos.

Tuo pat metu nutarė streikuoti šešių geto ligoninių darbuotojai. Jie dirbo trimis pamainomis – ištisą parą, be to, tokiose šaltose patalpose, kad chirurgai beveik nejausdavo laikomų instrumentų; medikai mėgino gelbėti išbadėjusius suaugusiuosius ir vaikus, atvežamus su nušalimo žaizdomis, sutraiškytomis arba sulaužytomis rankomis ar kojomis po muštynių ar grūsties prie dalijimo punktų. Tikslą pasiekė tik nedidelė dalis maisto vežimų iš Radogoščiaus. Tie, kurių neužpuolė pakeliui iš krovininių traukinių stoties, buvo atakuoti įvažiavę į getą. Grupelė vyrų peršoko žemą mūro sieną, supančią centrinį daržovių sandėlį, ir nors Rozenblatas buvo pasiuntęs policininkų, kurie dirbdavo dvigubas pamainas, saugodami kiekvieną krovinį (tuo metu kiekvieną maisto krovinį lydėdavo du policininkai, o kiekviename sandėlyje būdavo po tris), jie nepajėgė sulaikyti minios, įsiveržusios į kiemą per vartus ir išsiveržusios atgal. Sandėlis buvo ištuštintas vos per kelias valandas.

Alkis buvo didžiulė problema.

Kad ir kokių priemonių Pirmininkas imtųsi savivalei užkirsti, jam niekaip nepavyks, kol nepašalins bado.

Kad parodytų jėgą ir ryžtą, Pirmininkas panaikino visas papildomas maisto normas ir visiems pakėlė duonos normą. Visi geto darbuotojai, nepaisant jų profesijos ir padėties geto hierarchijoje, turėjo teisę į keturis šimtus gramų duonos per savaitę.

Iš pirmo žvilgsnio atrodė, kad specialiųjų normų panaikinimas buvo protingas sprendimas. Paskui paaiškės, kad tai buvo didžiausia Pirmininko klaida, beveik sukėlusi atvirą sukilimą prieš jo valdžią.

Nuo pat tos dienos, kai getas buvo atkirstas nuo išorinio pasaulio, turimi maisto produktai dalyti pagal aiškią privilegijų tvarką.

Iš pradžių atsirado vadinamosios „B normos", kur B reiškė „Beiratas" – centrinė geto administracija. „B normos" buvo dalijamos ypač patikimiems žmonėms, suskirstytiems į klases nuo pirmos iki trečios pagal tai, kokią padėtį žmogus užėmė geto hierarchijoje: nuo Pirmininko kanceliarijos darbuotojų iki įmonių vadovų ir techninių instruktorių, juristų, gydytojų ir kitų.

Buvo ir vadinamosios „C normos", kur C reiškė *Ciężko Pracujacy*; tos normos priklausė ypač sunkiai dirbantiems darbininkams. Tačiau jos nelabai skyrėsi nuo eilinių darbininkų normos: sunkiai dirbantieji gaudavo 50 gramų duonos per dieną daugiau nei paprasti manufaktūrų darbininkai ir gal dar kokį papildomą samtį sriubos. Bet tai buvo simboliškai svarbus priedas, kaip įrodymas, kad sunkiai dirbti apsimoka.

Kai paaiškėjo, jog „C normos" bus panaikintos, kad apskritai visi gautų daugiau duonos, dailidės iš Spaustuvininkų ir Tarnautojų gatvių nutarė streikuoti. Jie reikalavo ne tik senųjų normų, bet ir trisdešimčia pfenigų didesnio valandinio atlyginimo.

Savaime suprantama, Pirmininkas su tuo sutikti negalėjo. Jei tie dailidės ir toliau gautų didesnę normą, netrukus daugybė kitų profesijų darbininkų taip pat imtų reikalauti to paties. Jis įsakė Rozenblatui parengti savo pajėgas. Rozenblatas nusiuntė į medienos dirbtuves Spaustuvininkų gatvėje septyniasdešimt vyrų, vadovaujamų policijos inspektoriaus Frenkelio. Keletas

darbininkų, pamatę, kad pastatas apsuptas policininkų, išėjo, bet dauguma užsibarikadavo antrame aukšte ir atsisakė apleisti patalpas, nepaisydami tiek pirma Frenkelio, tiek paskui paties fabriko direktoriaus Froindo kreipimosi. Kai septyniasdešimt policininkų galiausiai nutarė šturmuoti viršutinį aukštą, jiems ant galvų pasipylė įvairūs medžio gaminiai: kėdės, lentynos, sofų kojos, stalviršiai. Rankomis prisidengę veidus, policininkai užlipo laiptais ir pamėgino įveikti darbininkus bei išvilkti juos po vieną. Visi priešinosi. Vėliau fabriko direktorius Froindas susijaudinęs telefonu atraportavo Rumkovskiui, kad keli nugalėti darbininkai turėjo būti išvežti į ligoninę. Jie buvo taip išsekę iš bado, kad susmuko policininkams dar nespėjus uždėti antrankių.

Vos tik Froindas padėjo ragelį, paskambino direktorius Visnevskis iš uniformų siuvyklos Jakubo gatvėje 12 ir pranešė, kad ir ten darbininkai liovėsi dirbę, palaikydami dailides Spaustuvininkų ir Tarnautojų gatvėse. Visnevskis buvo apimtas nevilties. Jo siuvykla kaip tik beveik baigė vykdyti užsakymą pasiūti bene dešimt tūkstančių Vermachto uniformų su metalinėmis detalėmis ir rankovių ornamentais. Kaip sureaguos valdžia, jei negaus uniformų laiku? Vos tik Visnevskis padėjo ragelį, Estera Daum iš Sekretoriato pranešė apie telefono skambutį iš Marysino. Šįkart grupė duobkasių per savo sąjungos pirmininką pranešė, kad nebekas duobių, jei jiems nebus paliktos didesnės duonos ir sriubos normos. Kodėl, klausė jie, būtent duobkasiai baudžiami apgailėtina sriubos norma? Ar jų darbas mažiau vertas ir prastesnis už kitų darbininkų, anksčiau gaudavusių „C normą“?

„Ką norit, kad aš padaryčiau?“ – tepasakė Rumkovskis.

Skirtingai nuo Visnevskio, kuris papasakojo apie savo bėdą daugiau ar mažiau verkdamas, duobkasių sąjungos atstovas, toks ponas Morskis, prašymą išreiškė humoristiškiau: „Tada ir mirusieji nuo šiol turės laukti eilėje.“

Ponas Morskis pranešė, kad Marysine rytą buvo užfiksuota minus dvidešimt vieno laipsnio temperatūra; taip jam sakęs ponas Juzefas Feldmanas, gerbiamas ir patikimas duobkasių būrio narys. Ryte iš miesto buvo atvežta dvylika lavonų. Jo *grobers* iš įpročio ėmė kapoti žemę kapliais ir ešmais, bet neįveikė net paviršinio žemės sluoksnio.

„Tai ką norit, kad aš padaryčiau?“ – nekantriai pakartojo Rumkovskis.

Bet ponas Morskis buvo per daug susirūpinęs dėl savo sunkumų ir visai nesiklausė. „Ko gero, teks juos sustatyti, – pasakė jis. – Sustatyti, o ne suguldyti vieną ant kito, – taip jie užims mažiau vietos."

Tai geto Prezidentui buvo paskutinis lašas. Jis prasibrovė per minią plušančių Sekretoriato telefonisčių ir mašinisčių, atplėšė duris ir užriko Kuperiui tuoj pat ruošti fajetoną. Jie nuvažiavo į netoliese esančią Jakubo gatvę. Ponas Visnesvkis pasitiko jau tarpduryje, trindamas rankas, tik nežinia kodėl – ar iš šalčio, ar tik kamuojamas rūpesčio, kad ponas Pirmininkas kuo greičiau apžiūrėtų fabriką.

Streikuojančios uniformų siuvėjos paklusniai sėdėjo prie savo darbo stalų ir lūkestingai žvelgė į poną Pirmininką.

– Aš jas mušiau, – prisipažino Visnevskis Pirmininkui.
– Atsiprašau?
– Aš mušiau jas lazda. Tas, kurios nenorėjo dirbti.
– Bet mielas pone Visnevski, aš nesuprantu, ką jūs įsivaizduojate galįs sau leisti. Jei čia kas nors ir muš, tai tik aš!

Gal dėl raudoniu degančių Davido Visnevskio ausų, o gal dėl tylaus kikenimo, kurį kelios moterys slopino staigiai ranka prisidengusios burnas, o gal dėl keistos nuotaikos, vyravusios ledinėje patalpoje, kurioje palei galinę sieną eilėmis marširavo rudos Vermachto uniformos (visa armija rudų manekenų; kaip žinoma, tik jų krūtinės ir liemenys, bet visi žygiavimo poza!), staiga senis, tarsi įkvėpimo pagautas, niekam nespėjus nei išsižioti, nei pribėgti, kad ištiestų pagalbos ranką ar alkūnę, jau stovėjo ant vieno iš netvirtų stalų ir kalbėjo iškėlęs kumštį, lyg koks socialistų agitatorius, kuriuos pats ką tik smerkė. Kalba, kurią jis tąkart pasakė, bus visų dalyvavusiųjų, taip pat ir *Geto kronikos* atstovų, pripažinta viena labiausiai įkvepiančių:

– Jūs, moterys, pirmosios mane pasmerkėte. Jūs stojate pusėn visų tų, kurie agituoja prieš mane! Bet pasakykite sąžiningai: ką galvotumėte apie

mane, jei žinotumėte, kad pirmenybę teikiu tik saujai geto gyventojų, o visus kitus verčiu dirbti už vergo atlyginimą!..

Kiekvieną akimirką galvoju tik apie geto gerovę. Mūsų visų vienintelis išsigelbėjimas – išlaikyti ramybę darbo vietose!..

Argi nežinote, kad jūs, aš ir mes – visi dirbame VOKIEČIŲ VALDŽIAI, – ar bent akimirką susimąstėte apie tai? Kaip manote, kas nutiktų, jei šią akimirką, būtent dabar, kai aš kalbu, įsiveržtų vokiečių kareiviai ir grasindami ginklais suvarytų jus į surinkimo vietą, iš kur jus deportuotų?

Ką pasakytumėte savo vargšams tėvams, sutuoktiniams, vaikams?..

[Moterys susigūžė už savo stalų tarsi apkasuose.]

Nuo šios dienos šioje kaip ir visose kitose darbo vietose, kuriose buvo raginama, kurstoma sukilti, įsigalioja DRAUDIMAS DIRBTI.

PONE VISNEVSKI! NEDELSDAMAS PASIRŪPINKITE, KAD VISI DARBUOTOJAI BŪTŲ IŠ ČIA IŠVESTI. UŽRAKINKITE FABRIKO VARTUS!

Nuo dabar nebus dalijama jokio maisto. Iš visų streikuojančiųjų bus atimtos tapatybės kortelės ir darbo knygelės.

Jūs galėsite grįžti į savo darbo vietas tik tada, kai apmąstysite faktą, kad tai, kas labiausiai pasitarnauja geto interesams, labiausiai naudinga ir jums!

Streikuotojai išsilaikė šešias dienas.

Sausio 30 dieną Rumkovskis oficialiai pranešė, kad fabrikų vartai vėl atviri tiems, kurie įsipareigoja dirbti pagal galiojančias sąlygas. Visi streikuotojai grįžo į darbo vietas, ir tuo istorija būtų galėjusi pasibaigti.

Bet nepasibaigė.

Praėjus dviem dienoms po streiko numalšinimo, 1941 m. vasario 1 d., Rumkovskis atkeršijo. Dar vienoje kalboje, šįkart visiems geto *resort-laiter**,

* lenk., vok. įmonės, dirbtuvės viršininkas – *Vert. past.*

jis pranešė ketinąs leisti deportuoti visus „ramybės drumstėjus ir kenkėjus“*, dėl kurių esama įrodymų dalyvavus streiko akcijose. Tarp 107 asmenų, kurie, anot kronikos, tą dieną buvo įtraukti į sąrašą, buvo daugiau kaip trisdešimt darbininkų iš baldų fabriko Spaustuvininkų gatvėje ir lygiai tiek pat iš Tarnautojų gatvės.

Vienas iš „atleistųjų“, tądien palikusių baldų fabriką Spaustuvininkų gatvėje, buvo trisdešimtmetis baldžius Laibas Žepinas.

Jis dalyvavo streike, netgi buvo tarp tų darbininkų, užsibarikadavusių antrame aukšte ir apmėčiusių policininkus.

Bet Laibo Žepino pavardė taip ir neatsidūrė deportavimo sąrašuose.

1941 m. kovo 8 d. – tą pačią dieną, kai getą paliko pirma ištremtųjų partija, – Laibas Žepinas pradėjo dirbti kitoje vietoje – Vinogrado „Mažųjų baldų fabrike“ Turgaus gatvėje. Aplink ilgą darbastalį, prie kurio jis stovėjo su savo klijų tepimo mentelėmis, buvo visiškai tylu. Niekas nepakėlė akių, niekas nedrįso pažvelgti į išdaviką.

Nuo tos dienos atrodė, kad virš geto pakibo ilgas išdavystės šešėlis: žydas atsisuko prieš žydą, nė vienas darbininkas nesijautė saugus, nes ir jis kitą dieną galėjo netekti darbininko pažymėjimo ir būti ištremtas iš geto vien už tai, jei gintų teisę į pragyvenimo šaltinį. Bet Chaimas Rumkovskis žinojo, kad gete sklando žodžiai ir gandai. Kalbėdamas *resortlaiteriams* jis pareiškė, kad visada atiduodavo tiek, kiek galėdavo. Bet pats faktas, kad *duodavo*, suteikė jam teisę *imti*. Pirmiausia iš blogų, neatsakingų žmonių, iššvaisčiusių duoną, kurios reikalauti turėjo teisę visi.

Šiuo požiūriu, pasakė jis ir pacitavo Talmudą, *stovįs ant tvirtos žemės*.

---

* Lenkiškame Pirmininko kalbos tekste vartojamas žodis *szkodnicy*, vokiškai – *Schädlinge*. – *Aut. past.*

Taigi taip buvo nutarta iš aukščiau: visi geto gyventojai privalo dirbti.

Užsidirbdamas pragyvenimui žmogus uždirbdavo ir bendram labui.

Vis dėlto gete buvo daug tokių, kurie nesirūpino bendra gerove ir mieliau ieškojo, kaip užsidirbti pačiam. Kai kurie iš tokių ieškodavo anglių, kapstydamiesi už plytinės Dvaro ir Lagevnikų gatvių kampe. Šis galinis kiemas kelerius metus buvo naudojamas kaip šiukšlynas. Dažnai prireikdavo kelių valandų, kol prisikasdavai iki anglių sluoksnio. Pirma reikėdavo prasikasti per daržovių lapų ir kitokių atliekų košę, pūvančią po spiečiais piktai zirziančių musių; tada – keli sluoksniai šlapio smėlio ir molio, kuriame buvo daugybė suskilusių plytų ir jų skeveldrų, supjaustydavusių rankas.

Tarp daugiau kaip tuzino čia besikapstančių vaikų buvo ir broliai Jakubas ir Chaimas Vaisbergai iš Gniezno gatvės. Jakubui buvo dešimt, o Chaimui – šešeri. Jie turėjo kaplius ir kastuvus, bet anksčiau ar vėliau tekdavo darbuotis ir rankomis. Plačius džiuto maišus, kuriuos ryšėdavo ant pečių, jie nusmaukdavo iki pilvo ir belikdavo kišti į juos trokštamą juodąjį auksą.

Dabar retai kas beaptikdavo anglių iš degimo krosnių. Bet jei pasisekdavo, iš molio ištraukdavo seną malkos galą, skudurą ar ką nors kita, aplipusį anglies dulkėmis. Įkišus tokį skudurą į krosnį, ugnis dega dar bent porą valandų – šildanti, lygi ir patvari. Už tokius radinius, pardavus Joinės Pilšerio aikštėje, galėjai gauti bent jau dvidešimt–trisdešimt pfenigų.

Jakubas ir Chaimas dažniausiai dirbdavo kartu su dviem broliais iš kaimyninio kiemo – Feliksu ir Davidu Frydmanais. Bet ir tai negarantuodavo, kad galės dirbti niekieno netrukdomi. Jei juos aptikdavo keli suaugusieji, ieškantys to paties, maišai su anglimis kaipmat prapuldavo. Todėl vaikai susimetė ir sargybiniu pasisamdė Adamą Žepiną.

Adamas Žepinas gyveno virš Vaisbergo. Gniezno gatvės kvartale jis buvo pravardžiuojamas Bjauriuoju Adamu arba Adamu Tričverčiu, nes jo nosis buvo kreiva, lyg sumušta dar gimstant. Jis pats visada sakydavo, kad jo nosis kreiva todėl, jog motina sukdavo ją kaskart, kai jis meluodavo. Tačiau visi žinojo, kad tai melas. Adamas Žepinas gyveno su tėvu ir atsilikusia seserimi. Niekas niekada nebuvo matęs jokios ponios Žepin.

Nuo pirmųjų metų gete Adamas prisiminė tik badą, kurį jausdavo kaip nuolat skrandyje geliančią žaizdą. Norėdamas numalšinti tą skausmą, ilgai netempsi vien tik saugodamas jaunuosius aukso ieškotojus. Todėl kai Mošė Šternas retkarčiais eidavo pro plytinę ir paklausdavo Adamo, ar tas nenubėgtų kokiu reikalu, Adamas dėkingas imdavosi pavedimo ir numodavo į sargybinio pareigas.

Mošė Šternas buvo vienas iš daugelio tūkstančių žydų, kurie izoliavus getą nuo išorinio pasaulio susikrovė turtus prekiaudami įvairiausiais kurui tinkamais dalykais. Dauguma atsakingų šeimos maitintojų stengdavosi sukaupti anglių ar anglies briketų atsargų, kurias užrakindavo įvairiose tinkamose vietose. Kai kurias spynas pavykdavo atrakinti ir visų trokštamas juodasis auksas vėl atsidurdavo turguje. Buvo galima uždirbti iš prekybos prastesne mediena, tokia kaip seni baldai, virtuvinės spintelės su ištraukiamais stalčiais, grindjuostės ir langų rėmai, laiptų turėklai ir kita, ką galima supjaustyti ir surišti ryšuliais. Šiltuoju metu tokių medienos ryšulių kaina nukrisdavo iki maždaug dvidešimties pfenigų už kilogramą, bet artinantis žiemai pakildavo iki dviejų ar trijų *rumkies**. Kitaip tariant, reikėdavo turėti drąsos sulaukti paklausos. Per sunkiausias žiemas, kai net anglies kasyklos būdavo neprieinamos, žmonės sudegino viską, ant ko sėdėjo ir gulėjo.

Policija vis persekiojo Mošę Šterną. Motina mėgino slėpti jį palėpėje virš senelių namų, – kalbėta, kad jis ten turi slaptą sandėliuką, – bet policija iškrapštė jį ir iš ten.

Sklido gandai, kad Šternas mėgina tapti dar vienu Zavadavskiu.

---

* Geto pinigo pavadinimas, sugalvotas pagal Rumkovskio pavardę – *Vert. past.*

Zavadavskis buvo geto kontrabandininkų karalius. Dar jis buvo vadinamas „šokėju ant lyno“, nes dažnai pabėgdavo stogais. Tai buvo vienintelis būdas įsigauti į getą iš miesto arijų kvartalų, nes pastatai arčiausiai geto sienos neturėjo požeminių vandens ir kanalizacijos vamzdžių.

Kvepalai, moteriškas muilas, miltai, cukrus, ruginiai dribsniai, konservai, viskas nuo tikrų vokiškų *kraut** iki marinuotų jaučių liežuvių – tai kelios iš prekių, per Zavadavskį patekdavusių į getą. Vieną vėlų 1940 metų rugsėjo vakarą žydų viešosios tvarkos policija sučiupo jį Liutomersko gatvės rajone su kuprine, pilna kakavos miltelių, cigarečių ir moteriško trikotažo. Jis buvo nuvestas apklausti į pirmąjį policijos poskyrį Balutų aikštėje. Kai vokiečiai išgirdo kalbant, kad žydai patys sugavo Zavadavskį, jie iškvietė automobilį iš Lodzės. Policininkai žydai suprato, kad Zavadavskiui atėjo galas, ir paklausė, ar turįs kokį paskutinį prašymą. Suimtasis pasakė norįs nueiti į tualetą. Du policininkai palydėjo jį į išvietę kieme. Vieną vyro ranką jie prirakino antrankiu prie išvietės durų ir saugojo stovėdami lauke ir atidžiai stebėdami jo batus, kurie aiškiai matėsi per užkabintų durų plyšį. Policininkai spoksojo į Zavadavskio batus gerą valandą, paskui vienas iš jų įsidrąsino ir atplėšė duris. Batai ir antrankiai buvo savo vietoje, bet ne Zavadavskis. Plačiai atverta anga stoge rodė, kokiu keliu jis pabėgo.

Kontrabandininkas Zavadavskis buvo legenda. Visi apie jį kalbėjo. Bet Zavadavskis buvo lenkas, kilęs iš geto *arijų* kvartalo. Pabuvęs gete tiek, kiek norėjo, *jis vėl iš jo išsigavo*! Kai Adamas Žepinas svajodavo esąs laisvas, jis įsivaizduodavo turįs virvę ir kuprinę kaip kontrabandininkas Zavadavskis. Jis svajodavo, kad kada nors kaip ir ta įžymybė aptiks savo gyvenimo grobį ir taps kuo nors daugiau nei paprastu *luftmentsh***.

Vieną rytą Adamo svajonė beveik išsipildė, kai Mošė Šternas pasiuntė vieną iš savo daugybės pasiuntinukų pro plytinę, kur Adamas kaip visada saugojo vaikus. Žinutė buvo tokia – reikia paimti *pekl.* Tai galėjo reikšti bet ką – ry-

---

* vok. rauginti kopūstai – *Vert. past.*

** jid. žmogus be užsiėmimo, pašaukimo, verslo, pajamų – *Vert. past.*

šulį, paketą, siuntinį – nuo anglies briketų iki pieno miltelių. Adamas Žepinas buvo išmokęs neklausinėti. Bet kai atvyko nurodytu adresu – į ištuštintą sandėlį Lagevnikų gatvėje, – ten buvo tik Mošė Šternas ir jokio *pekl.*

Mošė Šternas buvo žemo ūgio, bet vaikščiojo taip, lyg būtų keliomis galvomis aukštesnis. Duodamas įsakymus ir nurodymus jis laikydavo rankas sunertas ant krūtinės tarsi ryžtingas biurokratas. Bet ne šį kartą. Vyras ryžtingai priėjo prie Adamo ir suėmė jį už pečių. Kaip visada, kai būdavo sunerimęs ar susijaudinęs, jis laižėsi lūpas.

Šternas pasakė, kad minėtasis paketas turi būti pristatytas „labai svarbiam žmogui". Šis žmogus toks svarbus, kad jei policija Adamą sučiups arba ims klausinėti, šis *jokiomis aplinkybėmis* negalįs prasitarti, kad paketą gavęs iš Mošės Šterno. Ar Adamas galįs tai pažadėti?

Adamas pažadėjo.

Šternas pasakė, kad Adamas vienintelis, kuriuo jis galįs pasitikėti gete, ir padavė jam paketą.

Kadaise vidury kiemo Gniezno gatvėje stovėjo kaštonas stambiomis šaknimis, kamienu ir didžiule lapija. Jis atrodė tarsi atkeliavęs iš kokios nors didžiosios Paryžiaus ar Varšuvos alėjos. Po kaštonu lėlininkas Fabianas Zaitmanas turėjo savo dirbtuvę – dvi sujungtas medinių lentų pašiūres, kurios buvo tokios ankštos, kad vietos užteko tik lėlėms. Ant ilgų metalinių kablių palei pašiūrės lubas ir sienas kabojo rabinai su ilgais *kapotes** ir valstietės su skarelėmis – visų šypsenos vienodos, visos lėlės tiek pat bejėgiškos. Vasaromis, kai lentinis stogas įkaisdavo, Zaitmanas su savo įrankiais mieliau sėdėdavo lauke po kaštonu. Sėdėdavo tarp vaikų droždamas lėlių galvas ir stebėdamas debesis, skriejančius blyškiai mėlyname danguje. „Ar žinai, kur pasitraukia perkūnas, kai ilsisi?" – paklausė jis kartą Adamo, kai tas lankėsi pas Vaisbergus, ir reikšmingai linktelėjo į kaštono lapiją, už kurios jau telkėsi juodi debesys. Nuo tos dienos Adamas nuolatos bijojo to, kas *iš tikrųjų* slėpėsi kaštono lapijoje; ypač

* Ilgas žydiškas paltas-švarkas, kitaip – surdutas – *Vert. past.*

būdavo baugu karštomis dienomis, kai lapai nejudėdavo, o skersgatviuose link Balutų aikštės tvyrodavo tarsi krosnis įkaitęs oras.

Fabianas Zaitmanas mirė prieš pat karą. Jį rado tįsantį ant savo darbo stalo, lyg įtūžęs perkūnas būtų sugrįžęs išmušti jam iš rankų atsuktuvo ir obliaus. Aplink Gniezno gatvę gyveno daug ortodoksų, kurie spjaudydamiesi sakė, kad žydui užsiimti tokiais stabais kaip Zaitmano yra pasibjaurėtina.

Paskui atėjo vokiečiai. Tempiant aplink getą vielą, ji atsidūrė kaip tik prie Zaitmano pašiūrės ir ponia Herškovič – *die Hauswartin**, kaip ji dabar buvo vadinama, liepė nukirsti kaštoną ir supjaustyti malkoms. Ji taip pat liepė sukapoti abi lentines Zaitmano pašiūres.

„Dabar turiu tiek malkų, kad pakaks per visą karą ir dar ilgiau“, – gyrėsi ji.

Gniezno gatvės gyventojai priprato prie skylės danguje, kurios vietoje anksčiau buvo kaštonas, tačiau Adamo neapleido mintys apie medį ir perkūną. O tai kur perkūnas pasitraukia dabar, kai neliko kaštono, kuriame ilsėdavosi? Gete nebuvo nė vieno medžio. Adamas įsivaizdavo, kaip perkūnas klajoja, vis labiau niršdamas dėl savo vidinio triukšmo. Jam nebuvo kur pailsėti nuo amžino bildesio, nebuvo jokio išėjimo. Šiapus vielų buvo tik vienas kelias į laisvę, – tai įrodė Zavadavskis, – *aukštyn*, per angas ir neegzistuojančius langus arba tokius, kuriuos tekdavo pasidaryti, kad ištrūktum.

Adamas Žepinas stovėjo su paketu be medžių likusiame sklype netoli siuvyklos Jakubo gatvėje 12 ir laukė ateinant „labai svarbaus žmogaus“.

Pirma pasirodė labai jaunas vyras su skrybėle ir kostiumu bei elegantišku, šviesiu gabardino paltu, kurį išvydęs Adamas pagalvojo apie amerikietiškus filmus apie gangsterius, kokius prieš karą rodydavo kino teatre „Bajka“. Vyras būtų buvęs panašus į bet kokį kitą, stovintį bet kokioje Europos gatvių sankryžoje, jei ne du tipai, sekantys paskui jį kaip šešėliai. Tai buvo du stambūs vyrai, panašūs į *policajus*, bet neturėjo kepurių ir raiščių ant rankovių.

– Ar turi prekes? – paklausė vyras šviesiu gabardino paltu. Adamas linktelėjo.

---

* vok. namo prižiūrėtoja – *Vert. past.*

Tik tada pasirodė dar vienas žmogus.

Paskui Adamas Žepinas klausdavo savęs, kaip jis iškart susigaudė, kad tai vokiečių karininkas. Jis vilkėjo civilius drabužius, bet tai, kad tarnyboje nešioja uniformą, akivaizdžiai išdavė jo budri laikysena ir kūno judesiai, kai pasukdavo galvą arba mesdavo skersą žvilgsnį.

Vyras šviesiu gabardino paltu pavadino jį ponu Štrombergu. Vadinasi, tai buvo SS kriminalinės policijos oberasistentas Štrombergas – vienas labiausiai gete žinomų policijos viršininkų. Štrombergas buvo *Volksdeutscher** – vienas iš tų vokiečių, kurie seniai gyveno Lodzėje iki ateinant naciams.

Štrombergas visą laiką šypsojosi, bet judėjo taip, lyg bristų per tirštą kanalizacijos vandenį. Jis net nežiūrėjo į Adamą, kreipėsi tik į jaunąjį vyrą gabardino paltu ir šiek tiek dainuojančia lenkų kalba keliskart paklausė: „Ar jis turi pinigus?“

Kai į jo klausimą buvo atsakyta linktelėjimu, atrodė, tarsi pono oberasistento Štombergo kūnas pagaliau būtų atsipalaidavęs civiliuose drabužiuose.

Adamas priėmė tai kaip ženklą perduoti paketą. Jis padavė paketą tam su gabardino paltu, o tas savo ruožtu – Štrombergui, kuris nedelsdamas ėmė plėšti, draskyti popierių tarsi nekantrus vaikas per Chanuką. Netrukus jam tarp pirštų sublizgo auksinė grandinėlė. Viršesnysis paltas greitai mostelėjo rankomis, duodamas Adamui ženklą nusisukti, kaip nusisukama nuo moters, kad ši nesidrovėtų rengtis, ir skubiai įspraudė Adamui į delną dešimties markių banknotą.

Paskui abu dingo – ir jaunasis žydas gabardino paltu, ir vokiečių kriminalinės policijos viršininkas. Liko stovėti tik du sargybiniai, rankomis grėsmingai įsisprendę į šonus, lyg turėtų užtikrinti, kad Adamas nenusektų iš paskos.

Praėjo keli mėnesiai, kol Adamas suprato, kas buvo tas vyras gabardino paltu, pardavęs auksinį papuošalą Štrombergui. Tuo metu visas getas kalbėjo apie Davidą Gertlerį – jaunąjį žydų policijos komendantą, kuris, atrodė, labai gerai sutarė su visais okupacinės valdžios karininkais.

---

* Etniniai vokiečiai, gyvenantys už Vokietijos ribų – *Vert. past.*

Adamas stovėjo eilėje prie kepyklos Alaus gatvėje. Dabar kiekviena kepykla kepė savo duoną, kurios labai trūko. Kad gautum savo normą, tekdavo anksti keltis.

Alaus gatvėje. Eilė prie duonos. Priekyje grūdosi keli *dygnitarze.*

Vėl pasirodė jaunasis vyras gabardino paltu. Šalia jo vėl buvo asmens sargybiniai. Eilėje pasigirdo protestai. Asmens sargybiniai ryžtingai žengtelėjo priekin, pasiruošę užvožti lazdomis, kad nutildytų triukšmautojus. Bet šįkart nutiko ne taip, kaip visada. Šįkart turėjo nusileisti kostiumuotieji vyrai iš Rumkovskio *Beirato.*

– Taip pat ir gete pirmas duonos turi gauti laukęs ilgiausiai, – pasakė vyras, vilkintis paltą.

– *Gertleris, Gertleris, Gertleris!..* – skandavo laukiantieji eilėje, iškėlę rankas ir ištempę kaklus, lyg matytų sporto žvaigždę.

Davidas Gertleris priglaudė skrybėlę prie krūtinės ir nusilenkė tarsi varjetė artistas cirke. Adamas Žepinas nė už ką neketino apleisti savo vietos eilėje ir stovėjo nepakeldamas akių, bijodamas, kad įtakingasis jaunasis vyras gali jį atpažinti. Ar žmonės eilėje prie duonos vis dar būtų jam ploję, jei būtų žinoję, kad jaunasis Davidas Gertleris buvo pasiryžęs parduoti jų sielas, kad tik galėtų ir toliau išlaikyti nekenčiamų vokiečių pasitikėjimą?

O gal tai nieko nereiškė?

Kad tik duona visiems būtų padalyta teisingai ir po lygiai.

Viena iš kasdien spausdinamų skilčių *Geto kronikoje* buvo gimusiųjų ir mirusiųjų sąrašai. Šalia jų būdavo išvardijami iš gyvenimo išėję patys.

Kronikoje buvo parašyta „mirė nuo savo paties rankos", bet gete buvo sakoma tik šitaip – jis arba ji *nuėjo prie vielos*. Šiuo posakiu ir taip jau turtingas geto žodynas pasipildė dar viena metafora, reiškusia ne tik „nusižudyti", bet ir peržengti visas ribas, nustatytas valdžios ir nurodančias, kaip gyventi gete.

Kronika liudija, kad per pirmą 1941 metų vasario savaitę *prie vielos nuėjo* septyni žmonės. Kai kuriais atvejais tai buvo, švelniai tariant, akivaizdžios savižudybės. Vienas vidutinio amžiaus kontoros darbuotojas iš Rumkovskio Būstų departamento sugalvojo vidury dienos pamėginti praļįsti po lentine tvora, pastatyta šalia spygliuotos atitvaros šiaurinėje gatvės pusėje. Iš visų vietų, kur galėjo mėginti praļįsti, jis pasirinko labiausiai saugomą visame gete. Vis dėlto praėjo laiko, kol jį pastebėjo. Tramvajai, vežantys vokiečius ir lenkus per visą getą, spėjo kelis kartus pravažiuoti pro įstrigusią vyro galvą ir pečius, kol policininkai budėjimo poste, buvusiame už dviejų šimtų metrų, suprato, kad kažkas vyksta. Vyras tiesiog gulėjo prisiplojęs prie žemės ir laukė, kol išsigandęs sargybinis ims šaudyti.

Kiti atvejai buvo dar neaiškesni.

Dažniausiai tai būdavo darbininkai, grįždavę namo po vėlyvos vakarinės pamainos.

Visi, einantys per getą, privalėdavo laikytis kiek įmanoma toliau nuo geto ribos. Kalbėta, kad nustatytas saugus atstumas esąs du šimtai penkiasdešimt metrų. Jei, nepaisant visko, tekdavo prisiartinti prie spygliuotų atitvarų, tai geriau jau dienos šviesoje ir matant vokiečių sargybiniams, aiškiai parodant savo ketinimus (jeigu kartais vis dėlto paklaustų).

Bet pavargusiems ir išsekusiems pamaininiams darbininkams visada kildavo pagunda nukirsti kampą per kvartalą ar sutrumpinti kelią pora šimtų metrų einant palei geto ribą iki artimiausio medinio tilto.

Tuo metu greičiausiai būdavo tamsu. Trumpindavęs kelią nieko nematydavo.

Galbūt nelabai matydavo ir sargybinis antroje pusėje.

Galbūt vyras ar moteris, einantys namo, nemokėdavo vokiškai.

Arba jis ar ji neišgirsdavo, ką šaukdavo sargybinis, nes tuo metu važiuodavo tramvajus.

Arba jokio tramvajaus nebūdavo. Sargybinis tik užrikdavo, ir vyras ar moteris, seniai turėję būti namuose, supanikuodavo ir puldavo bėgti. Sargybinis pagalvodavo, kad jie mėgina pabėgti, ir iššaudavo.

Mažiausiai keturi iš septynių žmonių, 1941 metų vasarį priėjusių prie spygliuotos tvoros, buvo nužudyti būtent todėl. Ar jie ieškojo mirties sąmoningai, ar jų suvokimas aptemo dėl išsekimo? O gal nebuvo jokio skirtumo tarp sąmoningo tyčinio veiksmo ir nesąmoningo pasirinkimo? Galbūt jie pasuko link ribos todėl, kad paprasčiausiai nebeliko kur eiti.

Po kelių savaičių, 1941 metų kovą, buvo parašyta, kad keturiasdešimt vienerių metų Cvaigai Blum pavyko šitaip nusižudyti po mažiausiai trylikos mėginimų prieiti prie tvoros.

Cvaiga Blum gyveno Limanovskio gatvėje. Vienintelis langas buto, kuriame gyveno su dar dviem moterimis, išėjo tiesiai į atitvarų liniją. Limanovskio gatvė buvo tapusi pagrindiniu keliu, kuriuo vokiečiai veždavo maisto prekes ir žaliavas ir iškraudavo jas prie Balutų aikštės, todėl būdavo akylai saugoma. Kiek toliau buvo trečias medinis geto tiltas, jungiantis du pietinius geto pusrutulius, prie kurio abiejų galų puikiai matėsi raudonais ir baltais dryžiais nudažytos sargybinių būdelės. Vedama ketinimų Cvaiga Blum nuėjo prie sargybos posto prie pietinio tilto galo.

„Nušauk mane“, – paprašė ji sargybinio poste.

Tas apsimetė nieko neišgirdęs. Jis prisidegė cigaretę, nusmaukė nuo peties šautuvo diržą, pasidėjo šautuvą ant kelių ir neva ėmė kažką apžiūrinėti ant vamzdžio ir jo angos,

„Būk geras, nušauk mane“, – ėmė ji maldauti.

Kas vakarą poste budėdavo tas pats sargybinis ir kasvakar ateidavo Cvaiga.

Praėjus kelioms tokios kankynės savaitėms, sargybinio viršininkas paprašė žydų viešosios tvarkos policijos tuo pasirūpinti.

Reikėjo tiesiog nutraukti tokį priekabiavimą.

Dabar Cvaigos Blum namo Limanovskio gatvėje duris ištisą parą saugojo du Rozenblato vyrai. Vos tik Cvaiga peržengdavo namų slenkstį, žydų policininkai kaipmat įvilkdavo ją vidun.

Cvaiga Blum mėgino išsmukti pro užpakalines duris. Bet policininkai ją perkando ir vos tik moteris išeidavo pro kiemo vartus, vyrai iškart prisistatydavo ir įtempdavo ją į namą. Šis pabėgimų ir sulaikymų žaidimas pasikartojo dvylika kartų. Tryliktą kartą panelė Cvaiga Blum pergudravo savo sargybą, be to, viskas susiklostė taip palankiai, kad tuo pat metu *Schupo* pakeitė sargybinius. Anas sutrikęs žandaras iš Limanovskio gatvės buvo perkeltas į Marysiną, o vietoje jo į Limanovskio gatvės postą buvo pastatytas žymiai sukalbamesnis kolega.

„Būk geras, nušauk mane“, – paprašė Cvaiga Blum. „Pašok man, tada pamatysim“, – pasakė naujasis žandaras.

Rozenblato vyrams nespėjus susigaudyti, kas vyksta, ponia Cvaiga Blum anapus spygliuotos vielos atliko neviltį bylojantį, laužytų judesių šokį. Kai pasirodymas baigėsi, sargybinis nusitaikė ir du kartus iššovė jai į krūtinę. Kadangi parkritęs kūnas užsispyręs spurdėjo, sargybinis dėl viso pikto iššovė dar kartą.

Istorija apie Cvaigą Blum buvo pasakojama gete įvairiausiais variantais. Anot vienos versijos, moteris anksčiau buvusi uždaryta psichiatrijos skyriuje ligoninėje, esančioje Linksmojoje gatvėje, bet turėjusi užleisti vietą kažkokiam aukšto rango asmeniui iš *Beirato*.

Anot kitos versijos, Cvaiga Blum buvusi tokia sutrikusi, kad net nesuvokusi esanti gete ir sargybiniui Limanovskio gatvės poste sakiusi ne „nušauk mane, nušauk mane“, o „užrakink mane, užrakink mane“, nes maniusi, kad tas kareivis – vienas iš ligoninės sanitarų.

(Tokiu atveju sargybinis turėjo pagalvoti, kad ponia iš jo tyčiojasi. Kodėl būtų prašiusi užrakinama? Juk ir taip jau buvo užrakinta.)

Galiausiai per visus įvykius tokių istorijų apie vyrus ir moteris, nuėjusius prie tvoros, buvo tiek daug, kad Pirmininkas turėjo išleisti atskirą dekretą (Įsakymas Nr. 241), kuriuo įsakmiai uždraudė bet kokį neleistiną artinimąsi prie geto ribų, ypač ne įprastu pamaininio darbo metu.

Tačiau žmonės, vienaip ar kitaip, vis tiek nueidavo prie spygliuotos vielos.

1941-ųjų balandį kronika pranešė apie nušautuosius prie geto ribų. Anot statistikos, savižudžiai dabar verčiau iššokdavo pro langą aukštai esančiuose butuose arba laiptinėse. Be to, dauguma norinčiųjų nusižudyti iššokdavo ne iš savo būsto, o iš svetimų namų. Gal norėdami būti tikri, kad bus pakankamai aukštai, o gal nenorėdavo be reikalo gluminti savo kaimynų.

1941-ųjų gegužę, anot *Geto kronikos*, buvo užregistruotos ne mažiau kaip keturiasdešimt trys tokios savižudybės. Apie tuos, kurie patys iššokdavo pro langą, taip pat buvo sakoma, kad jie „nuėjo prie vielos". Tiesiog jie buvo per daug prislėgti arba išsekę nuo bado ir ligų, kad nukėblintų iki spygliuotų vielų.

Vieną rytą kronika pranešė, kad „arijų teritorijoje“ prie spygliuotos vielos atitvarų, prie pat pagarsėjusio sargybos posto Limanovskio gatvėje, buvo rastas moters kūnas. Moteris gulėjo ant nugaros galva į gatvę, jos rankos buvo atmestos nenatūraliu kampu.

Du ją radę vokiečių sargybiniai iš pradžių pamanė, kad moteris negyva – dar viena iš daugybės žydų savižudžių. Bet pasilenkę paimti kūno pamatė, kad moteris vis dar kvėpuoja. Sargybiniai apžiūrėjo moters drabužius, ieškodami asmens dokumentų, bet nieko nerado. Vokiečių žandarams iškilo tikras galvosūkis: kadangi nerado jokių tapatybės dokumentų, jie negalėjo tiksliai pasakyti, kurioje spygliuotos vielos pusėje ši moteris gyvena – žydų ar arijų, ar ji bėgo iš geto, ar atvirkščiai – mėgino įveikti vielas ir įsigauti vidun (o tai vis dar pasitaikydavo – prisiminkite Zavadavskį!).

Pasitarę su viršininkais jie nutarė nunešti kūną į žydų vyriausiojo kontorą, kad toliau tuo reikalu pasirūpintų jo darbuotojai. Tuo pačiu *Kripo** pareikalavo, kad visi sargybos postų viršininkai kiekvieną parą atraportuotų, ar nebuvo pranešta apie gete dingusius žydus. Buvo patikrinti ir ligoninių registracijos žurnalai, taip pat psichiatrinės klinikos Linksmojoje gatvėje pacientų sąrašas – į šią kliniką daugelis geriau gyvenusių geto gyventojų atveždavo savo psichiškai arba fiziškai nusilpusius giminaičius. Tačiau nebuvo aptikta jokių įrašų apie pabėgusius arba dingusius pacientus. Todėl manyta, kad galima užtikrintai teigti, jog moteris *ne* iš geto.

Vienas iš pirmųjų ją apžiūrėjo „darbininkų daktaras“ Leonas Šykeris. Jį vadino darbininkų daktaru, nes buvo vienintelis iš geto gydytojų, neimantis begėdiškai didelio atlygio, todėl pas jį galėjo eiti net ir paprasti žmonės.

---

* Vokiečių kriminalinė policija – *Vert. past.*

Apžiūrėdamas moters kūną daktaras Šykeris paspaudė ir įvertino, kad jis „šiek tiek nusilpęs ir sulysęs", bet šiaip be dehidratacijos požymių. Taip pat buvo kažko panašaus į įbrėžimus arba įdrėskimus ant kojų ir rankų, o tai galėtų reikšti, kad moteris bandė pro kažkur prasibrauti. O šiaip nebuvo jokių žaizdų, kaklas neištinęs, temperatūra normali, pulsas ir kvėpavimas taip pat.

Vėliau būta užuominų, kad per daugiau kaip pusvalandį, kurį Šykeris praleido vienas su moterimi, buvo galima spėti ją „suteršti". Savaime suprantama, kiti tai užginčijo. Tačiau tai faktas, kad vokiečių sargybiniams atnešus moterį į sekretoriatą ji gulėjo ant neštuvų visiškai rami, o po pusvalandžio, išėjus daktarui Šykeriui, blaškėsi apimta karštinės ir nerišliai hebrajiškai ir jidiš kalba murmėjo maldos žodžius.

Kai kurie netgi manėsi girdėję pranašo žodžių nuotrupas:
ashrei kol-chochei lo –

Viešpats yra teisingumo Dievas;
Palaiminti, kurie Jo laukia.

Naujiena apie suparalyžiuotą moterį ir jos keistas kalbas greitai pasklido. Pirmininko nurodymu, moteris buvo nunešta į chasidų mokyklą Liutomersko gatvėje; ten ja pasirūpino rabis vardu Gutesfeldas ir jo padėjėjas Fidė Šainas. Vėliau chasidai tvirtins, kad rabis Gutesfeldas jau buvo matęs suparalyžiuotąją moterį sapne. Jo sapnuose ji nebuvusi suparalyžiuota; ji svirduliuodama ėjusi nuo namo link namo degančiame mieste. Ji nėjusi vidun, tik paliesdavusi mezuzą ant durų staktos, lyg duodama ženklą, kad gyventojai pakiltų ir sektų paskui ją.

Chasidai tuo nė kiek neabejojo. Ji buvo *tsaddikot* – švento vyro dukra; gal ji pasiuntinė po dvejų metų karo ir siaubingos bado žiemos, gal atėjo suteikti šiek tiek paguodos gete uždarytiems žydams. Vėliau paprasti žmonės kalbės apie ją kaip apie Marą, *liūdinčiąją*. Kurį laiką ji buvo vienintelė gete, – kuriame tuo metu gyveno beveik ketvirtis milijono žmonių, – neturinti pastovaus adreso ir duonos kortelių. Jos nebuvo net *Kripo* registre, kuriame šiaip jau

įrašyta kiekviena geto siela ir kurį kiekvieną mėnesį atnaujindavo Statistikos skyriaus *Meldebüro**.

Iš pažiūros moteris buvo svarbi rabinatui, bet jie vis dėlto noriai patikėjo jos globą rabiui Gutesfeldui. Bet net ir chasidai nedrįso leisti jai pasilikti, todėl dažnai galėjai matyti rabį ir jo padėjėjus vaikštančius siauromis geto gatvėmis ir nešiojančius moterį neštuvuose. Priekyje eidavo Fidė Šainas, o paskui jį netvirtomis kojomis klibinkščiavo Gutesfeldas, vilkintis ilgą juodą paltą. Taip jie nueidavo kelis kilometrus – lyjant, pučiant lediniam vėjui ar siaučiant pūgai. Rabis vis sustodavo ir pirštais perbraukdavo mūrą arba namo sieną, mėgindamas susigaudyti, kur jie yra, arba duodamas laiko Fidei Šainui (kurio plaučiai buvo nesveiki) išsikosėti.

Kodėl jie ėjo? Kodėl nesiliovė vaikščioję?

Kai kurie sakė, kad jie vaikščiojo todėl, jog moteris niekad nenurimdavo. Vos tik vyrai pastatydavo neštuvus ant žemės, moteris šaižiai surikdavo ir imdavo baisiai mosikuoti, lyg gintų šalin nematomus demonus. Kiti sakė, kad kiekviename name, kiekviename kvartale buvo skundikų, kurie nebūtų sudvejoję nueiti į *Kripo*, jei būtų žinoję, kur ta moteris. O kas tada būtų nutikę liūdinčiajai?

Kartais rabis su neštuvais vis dėlto grįždavo į maldų kambarį, ir tada lauke prie durų visada susirinkdavo būrelis išblyškusių, bet vilties kupinų žmonių, tikinčių, kad suparalyžiuotosios prisilietimas arba žvilgsnis išgydys skaudančias rankas arba negyjančias žaizdas, o gal net nuims nuo jų šią alkio kankynę, dėl kurios vyrai, anksčiau buvę stiprūs ir sveiki, dabar geto gatvėmis vilkosi panašūs į vaiduoklius. Daktaras Šykeris, įsitikinęs socialistas, nekenčiantis bet kokių prietarų, mėgino priversti viešosios tvarkos policininkus išvaikyti žmones, bet rabis užsispyręs tvirtino, kad jis sapne iš anksto sukvietęs žmones, todėl būtų šventvagystė atstumti žydus, kurie atėjo tikėdami, jog raštų Dievas gali padaryti stebuklą ir per vieną iš savo pasiuntinių, atkeliavusią iš taip toli.

* vok. Registro biuras – *Vert. past.*

Viena iš laukiančiųjų buvo Hala Vaisberg, Adamo Žepino kaimynė iš Gniezno gatvės, Jakubo ir Chaimo motina – tų dviejų, kurie ištisas dienas ieškodavo medienos ir anglies šlako prie senosios plytinės Lagevnikų gatvėje. Hala Vaisberg girdėjo naujieną apie Maros gebėjimus iš draugės Borkos, dirbančios Centrinėje skalbykloje, ir įkalbėjo savo vyrą Samuelį pamėginti nueiti pas tą moterį dėl plaučių skausmo.

Pirmaisiais mėnesiais po geto izoliavimo nebuvo jokių medinių tiltų, ir vokiečių sargybiniai kasryt atidarydavo vartus darbininkams, kurie kaip Samuelis būdavo priversti pereiti iš vienos geto pusės į kitą, kad patektų į savo darbo vietas. Vartai būdavo atidaromi tik nustatytu laiku, todėl negalėjai vėluoti. Samueliui atrodė, kad jis visada pereidavo gatvę paskutinis prieš pat sargybiniams vėl užkeliant spygliuotos vielos atitvarą. Vieną rytą jis *iš tiesų* liko paskutinis: nespėjęs susivokti, kas vyksta, staiga liko vienas stovėti vidury „arijų" koridoriaus, o getas liko anapus abiejų uždarytų vartų.

Nuobodžiaujantys vokiečių sargybiniai, kurių vienintelis kasdienis užsiėmimas būdavo atkelti ir užkelti spygliuotos vielos vartus, buvo tapę rafinuotais sadistais. Kaskart, kai koridoriuje tarp vartų pavykdavo pagauti žydą, jie nenusakomai džiaugdavosi.

Samuelis suklupo ir pargriuvo, o vienas iš policininkų kelis kartus trenkė jam į nugarą ir papilvę šautuvo buože ir, norėdamas priversti jį atsistoti, spyrė į krūtinę metalu kaustytu batu. Kai vartai vėl buvo atidaryti, sargybiniai sugriebė pusiau sąmoningą Samuelį ir įsiūbavę permetė per spygliuotos vielos tvorą. Net jam vėl pradėjus judinti rankas ir kojas, kairiajame Samuelio plautyje liko policininko bato įspaudas – kaip tikras priespaudos ženklas. Kai buvo pastatyti mediniai tiltai, situacija nepagerėjo.

Lipant aukštyn dusino kiekvienas žingsnis, kiekvienas žingsnis leidžiantis buvo kančia. Keturiasdešimt septyni laipteliai aukštyn, keturiasdešimt septyni žemyn. Su kiekvienu žingsniu cypiančiame, skaudančiame plautyje likdavo vis mažiau oro. Nusileidęs nuo tilto jis būdavo kiaurai šlapias nuo prakaito ir drebėdavo visu kūnu kaip lapas, akyse aptemdavo. Bet per alkio miglą vėl pasigirsdavo kietas, metalinis sargybinio balsas:

Schnell, schnell!..
*Beeilung, nicht stehenbleiben!..**

Jei ponas Servanskis iš stalių dirbtuvės Spaustuvininkų gatvėje nebūtų žinojęs apie sužalotą Samuelio plautį, jis tikrai būtų vyrą atleidęs, bet kas būtų nutikę jo šeimai? Hala pirmiausia galvojo apie save. Gete jau buvo pilna vyrų, neatpažįstamai iščiulptų bado, ir jie gulėjo namuose, išblyškę, spoksodami į vieną tašką, o jų moterims vienoms tekdavo maitinti šeimą.

Žiemos rytą, kai Hala Vaisberg nusivedė savo vyrą Samuelį į chasidų maldos namus, buvo apniukę ir žvarbu, migla kabojo virš geto taip žemai, kad mediniai tiltai, regis, išnyko danguje. Tą rytą galiniame kambaryje vyravo chaosas. Sargybiniai, paprastai saugodavę geto fabrikus, dabar iš visų jėgų stengėsi nustumti žmonių minią, kuri veržėsi vidun ir, regis, augo sulig kiekviena minute. Pustuzinis moterų sugebėjo prasibrauti iki neštuvų, kuriuose gulėjo suparalyžiuotoji, ir palinko virš jos, glėbiuose laikydamos sergančius vaikus.

Visi rėkė ir triukšmavo taip baisiai, kad niekas nepastebėjo, jog pati ligonė seniai neberėkia. Daktaras Šykeris buvo atidaręs savo didžiulį juodą gydytojo krepšį ir šviečiant žvakėms, kurias aplink neštuvus buvo išdėliojęs Fidė Šainas, kažko suleido Marai į ploną ranką, nusėtą raudonų, negyjančių žaizdų, – moteris buvo susibraižiusi.

Tą pačią akimirką į kambarį įžengė Helena Rumkovska su palyda.

Paskutiniu metu net ir ji buvo pajutusi ypatingą geto ligą – *malaise au foie* – kuri, anot jos gydytojo Garfinkelio, ištiko daugelį geto „išrinktųjų". Iš šios prancūziškos frazės galima suprasti, kad ši liga daugiausia paveikia kepenis. Prieš daugelį metų ponia Rumkovska persirgo gelta ir buvo žinoma, kad jos kepenys liko jautrios. Sunkiai nusakomi ligos požymiai, kuriuos kepenys rodydavo, buvo neišsemiama pokalbių tema per vakarienes, kurias ji nuolat rengdavo intelektualams Labdaros valgykloje Lagevnikų gatvėje. Į šią valgyklą patekdavo tik turėdavę B kuponus – *padorūs žmonės*, kaip ji sakydavo. Jei

* vok. Greitai, greitai. Paskubėkit, nestovėkit!.. – *Vert. past.*

eidama ir tikrindama princesė Helena stabteldavo, tai, žinoma, būdavo malonė: ji draugiškai pasilenkdavo prie kurio nors iš svečių, išsitraukdavo kėdę, o gal net atsisėsdavo ir mandagiai pasišnekučiuodavo.

Dar didesnė, jei tai įmanoma, malonė, daugeliui neprieinama, – būti *asmeniškai* pakviestam į jos ir Juzefo Rumkovskio „rezidenciją" Karolio Miarkos gatvėje Marysine. Šiaip jau pora savo namais neturėjo kuo labai girtis: tai buvo apšiurusi, malkomis kūrenama *dačia* su daug mažų, ankštų kambarių, raižiniais išpuoštu koridoriumi, rusiškais kilimais ir paprastais verandos langais, kurie kvėptelėjus žiemos šalčiui apšnerkšnydavo ir tapdavo tokie pat blizgantys ir balti kaip išimama daktaro Milerio porcelianinė akis.

Bet viename kambaryje kabojo krištolinis sietynas, kurį princesė Helena buvo atsivežusi iš senųjų namų Lodzėje. Tai buvo relikvija. Svečiai, pabuvoję pas Rumkovskius, kalbėdavo ne tik apie „dosnų stalą", kuriuo garsėdavo princesė Helena, bet ir apie tai, kaip krištolinio sietyno žybsniai spalvingai mirgėdavo ankštame kambaryje ant paprastų tiulio užuolaidų, pintų baldų ir blankiai žvilgančios lininės staltiesės.

Daugeliui gete Karolio Miarkos gatvė tapo *pogodny czasy* – ikikarinių „auksinių laikų" simboliu. Pavyzdžiui, vieną įsimintiną vakarą po šiuo sietynu princesė Helena liepė atrišti maišą, pilną kikilių, kuriuos ponas Tauzendgeldas liepė sugaudyti sodo voljere. Tai buvo simbolinis aktas, kuriuo kartą ir visiems laikams buvo išgintas blogis ne tik iš princesės Helenos, bet ir iš visų garbingų geto gyventojų. Bet nepadėjo net toks dramatiškas gydymas. Princesė Helena toliau kamavosi dėl kepenų. Dešimt dienų ji išgulėjo užsidariusi savo miegamajame visiškoje tamsoje, kol daktaras Garfinkelis priprašė ją *kaip paskutinę išeitį* pamėginti susitikti su ta moterimi, apie kurią visi kalba ir kažkodėl tiki turint gydomųjų galių.

Taigi demonstruodama didelę kančią ji leidosi atvežama vienu iš geto *dróshkes* į chasidų maldos namus. Jai baisiai nepatiko, kad ten buvo kitų žmonių, todėl įsakė visiems *opiekuni* išvaryti visus tuos šleivus ir kreivus į kiemą, ir tik tada, kai kambarys liko tuščias, ji teikėsi pasilenkti prie vargšės menkos būtybės, tysančios ant neštuvų.

Tai atsitiko kaip tik tada. Net artimiausiems princesės Helenos žmonėms vėliau bus sunku tai paaiškinti. Vienas iš *Geto kronikos* autorių parašė, kad suparalyžiuotąją apėmė tarsi „staigus nerimas". Kiti pasakojo, kad buvo panašu į akimirką, kai ranka prisidengi akis nuo šviesos. Aiškų, sąmoningą moters žvilgsnį aptraukė migla, iš nerimo jis ėmė bėgioti. „Dibek!" – sušuko ponas Tauzendgeldas. Gal paprasčiausiai buvo taip, kad Marai akimirką pavyko ištrūkti iš sunkaus miego, į kurį ją morfinu buvo nugramzdinęs daktaras Šykeris, o Helenai Rumkovskai, kuri lengvai susijaudindavo, sugniaužė širdį dėl kažko, ką ji prieš sekundę manėsi pastebėjusi šmėkštelint skaidriose ligonės akyse. Rumkovska susijaudino taip, kad net išsitraukė iš rankinės mažą nosinaitę, kurios kraštelį atsargiai sudrėkino seilėmis ir palinko prie moters nušluostyti – *ką?* Išties, ką ji ketino nušluostyti (paskui nė pati aiškiai neprisiminė)? Gal seiles moters lūpų kampučiuose, ašaras arba prakaitą nuo kaktos.

Tačiau virpanti princesės Helenos ranka su nosinaite taip ir nepalietė ligonės.

Tą akimirką šios nepažįstamos moters kūną vėl ėmė traukyti mėšlungis. Daktaras Šykeris, visą laiką manęs, kad jo pacientė kenčia nuo epilepsijos, pripuolė jos pražiodinti, bet užuot priešinusis Šykeriui, ligonė išsižiojo dar plačiau ir tą pačią akimirką, kai *dibeken* (anot Tauzendgeldo) paliko kūną, visa pasibaisėjusi minia, besigrūdanti galiniame maldos namų kieme, sužinojo, kad ištinusią moters gerklę ir gomurį dengė storas baltų apnašų sluoksnis. Tą akimirką Mara ištarusi du trumpus sakinius, anot kitų – tik du sunkiai išspaustus žodžius – bet šįkart jie buvę visiškai „suprantama" jidiš kalba:

Du host mich geshendt!..
*A baize riech soll dich und dajn hoiz chapn...**

Ir viskas. Iš pasibaisėjimo sutrikusi princesė Helena iš pradžių priglaudė nosinaitę sau prie veido, bet suvokusi, ką padarė, ėmė isteriškai klykti ir numetė nosinaitę.

---

* *Tu išniekinai mane!..*
Te blogio demonai pasiima tave ir tavo namus...

Ji serga! Ji serga!
Jie atsiuntė mums ligą!

Per kelias sekundes kambaryje neliko nė vieno žmogaus, tik policininkai. Leonas Šykeris paprašė, kad jie atsiųstų greitąją pagalbą, bet tie grįžo su žinia, kad pono Prezidento brolis – Juzefas Rumkovskis – jokiomis aplinkybėmis neleido priimti tos moters nė vienai geto ligoninei. Oficialia kalba tai reiškė, kad moters negalima gydyti, nes niekas jos nepažįsta. Geto *Meldebüro* nebuvo jokių registracijos kortelių, o jei nėra jokio vardo, su kuriuo ją galima susieti, tai kaip gali žinoti, ar ji tikrai žydė, o ne kažkas moters pavidalu, atsiųstas Amaleko paskleisti ligos ir sunaikinti juos visus?

Keturias dienas ir naktis, kaip rašoma kronikoje, pirmoji geto ponia svyravo tarp gyvybės ir mirties. Taip atsitiko dėl susitikimo su ligone. Juzefas Rumkovskis įnešė mylimiausius princesės paukštelius: čivylius, tupėdavusius vaismedžiuose, ir juokingą varnėną, šokinėdavusį ir leisdavusį garsus, labai panašius į generolo Pilsudskio kalbą.

Bet dabar net paukščiai savo narveliuose tupėjo tylūs ir liūdni.

Maldų kambaryje Liutomersko gatvėje daktaras Šykeris įrengė karantino palatą. Ji buvo pirmoji gete ir ją, ko gero, reikėjo traktuoti kaip išties laikiną, nes prie kambario durų vėl telkėsi būriai žmonių. Bet šitie – daugiausia vyrai – jau buvo žymiai agresyvesni ir reikalavo, kad moteris būtų išsiųsta iš geto.

Gėda, gėda tam, kuris atneša į getą ligą!

Galiausiai chasidų rabis, nebežinodamas, ko griebtis, vėl ėmė neštuvuose nešioti moterį po getą. Pirmas dvi paras ji gulėjo daktaro Šykerio virtuvėje. Bet netrukus įtūžusi minia aptiko juos ir ten. Taip prasidėjo svirduliuojanti klajonė tarp įvairių namų ir vietų; ji tęsėsi iki 1942 m. rugsėjo 5-os nakties – pirmosios *szpera* nakties, kai Pirmininkas patraukė nuo geto savo saugančią ranką, ir vokiečių Saugumo pajėgos, vadovaujamos SS hauptšarfiurerio Giunterio Fuchso, ėmė eiti per namus ir išsivedė visus silpnuosius ir ligonius, visus vaikus ir senelius.

O Samueliui Vaisbergui nebūtų buvę jokio gydymo.

Kaip ir jo žmonai Halai, kuri, praėjus trims paroms po draudimo išeiti į lauką, neteks mylimiausio sūnaus Chaimo.

Tai buvo tas pat, kaip netekti gyvybės.

Praėjus dviem dienoms po sumaišties chasidų maldos namuose, Pirmininkas surinko į pasitarimą gydytojų kolegiją; reikėjo kartą ir visiems laikams nutarti, kaip elgtis per epidemijas, kurios grasino sunaikinti getą iš vidaus. Rabinams atstovavo net rabis Laineris, nes reikėjo aptarti klausimus, susijusius ne tik su fizine sveikata.

Per pasitarimą diskusijos kartais gerokai įkaisdavo.

Daktaras Šykeris ryžtingai atmetė visus gandus, kad moteris pati įsigavusi su užkratu. Jį palaikė geto sveikatos ministras Viktoras Mileris, tvirtinęs, kad kalbant apie difteriją iš tiesų esama stadijų ar pirminių stadijų, panašių į nervų paralyžių. Be to, anot daktaro Milerio, difterija pavojingiausia jauniems, bet kadangi liga sklinda iš burnos į burną, pavojus nepaisant visko, sumažėja. „Kitokia situacija, – dėstė jis, – su infekcija, sklindančia per geriamąjį vandenį, maistą, per vabzdžius, ropojančius sienomis – jų atsikratysime tik dezinfekuodami visą getą."

Kad įveiktume dizenteriją ir šiltinę, mums reikia gydytojų, nieko kito, tik gydytojų, gydytojų, gydytojų!

Kovą su epidemijomis gete daktaras Mileris pavers asmenine. „Žmonės skundžiasi, kad nebegali laikytis *košer* reikalavimų, bet jie nepagalvoja, kad reikia virinti vandenį ir išsivalyti po viryklėmis!" Jis nepavargdamas matuodavo atvirus geto nuotekų griovius savo geležimi kaustyta aklojo lazdele ir keliais išlikusiais pirštais kapstydavosi atliekų krūvose ir kanalizacijos grioviuose, kišdavo nykščius už išsipūtusių ar atsiknojusių tapetų, ieškodamas utėlių. Kilus mažiausiam įtarimui dėl šiltinės ar dizenterijos, visame name būdavo paskelbiamas karantinas.

Pamažu šią kovą apvainikavo sėkmė. *Geto kronika* jau po pirmųjų geto metų galėjo konstatuoti, kad dizenterijos atvejų sumažėjo dešimt kartų: nuo 3

414 pirmaisiais metais iki vos 300 kitais metais. Šiltinės kreivė krito panašiai: nuo 981 per laikotarpį nuo 1942-ųjų sausio iki gruodžio pamažu nusileido per ateinančius dvejus metus.

Bet kalbant apie difterijos protrūkį gete, vis dėlto nutiko kai kas keista. Po sąmyšio chasidų maldos namuose geto poliklinikose buvo užregistruoti septyniasdešimt keturi nauji difterijos atvejai, bet po paros – tik du, o paskui nė vieno. Visai kaip ta migla, kurią ponas Tauzendgeldas manėsi pastebėjęs praslinkus ligonės veidu, taip ir liga atėjo į getą ir išėjo kaip skubrus šnabždesys. Net princesė Helena nespėjo pastebėti, nors diena iš dienos gulėjo viršutiniame aukšte savo namuose Karolio Miarkos gatvėje, drebėdama dėl aukštos temperatūros ir laukdama, kol siaubingas balsas, sušukęs jai iš ištinusios Maros gerklės, įsikibs ir į ją.

Bet nieko nenutiko. Bent kol kas.

Ankstų 1941 m. gegužės 9 d. rytą Rumkovskio ką tik paskirtas propagandos ministras Šmulis Rozenštainas užsilipo ant apverstos alaus butelių dėžės prie kontoros barako Balutų aikštėje ir visiems, norintiems klausyti, pranešė, kad ponas Pirmininkas išvyko į Varšuvą surasti getui gydytojų. Visur, kur rinkdavosi žmonės, – nuo Veverkos kirpyklos Limanovskio gatvėje iki siuvyklų Lagevnikų gatvėje – sklido žinia: *Pirmininkas išvyko į Varšuvą ieškoti gydymo ir išgelbėjimo geto ligoniams.*

Vos tik Pirmininkas išvyko, iškart buvo pradėta ruoštis jo grįžimui. Užsimojus plačiai tai būtų – *po królewsku** – su puskariete ir garbės sargyba bei daugybe džiūgaujančių žiūrovų, kuriuos uniformuoti geto policininkai laikytų per deramą atstumą. Nors iš tikrųjų tai buvo tik paprasta kelionė, suorganizuota gestapo: lydimas konvojaus automobilis kasdien vykdavo į Varšuvą trylika mylių ir niekas nė kiek neprieštaravo, kad kartu važiuotų žydas, toks kvailas, kad sumokėjo už bilietą 20 000 markių.

Varšuvoje Rumkovskis išbuvo aštuonias dienas.

Dieną ir naktį pas jį lankėsi Černiakovo žydų taryba, pasipriešinimo dalyviai ir kurjeriai, mėginę išgauti iš jo viską, ką jis galbūt galėjo žinoti apie vokiečių dalinių transportavimą ir žydų, likusių Vartelande, padėtį. O Pirmininkui buvo visai neįdomu klausytis, kaip gyvena Varšuvos žydai, kaip jie organizuoja savo *aleinhilf*, kaip paskirsto maistą, moko vaikus arba užsiima politine agitacija. Kad ir kur eitų, Rumkovskis nešiojosi didelį lagaminą. Jame gulėjo lankstinukai ir informaciniai paketai, jo paliepimu sudaryti advokato Neftalino iš geto Statistikos skyriaus ir atspausdinti Rozenštaino. Tai buvo iš-

* lenk. karališkai – *Vert. past.*

samūs duomenys, kiek korsetų ir liemenėlių kas mėnesį pasiuva moteriškų drabužių siuvykla, kiek uniforminių milinių, pirštinių, uniforminių kepurių arba oda muštų kamufliažinių kepurių pas jį užsisakė vokiečių *Heeresbekleidungsamt**. Senis ir jo lagaminas paliko neišdildomą įspūdį tomis dienomis Varšuvoje sutiktiems žydams:

> Čia jau kelias dienas lankosi vienas žmogus, besivadinantis Karaliumi Chaimu. Tai senas, itin ambicingas, šiek tiek kvaištelėjęs [*a bisl a tsedreyter*] septyniasdešimties metų vyras. Jis pasakoja apie getą nebūtus dalykus. Lodzėje [sako jis] esanti žydų valstybė su keturiais šimtais policininkų ir trimis kalėjimais. Jis turįs „užsienio reikalų ministeriją" ir dar kelias kitokias. Paklaustas, kodėl, jei taip jau viskas gerai, iš tiesų yra taip blogai, kodėl tiek daug miršta, jis nieko neatsakė.
>
> Jis laiko save Viešpaties išrinktuoju.
>
> Tiems, kurie turi kantrybės klausytis, jis pasakoja, kaip kovoja su korupcija policijoje. Sako, kad įėjęs į vietinį policijos skyrių nuplėšia kepures ir raiščius nuo rankovių visiems ten stovintiems.
>
> Šitaip Viešpaties išrinktasis vykdantis teisingumą Licmanštato gete.
>
> Valdančioji vyresniųjų taryba Licmanštate sudaryta iš septyniolikos narių. Jie paklūsta mažiausiam Rumkovskio mostui ir įsakymui. Rumkovskis juos vadina *savo* vyriausiųjų taryba. Atrodo, kad viską gete jis laiko savo asmenine nuosavybe. Tai *jo* bankai, *jo* supirktuvės, *jo* parduotuvės, *jo* fabrikai. Ko gero, galima manyti, kad tai ir *jo* epidemijos, *jo* skurdas, *jo* kaltė už visą pažeminimą, kuriam pasmerkia savo gyventojus.

Su Rumkovskiu buvo susitikęs ir Adamas Černiakovas bei kiti Varšuvos geto žydų tarybos nariai. Dienoraštyje Černiakovas rašo:

> Šiandien buvome susitikę su Rumkovskiu.
>
> Vyriškis nenusakomai kvailas, pasipūtęs, pataikūniškas. Vis grįžta prie to, koks jis ypatingas. Niekada nesiklauso, ką sako kiti.

---

* vok. Kariuomenės aprūpinimo apranga skyrius – *Vert. past.*

Be to, jis pavojingas, nes užsispyręs raportuoja valdžiai, kad jo nedidelėje karalystėje viskas gerai.

Iš to, ką matė, Rumkovskis taip pat susidarė nuomonę ir padarė tik vieną galimą išvadą: skirtingai nuo Licmanštato geto, Varšuvos gete viešpatavo tik chaosas ir netvarka. Atrodo, žmonės dienomis ne dirbo, o tik valkiojosi be tikslo. Ilgose eilėse ant šaligatvių, šalia išbadėjusių motinų, sėdėjo išsekę vaikai ir prašė išmaldos. Iš vieno restorano – jie vis dar tokių turėjo! – sklido baisus triukšmas ir girtuoklių rėkaliojimai. Skirtumai buvo didžiuliai. Rumkovskis buvo palydėtas į maisto krautuvę, paverstą pulmonologijos dispanseriu. Vitrinose matėsi ant medinių ožių paguldytos lentos, o ant šių primityvių gultų gulėjo seni vyrai ir merdėjo praeivių akivaizdoje. Rumkovskis apsilankė labdaringoje valgykloje, kurią valdė „Poale Zion“*; žmonės sėdėjo ir gulėjo visur, kur buvo vietos, ir kabino nemokamą sriubą.

Visur, kur jis nueidavo, žmonės atrodė atsiriboję: nuo purvo, ankštų būstų, baisių antisanitarinių sąlygų.

Bendruomenės namuose buvo surengtas susitikimas su žydais, pabėgusiais iš Lodzės karo pradžioje ir įstrigusiais čia, Abrahamo Gancvaicho globos tinkle arba kaip Černiakovo liokajai. Salė buvo sausakimša tūkstančių Lodzės žydų, senų ir jaunų.

Rumkovskis buvo atsinešęs lagaminą ir plačiai jį atidaręs.

„Niekas, – tarė jis, – šiandien visiškai niekas neprieštarauja tam, kad getas ateityje yra galima egzistencijos forma Europos žydams!..“

Šiandien Europoje vyksta karas. Bet Europos žydams karas – ne naujiena. Per visus tuos metus, kai virš mūsų kaimų ir miestų slinko tamsūs debesys, mes išmokome susitaikyti su faktu, kad gyvename atskirti vieni nuo kitų ir nebegalime laisvai judėti.

Anksčiau, jei mūsų miestus ir kaimus užklupdavo bėda ir skurdas, jei trūkdavo gydytojų arba vaistų, miestų tarybos nutardavo siųsti pasiunti-

* Žydų marksistų-sionistų darbininkų judėjimas Rusijos imperijoje – *Vert. past.*

nį sužinoti, ar kokiame netolimame mieste esama gydytojo, kuris galėtų atvykti ir padėti gydyti žmones.

PRIIMKITE MANE KAIP TOKĮ PASIUNTINĮ – aš paprastas, eilinis žydas, atvykęs pas jus prašyti pagalbos [...]

Dauguma jūsų tikrai esate girdėję apie mūsų getą.

Pikti liežuviai teigia, kad mano žydai savo noru sutiko vergauti. Sutiko, kad mes vergautume purve ir nešvaroje. Kad savo noru nusižengtume šabo įsakymams, kad savo noru valgytume nešvarų maistą. Kad žemintume save, vykdydami kiekvieną mažiausią okupantų įsakymą.

Tie, kurie taip teigia, neteisingai suprato darbo vertę. Nes Mišnoje parašyta: „Ne tau skirta darbą užbaigti, bet tau nevalia jo atsisakyti."

O ką tai reiškia? Tai reiškia, kad darbas, be abejo, reiškia tavo arba mano indėlį. Darbas išlaiko visuomenę kaip vienetą.

Darbas ne tik apvalo. Darbas ir gina.

Mūsų gete niekas nemiršta iš bado. Visi dirbantys turi teisę gauti dalį to, ką galima padalyti. Tačiau teisės ir įpareigoja. Tas, kuris švaisto, kuris pasisavina iš bendros nuosavybės savo naudai, atskiriamas nuo savo khevre ir niekur negaus maisto. Jis niekur negalės prigulti pamiegoti. Jis niekur negalės pasimelsti.

Kitaip bus tam, kuris pasiruošęs dirbti dėl bendro labo – jam bus atlyginta. Aš atvykau pas jus ne pamokslauti ir mokyti. Aš paprastas žmogus. Kaip ir visiems kitiems, Dievas davė man dvi rankas. Dabar aš jas iškeliu prašydamas jūsų – grįžkite pas mus į Licmanštatą padėti sukurti namus visiems žydams.

Laukiame bet kokios pagalbos.

Galima aukoti ir pinigų.

Žmonės ateidavo pas jį naktimis.

Jie nenorėjo klausytis apie jo aukštas gamybos kvotas ir pasiekimus kovojant su korupcija bei juodąja rinka gete. Jie norėjo ką nors sužinoti apie savo artimuosius, likusius Licmanštate, apie kvartalą, kuriame gyveno, ar tebestovi

jų namai, ar dar gyvi tie, kurie ten gyveno. Rumkovskis atidarė lagaminą ir išdalijo laiškus ir atvirukus, o kad dar labiau „atgaivintų" prisiminimus, papasakojo apie kaštonus, kuriuos vokiečiai pavasarį leis pasodinti Liutomersko gatvėje. Bus tikra alėja. Jis papasakojo, kad vaikai kasdien eina į mokyklą, kad Marysine jis planuoja įsteigti vasaros stovyklas, kuriose septyniolika tūkstančių vaikų triskart per dieną gaus karšto maisto; būtent tam jo parengti mokytojai mokys vaikus jidiš ir hebrajų kalbų bei žydų istorijos; jam buvo leista naudotis vien tik vaikams skirta ligonine su pačia moderniausia aparatūra. Mainais už tai vaikai pavasarį sodins ir sės daržoves bei šakniavaisius. Taip pat Rumkovskis papasakojo, kad esama kolektyvinio ūkio, kur šimtai *kibbutznikim** sodina bulves. Per metus jie nuima tris derlius.

Iš lagamino Pirmininkas ištraukė *Informator far klaingertner* – knygelę apie daržovių auginimą, kurią išspausdino Šmulis Rozenštainas. Svarbiausia ne tai, kas tu toks, pasakė Pirmininkas ir pamojavo knygele, o tai, kad kiekvienas atvykstantis mokėtų savo amatą ir norėtų dirbti.

Praėjus daugiau kaip savaitei Pirmininkas grįžo į Licmanštatą. Nebuvo nė kalbos apie grįžimą *po królewsku*. Saugumo policijos automobilio vairuotojas paleido jį prie geto ribos. Buvo pusė šešių vakaro. Gete nė gyvos dvasios. Pačiame Zgežo gatvės gale, netoli medinio tilto, visiškai nejudėdamas stovėjo tramvajus, lyg žaibo trenktas.

Kur visi žmonės? Pirma mintis buvo absurdiška: geto gyventojai neištvėrė be jo ir tiesiog išmirė iš bado ir liūdesio.

Kita mintis buvo protingesnė: jam nesant įvyko *perversmas*. Gal prieš jį vėl susimetė bundistai, darbininkai sionistai arba išprotėję marksistai? O gal Davidas Gertleris ėmėsi savivalės ir įkalbėjo vokiečių valdžią, kad jam leistų perimti ir viešosios policijos funkcijas?

Bet jeigu taip nutiko, kodėl visur taip tylu ir tuščia?

* hebr. kolektyvinio žemės ūkio nariai – *Vert. past.*

*Die Feldgrauen** kaip visada stovėjo savo raudonais ir baltais dryžiais nudažytose postų būdelėse, pasitempę ir juokingi. Jie net nepažvelgė į jo pusę. Rumkovskis nutarė daugiau apie tai negalvoti ir čiupęs lagaminą pasuko link vartų buomo, žyminčio įėjimą į Balutų aikštę.

Prie ilgo geto administracijos barako stovėjo sunkvežimis, o už jo, lyg slėpdamiesi nuo bombų, laukė darbuotojai su panele Dora Fuchs, ponu Mečyslavu Abramovičiumi ir amžinuoju Šmuliu Rozenštainu priešakyje. Atrodė susijaudinę, lyg būtų užtikęs juos darant ką nors gėdinga.

– Kur visi žmonės?

– Gete buvo šaudoma, pone Pirmininke.

– Kas? Kas šaudė?

– Nežinome. Gete girdėjosi šūviai. Viena kulka paklydėlė sužeidė vokiečių funkcionierių. Ponas amtsleiteris labai supyko.

– Kur Rozenblatas?

– Policijos komendantas Rozenblatas iškviestas į apklausą.

– Tai pakvieskite Gertlerį.

– Ponas amtsleiteris Bybovas paskelbė, kad gete tol galios draudimas išeiti į gatvę, kol bus sugautas nusikaltėlis. Jeigu jis neprisipažins iki septintos ryto, amtsleiteris grasina sušaudysiąs aštuoniolika žydų.

– O kur tie žydai dabar?

– Raudonajame name, pone Pirmininke.

– Na ką gi, keliaukime į Raudonąjį namą. Pone Abramovičiau, jūs eisite su manimi.

Raudonasis namas stovėjo kvartale už Marijos bažnyčios didžiojoje aikštėje. Jis buvo trijų aukštų, sumūrytas iš stambių raudonų plytų – iš čia ir pavadinimas.

Prieš okupaciją čia buvo kanceliarija ir bažnyčios prieglauda, bet vos įkūrus getą, vokiečių kriminalinė policija įvertino pastato savybes, išmetė baž-

* vok. maždaug: rudmarškiniai, t. y. nacių sargybiniai – *Vert. past.*

nyčios tarnautojus ir įsikūrė patys. Viršutiniuose aukštuose sėdėjo mašinistės lenkės ir spausdino raportus centriniam štabui Lodzėje. Rūsyje buvo kankinimų kameros.

Gete žydai bent jau mintyse galėjo laisvai pereiti kiekvieną kvartalą. Kiekvienas Balutų aikštės gyventojas net užrištomis akimis lengvai būtų radęs bet kokį skersgatvį, kiemą arba gatvę. Bet prie Raudonojo namo sustingdavo ir liežuvis, ir mintys. Vien ištarti *Roites Heizl** buvo tas pat kaip paliesti skaudantį dantį – visas kūnas susigūždavo iš skausmo. Aplinkinių gatvių – Beržų ir Jakubo – gyventojai kasnakt pabusdavo nuo kankinamų žmonių klyksmo, o kas rytą – nesvarbu, ar reikėdavo išvežti lavonus, ar ne – ponas Muzykas, laidotuvių biuro savininkas, laukdavo prie namo su vežimu.

Dienoraštyje Šmulis Rozenštainas rašo, kad grįžęs iš Varšuvos Rumkovskis tą pačią dieną susitiko su vokiečių valdžia du kartus.

Iš pradžių Raudonajame name (kur galiausiai susilaukė tokio pasveikinimo sugrįžus namo, kokio pasigedo prie geto ribos: aštuoniolika vyrų, Bybovo paimtų įkaitais, persigandę spaudėsi veidais prie kalėjimo grotų ir šaukė iš palengvėjimo, išvydę pagaliau sugrįžusį gelbėtoją); antrą kartą Pirmininkas susitiko su pačiu Bybovu jo biure Balutų aikštėje.

Tuo metu įvykio istorija vis dėlto atrodė kiek kitaip: paaiškėjo, kad gete niekas nešaudė; iš geto pusės kažkas sviedė kažkokį sunkų ir buką daiktą ir pataikė į tramvajų, kuris tą akimirką važiavo pro šalį link „arijų" koridoriaus. Tai buvo tas pats tramvajus, kurį grįžęs Rumkovskis matė stovintį ant kalvelės nuo Balutų aikštės. Akmuo, mestas iš geto, išdaužė vieną langą, o šukės sužeidė vieną iš keleivių take tarp sėdynių. Gal būtų buvę įmanoma nekreipti į tai dėmesio, jei sužeistasis nebūtų buvęs Karlas-Heincas Krapas – burmistro Vernerio Venckio kanceliarijos tarnautojas, tikrų tikriausias arijas.

Kripo iškart nutarė, kad tai pasikėsinimas, ir liepė suimti apie penkiasdešimt žmonių, mačiusių incidentą; aštuoniolika iš šių liudininkų buvo nuvežti į apklausų skyrių Raudonajame name. Nuo rytojaus septintos valandos

* jid. Raudonasis namas – *Vert. past.*

kas valandą vienas iš jų bus sušaudytas, ir tai tęsis tol, kol prisistatys sviedęs akmenį.

„Jei ketinate ko nors imtis, būtų geriausia, kad padarytumėte tai iškart“, – pasakė Bybovas Rumkovskiui.

Rumkovskis davė įsakymą Davidui Gertleriui apieškoti visus kvartalus į dešinę nuo Zgežo gatvės. Gertlerio vyrai nutarė imtis mokslinio metodo: kad pataikytum į tramvajaus langą tokiu kampu, akmenį reikėjo mesti gana iš aukštai, tai yra iš trečio arba ketvirto aukšto viename iš daugiabučių namų, stovinčių palei Zgežo gatvę. Iš jų tiko tik trys namai.

Gertlerio vyrai užbėgo linguojančiais, beveik griūvančiais laiptais, išlaužė uždarytas arba užbarikaduotas butų duris ir įsibrovė vidun.

Apie pusę aštuntos pats Gertleris pranešė, kad nusikaltėlis aptiktas. Jis buvo Zgežo gatvės 87-o namo viršutinio aukšto bute. Atrodo, kad ten esama ir vaikų. Kai policininkai išlaužė duris, viduje aiškiai nuskambėjo vaiko riksmas.

„Ar mums vis tiek eiti vidun?“ – pasitikslino Gertleris. „Nieko nedarykite, – pasakė Pirmininkas. – Aš atvažiuosiu pats.“

Zgežo gatvės 87-as namas buvo labiausiai apleistas iš visų nuomojamų daugiabučių, kurių langai išėjo į Sielininkų skersgatvį. Keturios langų eilės fasade buvo panašios į urvus. Nė viename lange nebuvo sveiko stiklo. Dauguma nebeturėjo ir rėmų, todėl nuo lietaus ir šalčio saugojo tik paprasto kartono gabalas arba purvina paklodės skiautė.

Policininkai jau buvo apsupę pastatą, ir vos pasirodęs Pirmininkas buvo palydėtas iki pat buto ketvirtame aukšte. Prie pat krosnies ant apverstо, į emaliuotą vonelę panašaus indo sėdėjo du susigūžę vyrai. Šalia stovėjo moteris ir trynė rankas į murziną prijuostę. Gertleris nuvedė Pirmininką prie kažko panašaus į drabužių spintą ar sandėliuką kambario gale ir kelis kartus kumščiu pabeldė į duris.

– Eikit iš čia, palikite mus ramybėje, – pasigirdo duslus balsas iš vidaus. (Šiurkštus vyriškas balsas.)

Pirmininkas priėjo prie durų ir valdingai tarė:

– Čia aš, Rumkovskis.

Anapus durų įsivyravo tyla. Kažkam pasirodė, kad girdi šnabždesį ir kad viduje krebžda ne vienas žmogus. Akivaizdu, kad drabužinėje buvo keli žmonės.

Rumkovskis tarė:

– Mes reikalaujame, kad kaltasis dėl šio įvykio išeitų lauk. Kitaip aštuoniolika nekaltų žydų neteks gyvybės.

Vėl tyla. Paskui pasigirdo balsas – labai plonas balsas:

– Ar čia tikrai ponas Prezidentas?

Tai vaikas. Gertlerio vyrai reikšmingai susižvalgė. Pirmininkas atsikrenkštė ir nutaisė kiek galima griežtesnį ir įsakmesnį balsą:

– Kuo tu vardu?

– Mošė Kamerštainas.

– Moše, ar tai tu metei akmenį?

– Aš nenorėjau, kad jis taip skaudžiai užgautų.

– Kodėl metei, Moše?

– Aš mėtau akmenis į žiurkes, bet šįkart išsmuko.

– Kas – žiurkė ar akmuo?

– Ar čia tikrai ponas Prezidentas?

– Čia aš, Moše, ir turiu tau dovaną.

– Kokią?

– Pamatysi išėjęs. Dovana yra mano lagamine.

– Aš nedrįstu, pone Prezidente. Jie mane primuš.

– Niekas tavęs nemuš, aš tau pažadu.

– Kokia tai dovana? Kada ją gausiu?

Iš vidaus pasigirdo šiurkštus vyriškas balsas:

– Baik. Jie tik mėgina tave apgauti...

– Moše, kas ten viduje su tavimi?

Tyla.

– Nieko nesakyk!

– Ar čia tavo tėtis?

– Taip...

– TYLĖK, ŠIKNIAU!

Tyla.

Trumpam. Tada vėl prabilo Pirmininkas:

– Moše, pasakyk tėčiui, kad jeigu išlįsi, galėsi ateiti pas mane. Mano policijoje užteks vietos tinkamiems berniukams.

Tyla.

– Ar tu didelis berniukas, Moše? Pasakyk man, ar tu vyras?

– Neatsakyk!

Tyla.

– Pasakyk man, ką tu moki, Moše.

– Man sekasi galabyti žiurkes.

– Tada galėsi galabyti pas mane.

– Ar aš tapsiu policininku?

– Dar daugiau: aš paskirsiu tave ypatingos žiurkių komandos viršininku. Jei tik atidarysi duris ir išeisi lauk. Moše, niekada ne vėlu ką nors nuveikti gyvenime.

Durys atsidarė ir pasimatė liesas trylikametis, mirksintis nuo šviesos. Už jo stovėjo pagyvenęs vyras – išbalęs ir nesiskutęs. Jis susigėdęs apsižvalgė. Buvo akivaizdu, kad jis nejaukiai jaučiasi atsidūręs dėmesio centre ankštame kambaryje tarp tiek žmonių. Berniukas buvo toks pat išblyškęs kaip tėvas ir kreivas. Kairė veido pusė tarsi kabojo ant dešiniosios, kuri atrodė suglebusi, lyg nieko nejustų. Tas pat ir su kūnu: lyg kas būtų pakabinęs dešinį petį ant mėsos kablio, o likusi kūno dalis kybotų suglebusi ir bejėgė. Tačiau judrioji veido pusė švytėjo iš lūkesčio.

Vėliau gete bus daug kalbama, kad Pirmininkas moka elgtis su vaikais. Provokuodamas valdžią šitas vaikas sukėlė pavojų šimtų nekaltų žydų gyvybėms. Niekas nebūtų nustebęs, jei tą akimirką Rumkovskis būtų paskyręs vieną griežčiausių drausmės bausmių. Bet jis to nepadarė. Vietoje to vyras atsitūpė ir paėmė berniuką už rankų.

– Jei tu būtum mano sūnus, Moše Kamerštainai, kaip manai, ką tau padaryčiau?

Pirmininko akivaizdoje vaikas taip sutriko, kad tik nudelbė žvilgsnį į purvinas grindis ir papurtė galvą.

– Aš paprašyčiau tavęs gerai pagalvoti, ką padarei, o paskui oriai priimti bausmę. Jei tau tai pavyks, vėl atgausi mano pagarbą.

Jis paėmė berniuką už rankos ir nusivedė palei policininkų eilę, laiptais žemyn, į gatvę. Paskui juodu nuėjo per getą. Pirmininkas priekyje, energingai mosikuodamas (matyt, pasakojo vieną iš savo nesibaigiančių istorijų), o berniukas iš paskos, permesdamas sustirusį klubą.

Pusiaukelėje, prie Bažnyčios aikštės, jie sutiko Meirą Klamą su vežimu. Vėliau pono Muzyko laidojimo biuras įsigis didelį vežimą su trisdešimt šešiais ištraukiamais ir slaptais skyriais mirusiesiems, bet tuo metu jis vis dar turėjo tik vieną vežimą, kuriame tilpo vienas lavonas. Vežimą traukė sena kumelė, kurios prireikdavo, kai gete pritrūkdavo kinkomųjų gyvulių. Ji buvo tokia liesa, kad šonkauliai kyšojo palei šonus kaip virbai prastai nupintame krepšyje. Ją atpažindavai iš ėjimo: vienas ar pora lėtų žingsnių į priekį ir sustoja, paskui vėl vienas ar pora sunkių žingsnių; senasis Meiras, sėdintis ant vežiko sėdynės, niekaip negalėdavo jos paskubinti.

Pirmininkas sugriebė vadeles ir paklausė Meiro, ar tas žino, kad valdžia uždraudė išeiti į gatvę, ir kad jis už nepaklusnumą gali būti nušautas. Meiras atsakė, kad išvažiavo gerokai iki įsigalint draudimui, tai ką jam reikėjo daryti?

Kas kad draudžiama – juk žmonės vis tiek miršta.

Taip jiems besikalbant, Mošė Kamerštainas būtų spėjęs pabėgti. Pirmininkas netgi buvo paleidęs jo ranką. Bet Mošė tik stovėjo ir spoksojo. O kai Pirmininkas užbaigė pokalbį, vaikas vėl įsitvėrė jo rankos, ir juodu toliau kalbėjosi, apie ką Pirmininkas ką tik pasakojo.

Ir taip juodu nuėjo iki Raudonojo namo, kur *Kripo* kvotėjas laukė savo „nusikaltėlio“.

Po keturių dienų Pirmininkas susikvietė vyresniųjų tarybą, visus geto *resort-laiterius* ir kitus administracijos darbuotojus į susirinkimą Kultūros namuose. Iš pradžių jis pasakė kalbą, kurioje papasakojo savo įspūdžius iš Varšuvos.

Aš buvau Varšuvoje. Kai kurie man dėl to nepritaria, nes valdžia už šių kelionių organizavimą yra nustačiusi aukštą kainą.

Bet vis dėlto noriu papasakoti, ką mačiau.

Varšuvoje niekas nesirūpina visuotine gerove. Žmonės rūpinasi tik savimi. Černiakovo žydų tarybos valdantieji tik beviltiškai stebi, kad ligoniais besirūpinantys gydytojai už nugaros ima pinigus.

Gydomi tik galintys susimokėti.

Maistas ir vaistai į getą patenka kaip kontrabanda. Bet tik turtingieji gali sumokėti reikalaujamą kainą.

Galiu pasakyti, kad nusikalstamumas ir kontrabanda Varšuvoje išaugo į didžiausią verslą gete. Skirtingai nuo mūsų, pas juos tai vienintelė veikianti industrija.

Ne visi dirba dėl visų gerovės. Ten visi kovoja prieš visus.

Ar tai šitaip mes, žydai, turėtume elgtis vieni su kitais?

Ar norite, kad mes šitaip elgtumės ir mano gete?

Nemanau, nors žinau, kad ir čia esama tokių, kurie galvoja, kad tai būtų visų mūsų problemų sprendimas.

Kad ne visi turėtų vienodai dalytis mūsų našta, o kiekvienas atsakytų tik už save.

Aš jums pasakysiu, kuo tai pasibaigtų: ne kieno nors trumpalaike sėkme, o visuotine anarchija.

Pakylos gale stovėjo staliukas, apdengtas balta staltiese. Ant jo Pirmininkas buvo pastatęs savo didelį lagaminą. Abipus jo stovėjo vyrai iš viešosios policijos ir saugojo, kad nebūtų išplėštas. Nors lagamine, kaip pabrėžė Pirmininkas, nebuvo jokių vertingų daiktų, tik laiškai, linkėjimai, brūkštelti ant lapelių,

nuotraukos išblukusiuose rėmeliuose, plaukų garbana dėžutėje, kaklo papuošalas, amuletas.

Bet vos tik lagaminas buvo atidarytas, žmonės puolė prie stalo.

Budintis policijos viršininkas turėjo iškviesti pastiprinimą. Per patį sąmyšį atsivėrė salės durys ir įžingsniavo pats viršininkas, ponas Leonas Rozenblatas, tvirtai laikydamas už sprando ponaitį Kamerštainą.

Asimetriškas Mošės Kamerštaino veidas buvo raudonas bei sutinęs ir dėl to dvigubai padidėjęs; kairys skruostas buvo ištinęs dvigubai daugiau, tad atrodė, kad kabo iki pat raktikaulio. Tačiau pagrindinės negalios Raudonojo namo budeliai, regis, nepajėgė ištaisyti. Berniukas vis dar šlubavo, lyg jam kažkur tarp skruosto ir sprando būtų įsmeigtas skausmą keliantis kablys.

Jis sako, kad ponas Prezidentas buvo pažadėjęs jam dovaną iš Varšuvos.

Pirmininkas dosniai atsuko atvirą lagaminą.

Prieik, ponaiti Kamerštainai,
prieik ir išsirink, ką nori.

Po trijų savaičių atvyko – kaip dar viena *geshenk** getui nuo Rumkovskio – dvylika gydytojų iš Varšuvos. Sutartis Pirmininkas buvo pasirašęs dar ten, o kyšiai ir kelionės išlaidos gestapui jau buvo apmokėtos. Kronikoje užregistruoti visi dvylika gydytojų, nurodant vardus ir specializaciją:

Michalas Eliasbergas ir *Arnas Kleščelskis* – chirurgai;
Abramas Mazuras – gerklės ligų specialistas;
Salomonas Rubinšteinas – rentgenologas;
Janina Hartglas ir *Benedykta Moškovič* – gydytojas-akušeris;
Juzefas Goldvaseris, Alfredas Levis, Izakas Seras, Mojzešas Nekryčius;
(panelė) *Alicija Čarnozyluvna* ir *Izraelis Geistas* – bendrosios praktikos gydytojai.

* jid. dovana – *Vert. past.*

1941 metų gegužę vokiečiai pradėjo operaciją „Barbarosa“ – invaziją į Sovietų Sąjungą.

Veverkos kirpykloje žmonės ištisas valandas stovėdavo eilėje, kad paklausytų garsiai skaitomo laikraščio *Litzmannstädter Zeitung*, kurį įkalbėtas „pamiršo“ vienas iš vokiečių žandarmerijos sargybinių. Ponas Veverka pats skaitė vokiškai, o vienas iš jo mokinių vertė į jidiš. „Baltarusija, – vertė jaunasis pameistrys vis labiau drebančiu balsu, – buvo užimta *itin greitai*; vokiečių pajėgos *jau stovi ant Maskvos slenksčio.*“

Kas bus toliau?

Kitą mėnesį, birželį, per pačią vokiečių sėkmės Rytų fronte kulminaciją, gete apsilankė SS reichsfiureris Heinrichas Himleris. Tarp fabrikų ir manufaktūrų, kurias Himleris apžiūrėjo, buvo ir Centrinė siuvykla Lagevnikų gatvės 45-e name bei uniformų siuvykla Jakubo gatvėje. Po apsilankymo Varšuvoje Pirmininkas padarė išvadą, kad daugiau niekada negalima palikti neprižiūrimo geto, ir Himlerio vizito išvakarėse savo iniciatyva įvedė draudimą išeiti į gatvę nuo aštuntos vakaro. Kortežas su SS apsauga ir limuzinas su Himleriu važiavo atviromis, tuščiomis geto gatvėmis, kuriose nebuvo nė gyvos dvasios.

Dienoraštyje Šmulis Rozenštainas užsirašė tokias citatas iš Rumkovskio ir Himlerio pokalbio:

Himleris: „Taigi jūs, pone Rumkovski, esate tas garsusis turtingasis žydas iš Licmanštato.“

Rumkovskis: „Aš turtingas, pone Reichsfiureri, nes mano žinioje visa tauta.“

Himleris: „Tai ką jūs darote su ta savo tauta, pone Rumkovski?“

Rumkovskis: „Su savo tauta statau darbininkų miestą, pone Reichsfiureri.“

Himleris: „Bet čia ne darbininkų miestas, čia – getas!“

Rumkovskis: „Tai darbininkų miestas, pone Reichsfiureri. Mes dirbsime tol, kol grąžinsime jums skolą.“

Vėliau vyresniųjų tarybos nariams Pirmininkas pasakė, kad dėl vokiečių sėkmės Rytų fronte šiek tiek sumažėjo *spaudimas* getui. Pirmininkas ketino pasinaudoti dabartine okupacinės valdžios *ramybe*. Atėjo laikas reikalauti, kad getas būtų išplėstas.

Ankštai gyvenant kyla socialinių problemų, o dėl apgailėtinų sanitarinių sąlygų įsigali ligos, ypač difterija, kuri pasirodė esanti sunkiai įveikiama. Aš asmeniškai pasirūpinau, kad į mano getą atvyktų daugiau gydytojų, bet tai nepadės tol, kol negalėsiu visų namų, net ištisų kvartalų, uždaryti karantinui.

Su valdžios atstovais Rumkovskis elgdavosi kukliau. Prieš juos, kaip visada, stovėdavo nuleidęs rankas palei šonus, nuolankiai nulenkęs baltaplaukę galvą.

*Ich bin Rumkowski. Melde mich gehorsamst zur Stelle.**

Tai įvyko praėjus dviem dienoms po kreipimosi į miesto komisariatą prašant išplėsti getą „dėl higienos priežasčių“. Burgamistras Verneris Venckis palinko nuo aukštos pakylos, kur sėdėjo su amtsleiteriu Bybovu ir administracijos direktoriumi Ribe, ir davė Rumkovskiui šventą pažadą:

Bus taip, kaip pageidaujate, pone Rumkovski. Getas bus išplėstas. Dvidešimčia tūkstančių žydų. Berlynas nusprendė atsiųsti juos iš senųjų ir naujųjų aneksuotų senojo Reicho teritorijų.

Dar dvidešimt tūkstančių jūsiškių, Rumkovski!

Dar labiau plėstis jūsų getui, ko gero, neleisime.

---

* vok. Aš esu Rumkovskis. Nuolankiausiai jūsų paslaugoms. – *Vert. past.*

Iš savo stebėjimo punkto ant plytinės stogo Adamas Žepinas pamatė į getą atvykstančius žydus „užsieniečius". Tūkstančiai žmonių judėjo vora, nutįsusia horizonte tarsi ilga virvė. Virš tos nutįsusios žmonių virvės spalio dangus lygumose atrodė platus ir tuščias. Vieną akimirką jis buvo beveik skaudžiai giedras ir žydras, kitą – beveik užklotas greitai besiplečiančių juodų debesų. Dar kitą akimirką sparčiai judanti vora pranyko tamsiuose debesyse, lyg tie būtų žmones prariję. Kai naujakuriai vėl pasirodė, jų krovinys, drabužiai ir visa kita buvo padengti plonu sniego sluoksniu.

Adamas sudėjo delnus dūdele ir šūktelėjo žemyn Jakubui Vaisbergui:

– Užsieniečiai atvyksta! Užsieniečiai atvyksta!

Jakubas išsigandęs pažvelgė viršun. Paskui Adamas tarsi kontrabandininkas Zavadavskis vienu šuoliu nušoko nuo plytinės stogo ant dar neištryptos apsnigtos žemės.

Bet šimtams geto gyventojų, regis, kilo ta pati mintis kaip ir jam. Gatvės ir skersgatviai link Marysino buvo sausakimši žmonių. Prie Jūreivių gatvės specialusis Gertlerio būrys *Sonderkommando* buvo atitvėręs kelią. Niekas nepraeidavo, jei pirma nesusimokėdavo: dvidešimt markių vien už praleidimą, dar dvidešimt, jei turėjai karutį. Adamas turėjo tik savo žaizdotas rankas, bet piktas sargybinis užsispyręs reikalavo susimokėti ir už jas.

Nebus praleistas nė vienas nešikas, jei prieš tai nesusimokės!

Stovėdamas už atitvarų ir tvorų, per kurias niekad neprasigaus, Adamas Žepinas pastebėjo, kad vienas iš atvykėlių – žemaūgis vyras su skrybėle ir elegantišku gabardino paltu – stovėjo ir grabaliojo po kišenę, ieškodamas pinigų. Šalia to keisto užsieniečio stovėjo jo žmona siauru sijonu, tikromis kojinėmis ir aukštakulniais, o šalia jos – trys beveik suaugę vaikai – du vaikinukai ir jau-

na mergina. Vaikai dairėsi išpūtę akis. Akivaizdu, kad neturėjo nė mažiausio supratimo, kur papuolė. Gestu, kuris turėjo reikšti dosnumą, bet tik išdavė sutrikimą, vyras išsitraukė piniginę ir padavė nešikui porą banknotų.

Šalia jų stovėję lagaminai jau buvo sukrauti ir pririšti nešiko vežimėlyje; jame buvo bagažo kalnas.

Schnell, schnell!..
*Mach, dass Du hier wegkommst, dumme Judensau...**

Pirmiausia, ką išgirdo Vera Šulc, buvo šaižus vokiečių žandaro balsas, bet per keletą uždarytų vagonų durų jis skambėjo tarsi iš skardinės. Paskui vagonai buvo atidaryti iš lauko, ir per visą sąstatą nuaidėjo metalinis skambesys. Kai žmonės, daugelį valandų išsėdėję sustingę ir nejudrūs, sunkiai ir nenoriai pajudėjo iš vietų, staiga kilo triukšmingas chaosas.

Ji pasižymėjo datą užrašų knygutėje:
1941 m. spalio 4 d., reiso Nr. „Praha II".

Naktį bus pasnigę; sniego atspindžiai skaudžiai rėžė akis, kurios ašarojo dėl netikėto šalčio. Jokio perono – tik plika, sušalusi žemė. Į atvirus vagonų tarpdurius stovėjo atremtos lentos – tokios pat, kokiomis išveda gyvulius. Ligoniai ir senukai sutrikę tiesė rankas ieškodami pagalbos tų, kurie jau buvo spėję išlipti. O išlipus kilo beviltiška grūstis, kaip būna, kai tūkstančiai žmonių nežino, kur eiti.

Iš visų pusių spaudė vokiečių kareiviai; visur labiausiai girdėjosi jų isteriški riksmai: „*Schnell, schnell! Nicht stehenbleiben! Los!*"**

Nė minutės atokvėpio ar poilsio.

---

* vok. Greitai, greitai!.. Dinkit iš čia, kvaili žydpalaikiai... – *Vert. past.*

** vok. Greitai, greitai! Nestypsokit! Judinkitės! – *Vert. past.*

Arčiausiai traukinio stovėjo keli vyrai uniforminėmis kepurėmis raudonais ir baltais dryžiais, o ant rankovių – raiščiai su Dovydo žvaigžde; iš pradžių mergina palaikė juos stoties darbuotojais, bet paskui suprato, kad jie turėtų būti policininkai. Keli iš jų užstojo žmonėms kelią, reikalaudami parodyti asmens dokumentus arba kad visi atsivežti *Gepäck** būtų atidaryti; kad taip dingo daugybė drabužių ir vertingų daiktų, atvykėliams dar nespėjus nuvykti iki vietos, ji suprato tik vėliau.

Tarp Lenkijos žydų matėsi pusaugių vaikų, daugiausia berniukų, kurie papirko policininkus ir pralindę pro atitvarus siūlėsi pavežti bagažą savo vežimėliais.

Kažkokia moteris iš traukinio keleivių (ne iš jos vagono) turbūt pasimetė nuo vyro arba sūnaus ir dabar apimta nevilties šaukė jį vardu minioje. Kita moteris – iškart už Veros – staiga suklupo ir pravirko.

Tai buvo širdį draskantis, nenumaldomas verksmas.

Kur jie mus atvežė? Kur mes?

Kiek toliau stovėjo grupelė vokiečių karininkų su pilkai žaliais uniforminiais paltais iki kelių, per petį persimetę šautuvus – turbūt tai geležinkelio stoties policija. Jie trypčiojo, kad nesušaltų, ir visi šypsojosi, nors apsimetė esantys abejingi, lyg nieko nematytų. Galbūt galvojo apie laukiantį atlygį, kai visi žydai (iš viso Reicho ir su visa nuosavybe, sudėta ir įsiūta rankinėse, maišeliuose ir po paltų pamušalu) pagaliau bus priversti grąžinti tai, ką skolingi vokiečių tautai.

Iš dienoraščio:

Vaikštome kaip transo apimti. Atrodo, kad eisime visą amžinybę. Apleisti nuomojami barakai su sudaužytais stiklais arba iš viso be jų. Jokių mašinų. Visur grūstis. Vyrai ir moterys tempia vežimus su kroviniais ir dvokiančio-

* vok. bagažas, krovinys – *Vert. past.*

mis išmatų statinėmis – du tempia, du stumia iš galo. Kaip kokie kinkomieji gyvuliai!

Bet labiausiai į akis krito vaikai. Vos tik praėjome užtvaras, jie ėmė zuiti mums aplink kojas tarsi spiečiai ir pasitraukė tik tada, kai šalia mūsų žingsniavę policininkai priėjo ir liepė jiems dingti.

Tada pasiekėme „galutinę stotelę" – seną mokyklą. Plati tarpuvartė į jos kiemą buvo visiškai apsemta kanalizacijos nuotekų. Keli jaunuoliai padėjo lentų, kad pagyvenusieji galėtų pereiti nesušlapę kojų, o paskui sustojo į eilę ir perdavinėjo nešulius.

Žmonės grūdosi, spaudėsi priekin. Klasės ir koridoriai nuo vieno pastato galo iki kito buvo paversti miegamaisiais. Palei langus stovėjo mediniai gultai – 75 centimetrų ilgio, taigi buvo neįmanoma išsitiesti visu ūgiu. Čia pat turėjo sutilpti ir bagažas – lagaminas kojūgalyje, o kuprinė ant jo. Mūsų kambaryje „gyvena" maždaug šešiasdešimt žmonių. Tiek pat koridoriuje! Kai visi susirado sau vietas, buvo padalyta po gabalą duonos, kurios turės užtekti visai savaitei.

Ryte davė skystos juodos kavos, panašios į rudą vandenį.

Jaunos moterys iš labdaringos geto virtuvės atnešė didelius puodus sriubos.

Sriuba nelabai pavadinsi, nes tai užkaitintas vanduo, kuriame plaukioja kažkokie žalėsiai. Tačiau visi metėsi prie puodų, net ir tie, kurie iš pradžių sakė, kad nieko nevalgys! Paaiškėjo, kad tą dieną nieko daugiau negausime.

Nusiprausti sudėtinga. Reikia eiti į kiemą, nes iš čiaupų vanduo nebėga. O paskui tenka stovėti sniege eilėse prie išviečių. Apie tualetinį popierių pamiršk. Tas, kurio dar yra, skirtas ligoniams! Kalba, kad gete siautėja difterija. Serga jau kas antras gyventojas. Man rankas skauda iki pat alkūnių; tas maudžiantis skausmas nesiliauja ir tik dar sustiprėja, kai tenka skalbti lediniame vandenyje. Vėl prasidėjo reumatas!

Kai kurie ištempė virves aplink savo gultus, kad galėtų pakabinti skalbinius. Visi spaudžiasi kaip galėdami arčiau vieni kitų; vaikai rėkia, verkia, spiegia; daugelis sergančiųjų aimanuoja.

Taip praeina naktis ir išaušta rytas.

Ir vėl ateina naktis. O ryte – tokia pat ruda, skysta sriuba, kurios kvapas ir skonis lygiai toks pat dvokus kaip ir anksčiau, kaip amoniako. Sriubos kvapas įsismelkia į sienas ir tos atsiduoda juo iki pat nakties; atrodo, kad jis tarsi skausmas skrandyje ir kaktą spaudžiantis alkio lankas. Ar aš kada nors prie to priprasiu?

Bet blogiausia – apmaudas. Vis galvoju, kad turėjome gelbėtis, kol dar buvo laikas; kad tėčiui svarbiau buvo darbas ligoninėje, o ne pasirūpinti savo šeima; kad jis nenorėjo galvoti apie mus ir Mamą!

Tačiau nieko negaliu jam pasakyti, nes tėtis, savaime suprantama, tapo nepamainomas viršutiniame aukšte, kur jie įkūrė pirmosios pagalbos punktą labiausiai sergantiems iš atvežtųjų! Čia mirtinai reikia gydytojų! Bet aš negaliu užmigti, nes jaučiuosi siaubingai žinodama, kad mes neturime ateities...

Kur nors, kaip nors turi būti įmanoma rasti pagalbos, kitaip mes visi tiesiog sunyksime ir išmirsime... Kur nors, juk turi būti...

Adamas Žepinas gyveno su tėvu Šaja ir seserimi Lida vieno kambario ir virtuvės bute Gniezno gatvės gale netoli pietvakarinės geto sienos. Virtuvėje stovėjo dar ir Šajos brolio Laibo lova. Bet nuo ano lemtingo streiko stalių dirbtuvėse Spaustuvininkų gatvėje atrodė, lyg Laibą persekiotų prakeikimas. Jis ėjo iš vienos įmonės į kitą ir keitė darbus kaip kiti keičia kojines; niekas dorai nežinojo, kur jis miega tą naktį. Gete buvo kalbama, kad jis – *Kripo Spitzel**, ir kad geriausia jo vengti.

Dabar Laibo lovoje miegodavo Adamo sesuo. Kai Adamas rytais atsikeldavo parnešti vandens ir užkurti krosnį, Lida dar gulėdavo ir klausydavosi angelų. Jie dažnai nusileisdavo iš dangaus ir kalbėdavosi su ja. Vasarą jie giedodavo krosnies kamine, o žiemą savo trapiomis sparnų plunksnomis tapydavo ant langų šerkšno rožes. Adamo ir Lidos tėvas Šaja buvo užkamšęs langų rėmus senais skudurais, bet drėgmė vis tiek skverbdavosi vidun ir žiemą langas kartais visiškai užšaldavo iš vidaus, o rankena pasidengdavo gražiu šerkšno pūku. Pasitaikydavo, kad kartais Lidai kalbėdavo ypatingas angelas, kurį jie vadindavo „Didžiuoju žvėrimi“. Lidos pasaulyje gyveno mažieji žvėrys ir didysis žvėris. Mažieji buvo plokščios blakės, susitelkusios už tapetų; jos aplipdavo rankas, vos kilstelėjus grindjuostes. Didysis žvėris buvo kraujuojantis bado angelas.

Kai bado angelas ką nors sugriebdavo dantimis, tam atrodydavo, lyg visas jo vidus būtų išverstas į išorę. Kiekviena kūno dalelė maldaudavo maisto; tiko bet kas, kad tik eitų kramtyti ir nuryti, nustumti į skrandį. Kai didysis žvėris prabildavo, atrodydavo, lyg jis kalbėtų iš didelės, siurbiančios, tamsios alkio šachtos. Linda galėdavo tik viena – iš siaubo žiopčioti, kad išleistų laukan skausmingą žvėries riksmą.

---

* vok. seklys, šnipas – *Vert. past.*

Kai seserį sugriebdavo didysis žvėris, Adamas pasiimdavo apklotą ir atsigulęs šalia prisiglausdavo taip arti, lyg norėtų įtraukti ją į save.

Nors sesuo svėrė ne daugiau kaip trisdešimt kilogramų, jos veidas, kad ir kaip keista, nesunyko; oda buvo blyški, pamėlusi ir plona kaip porcelianas. Tačiau po skudurais, į kuriuos ji buvo susukta, vis dėlto buvo kūnas su išsipūtusiu pilvu ir mažomis, susitraukusiomis krūtimis. Oda buvo arba išbrinkusi ir pavandenijusi dėl maisto trūkumo, arba padengta žaizdomis ir mėlynėmis. Kas rytą Adamas parsinešdavo iš kiemo vandens ir prausdavo seserį didelėje medinėje geldoje, o paskui vėl suvyniodavo į skudurus. Bet net ir prausiant ją porcelianinis Lidos veidas išlikdavo toks pat blizgantis ir nejudrus, lyg sustingęs amžinoje nuostaboje – dėl to, kad egzistuoja pasaulis, brolis ir bado angelas, savo kietais sparnais vis besidaužantis ten, lauke, ledinėje rudoje tamsoje.

Žepinų šeima seniai gyveno Gniezno gatvėje, gerokai iki atsirandant getui. Tuo metu visi šeimos nariai prisidėjo prie šeimos išlaikymo, taip pat ir dėdė Laibas. Bet nuo tada, kai Laibas pateko į nemalonę, Šaja irgi gaudavo tik kasdienę sriubą darbe, o iš Adamo darbo, išnešiojant paketus arba prižiūrint vaikus, sotus nebūsi.

Dabar gete visi kalbėjo apie atvykėlius. Mošė Šternas sakė, kad turtingiausi žydai atvyko iš Prahos. Keli iš jų, anot Mošės, turėjo tiek daug maisto, kad pirmiausia, vos atvykę į getą, išdalijo vaikams ir kitiems prašantiems tai, ko nepajėgė panešti.

Vakarais, gulėdamas šalia sergančios sesers, Adamas Žepinas apie tai daug galvodavo. Kaip gali būti, kad į getą atvyko žmonių su tokiu pertekliumi?

Prahos žydai buvo apgyvendinti dviejuose namuose. Dalis pateko į buvusią geto vaikų ligoninę Lagevnikų gatvės 37-e name, o dalis – mokyklos pastate Pranciškonų gatvėje, kuriame Pirmininkas tą pačią vasarą įkūrė pameistrių mokyklą. Adamas nusprendė nueiti į pastarąjį pastatą, nes manėsi žinąs daugiau ir saugesnių atsitraukimo kelių; po poros savaičių jis ėmė atsargiai dairytis aplink kvartalą.

Tą dieną, kai atvyko užsieniečiai, pradėjo snigti, ir snigo iki šiol, tik nebe taip gausiai. Atšalo. Prahos žydų kieme kelios moterys traukė iš šulinio kibirus su vandeniu ir nešė į mokyklą. Jos judėjo sunkiai ir negrabiai, – matėsi, kad *miestietės*. Vaikai taip pat buvo kitokie. Užuot žaidę su tuo, kas po ranka, jie vangiai vaikštinėjo po kiemą ir stumdėsi.

Adamas iškart suprato, kad jis čia visai svetimas. Jis kalbėjo jidiš, o kai reikėdavo – lenkiškai. Tačiau nė žodžio nesuprato iš keistos, aštrios, bet kartu dainingos čekų kalbos, kuria kalbėjo moterys kieme.

Mošė Šternas, apsilankęs ten kelis kartus, pasakė, kad yra tik vienas būdas bendrauti su atvykėliais. Reikia šypsotis ir būti mandagiam. Tad vos įžengęs į kiemą, Adamas nutaisė kuo plačiausią šypseną. Šypsodamasis jis prasibrovė pro būrelį čekų, išeinančių iš pastato su storomis ausinėmis kepurėmis, surištomis ant galvos, ir sniego kastuvais rankose. Adamas, nors ir neatsigręždamas, nugara juto jų gręžiančius žvilgsnius. Ėmė skaudėti galvą. Kuo aukščiau kilo laiptais, tuo skausmas aštrėjo, o kai atsidūrė pačiame viršuje, uždainavo Lida.

Tik vieną kartą Lida, broliui nesant namuose, ėmė šaukti jį dainuodama. Tąkart jis su keliais vaikais iš kvartalo ieškojo brokuotos statybinės medienos tuščiame sklype šalia lentų sandėlio Spaustuvininkų gatvėje. Sklypas buvo aptvertas, o sandėlį pamainomis nuo ankstyvo ryto iki vėlaus vakaro saugojo viešoji policija. Kartu su Feliksu Frydmanu iš gretimo kiemo jiems pavyko iškasti nedidelį urvą po tvora, kuri skyrė nuo sandėlio galinio kiemo. Feliksas jau buvo kieme, kai Adamas išgirdo Lidos balsą, rėžiamai aiškų, koks būna garsas, kai šaukštu skimbteli į puspilnę stiklinę. Kol garsas sklaidėsi, galvą pervėrė skausmas, lyg kas nors staiga būtų ją persmeigęs aštriu geležiniu virbu. Jis vos spėjo atsitraukti, kai atlėkė policininkai, iškėlę lazdas. Jie jau buvo sučiupę Feliksą.

Dabar jis vėl išgirdo Lidos balsą – tarsi ploną, zvimbiantį grąžto garsą: iiiiii-iiiiii.

Kažin, gal ji nori įspėti dėl vyrų su sniego kastuvais? Bet ką jam slėpti? Juk jis čia tik iš smalsumo, nori tik pasižvalgyti. Be to, jau užlipo per aukštai, kad galėtų apsisukti ir išeiti.

Gultai stovėjo klasėse ir koridoriuose, bet Adamas nustebo pamatęs, kad tarp širmų, skiriančių šeimas, buvo gana dideli tarpai. Turbūt dauguma šio namo gyventojų išsikraustė arba ponas Prezidentas jau rado visiems darbus. Jis karštligiškai nužvelgė gultus ir laikinus stalus, matė drabužius, išskleistus arba susuktus apklotus ir čiužinius; jis matė daugybę namų apyvokos rakandų, puodų, keptuvių, skalbimo dubenų ir geldų, sukrautų į stirtas arba pakištų su lagaminais po siaurais gultais. Bet nesimatė nieko, ką būtų verta pavogti. Tada staiga prisiminė, ką pasakojo Mošė, – kad su kiekvienu traukiniu atvyko *mažiausiai* po gydytoją ir kad jie privalėjo įkurti priimamąjį kiekvienoje naujoje bendruomenėje. Apatiniame aukšte Adamas tokio nepastebėjo. Vadinasi, priimamasis turi būti aukščiau. Dabar vaikinas trečiame aukšte. Kambariai čia ankštesni, koridoriai tarp jų siauresni. Adamas pastebėjo, kad žmonės sustingsta ir atsisuka jam pavymui, kai jis vis šiurkščiau brovėsi pro šalį.

Staiga žmonės aplink jį išsisklaidė.

Iš šono artinosi du jauni vyrai.

„Kur yra gydytojo priimamasis?“ – paklausė jis.

Lenkiškai: „*Gdzie jest przychodnia lekarska?*“

Paskui, labiau tam, kad laimėtų laiko, paklausė dar ir jidiš kalba: „Aš ieškau PONO DAKTARO. Ar kas nors galėtų pasakyti, kur jis?“

Vienas iš dviejų vyrų pamanė supratęs, ko Adamas nori, ir neužtikrintai parodė į toliau einantį koridorių. Eidamas ten, kur vyras parodė, Adamas galvojo, kad tikriausiai neišsigaus iš čia gyvas.

Tačiau koridoriaus gale vis dėlto pasimatė kažkas panašaus į laukiamąjį, kuriame žmonės laukė pusiauguli ant grindų arba sėdėjo prie uždarų durų. Priėjęs prie durų atplėšė jas, pasiruošęs išvysti gydytoją, kuris pasibaisėjęs pakeltų akis nuo apžiūrimo paciento. Jo nuostabai, kambarys buvo tuščias. Tai buvo paprastas kabinetas su rašomuoju stalu ir krėslu už jo, šalia – spinta su keliais dubenėliais, tvarsliava ir stikliniais buteliukais be etikečių, sustatytais lentynose. Jis atidarė spintą ir ištraukė stalčius; daug nesidairydamas ėmė viską, tiesiog prisikišo kišenes, kiek tilpo, buteliukų ir indelių bei paketų su tvarsliava. Paskui išėjo į koridorių ir patraukė atgal tuo pačiu keliu.

Bet dabar į jo saulėtą šypseną tuo pačiu nebeatsakoma. Pagyvenęs vyras, kurį jis pamėgino apeiti, išsižiojo ir ėmė šaukti.

Adamas leidosi bėgti nekreipdamas dėmesio, kas stovi jo kelyje. Galiausiai koridoriaus gale išvydo moterį, snaudžiančią ant taburetės: ji sėdėjo nusvarinusi galvą (iš tikrųjų jis matė tik didelę plaukų kupetą, surištą kažkokia skara) žemai tarp kelių. Šalia jos ant grindų stovėjo rankinė – *tikra* rankinė. Ji buvo didelė, gan paprasta, išblukusios odos, su sagtele viršuje – tokia kaip Juzefinos Žepin, sekmadieniais vaikštinėdavusios Piotrkovo gatve. Šis staiga iškilęs motinos, kurios šiaip jau beveik neprisimena, vaizdas pastūmėjo Adamą: nespėjęs susigaudyti jis čiupo rankinę ir pasileido žemyn laiptais. Akies jis pastebėjo vyrus su ausinėmis kepurėmis, bėgančius *aukštyn* tais pačiais laiptais; aidėjo įpykusių vyrų balsai; bet vyrai atbėgo per *vėlai*, pro *kitas* duris, ir Adamas žinojo, kad spės nusileisti ir išbėgti lauk pirmiau už juos. Dar du žingsniai ir jis staiga atsidūrė kieme.

Pranciškonų gatvė. Akino nuo sniego atsispindinti ryški šviesa.

Gatvės pažliugusios. Visur tuščia.

Už dešimties metrų buvo tarpas tarp dviejų namų, vedantis į siaurą vidinį kiemą. Kadaise visus vidinius geto kiemus supo aukštos lentinės tvoros, bet dabar jų nebėra – buvo sukapotos ir išnešiotos kurui. Dabar už namų atsiveria gatvės, kartais plačios kaip aveniu, kurios bėgliui leidžia laisvai nusigauti iš vienos geto dalies į kitą. Bet šiuos vidinius kelius pažįsta tik tie, kurie gyveno čia dar gerokai iki atsirandant tvoroms. Net gerokai iki to laiko, kai buvo įkurtas getas.

Moteris su skara ir rankine iš Pranciškonų gatvės namo buvo vardu Irena, bet niekas niekada nevadino jos kaip nors kitaip kaip Maman, tačiau tariant ne prancūziškai, o kirčiuojant visus skiemenis: *Ma-man! Ma-man!*

Šis vardas skambėjo visą Veros Šulc vaikystę, laiptinėse, kurių aukšti akmeniniai skliautai sustiprindavo pravažiuojančių tramvajų bildesį, visuose tuščiuose kambariuose dideliame bute Vinohrady kvartale Prahoje; po pietų kambarius užliedavo šilta saulės šviesa, lėtas laikrodžių tiksėjimas ir knapsėjimas. Prasėdėjusi prie fortepijono berepetuodama visą rytą, po pietų Maman visada jausdavosi išsekusi. Ji skųsdavosi, kad dėl karščio prasideda migrena, ir išsitepdavo brangiais kremais, kad neišsausėtų oda. Gulėdama ant nugaros plačioje lovoje, ji linksmindavo vaikus prisiraišiodama į plaukus spalvotų juostelių. Maman plaukai buvo vešlūs, banguoti, beveik garbanoti; kiek pasistengusi ji galėdavo susišukuoti kaip panorėjusi. Ji įeidavo į savo drabužinę ir išeidavo segėdama teniso sijoną bei užsidėjusi Meri Pikford skrybėlę; arba apsirengdavo prigludusiu „angliško kirpimo" kostiumėliu kaip prezidento žmona Benešova ir užsidėdavo į uniforminę kepurę panašią skrybėlaitę.

Tai, kad motina visą laiką dingdavo ir grįždavo kaip kokia nors kita, – nors būdavo pasipuošusi tik savo koncertams, Verai anksti įskiepijo baimę, kad Maman vieną dieną dings visam laikui. „Jei tik gerai rūpinsitės manimi, aš niekur nedingsiu", – juokaudavo mama, tačiau vaikai – be Veros buvo ir du sūnūs – Martinas ir Joselis – ja netikėjo. Kiek pažinojo savo motiną, ji visą laiką vienaip ar kitaip nuo jų tolo.

Arnoštas Šulcas mylėjo savo žmoną labiau pragmatiškai – kaip mylimą ir tausojamą patrauklų papuošalą. Jo nuomone, Maman nebūdavo gerų ar blogų dienų, ji įsijausdavo į įvairius *personažus* (kaip būna artistams), ir šeimai buvo liepta gerai elgtis su jais visais. „Vaikai, būkite geri, trumpam palikite Maman

ramybėje“, – sakydavo tėvas, vos tik Vera ar jos broliai pakeldavo balsą prie stalo arba per garsiai žaisdavo savo kambariuose.

Po dviejų savaičių gete iš Maman *personažų* liko tik vienas: sulysusi moteris įkritusiomis akimis; ji sėdėdavo susitraukusi po kupeta garbanotų plaukų ir krūpteldavo iš baimės, kai kas nors į ją kreipdavosi. *Pasišlykštėtiną* sriubą ji valgydavo tik tada, kai kas nors maitindavo šaukštu arba, kaip darydavo Vera, pamirkydavo kelis duonos gabaliukus ir įkišdavo motinai į burną, vos tik ta nukreipdavo dėmesį kur nors kitur.

O jos energingasis vyras elgėsi visiškai kitaip!

Nuo pirmos minutės daktaras Arnoštas Šulcas ėmėsi Prahos bendruomenės atstovo vaidmens. Jis suorganizavo sargybinių būrį, kuris turėjo apsaugoti atvykėlius nuo įžūlių vietinių vagių; be to, parašė laiškų ir peticijų Pirmininko kanceliarijai, kuriuose skundėsi dėl nešildomų kambarių, kad nėra vandentiekio vandens ir dėl išvietės valymo, *panašesnio į farsą*. Paskutinį laišką jis pasirašė kaip naujas šeimos gydytojas 1-oje ligoninėje Lagevnikų gatvėje; jis rašė, kad „dieną ir naktį gelbsti gyvybes žmonių, kurie dėl menkos mitybos gete vis tiek neturi jokių sąlygų išgyventi“.

Praėjus kelioms savaitėms po laiško išsiuntimo niekas nepasikeitė.

Vieną dieną jis gavo siaurą voką su Pirmininko antspaudu. Voke buvo kvietimas dalyvauti „muzikiniame pasirodyme“, kuris rengiamas atvykusiųjų garbei Kultūros namuose Siuvėjų gatvėje; Arnoštas Šulcas nutarė eiti su dukra. Jo jausmai buvo sumišę, jis nuėjo be didesnių lūkesčių ir grįžo, jo žodžiais tariant, „prislėgtas“. Vera taip pat aprašo įvykį dienoraštyje, kurį tuo metu kartais dar atsiversdavo:

Reviu vakaras Kultūros namuose

Pirmieji mus pasitiko grupė *politsajten* su raiščiais ant rankovių ir lazdomis [!] ir liepė pasitraukti į šoną, kad galėtų praeiti *honoratiores**.

Aš galėjau numanyti gete esant hierarchijos, bet tikrai ne tokio lygio. Atrodo, kad buvome pakviesti tik tam, kad parodytų, jog mes nieko neverti!

* lot. garbės svečiai, elitas – Vert. past.

Tarsi kaliniai už grotų stovėjome ir žiūrėjome, kaip atvyksta *honoratiores*. Mačiau patį Rumkovskį – niūrų, baltaplaukį vyrą, kuris kaip koks pompastiškas imperatorius ėjo savo pretorionų gvardijos priekyje. Būtų buvę juokinga, jei staiga visi nebūtų atsistoję ir ėmę ploti.

Paskui prasidėjo pats *spektaklis*. Ant scenos buvo nutapyta sinagoga. Jos fone bėgiojo keli aktoriai ir garsiai laidė replikas. Kadangi publika juokėsi, tikriausiai tai buvo pokštai, bet aš nesupratau nė žodžio. Aktoriai kalbėjo jidiš kalba.

Per tarpus buvo atliekami muzikiniai numeriai. Kažkokia panelė B. Rotštat atliko kelis „lengvus Bramso romansus", ponui T. Ryderiui akompanuojant pianinu. Panelė B. Rotštat nustebino puikiu atlikimu, nors jos judesiai buvo kiek įmantrūs. Tik trikdė publikos reakcija – atrodė, lyg žiūrovai turėtų elgtis audringai, kad įrodytų esą tikra publika.

Paskui išmušė didžioji Pirmininko, pono Mordechajaus Ch. Rumkovskio, valanda. Salė nuščiuvo, ir tapo aišku, kad visi iš tikrųjų atėjo paklausyti jo.

Jis kreipėsi į mus, stovinčius pačiame gale, tačiau ne vokiškai, o jidiš kalba; akimirką tai atrodė visiškai absurdiška, nes mažai kas iš mūsų suprato. Gal ir gerai, kad nesupratome, nes paskui sužinojau, kad *senis*, kaip jis čia vadinamas, daugiausia plūdo mus ir išvadino „grobikais" už tai, kad neatidavėme savo vertingų daiktų „jo" bankui, kad neatėjome į darbo vietas, kurias jis mums paruošė (akivaizdu, kad tėčiui tai negalioja!), ir kad jeigu mes nepaklusime jo taisyklėms, jis nedelsdamas *lieps deportuoti* mus. Kur? Kur? Nejaugi jis nesupranta, kad mes *jau* deportuoti?

Praėjus dviem dienoms po „spektaklio" Kultūros namuose, į prahiečių namus Pranciškonų gatvėje atvyko pats Pirmininkas. Pirmiausia jį pamatė moterys ir vaikai prie išviečių, o tiksliau pasakius, buvo taip: vaikai kieme pamatė baltą arklį, traukiantį fajetoną, kuriame sėdėjo Pirmininkas. Arklys prunkšdamas įžingsniavo pro plačius vartus. Kelias minutes atrodė, kad Pirmininkas din-

go staiga jį apsupusioje šokinėjančių kepurių ir berečių jūroje. Bet tuoj pat pasirodę asmens sargybiniai kumščiais ir lazdomis nustūmė minią tiek, kad Pirmininkas galėtų laisvai judėti.

Pirma Pirmininkas apžiūrėjo išvietes ir ilgą eilę prausimosi dubenų, sustatytų arčiausiai įėjimo į rūsį; paskui kartu su asmens sargybiniais ėmė kopti išdilusiais marmuriniais mokyklos laiptais. Jis ėjo iš vieno koridoriaus į kitą. Visur, kur kabojo viršutiniai drabužiai arba buvo sukrauti lagaminai ir maišeliai, Pirmininkas įsakė, kad palaidi drabužiai būtų patraukti. Lagaminai, maišeliai, rankinės – viskas buvo atidaryta ir peržiūrėta. Vienoje iš mokyklos salių ėmė spiegti pagyvenusi moteris, nes vienas iš apsauginių išsitraukė peilį ir įnirtingais, energingais judesiais ėmė pjaustyti čiužinį, ant kurio moteris ką tik gulėjo.

Iš visur subėgo ką tik suburto prahiečių apsaugos būrio vyrai; jų priekyje stovėjo buvęs Prahos Vinohrado ligoninės vadovas daktaras Arnoštas Šulcas.

– Pone Rumkovski, malonėkite tuoj pat nutraukti šiuos incidentus.
– Kas jūs? – paklausė Pirmininkas:
– Šulcas.
– Šulcas?
– Mes buvome susitikę. Jums trumpalaikė atminties spraga.
– A, profesorius Šulcas!.. Kaip gydytojas turėtumėte žinoti, kad drabužiuose ir numestuose ryšuliuose veisiasi blakės.
– Apgailestauju dėl šios klaidos, pone Pirmininke. Bus tuoj pat sutvarkyta.

Pirmininkas (rodydamas):

– Dabar šiuos daiktus išnešime į kiemą ir sudeginsime.
– Pone Rumkovski, jūs negalite šitaip elgtis su asmeniniais žmonių daiktais.
– Kas čia leidžia įstatymus – jūs ar aš?
– Bet juk tai beprotybė.
– Aš laikau savo asmenine atsakomybe kartą ir visiems laikams išspręsti antisanitarijos problemą. Per šį patikrinimą, šalia to, kad jūs akivaizdžiai

ignoruojate mano taisykles ir nurodymus, matau tik vieną dalyką – jūs čia sąmoningai veisiate užkrato židinius.

– Jei nerimaujate dėl infekcijos pavojaus, pone Rumkovski, turbūt turėtumėte pasirūpinti, kad visiems užtektų dujų arba kad būtų ištuštintos išvietės.

– Gali būti, profesoriau Šulcai, kad ten, iš kur jūs atvykote, tualetai yra švaresni.

– Net gyvuliams nederėtų duoti tos vandeningos sriubos, kurios gaunate. Duona supelijusi. Be to, moterų ir vaikų gyvybei grasina banditai, įsibraunantys vidun vidury baltos dienos. Vos prieš kelias dienas į mūsų vaistų atsargų spintą įsilaužė įžūlus vagis. Pinigai, apklotai, puodai – viskas vagiama mums iš panosės.

– Jeigu jums reikia apsaugos, mano *Ordnungsdienst* – jūsų paslaugoms.

– Jums leidus, pone Pirmininke, jūsų *Ordnungsdienst* nevertas nė grašio. Kartais matau jūsų vyrus, – jie ateina dalijant maistą, bet man atrodo, jog jie stebi mus, kad tai mes nepavogtume iš jūsų sriubos, o ne atvirkščiai. Todėl subūrėme savo apsaugos gvardiją!

– Jūsų vadinamoji gvardija nuo šios akimirkos paleidžiama.

– Jūs negalite uždrausti gintis patiems.

– Gete yra policija ir ji paklūsta man. Bet kokį bandymą suburti kitokias pajėgas laikau išdavyste. Pone Šulcai, ar žinote, kaip čia, gete, baudžiama už išdavystę?

– Jūs mums grasinate? Grasinate?

– Nėra jokios priežasties grasinti. Galbūt jūsų akyse, pone Šulcai, aš esu tik išviečių statinių karalius. Bet vieną dalyką žinau labai gerai – man tereikia paskambinti, ir jūs su šeima būsite išsiųsti iš geto per dvidešimt keturias valandas. Bet aš neskambinsiu. Nekreipsiu dėmesio į pono daktaro įžūlumą. Šį kartą.

Per tą laiką Gertlerio vyrai išnešė į kiemą lagaminus ir palaidus drabužius, apipylė benzinu ir padegė. Vos per kelias sekundes liepsnos pasiekė antrą ar trečią aukštą, pro kurio langus persisvėrę žmonės išpūtę akis žiūrėjo, kaip virš

ugnies kyla juodų dūmų debesis ir slenka link fasado priešais. Paskui kelios šeimos pranešė, kad neteko ne tik palaidų drabužių ir lagaminų, bet ir vertingų asmeninių daiktų, tokių kaip auksinės grandinėlės, pakabučiai ir žiedai. Be to, vienas iš prahiečių pranešė, kad Pirmininko vyrai iš jo atėmė žieminį paltą, nupjovė nuo liemenės kišenės ir laikrodį, ir grandinėlę, o iš žmonos pavogė žieminius suvarstomus aulinukus.

Maždaug tuo pat metu, kai Rumkovskis tikrino Prahos žydus Pranciškonų gatvėje, *Kripo* apsiautė restoraną „Adria" prie Balutų aikštės; jis buvo tapęs ypatinga susitikimų vieta geto žydams iš Vokietijos. Devyni žmonės iš Berlyno ir Kelno bendruomenių bei penki iš Prahos buvo pagauti su įkalčiais, užsiimantys įvairiausia prekyba: vienas iš Vokietijos žydų bandė parduoti visą pietų servizą, kitas – sidabrinių stalo įrankių komplektą. Paaiškėjo, kad visi numatyti pirkėjai buvo arba skundikai, pranešę tiesiai *Kripo*, arba Davido Gertlerio štabo informatoriai.

Šitaip geto žydai saugojo savuosius.

Vera Šulc parašė apie Rumkovskį dienoraštyje kitą dieną po deginimo kieme (1941 m. gruodžio 11 d.):

> (...) tas vyras pabaisa –
>
> Iki šiol vienintelis jo užsiėmimas – per rekordiškai trumpą laiką išparduoti savo paties tautą ir pavogti arba iššvaistyti visus jų daiktus. Bet ketvirtis milijono žmonių vis tiek žiūri į jį kaip į dievą! Kaip sukurtas žmogus, jei sąmoningai nori pažeminti ir paniekinti kiek įmanoma daugiau žmonių, kad tik išaukštintų pats save?
>
> Aš nesuvokiu!

Savaime suprantama, Adamas Žepinas nenutuokė, kokius vaistus išsinešė ir kaip jie galėtų praversti. Todėl patartas Mošės Šterno jis nuėjo pas tokį Nusbrecherį – įgudusį tarpininką įvairiausiuose sandėriuose juodojoje rinkoje – ir paprašė, kad tas nemokamai įvertintų.

Adamas nežinojo, kad atvykus žydams užsieniečiams rinka buvo perpildyta prekių ir kad juodosios rinkos rykliai Pfeiferovos gatvėje dabar pešėsi kaip vanagai, kad išlaikytų savo dalį rinkoje. Kiekvienas naujas veikėjas buvo potencialus konkurentas. Užuot pasakęs Adamui tinkamą kainą, Aronas Nusbrecheris nuėjo tiesiai pas naująjį geto kalėjimo komendantą Šlomą Hercbergą ir papasakojo, kad atsirado jaunuolis pavarde Žepinas, ketinantis pardavinėti gete vaistus. Hercbergas buvo ką tik grįžęs iš susitikimo su Pirmininku, pabrėžusiu, kad būtina *bet kokia kaina išspręsti augančio nusikalstamumo ir korupcijos problemą*, tad Hercbergas pagalvojo, jog jaunasis Žepinas galbūt galėtų pasitarnauti kaip atbaidantis pavyzdys. Žepinas jaunas ir neturi ryšių. Svarbiausia – neturi užnugario. Kitaip tariant, jis neturės ko išduoti, jei pats bus įduotas.

Todėl kitą dieną, užuot sulaukęs krūvos pelningų pasiūlymų, Adamas savo ir Lidos bute išvydo du tvirtus policininkus, kurie išsivedė apklausti Adamą į areštinę Čarnickio gatvėje.

Kaip ir daugelis kitų geto policijoje arba viešosios tvarkos struktūrose, taip ir Šlomas Hercbergas buvo kilęs iš Balutų aikštės kvartalo. Kaip sakydavo vokiškai kalbantys Lodzės žydai, jis buvo tikras *Reichsbaluter**.

Kadaise jis dirbo mechaniku kino teatre „Bajka" Beržų ir Pranciškonų gatvių sankryžoje. Gete vis dar buvo žmonių, prisimenančių tą laiką, – kaip po-

* vok. Reicho balutietis – *Vert. past.*

nas Hercbergas, vilkėdamas ankštą jūros mėlynumo uniformą su metališkai pilkais krašteliais, prieš seansus imdavo neramiai vaikštinėti šaligatviu šalia kino teatro, tikėdamasis išvysti *besidemonstruojančią aukštuomenę*. Jam be galo patikdavo premjerų vakarai. Žymiai vėliau, kai jau pats priklausė tai nedidelei dar išlikusiai geto aukštuomenei, per vakarienes pas princesę Heleną jis vis prisimindavo, kaip kadaise didelės Poznanskių, Zilberšteinų arba Saksų šeimos atvykdavo prašmatniais ekipažais į didžiąją Šventovės sinagogą arba į savo ložes Koncertų rūmuose Narutovičiaus gatvėje.

Hercbergas taip pat taikėsi į tam tikrą rangą. Jis girdavosi tarnavęs kapitonu viename iš feldmaršalo Pilsudskio kavalerijos pulkų, ir jei kas paprašydavo, parodydavo daugybę patvirtintų šaukimo ir pervedimo įsakymų kopijų, taip pat ir gydytojų pažymų kaip įrodymą, kur ir kaip jis *buvo sužeistas mūšio lauke*, į kokią karo lauko ligoninę buvo nuvežtas ir kur praėjo reabilitaciją. Savaime suprantama, visos šios pažymos nuo pat pradžių buvo padirbtos, bet Šlomas Hercbergas, kaip ir Pirmininkas, žinojo, kad norint susikurti ką nors nuo nulio, svarbu ne akademiniai titulai, o sugebėjimas įtvirtinti savo pareigas svarumu ir orumu. Ką jau ką, o šitai Šlomas Hercbergas daryti sugebėjo.

Čarnickio kalėjime Adamas Žepinas sėdėjo pačioje apačioje, rūsio dalyje, vadinamoje Šachta. Iš tiesų tai buvo tik plati duobė, padaryta kaip *oubliette** – su anga lubose, pro kurią kalėjimo prižiūrėtojai nuleisdavo arba ištraukdavo kalinius ilgu geležiniu strypu su kilpa gale, panašiu į graibštą, su kokiu kūdroje gaudo varles. Palei sienas arčiausiai angos buvo keli paprasti geležiniai gultai, ant kurių miegodavo aukštesnio rango kaliniai, o kitiems tekdavo spaustis duobės gale palei išvietės griovį.

Bet tai buvo tik prieangis. Už grotuotų durų Šachta plėtėsi koridoriais gilyn per trupančią uolieną. Kai vėliau tais metais prasidėjo deportacijos iš geto, šiuose besirangančiuose koridoriuose buvo kalinami tūkstančiai žmonių. Atrodė, tarsi getas, einant *vidun* ar *žemyn* (priklauso nuo to, kaip į šį reikalą pažiūrėsi), neturi pabaigos. Iš raizgių šachtos koridorių aukštyn kilo nesibai-

* pranc. „akmeninis maišas“, požeminis kalėjimas – *Vert. past.*

gianti aimana, tarsi visų, čia sėdinčiųjų, dejonės būtų susipynusios į monotonišką, nepertraukiamą dainą, nepriklausomai nuo to, kiek žmonių laukdavo deportacijos ar paleidimo.

Kartais Adamas vis būdavo iškeliamas apklausti pas Hercbergą.

Jį pristatydavo į vadinamąjį Kino teatrą, kuris išoriškai buvo panašus ne į apklausų kabinetą, o greičiau į asmeninį kabinetą, įrengtą su visa įmanoma prabanga ir ištaiga, prieinama *Reichsbaluter*. Čia stovėjo kimšti odiniai baldai, šalia jų – „rytietiški" šviestuvai su šilkiniais kutais; rašomasis stalas su lentynomis ir ištraukiamais stalčiais, kurių spynelėse kyšo daug raktų; stalviršis – su inkrustacijomis ir įmontuota rašaline iš tikro sidabro. Bet svarbiausia – čia buvo maisto; gundytojas Hercbergas padėjo visko, apie ką badaujantis kalinys gali svajoti: kumpio ir *kielbasos**, visą statinaitę raugintų kopūstų, išrasojusių sūrių ant lininės servetėlės, kvapnios, ką tik iškeptos duonos, kurios įsakmiu Hercbergo paliepimu kasryt atnešdavo kepyklos Marysino gatvėje darbuotojai.

„O, užeik, nebijok!.." – tarė Hercbergas Adamui Žepinui ir nusišypsojo tokia pat blizgia šypsena kaip ir riebaliukai ant kumpio. Kai Adamas galiausiai nesusilaikė ir ištiesė drebančią ranką link duonos riekės, gulinčios arčiausiai lėkštės krašto, Hercbergas stipriai sugriebė nepataisomą nusidėjėlį už sprando ir pareiškė: „Taigi... Net ir dabar nesuvaldai rankų, nelaimėli!", ir pastūmęs trenkė jo galvą į sieną.

Adamą mušė nesustodami. Kartais kumščiais, kartais ilgomis plokščiomis lazdomis sistemingai nuo strėnų palei vidinę šlaunų pusę iki pat kulkšnių ir Achilo sausgyslių. Jie norėjo sužinoti, ką jis žino apie Mošę Šterną, su kuo tas dabar „turi verslo sandorių". Jie buvo girdėję, kad Adamas dirbąs išvien su prekiautoju Nusbrecheriu. Pas ką Nusbrecheris pasiūlė jam nueiti su prekėmis? Galiausiai jie norėjo sužinoti viską apie žmones, kuriuos Adamas apvogė. Norėjo sužinoti visų turtingų žydų iš Prahos *vardus*. Juk Adamas pavogė jų dokumentus, ar ne? Juk jis žino jų pavardes.

---

* lenk. dešra – *Vert. past.*

Adamas rėkdavo iki nualpimo, bet Lida prisidėdavo savo plonu balsu prie dainos, besiveržiančios iš visų Šachtos koridorių; ji skambėjo kaip vibruojantis viršutinis tonas stygos, įtemptos tiek, kad gali tuoj nutrūkti. „Nieko jiems neduok, nieko jiems neduok“, – rėžė sesers balsas viduje.

Todėl jis nieko ir nesakė. Jokių pavardžių.

Vėl atsidūręs Šachtoje Adamas sapnuodavo vieną dieną prieš daugelį metų, kai tėvas nusivežė visą šeimą pamatyti jūros. Jie išvažiavo iš Lodzės mažu citroenu, kurį paskolino vienas iš lentpjūvės brigadininkų. Vairavo pats Šaja.

Sopotas. Taip vadinosi miestas, kurį jie aplankė. Dabar Adamas prisiminė.

Likusi viena bute Gniezno gatvėje, Lida sapnavo tą pačią jūrą. Brolis buvo su ja sapne kaip ir visur kitur, ką ji sakydavo ar darydavo, taip pat ir tada, kai miegodavo ar būdavo ištikta priepuolio.

Sopote buvo ilgas medinis tiltas, nutiestas tiesiai į jūrą ir vadinamas Molu. Abipus jo plytėjo smulkus, birus, šiltas smėlis, pilnas kriauklelių, o pačioje pradžioje, arčiausiai pajūrio tako, buvo aukštos maudyklos su dryžuotomis kaip kirpykloje markizėmis; ten persirengdavo išties Turtingi ir Svarbūs svečiai. Adamas prisiminė, kad vėliau vakare einant Molu keli iš tų Turtingų ir Svarbių asmenų kilstelėjo prieš juos skrybėles, lyg Adamo šeima būtų visai ne vargšai iš Lodzės ir jau tikrai ne žydai.

Lida prisiminė, jog įbridusi į seklų vandenį staiga suprato, kad jūra – visai ne lygus, plokščias paviršius kaip atvirukuose. Ne, jūra buvo gyva būtybė. Jūra judėjo. Ji siūbavo ir bangavo, vis pakildavo virš nugaros ir perliedavo, o grįždavo pro kojas ir kelius. Jūra nuolat mainėsi.

Šią akimirką ji kaip didžiulis kamuolys.

Lida stovi ir abiem rankomis laiko didelį, blizgantį jūros kamuolį, nepajėgdama jo apglėbti. Kamuolys slidus ir šlapias. Bet svarbiausia – jūra visą laiką slysta iš rankų. Dviejų delnų neužtenka ją išlaikyti, žvilgsnis irgi vis nuslysta, ir kai galiausiai pavyksta pakelti akis, Lida pamato, kad jūra traukiasi link horizonto.

Mintyse Lida ją išgeria – ryja jūrą nepertraukiamais, dideliais gurkšniais, vieną po kito; jūros skonis – visai ne kaip sriubos, kuria ją maitina Adamas; ji

aštri ir sūri, ir kuo daugiau geria, tuo aiškiau jaučia, kad vandenyje kažko esama – kažko slidaus ir glitaus, lyg būtų spėjusi dantimis sučiupti žuvį, kurios kieta, žvynuota uodega drasko gomurį ir burną. Žuvies skonis aitrus, aštrus ir sūrus, bet ji gyva ir minkšta; Lida kanda tol, kol sutraška kaulai, paskui ima čiulpti ir liežuviu paliečia aštrius žvynus ir slidžius, minkštus vidurius.

O Adamas kalėjime burnoje pajunta žuvies skonį – aštrų ir sūrų, – dar nebuvo ragavęs nieko panašaus. Ir galbūt jis suriko, nes staiga pasigirsta sargybinių garsai.

Jie atbėga barškindami raktų ryšuliu, o rankos jau iškeltos smogti.

Tylėk, velnio išpera!
O gal nori, kad ir tave išvežtų?

Jie įkiša strypą su ilga kilpa, o kai Adamas atsitraukia, kad kablys neužkabintų veido, staiga tas kablys virsta nuospaudomis padengta sargybinio ranka, kuri sugriebia jį už sprando ir prispaudžia veidu prie grindų. Nuo sprando ima sklisti svaiginantis stingulys. Burna pilna kraujo, Adamas vos spėja ryti. Bet kai pavyksta, burnoje vien žuvies skonis, o pats jaučiasi kaip kruvinas sapnas apie žuvį ir gyvą vandenį.

Kai atėjo jo išvesti, Adamas Žepinas Šachtoje buvo išsėdėjęs daugiau kaip keturias savaites. Vienas iš sargybinių, atrakinęs duris, turėjo blanką. Adamas turėjo pasakyti savo vardą, kur gyvena ir kuo vardu jo tėvas. Paskui jie strypu su kilpa ištraukė jį iš duobės.

Lauke buvo šalta! Prieš mėnesį gatves dengė tik šlapias, purvinas sniegas. Dabar visas getas atrodė apgaubtas švytinčio balto sniego. Saulės spinduliai žaižaravo atsimušdami į pusnis, šviesa buvo tokia akinamai ryški, kad jis vos galėjo atskirti žemę nuo dangaus.

Aptvertame kalėjimo kieme vyravo bruzdesys tarsi turguje: žmonės vilko sunkius krepšius arba nešiojo čiužinius ir patalynę, užsirišę ją ant pečių. Ta-

čiau čia nebuvo turgui būdingo nenutrūkstamo klegesio ir triukšmo. Žmonės vaikščiojo veikiau nenoromis, voromis tarsi kaliniai, keistai tyliai ir drausmingai. Giedrą, šerkšnotą rytą ryškiai išsiskyrė tik skardus, į varpelių skambesį panašus skambesys puodų, kuriuos vyrai buvo prisikabinę prie diržų ir ryšulių.

„Kas vyksta?“ – paklausė Adamas vieno iš sargybinių. „Tau galas, išvažiuoji iš čia“, – atsakė sargybinis ir daugiau neaiškindamas padavė jo darbo knygelę valdininkui, kuris šone sėdėjo prie stalo. Valdininkas greitai padėjo dokumente antspaudą, o Adamas iškart gavo gabalą duonos ir dubenėlį su sriuba. Jam buvo liepta atsistoti į eilę kiemo gale, kur jau stovėjo ir savo daiktus saugojo apie šimtas vyrų.

„Štai kaip“, – tarė vienas iš kalinių, jau gavusių sriubos. Jis gremžė duoną beveik bedante burna. „Jie įleidžia į getą užsieniečius, o mus, čia gyvenančius, išsiunčia.“

Adamas išlankstė savo dokumentus ir pažvelgė į didelį juodą spaudą per visą knygelės viršelį:

AUSGESIEDELT

Joje ranka buvo įrašytas jo vardas, adresas, amžius ir visa kita. *Iškeldintas.*

Staiga ir tarsi nenoromis viskas tapo aišku.

Jie ištraukė jį iš Šachtos ne tam, kad paleistų, o kad ištremtų iš geto.

Adamas apsidairė. Nemažai vyrų atitvertoje kiemo dalyje pažinojo ar atrodė bent paviršutiniškai pažįstą vienas kitą, bet kol vyko ritualas – šaukimas pagal pavardes, antspaudavimas, sriubos ir duonos dalijimas – nė vienas neištarė nė žodžio. Atrodė, kad vyrai gėdijosi vieni kitų.

Adamas suprato, kad laukiama, kol deportuojamųjų bus pakankamai daug, ir tada iššygiuos. *Kur?* Į surinkimo stovyklą kur nors gete ar iki pat Radogoščiaus? Jeigu jį išsiųs, kas bus Lidai? Ar kada nors dar pamatys ją? Iš nerimo

Adamas suvalgė riekę iškart. Ji buvo tamsi ir stebėtinai minkšta. Tai pirmas tikras valgis per tris savaites. Pilvas ėmė kaisti nuo sriubos.

Kaip tik tada anapus tvoros išvydo savo dėdę Laibą.

Tuo metu, kol dar gyveno pas juos, dėdė Laibas turėjo dviratį. Jis buvo vienintelis Gniezno gatvėje, turintis dviratį. Kad parodytų, kokį ypatingą daiktą turi, Laibas išnešdavo dviratį, visai išardydavo jį ir sudėdavo dalis ant klijuotės: grandinę, įrankių dėklą, kuriame kiekvienas raktas ir žnyplės turėjo atskirą kilputę ir skyrelį. Paskui iš naujo surinkdavo dviratį, apsuptas sužavėtų kiemo vaikų.

Šiam ritualui paskirdavo kelis vakarus per savaitę. Išskyrus šabo.

Per šabą Laibas stovėdavo veidu į sieną su maldaknyge rankoje ir melsdavosi. Laibas ištardavo aštuoniolika palaiminimų taip pat perdėtai preciziškai, kaip ir ardydamas bei surinkdamas dviratį. Apsisiautęs *talitu* palaimindavo jį, užsidėjęs *tefilinus* padėkodavo už juos Dievui. Laibas skirdavo dėmesio kiekvienam ritualui. Žiūrint į besimeldžiančio dėdės veidą Adamui atrodydavo, kad jis panašus į dviračio balnelį: siauros akys ir kaklo sausgyslės – kaip dviračio šakės, kurių strypai eina iki stebulės, apie kurią nepastebimai ir tyliai sukasi maldos ratas su lanksčiais stipinais. Nenorėdamas to ir nežinodamas Laibas visada išlikdavo rato viduryje. Kad ir kur eidavo, žmonės burdavosi aplinkui ir žiūrėdavo į jį pagarbiai ir žavėdamiesi. Anuomet, Gniezno gatvėje, tai būdavo maži berniukai. Šįkart – kalėjimo sargybiniai. Jie artinosi prie Laibo taip, lyg tas būtų koks šventas rabinas. Vos po poros minučių prie Adamo priėjo laimingas sargybinis ir atnešė naujus dokumentus. Vyro veidas švytėjo iš pasitenkinimo.

Ž-žepinai! Šiandien tavo laiminga diena, Ž-žepinai.
Tu iš-š-šbrauktas iš sąrašo.

Juodu ėjo tylėdami.

Priešais būreliais vis ėjo vyrai ir moterys, ką tik gavę pranešimus apie deportaciją; jie ėjo į surinkimo vietą prie Centrinio kalėjimo. Aplink Adamą ir Laibą vėl susidarydavo ratas arba tuščia erdvė. Adamas nedrįso žiūrėti žmonėms į akis. Jis nedrįso pakelti akių aukščiau kaip jiems iki kelių. Dauguma jų buvo be batų – pėdas apsivynioję tik paprastais autais arba įsispyrę į paprastas klepsinčias klumpes ir vilko kojas per sniegą, lyg jos būtų surakintos.

Adamas prisiminė naujus batus, kuriuos matė dėdę Laibą aunantis kitą dieną ponui Prezidentui paskelbus, kad darbininkai, organizavę streiką Spaustuvininkų gatvėje, bus ištremti iš geto.

Taigi, vieni buvo ištremti, kiti gavo naujus batus.

Tokių batų niekas gete nebuvo matęs, kaip ir dviračio. Tai buvo tikri suvarstomi batai iš blizgančios odos, su stambia pakulne ir padu, batų viršus puoštas siūlėmis. Laibui vaikštinėjant po butą Gniezno gatvėje, batai gurgždėdavo taip pat, kaip dabar sausas sniegas po kojomis.

Įprastomis aplinkybėmis butas tokiu laiku būtų tuščias, nes tėvas dirbo. Tačiau kai juodu įėjo, tėvas sunkiai pakilo iš už virtuvinio stalo. Adamas instinktyviai žvilgtelėjo į lovą, kur gulėdavo Lida. Lovos vietoje stovėjo stalas ir dvi siauros kėdės, o ant jų sėdėjo vyras ir moteris, tarp jų ant grindų sėdėjo gal dešimties ar dvylikos metų mergaitė.

„Čia Mendelių šeima, – pristatė Šaja iškilminga jidiš kalba su litvakų akcentu; įprastai jis taip nekalbėdavo. Lyg norėdamas patikslinti pridūrė (lenkiškai): – Jie iš Prahos. Jiems buvo nurodyta čia apsigyventi."

Ponas Mendelis buvo žemaūgis, sulinkusia, beveik kuprota nugara; praplikęs pakaušis, apvalūs akinių stiklai. Adamas įdėmiai pažvelgė jam į akis, bet žvilgsnis už akinių buvo visiškai stiklinis. Atrodė, kad vyras žiūri, bet nemato. Šalia jo sėdinti žmona rausėsi rankinėje.

„Kur Lida?" – paklausė Adamas.

Šaja neatsakė.

Adamas atsisuko norėdamas to paties paklausti Laibo.

„Kur Lida?“

Bet dėdės jau nebuvo. Vos prieš minutę jis stovėjo prie pat Adamo, toks pat tylus, bejausmiu veidu kaip visada. O dabar atrodė, kad jo čia niekada nebuvo.

Mirus Juzefinai Žepin, tėvas ir sūnus išmoko atlikti savo pareigas tyliai ir be didesnių emocijų. Rytais Šaja pakurdavo krosnį, o Adamas nusileisdavo į kiemą vandens. Kadangi Šaja vienintelis iš jų turėjo tikrą darbo knygelę, paskelbus apie naujas maisto normas, būtent jis dažniausiai stovėdavo eilėje prie dalijimo punktų. Tuo metu Adamas virdavo sriubą vakarienei, skalbdavo, maitindavo Lidą, kalbėdavosi su ja ir dainuodavo jai.

Dabar pirmas kartas per daugelį metų, kai abu su tėvu suprato, kad tarp jų kilusią tylą galima nutraukti tik žodžiais. Adamo krūtinėje didelė tuštuma. Jos vardas – Lida. Bet ji per didelė, kad užpildytum žodžiais „netektis“, „nerimas“ ar „baimė“. O gal greičiau būtų taip, kad žodžiai, jei išdrįstų ištarti, tiesiog prasmegtų tuštumoje.

„Aš niekada neprašiau pagalbos“, – galiausiai ištarė Šaja, linkteldamas į duris, pro kurias ką tik išėjo Laibas.

Adamas tylėjo. Kitame kambario gale sėdėjo Mendelių šeima ir sunerimę stebėjo juodu. Nors nesuprato nė žodžio, atrodė, kad juos taip pat apėmė įtampa, tvyranti tarp tėvo ir sūnaus.

„Jie pasakė, kad deportuos mus visus. („Deportuos“ tėvas ištarė dar tyliau.) Lida taip pat buvo sąraše. Todėl paprašiau Laibo padėti. Gyvenime nė karto nebuvau prašęs pagalbos.“

Adamas pažvelgė tėvui į akis. „Kur Lida?“ – tepaklausė jis. – „Ją taip pat būtų deportavę.“

Adamas pažvelgė į Mendelių šeimą ir pagalvojo, ar ponas Mendelis atpažino jį kaip *nusikaltėlį*, įsibrovusį į jų bendruomenės namus. Tikriausiai. Tereikia šiek tiek laiko ir vyriškis tai suvoks. Kad buvo apgyvendintas pas tą patį žmogų, mėginusį pavogti iš jo visą turtą.

„Laibas parūpino tau darbą.“

Adamas spoksojo į tėvą.

„Radogoščiaus stotyje. Jiems reikia žmonių perkraunant krovinius. Gerai moka."

Pono Mendelio žvilgsnyje galėjai išskaityti, kad atėjęs suvokimas spėjo virsti siaubu. Dabar jis žiūrėjo tiesiai į Adamą, o Adamas į jį. (Įžūliai, pašaipiai: ir ką tu gali padaryti?) Paskui vaikinas vėl kreipėsi į tėvą: „Kur Lida?" – „Tu neįsivaizduoji, kas čia dėjosi, kol tavęs nebuvo." – „Kur Lida?"

Adamas metėsi per stalą ir sugriebęs tėvą už pečių ėmė purtyti, lyg tas būtų tik skudurinė lėlė. Kitame kambario gale ponia Mendel pakilo ir prispaudė dukters veidą prie krūtinės, lyg norėdama apsaugoti ją nuo užpuolimo. Nuo stalo nubarškėjo lėkštės ir įrankiai.

„Poilsio namuose, – teištarė Šaja. – Laibas parūpino jai vietą poilsio namuose."

Kaip ir daugeliui kitų Balutų kvartalo gyventojų, Marysinas Adamui buvo svetima teritorija. Vieta, skirta *kitiems* – turtingiems, galingiems ir įtakingiems vyrams.

Paprasti žmonės eidavo į Marysiną tik tada, kai turėdavo ypatingą reikalą, į batų fabriką, kuris buvo vienas iš vos kelių Marysino *resorty*, arba į sandėlį už Praškerso dirbtuvės, – žmonės stovėdavo ten eilėje, kad gautų malkų arba anglies briketų už specialius kuponus; arba kai kas nors mirdavo ir reikėdavo palaidoti. Kasdien galėjai matyti Meirą Klamą ir kitus iš laidotuvių biuro, važinėjančius pirmyn ir atgal direktoriaus Muzyko laidotuvių vežimais Dvaro ir Marysino gatvėmis. Kitapus mūro sienos Giraitės gatvėje plytėjo tokia didelė mirusiųjų karalystė, kad buvo sakoma, jog neįmanoma žvilgsniu aprėpti. Marysino oras irgi atsidavė mirtimi, sudvokusia šlapia, iškapstyta žeme, sudrėkusiu cementu ir atmatomis, o kai sniegui nutirpus atsidengdavo žvyras ir molis, vėjas papūsdavo iš netikusios pusės, nuo išviečių pasklisdavo karčiai salsvas salietros dvokas – ten prie išviečių dirbantys žmonės pildavo negesin-

tas kalkes. Galėjai matyti juos iš toli: ilga vora vyrų su kastuvais išsiskirdavo horizonte tarsi pasišiaušusios varnos ant telefono laidų.

Adamas niekada nebuvo lankęsis kvartale aplink Apkasų ir Tuščiosios gatves, kur gyveno ponas Prezidentas ir kiti galingi Beirato ponai. Tačiau iš Mošės Šterno pasakojimų žinojo, kad esama geto gyventojų, kurie ten nuomojasi „laikinus kambarius", o nuomotojai kartais vaikštinėja Marysino gatve, ieškodami laikinų nuomininkų.

Tą vakarą, kai Adamas Žepinas išėjo ieškoti sesers, buvo žvarbu. Tarp namų vėjas buvo supustęs aukštas pusnis; ten nebepravažiuodavo joks vežimas. Adamas nesutiko daug nuomotojų. Tie, kuriuos užkalbindavo, instinktyviai atsukdavo nugarą. Jiems vaikinas buvo tik paprastas skurdžius – vyras „be pečių", kaip buvo sakoma gete. Šiame kvartale iš tiesų buvai niekas, jei neturėjai kokio aukšto rango *funkcionieriaus* užnugario.

Jei ne Lidos balsas, vargu ar jis būtų ištvėręs vienas šiame šaltyje. Lidos balsas vos girdėjosi, kaip vos įžvelgiamas šešėlis už stiklo, tačiau sesuo jo viduje kalbėjo nesustodama.

„Aš pasiimsiu tave namo, Lida, – sakė Adamas balsui. – Nebijok. Aš pasiimsiu tave namo."

Iš poros namų kaminų kilo skysti dūmai. Čia budėjo policininkai iš penkto teritorinio skyriaus. Jie ryšėjo raiščius, avėjo išblizgintus ilgaaulius. Adamas matė juos kalbantis su keliais nuomotojais. Jis nežinojo, kas globoja šią geto dalį. Virš aklinų galinių sienų ir mūro tvoros prie Marysino gatvės dangus atrodė blyškiai raudonas, atspindėdamas apšvietimą iš tų Licmanštato kvartalų, kurie nebuvo užtamsinti.

Staiga nuo geto atlėkė brikelė. Girdėjosi arklio prunkštimas, skimbčiojantys žąslai ir kamanos – gerai pažįstami garsai, bet tokie neįprasti šioje vietoje, kad bet kas būtų sukluses. Sniego buvo tiek daug, kad beveik nesigirdėjo kanopų kaukšėjimo. Vežikas sustabdė arklį. Nuo spyruokliuojančios pakopos nužengė Šlomas Hercbergas su dideliais, storais kailiniais – bebro ar kažkokio kito laukinio gyvūno. Iš paskos važiavusiame vežime buvo du asmens sargybiniai, kurie iššoko ir instinktyviai pripuolė patraukti trikdančią kliūtį, staiga išdygusią kalėjimo komendanto kelyje. Tačiau tą vakarą Hercbergas skubėjo,

tad sargybiniai tik nustūmė Adamą, o Hercbergas dingo nedideliame name Marysino gatvės kairėje pusėje. Tai buvo panašiau į baraką už aukštų ketaus vartelių, kuriuos kažkas atrakino skubiai išbėgęs iš namo, vos pasirodžius komendantui.

Brikelė stovėjo. Arklys prunkštė ir trypė. Po kiek laiko vežikas nulipo ant žemės ir ėmė vaikštinėti pirmyn ir atgal bei daužyti save rankomis norėdamas sušilti. Adamas nežinojo, ką daryti. Jis nedrįso nueiti, nes bijojo, kad Hercbergas spės dingti. Bet nedrįso ir prisiartinti, bijodamas, kad jį pastebės vežikas ir sargybiniai.

Hercbergas išėjo nepraėjus nė pusvalandžiui. Jis įsakmiai kalbėjo kažkam, einančiam greta, įlipo į brikelę ir greitai nuvažiavo. Jį palydėjęs vyras, tikriausiai nuomotojas, kiek pastovėjo gatvėje, o paskui uždarė ir užrakino grotuotus vartus. Palaukęs, kol nieko nebeliks, vaikinas iš visų jėgų bloškėsi į vartus. Spyna nepasidavė. Aplink namą ėjo tvora, pastatyta ant akmeninio pamato; ji buvo geležinė, su ilgais, aštriais smaigaliais, panašiais į heraldinių lelijų simbolį. Adamui pavyko užkelti vieną koją ant pamato, paskui kaip galėdamas aukščiau užsiropštė ant grotų ir jam pavyko persimesti per aštrius smaigalius. Bet krisdamas nespėjo atgauti pusiausvyros. Pėda kryptelėjo ir koją pervėrė aštrus skausmas. Vaikinas skubiai nušlubavo ir susigūžė prie pamato. Palaukė. Nieko.

Dabar jis matė langą, pro kurį kyšojo krosnies kaminas. Pro langą ant sniego krito menka, blyški šviesa.

Jis priėjo prie durų ir pasibeldė. Nieko.

Adamas nelabai ko ir tikėjosi. Pabeldė stipriau.

„Tuoj pat atidarykite, čia policija!“ – pasakė jis.

Durys atsivėrė. Viduje stovėjo Lida. Buvo taip šalta, kad laukan sklindanti šviesa atrodė mėlyna. Lidos kūnas taip pat buvo mėlynas – nuo porceliano plonumo kaklo duobutės iki pat sužalotos papilvės. Brolis negalėjo suvokti, kodėl ji nuoga.

„Lida“, – tarė jis.

Sesuo liūdnai šyptelėjo tarsi visiškai svetimam žmogui, paskui skubiai atsitraukė ir spjovė jam į veidą.

Pirmas susirinkimas dėl okupacinės valdžios įsakymo iškeldinti iš geto žmones įvyko, anot Rozenštaino protokolo, 1941 metų gruodžio 16 dieną. Kaip ir ankstesniais kartais, niekas iš anksto neatsiuntė jokio įspėjimo; Rumkovskis buvo iškviestas į geto administraciją – *Gettoverwaltung*, tiesiogiai priimti valdžios įsakymus. Susirinkime dalyvavo ne tik pats Bybovas, bet ir jo pavaduotojas Vilhelmas Ribė, Giunteris Fuchsas ir dar būrelis vokiečių policijos ir saugumo tarnybos atstovų, kurie turėjo pasirūpinti transportu ir pakrovimu.

Rumkovskis kaip visada stovėjo (ir stovės) priešais savo viršininkus nuleidęs senstančią baltaplaukę galvą ir žvilgsnį.

Ich bin Rumkowski. Ich melde mich gehorsamst.

Jie buvo malonūs ir korektiški, bet ėjo tiesiai prie reikalo ir pasakė žydų vyriausiajam, kad vėl laukia ilga ir sunki karo žiema, todėl ilgainiui bus neįmanoma užtikrinti maisto ir kuro tiekimo visiems žydams, kuriems buvo leista apsigyventi gete. Todėl *die Gauleitung** Kališe nusprendė leisti daliai geto gyventojų išsikelti į mažesnius miestus Vartegau** apskrityje, kur tiekimo problemos ne tokios opios.

Rumkovskis paklausė, apie kiek žmonių kalbama.

Jie atsakė, kad dvidešimt tūkstančių.

Stovėdamas nuleidęs rankas Rumkovskis pasakė, kad jis niekaip negali apsieiti be tiek žmonių.

Vokiečiai pasakė, kad, deja, dėl tiekimo situacijos niekaip kitaip neįmanoma.

---

* vok. Nacionalsocialistinės partijos apygardos valdyba – *Vert. past.*

** Vokietijos okupuota Vakarų Lenkijos teritorija – *Vert. past.*

Tada Pirmininkas pasakė, kad valdžia ką tik leido dvidešimčiai tūkstančių užsienio žydų *įsikelti* į getą.

Jie atsakė, kad sprendimas dėl užsienio žydų priimtas Berlyne.

O dabar reikia tvarkytis su tiekimo situacija Vartegau.

Rumkovskis pasakė, kad gali pasiūlyti *dešimt tūkstančių*.

Jie pasakė, kad galėtų leisti sumažinti „pirmą iškeldinimą" iki dešimties tūkstančių, jei jis gali garantuoti, kad perkėlimas prasidės nedelsiant. Savaime suprantama sąlyga – jis pats ir jo administracija būsią atsakingi už išsiunčiamųjų atrinkimą ir nuvežimą iki surinkimo vietų prie Radogoščiaus, kur vadovavimą perims vokiečių Saugumo tarnyba.

Tie, kas buvo sutikę Pirmininką po šio susirinkimo, sakė, kad jis, žinoma, atrodė pasipiktinęs, tačiau tuo pat metu keistai susitvardęs bei ryžtingas. Tarsi susitikimas su aukščiausiąja valdžia, kaip ir faktas, kad jam vienam buvo pavesta įvykdyti šiuos valdžios ketinimus, būtų įliejęs į kūną naujos gyvybės, sielos ir minčių.

Jis vis kartojo:

> Dešimt tūkstančių žydų bus priversti palikti getą. Tai tiesa. Toks yra valdžios sprendimas. Bet mums negalima žiopsoti. Protingiau pažvelgti į klausimą iš kitos pusės ir įžvelgti siūlomas galimybes. Jei dešimt tūkstančių besąlygiškai privalo palikti getą, be kokių asmenų getui būtų naudingiausia?

Pirmininko patarimu, buvo nutarta sukurti *Iškeldinimo komisiją*, kuri tvarkytų visus su iškeldinimu susijusius klausimus. Komisijai vadovaus Gyventojų registro viršininkas advokatas Henrykas Neftalinas. Be Rumkovskio į ją taip pat įeis geto policijos viršininkas Leonas Rozenblatas, Teismo prezidiumo pirmininkas Šaja Jakubsonas ir kalėjimo komendantas Šlomas Hercbergas. Komisija turėjo peržiūrėti gyventojų registrą *nuo pradžios iki galo* ir palyginusi su ligoninių pacientų bei Nusikaltimų registrų duomenimis nutarti, kas turi išsikelti.

Nutarta kiek įmanoma vengti deportuoti pavienius asmenis – geriau *leisti išvykti visai šeimai*. Taip pat nutarta, kad sprendžiant dėl iškėlimo prioritetas būtų teikiamas vadinamiesiems *nepageidaujamiems elementams*. Kai kažkas paklausė, kokie kriterijai apibrėžia „nepageidaujamą" asmenį, Pirmininkas atsakė, kad reikia remtis Nusikaltimų registru. Nuolatiniai prekiautojai juodojoje rinkoje, pagarsėję nusikaltėliai, grįžę prie senos vagos, prostitutės, vagys – tokie, kurie pelnosi iš žmonių pažeidžiamumo ir nevilties, – visi šie asmenys turėjo būti išsiųsti pirmiausia.

O jeigu žmogaus ar žmonių, kurie buvo įvertinti kaip nepageidaujami, nepaisant visko nebus Nusikaltimų registre? Tada turės kreiptis į jį, Pirmininką. Deportuoti nutarė gal ir valdžia, bet kaip ir aną kartą jis pasiliko sau teisę pats išrinkti, kas paliks getą.

Tuo metu buvo kalbama, kad Pirmininkas visai nemiega.

Dieną naktį jis sėdėjo ir kankinosi prie Iškeldinimo komisijos sąrašų.

Jo kabinetas – vienintelis apšviestas kubas kontoros barake Balutų aikštėje. Kituose kabinetuose buvo tamsu dėl įsakymo užtamsinti langus. Bet kol jis sėdėdavo ir dirbdavo, likdavo ir dalis darbuotojų. Jie slankiodavo tamsoje ir slėpdavosi už durų ir baldų, pasiruošę paklusti menkiausiam jo įsakymui. Kai geto laikrodis Lagevnikų gatvės kampe beveik rodė dvyliktą, Pirmininkas užvertė segtuvus ir paprašė panelės Fuchs iškviesti vežiką. Jis ketino aplankyti Žaliojo namo vaikus, o paskui grįžti miegoti į rezidenciją Karolio Miarkos gatvėje.

(„Bet jau vėlu, pone Pirmininke, greitai dvylika.“ Jis numojo ranka į jos pastabą. „Ir paskambink Feldmanui. Paprašyk, kad nuvažiuotų anksčiau manęs ir pakūrentų krosnį.“)

Nepaisant sunkaus darbo, Rumkovskis juto gilų pasitenkinimą išvažiuodamas iš darbo taip vėlai. Aukšti fasadai su uždengtų langų eilėmis teikė ramybės pojūtį. Tai šen, tai ten, tai prie kokios gatvės kampo, tai prie kokios manufaktūros budėjo policininkai. Prie *Kripo* raudonų plytų tvirtovės stovėjo juodi Saugumo tarnybos limuzinai, sustatyti ilgomis, blizgančiomis eilėmis.

Jis važiavo tolyn tuščiomis Marysino gatvėmis.

Sėdėjo užsismaukęs skrybėlę ir pasistatęs palto apykaklę. Vidurnakčio migloje girdėjosi tik ratų girgždėjimas, kanopų dunksėjimas ir pasikartojantis pliaukšėjimas botagu, kai vežikas paragindavo arklį.

Marysinas taip pat buvo kitoks. Atvažiavus čia, jam visada atrodydavo, kad getas aplinkui jį išnykdavo. Namai susitraukdavo ir pasklisdavo už sienų ir tvorų. Namai, ūkiniai pastatai, dirbtuvių pašiūrės ir kamaros. Šen bei ten įsprausti daržų sklypeliai, kurie anksčiau priklausė prie sodo namelių, bet

dabar buvo jo atskirti ir padovanoti ištikimiausiems bendradarbiams. Toliau plytėjo kibucai, kuriuose anksčiau dirbdavo sionistai: dideli, atviri laukai, kuriuose jauni, gražūs vyrai ir moterys darbuodavosi kastuvais ir kauptukais tarp tiesių kaip styga bulvių, lapinių kopūstų ir burokėlių vagų.

Žaliasis namas buvo pats kraštinis iš vasarnamių, kuriuos jis pavertė jaunuolių prieglaudomis ir vaikų namais. Iš viso gete buvo šeši tokie vaikų namai. Prie jų buvo ir nauja vaikų ligoninė bei didelė vaistinė. Bet jo širdis priklausė Žaliojo namo vaikams. Jie vieninteliai primindavo apie laisvus ir laimingus metus Helenoveke prieš karą ir okupaciją.

Pastatas buvo nekoks: apgriuvęs dviaukštis, drėgnos sienos, vidun pradedantis linkti stogas. Vos tik jo *Kinderkolonie* persikraustė čia iš Helenoveko, jis pasirūpino, kad namas būtų perdažytas. Vienintelė tuo metu gete prieinama dažų spalva buvo žalia. Taigi sienos, lubos, prieangis, grindjuostės, net laiptų turėklai tapo žali. Namas buvo toks žalias, kad vasarą beveik nesiskyrė nuo už jo vešinčios augalijos.

Bet čia buvo jo karalystė: *shtetl* pasaulis, mažų, susigrūdusių namų pasaulis, kurio languose iki pat vėlumos švietė darbštumas. Labiausiai norėdavo atvykti iš anksto nepranešęs. Šitaip jis matė save: paprastas žmogus, nepažįstamas labdarys, kuris nepaisant vėlyvo laiko netyčia važiuoja pro šalį.

Per šiuos mėnesius į getą buvo atvežta daug vaikų, netekusių tėvų, o gal niekada neturėjusių nei jų, nei artimųjų. Viena iš jų buvo mergaitė vardu Mirjam ir dar bevardis berniukas.

Mergaitei buvo aštuoneri ar dešimt. Ji atvyko į Žaliąjį namą su kartoniniu lagaminėliu, kurio nenorėjo paleisti iš rankų; vėliau panelė Smolenska jame rado dvi gražiai išlygintas sukneles, šiltą paltuką ir keturias poras batų. Viena pora buvo lakuotų, su sidabrinėmis sagtelėmis. Vienoje lagaminėlio kišenėje gulėjo kruopščiai sulankstyti mergaitės asmens dokumentai. Pagal juos visas mergaitės vardas buvo Mirjam Šygorska. Ji buvo gimusi ir užregistruota Zgeže. (Bet atvyko ne iš ten.) Lagamine taip pat buvo keli žaislai, lėlė, pora lenkiškų knygų.

Berniuką prie Žaliojo namo paliko broliai Juzefas ir Jakubas Kolmanai, vykdę tiesioginį Kelno bendruomenę atgabenusio ešelono vadovo įsakymą. Berniukas buvo atvežtas paskutiniu reisu iš Kelno 1941 metų lapkričio 20 dieną. Išvežamųjų sąraše jis buvo įrašytas 677-u numeriu. Bet tas skaičius reiškė tik tiek, kad jis buvo 677-as asmuo, užregistruotas važiuoti tuo traukiniu. Stulpelio paraštėje buvo tik vardas – WERNER, po to klaustukas, prie pavadinimo – SCHUELER ir galiausiai, po JAHRGANG – 1927 metai. Jei darytum prielaidą, kad tai ne klaida, SCHUELER buvo tik neutralus apibūdinimas, kaip „mokinys“, o jaunuolio pavardės nebuvo.

Jie pavadino jį *Samstag** – Zamstagu, nes broliai Kolmanai paliko jį prie Žaliojo namo durų per šabą. Vaikų namų direktorius daktaras Rubinas įtraukė berniuką tokiu vardu į vaikų namų sąrašą:

---

* vok. Šeštadienis – *Vert. past.*

SAMSTAG, WERNER, geb: 1927 (KÖLN);
VATER / MUTTER: Unbekannt*

Jau nuo pat pradžių jis buvo tarsi nevaldomas, bet tvardėsi. Jis nepraeidavo pro sieną ar durų staktą neatsitrenkęs į ją. Jei jo žvilgsnis kokią akimirką apskritai būdavo į ką nors sutelktas, tai visą laiką kažko ieškodavo tolyje arba šalia stovinčio objekto. O ta jo šypsena. Rozai Smolenskai, kuri dažniausiai juo užsiimdavo, atrodydavo, kad Verneris dažnai šypsodavosi ir beveik begėdiškai; jo šypsena švietė mažais, blizgančiais, baltais dantimis.

Jį atvedę broliai Kolmanai pasakė, kad berniukas nekalba nei lenkiškai, nei jidiš. Bet kai Roza Smolenska pakalbino jį vokiškai, vaikas tik piktai nusivaipė. Atrodė, kad jis išgirdo žodžius ir suprato, ką jie reiškia, bet nesuprato, kodėl ji taip kalba ir taip į jį kreipiasi. Jei mėgindavo priversti vaiką padaryti ką nors, ko tas nenorėdavo, jis siaubingai įtūždavo. Vieną dieną apvertė skalbimo geldą, kurią Chaja buvo įnešusi į virtuvę; kitą dieną ėmė versti lauk pro langą baldus iš Rozos kambario. Kai direktorius Rubinas prisiartino, norėdamas jį nuraminti, berniukas įkando jam į ranką ir nepaleido, nors juos mėgino perskirti keturi žmonės, įskaitant Chają, kuri svėrė mažiausiai dvigubai daugiau už berniuką. Maži tankūs dantukai, susmigę į direktoriaus Rubino ranką, buvo blizgantys, aštrūs ir panašūs į ryklio.

Atrodė, kad su vaikais jis neturi jokių bendravimo sunkumų. Jam patiko būti su jaunesniais, o labiausiai su Mirjam. Kai būdavo kieme, jis tik trypčiodavo kampe ir atrodydavo beveik komiškai su per dideliais batais ir dvigubai aukštesnis už savo mažuosius draugus. Bet vos tik Mirjam kur nors nueidavo, Verneris visada nusekdavo iš paskos, atsilikdamas per porą žingsnių. Kartu su jaunesniais Abrahamu ir Leonu jis žaisdavo policininkus. Verneris gaudydavo juos pasiėmęs lazdą ir šaukdavo *„ich hob dich gechapt“*** kaip ir kiti, bet su keistu akcentu, išduodavusiu, kad vaikas anksčiau nebuvo kalbėjęs šia kalba.

---

* Zamstagas, Verneris, g. 1927 (KELNAS)
TĖVAS / MOTINA: nežinomi

** jid. aš tave pagavau – *Vert. past.*

(Vėliau Roza prisimins, kad jai jau iš pradžių atrodė keista, jog žmogus, niekada nebuvęs gete, vis dėlto iki smulkmenų gebėjo pamėgdžioti tembrą ir intonaciją; kartą Roza pasakė jam tai tiesiai – žinoma, vokiškai, nes tada jie kalbėjosi dar šia kalba: „*Du bist doch ein kleiner Schauspieler Du, Werner!..*“* Verneris iškart nusiviepė ta atgrasia šypsena, kurios Roza jau bijojo. Tik dantys, burnos nesimato, bejausmės blyškios, mėlynos akys.)

Roza Smolenska dirbo su vaikų namų globotiniais ir našlaičiais visą gyvenimą. Helenoveke ji dirbo aštuonerius metus ir visą laiką rūpinosi mažiausiais. Direktorius Rubinas, ji ir ūkvedė Chaja Mejer buvo vieninteliai, atvažiavę su Pirmininku į getą po okupacijos. Kitos auklėtojos karui prasidėjus pabėgo į Varšuvą. Bet jos visos buvo ištekėjusios ir turėjo *galimybių*. O Roza niekada neturėjo nei vyro, nei galimybių – tik visus šiuos vaikus! Dabar jų buvo keturiasdešimt septyni, įskaitant Vernerį ir Mirjam, kurie atvyko paskutiniai.

Roza Smolenska buvo tarp tų, kurie keldavosi anksčiausiai. Žiemą ji keldavosi jau ketvirtą arba penktą, kad spėtų pakūrenti. Pakūrusi didelę krosnį virtuvėje, nusileisdavo šlaitu prie šulinio, kuris buvo šalia aptvertosios Didžiojo lauko dalies. Išaušus danguje rytų pusėje virš debesų pylimų dažniausiai matydavosi blyškūs šviesos dryžiai. Kylanti saulė apšviesdavo mūrinę sieną aplink kapines, o nuo jos ant sniego krito ilgi šešėliai. Po poros valandų saulė iškildavo virš sienos, ir šviesa mirgėdavo apšerkšnijusiame kabelyje, kabančiame tarp telefono stulpų Giraitės gatvėje. Apie šeštą septintą ryto moteris dažnai matydavo darbininkų būrelius, einančius į darbą arba iš jo prie Radogoščiaus stoties. Jie ėjo šalia vienas kito, lyg norėdami išlaikyti šilumą, ir netardami nė žodžio. Girdėjosi tik skardus sriubos indelių, pririštų prie diržų, tarškesys. Šerkšnotoje tyloje vis pradardėdavo vokiečių tankai arba sunkvežimiai, ša-

* vok. O tu neblogas aktoriūkštis, Verneri! – *Vert. past*

ligatviu geto pusėje vaikštinėjo įtarūs kareiviai su automatais. Vokiečiai retai prieidavo arčiau. Dažniau galėdavai pamatyti juodus lavonų vežimus, rytais atvažiuodavusius iš Balutų aikštės. Kartais nebūdavo arklių, todėl vežimus, kaip ir išmatų statines, vieni tempdavo įsikinkę, o kiti nelaimėliai turėdavo stumti iš galo.

Parsinešusi vandens ji vėl išeidavo ir laukdavo Juzefo Feldmano, kol tas atpūškuodavo Giraitės gatve su anglies kibirais. Ir vasarą, ir žiemą jis vilkėdavo tą patį pageltusį avikailio paltą ir tą pačią odinę kepurę; jo blyškus veidas vos matydavosi tarp palto ir kepurės. Roza žinojo, kad Pirmininkas yra davęs Feldmanui nurodymą visada pirmiausia pakūrenti Žaliajame name ir apskritai visada būti pasiruošusiam mesti viską, jei *ten viršuje* reikėtų pagalbos. Iš tikrųjų Feldmanas buvo įdarbintas Baruko Praškerso duobkasių komandoje. Roza niekada nedrįso prieiti per arti – jai atrodydavo, kad nuo jo rankų sklinda mirties kvapas, – bet padėdavo nunešti kibirus į rūsį, kad supiltų į krosnį ir pradėtų kūrenti. Per tą laiką Malvina pažadindavo visus vaikus. Jie stovėdavo drebėdami ankštame prieškambaryje, laukdami, kol galės nusiprausti. Roza būdavo įpylusi šalto šulinio vandens į didelę vonelę, kurią Chaja visada pastatydavo tarpduryje tarp virtuvės ir valgomojo. Tik tada, kai vaikai nusiprausdavo, jie galėdavo prieiti prie stalo, kur Chaja atpjaudavo jiems duonos. Laikui einant riekės vis plonėjo, bet visada kiekvienam būdavo bent po riekę, plonai apteptą margarinu.

Vieną rytą Feldmanas atsivedė mažą, išblyškusį, baikštų vaiką; niekas nežinojo nei jo vardo, nei kur gyvena. Bet skirtingai nuo Vernerio ir Mirjam, šitas, regis, nebuvo atvežtas. Kai Roza Smolenska paklausė, kas jis ir ką čia daro, berniukas išdidžiai tiesiog žengė priekin kelis žingsnius ir išpoškino lyg dainą ar eilėraštį:

Girdėjau, kad čia esama pianino, kurį reikia suderinti!

Jis buvo instrumentų meistro Roznerio sūnus; tėvas buvo taip išgarsėjęs Lodzės aukštuomenėje, kad niekas nevadino jo kitaip kaip „pianinų derintoju“.

Bet ponas Rozneris remontuodavo ir kitus instrumentus: fleitas, pučiamuosius, trombonus ir karinių orkestrų mušamuosius. Dalį savo instrumentų jis demonstravo prašmatniai įrengtame kambaryje su vitrina šalia dirbtuvės.

Pati dirbtuvė buvo ankšta ir paprasta, – tai aiškiai matėsi užėjus, – bet praeiviai matydavo tik vitriną su blizgančiais instrumentais, išdėliotais ant šilkinių ir pliušinių pagalvėlių. Kadangi Rozneris buvo žydas, savaime suprantama, gyvavo įsitikinimas, jog parduotuvėje jis turi pasislėpęs pinigų. Vieną vakarą pas jį įsibrovė gauja apgirtusių *Volksdeutsche*, vadovaujama dviejų Saugumo policijos karininkų, ir pareikalavo tuoj pat atiduoti pinigus, o kai Rozneris paneigė turįs paslėptų pinigų, įsibrovėliai ėmė viską daužyti pagaliais ir lazdomis, kol neliko nė vieno sveiko instrumento, o pats Rozneris liko gulėti viduryje suniokoto kambario praskelta galva ir visais iki vieno sulaužytais kaulais. Roznerio sūnus paskutinę akimirką spėjo išsmukti su brangiausiais tėvo daiktais. Tai buvo du susiūti maišeliai iš grubaus burių audinio; ponas Rozneris juose nešiodavosi instrumentus, kai vaikščiodavo pas turtingas Lodzės šeimas derindamas jų pianinus. Dabar visose įmanomose geto vietose galėjai išvysti sūnų su tais dviem maišeliais ant peties – jis mėgino užbaigti savo mirusio tėvo darbus.

Pianinas Rozos kambaryje buvo apgadintas drėgmės, tad teko pastatyti dubenį su vandeniu, kad medis nesuskilinėtų, o stygos neiškristų. Pianinų derintojas itin dėmesingai apžiūrėjo šiuos ir kitus defektus. Jis pačiupinėjo pianino pedalus, atsargiai perbraukė dangtį ir šonus, pabarškino krumpliais per visą instrumentą. Tik įsitikinęs, kad negirdi jokių pašalinių garsų, paprašė Kazimiro palaikyti dangtį, tada pats nukėlė galinę dalį ir įlipo į instrumentą. Berniukas buvo toks mažas, kad galėjo kaip beždžionė kyboti atvirame stygų voratinklyje – atleisdamas jas ir priveržđamas, atpalaiduodamas ir įtempdamas. Iš vidaus peržiūrėjęs visus klavišus iki paskutinio medinio plaktukėlio, jis išlipo iš pianino, iš visko sprendžiant, nesusižeidęs. Sunkiai slėpdamas pasididžiavimą surukusiame veidelyje, berniukas padėjo kamertoną ant pianino dangčio; tada šypsodamasis mostu pakvietė Deborą Žuravską atsisėsti ant pianino kėdės.

Debora atsisėdo ir sugrojo užtikrintai skambantį C-dur akordą, kurį kamertonas klusniai pagavo ir sustiprino.

Vaikai paplojo, o kai Debora ėmė groti Šopeno etiudą, meistras atsisėdo šalia ir ėmė groti kartu su ja keistas treles ir arpedžio diskanto registre. Buvo akivaizdu, kad jis taip ir neišmoko gerai groti, tik imitavo akordų sekas ir tonacijos kaitą: lyg iš savo maišelių būtų sukrapštęs kiekvieną frazę ir motyvą, kada nors panaudotą Šopeno, o paskui vėl viską pažėręs ant klavišų, kaip jam atrodė tinkama, be jokios tvarkos. Bet tą akimirką buvo visai nesvarbu. Debora grojo, o pianino derintojas sekė iš paskos, ir netrukus tuodu taip susigrojo, kad niekas nebeskyrė, kur jos akordai baigėsi, o jo prasidėjo.

Po kelių dienų muzika ir daina jau buvo parašyta, o „orkestras" parepetavęs; buvo surinkta net aktorių trupė, sudaryta iš visų vaikų namų globotinių su ponu Zamstagu Verneriu (teatro direktoriumi) priešakyje; pastarasis dalijo ranka rašytus kvietimus:

☛ Aktorių kolektyvas **„Grine Hoiz"** rodo ☚

Der klainer Wasserman

Vieno veiksmo pjesė

Autorius SY „Ritter"

Jaunasis Adamas Gonikas hebrajiškai perskaitė eilėraštį „Pavasaris atėjo"; nedidelis vaikų choras, vadovaujamas paties direktoriaus Rubino, atliko Bialiko dainų ir eilėraščių. Per šią uvertiūrą į vorą panašus pianinų derintojas koridoriuje palipo kopėčiomis ir nuėmė geležinį gaubtą nuo durų skabučio, kabojusio prieškambaryje prie virtuvės. Išsitraukęs iš maišelio vieną iš mažų geležinių plaktukų, berniukas sugebėjo užtrumpinti mechanizmą ir įjungti skambutį, kuris rėždamas ausį sudžeržgė visame Žaliajame name: *džiiiiiiiii-irrrrrrr.*

Tai buvo signalas: choro vaikai pribėgo ir atitraukė žalias užuolaidas, kurias aktorių trupė buvo ištempusi kaip uždangą. Kazimiras išsvirduliavo į sceną,

apsirengęs turtingu lenkų didiku, ir pasakė žydams, rusų caro būrių išvarytiems iš savo kaimo Galicijoje, kad jis, žinoma, paslėps juos visus savo dideliame pilies rūsyje. Debora subarškino pianinu skubrią dramatiškų akordų seką, o pianinų derintojas atsistojo ant kopėčių ir garsiai teatrališkai suriko: „Rusai ateina! Rusai ateina!“, o tada visi vaikai uždainavo:

Unglik, shrek un moires
Mir veisn nit fun vanen
Oich haint vi in ale doiren
*Zainen mir oisgeshtanen!**

Tada į sceną įpėdino Verneris Zamstagas, vilkėdamas juodą iki žemės paltą kaip tikras rabinas; jis taip pat buvo užsidėjęs didelę juodą *shtraiml*, kurią bus pasigaminęs pats, nes dalis aksominės juostelės krito jam ant akių. Barzdą taip pat pasidarė pats – tai buvo pilkas skuduras, iš po kurio kaip visada švietė balti, blizgantys dantys, lyg lūpų visai nebūtų. Debora abiem rankomis stipriai barškino bosiniu pianino registru, o tuo metu vaikų balsai išsitempė iki drąsaus diskanto; *rabinas Zamstagas* įspėdamas iškėlė pirštą iš pradžių prieš publiką, o paskui į dangų, ir padeklamavo:

Shrait jidn, shrait aroif
Shrait hecher ahin dort;
Vech ir dem altn oif –
Vos shloft er kloimersht dort?
Vemen vil er gor gevinen?
Vos zainen mir – a flig?

* Nelaimė, siaubas ir baimė
Nuolat buvo mūsų dalia,
Mes vargiai žinome, iš kur ta nelaimė,
Tik tiek, kad siaubas visur mus seka.

Loz er undz a zchus gefinen
*Oi, es zol shoin zain genug!**

Kai Roza vėliau prisiminė visą spektaklį, jai atrodė, kad skambutis ant virtuvės sienos tarškėjo visą vakarą ir kad ji kelis kartus per spektaklį buvo priėjusi prie pianinų derintojo, prašydama išjungti skambutį ir daugiau neliesti ne savo daiktų.

Bet galbūt tas piktas tarškesys, neskaitant šio pirmo ir vienintelio karto, buvo ne pianinų derintojo darbas. Gal buvo taip, kaip vėliau sakė panelė Estera Daum, – kad Pirmininko kanceliarija visą vakarą bandė prisiskambinti į Žaliąjį namą, bet niekas neatsiliepė. Paskutinis bandymas buvo gerokai po vidurnakčio. Tada Rozai jau buvo pagaliau pavykę nuvilkti kostiumus nuo suprakaitavusių ir įsiaudrinusių vaikų bei paguldyti juos į lovas, o ir ji pati jau buvo spėjusi atsigulti.

Džiiiiiiiiiirrrrrrr! Vėl nuskambėjo tas reiklus signalas.

Roza girdėjo, kaip direktorius Rubinas kabinete apatiniame aukšte trepsi ieškodamas ragelio, kuris buvo atsidūręs kažkur po popieriais ir knygomis ant rašomojo stalo; paskui jis atsiliepė ir jo balsas iškart nuolankiai pažemėjo ir ištarė „taip“, „žinoma“, „tuoj pat, pone Pirmininke“. Roza iškart suprato, kas vyksta, skubiai užsimetė ant naktinių megztinį ir perėjo kambarius, purtydama ir žadindama vaikus:

Greitai renkitės, atvažiuoja ponas Prezidentas!
Paskubėkit!

---

* Žydai, te girdisi jūsų šauksmas,
Šaukite garsiai ir aiškiai,
Pažadinkite Senį.
Kodėl atrodo, kad jis miega?
Kas mes jam?
Pagauta musė, norinti išsiveržti?
Pasakyk tam, kuris taikiai kalba už mus,
kad žydų kančios pagaliau pasibaigtų!

Paprastai Žaliojo namo darbuotojai turėdavo apie trisdešimt keturiasdešimt minučių nuprausti, sušukuoti ir aprengti visus vaikus. Maždaug tiek laiko praeidavo nuo panelės Esteros Daum skambučio, kai ji *įspėdavo*, iki tol, kol Pirmininkas atvykdavo nuo kontoros iki Marysino.

Bet šįkart vaikai buvo tokie išvargę, kad Rozai teko paplušėti iš paskutiniųjų, kol vėl pastatė juos ant kojų. Kai jai ir Malvinai pagaliau pavyko sustatyti juos daugiau ar mažiau tvarkingomis ir tiesiomis eilėmis ant laiptų pagal ūgį, priekyje sustatant mažiausius, o už jų vyresniuosius, Pirmininkas jau buvo spėjęs išlipti iš brikelės ir ėjo į namą. Nežvilgtelėjęs nei į dešinę, nei į kairę, vyras praėjo pro Mirjam, kuri mėgino paduoti jam albumą su iliustruotomis Talmudo citatomis, kurį vaikai buvo paruošę Pirmininkui, jei šis apsilankytų. Bet geto vyriausiasis kol kas nežiūrėjo nei į mažąją Mirjam, nei į kitus vaikus; jis tik padavė Chajai skrybėlę, paltą ir lazdelę ir garsiai šūktelėjo direktoriui Rubinui:

Būkite malonus, daktare Rubinai, eikite su manimi į savo kabinetą.
Taip, tuoj pat!.. Ir atsineškite visų vaikų sąrašus!

Nuo pat Helenoveko laikų panelė Smolenska kasdien mėgindavo tarsi orą nuspėti visus senojo nuotaikos svyravimus. Ar šiandien jis ramus ir santarvėje pats su savimi? O gal vėl užvaldytas to keisto, kartkartėmis pasikartojančio *įtūžio*?

Ženklų būdavo beveik visada. Pavyzdžiui, kaip judina rankas: laiko ramiai ir užtikrintai, o gal sunerimęs negrabiai rausiasi po švarko kišenę, ieškodamas cigarečių. O gal jo žvilgsnis kaip „pokštininko", kaip sakydavo Chaja Mejer: gudrus šyptelėjimas lūpų kampučiu, o tai reiškė, kad jis kažką *galvoja* arba *planuoja* dėl kurio nors iš jų arba vaikų.

Bet šią vėlyvą valandą ji nepastebėjo jokių ženklų. Pirmininkas atrodė griežtas, rimtas, ryžtingas. Be to, jis neįprastai ilgai sėdėjo kabinete su direktoriumi Rubinu. Praėjo kelios valandos. Paskui Chaja, matyt, gavusi įsakymą iš kabineto, ėmė semti kibirus šilto vandens iš didžiojo katilo virtuvėje, o panelė

Malvina apėjo stalus ir išdėliojo rankšluosčius. Buvo *pusė trijų* ryto, ir kadangi nebuvo jokio kito įsakymo, vaikai vis dar stovėjo išsirikiavę ant laiptų. Kai kurie jau miegojo, atrėmę galvas vieni į kitus, sieną ar turėklą, arba sėdėjo, kaip Zamstagas, susmukę ant laiptų, suspaudę rankas tarp kelių ir žemai nulenkę galvas tarsi susitraukę svirpliai.

Tada vėl pasirodė Pirmininkas. Rankoje jis turėjo *de Zugangslisten* – papildytą sąrašą, kuriame buvo įtraukti neseniai atvykę vaikai; jį atnešti liepė direktorius Rubinas.

Vėliau Roza Smolenska prisimins bejausmį, bedvasį Pirmininko veidą, ir faktą, kad pagaliau prabilęs jis iš pradžių nerado tinkamų žodžių. Ar būtent tada, – kai sėdėjo su Rubinu jo kabinete ir kartu peržiūrėjo vaikų sąrašus, – Pirmininkas pirmą kartą suvokė, koks iš tikrųjų likimas laukia gete uždarytų žydų? Ne tik vaikų. Bet pirmiausia jų, nes vaikai juk *jo*. Kaip tik nuo tos akimirkos tapo neaišku, kam jis kalba – snūduriuojantiems vaikams ant laiptų ar nuo laukimo išvargusiems Žaliojo namo darbuotojams. Bet kalbėdamas jis *mikčiojo*. To nėra buvę.

Pasakysiu tai tik kartą ir dabar, kad kartą ir visiems laikams paaiškinčiau, kokioje rimtoje padėtyje atsidūrėme: valdžia, prie kurios visi turime taikytis, besąlygiškai nusprendė, jog visi geto gyventojai privalo dirbti – taip pat vaikai ir jaunuoliai, o tie, kurie nedirba, bus nedelsiant išsiųsti iš geto.

Aš sakau tai nenoromis, nes nenoriu gąsdinti žmonių be reikalo, bet už geto ribų neliko nė vieno, kuris galėtų laiduoti už jus ir garantuoti saugumą jums ar kitiems žydams. Jūs saugūs tik gete, mano globoje, nes aš visiems laikams esu užsitikrinęs valdžios pasitikėjimą.

Todėl pasitaręs su ponu Varšavskiu nutariau įkurti specialias pameistrių vietas visiems geto vaikams, kurių amžius leidžia dirbti. Tie, kurie dar neatliko būtinojo sveikatos patikrinimo, nuo šios dienos taip pat privalės tapti sukirpėjų ir siuvėjų mokiniais geto siuvyklose!

Po šių žodžių vyresnieji vaikai ant laiptų šiek tiek sunerimo. „Ar mes išsikraustysime?“ – pasigirdo Deboros Žuravskos balsas kažkur už Vernerio Zamstago kojų. Už Rozos kilo murmesys. Bet dabar moteris pastebėjo neabejotinus ženklus, kuriuos jau seniai buvo perpratusi: senio šypsnys lūpų kampučiu, klaidžiojantis žvilgsnis, ranka tai įkišama į švarko kišenę, tai ištraukiama.

Kalbama apie jūsų jaunas gyvybes, o jūs drįstate man priešintis?

Kambaryje įsiviešpatavo mirtina tyla.

Direktorius Rubinas atsistojo šalia senio. Rumkovskis irzliai išplėšė iš jo rankos sąrašus.

Trūksta kai kurių duomenų apie čia įrašytus vaikus. Be to, ką tik pats savo akimis įsitikinau, kad daug vaikų buvo įrašyti klaidingais arba tiesiog ne savais vardais... Tą dieną, kai valdžia paprašys manęs atsiskaityti, kokius vaikus globoju, jūs visi būsite pasmerkti! Vaikai! Būkite geri, ženkite žingsnį į priekį, kai direktorius Rubinas perskaitys jūsų pavardę, pasakykite savo vardą ir iš kur esate, o paskui eisite į virtuvę, kur daktaras Zysmanas jus apžiūrės.

Niekas neklausė, kodėl patikrinimas turi įvykti tuoj pat, ketvirtą valandą ledinį žiemos rytą. Visi žinojo, – jeigu būtų tikrinusi pati okupacinė valdžia, būtų nutikę žymiai blogesnių dalykų. Bet kai direktorius Rubinas negrabiai pasitaisė ant nosies akinius ir garsiai, skambiai ėmė skaityti pavardes, vis tiek visus apėmė baimė ir jausmas, kad tai ne tikrovė.

– Zamstagas Verneris. Gimimo vieta – Kelnas. Tėvas / motina – nežinomi, – perskaitė Rubinas vokiškai.
– Ką reiškia „nežinomi“? – paklausė Pirmininkas.
– Zamstagas buvo atvežtas kitu reisu. Su juo nebuvo nė vieno giminaičio, o jis ir vėliau negalėjo įvardyti nė vieno.

– Mano vardas ne Zamstagas, – paprieštaravo berniukas.
– Čia nėra vardo „Zamstagas“, – pastebėjo Pirmininkas. – Tai jūs, pone Rubinai, įrašėte „Zamstagas“, ar ne? Argi ne taip?
– Mums atrodė, kad turime sugalvoti jam pavardę.
– Nesąmonė! Tęskite!
– Majerovičius Kazimiras. Gimimo vieta – Lodzė. Tėvas / motina – nežinomi.
– Vėl tas „nežinomi“. Kaip tai įmanoma? – paklausė Pirmininkas.
– Jūs pats įsakėte, kad nuo tėvų atskirti vaikai būtų atvežti čia.
– Kiek jums metų, pone Majerovičiau? – paklausė Pirmininkas.
– Ačiū, kad paklausėte, pone Pirmininke, man penkiolika, eina šešioliktį, – paaiškino Kazimiras.
– Čia parašyta, kad jūs gimęs 1926 metų sausio dvyliktą, – pasakė Pirmininkas.
– Atsiprašau? – tarė Rubinas.
– Tada jums negali būti penkiolika, – tęsė Pirmininkas.
– Tikriausiai tai tik klaida, pone Pirmininke, – pasiteisino Rubinas.
– Gerai, kitas.
– Šygorska Mirjam. Tėvas / motina... – perskaitė direktorius.
– Leiskite spėti – nežinomi.
– Iš kur žinote? – nustebo Rubinas.
– Žinote ką, pone Rubinai. Ar žinote, kiek gyvybių šiomis dienomis man gali kainuoti jūsų kruopštumo trūkumas, nuo kurio man beveik piestu stojasi plaukai?
– Ne, pone Pirmininke.
– Gal jaunoji panelė Šygorska išeitų priekin?.. – paprašė Pirmininkas.

Mirjam išėjo priekin. Kadangi vis dar laikė albumą su iliustruotomis Talmudo citatomis, mergaitė vėl pamėgino paduoti jį ponui Pirmininkui. Šįkart ponas Prezidentas, akivaizdžiai sutrikęs, dovaną priėmė. Paskui stovėjo ir spoksojo į ją, o šyptelėjimas lūpų kampučiu išaugo į plačią šypseną.

– O kiek metų jaunajai panelei Šygorskai?
– Jaunoji panelė Šygorska nekalba, pone Rumkovski, – baikščiai paaiškino Rubinas.
– Kalba ar nekalba, bet gal panelė Šygorska vis dėlto būtų maloni ir atsakytų už save pati.
– Panelei Šygorskai vienuolika, pone Pirmininke, – vėl įsiterpė Rubinas.
– Ji atrodo vyresnė nei vienuolikos. O gal tai naujas bandymas išsisukti nuo mano pameistrių tarnybos?
– Deja, jaunoji panelė Šygorska neturi kalbos dovanos, pone Rumkovski, – priminė direktorius.
– Neturi kalbos dovanos? O man atrodo, kad kitais atžvilgiais gamta panelei Šygorskai buvo daugiau nei dosni.

Tada sugriebė Mirjam už rankos ir šiurkščiai nusitempė link direktoriaus kabineto. Atsigręžęs tarpduryje jis įsakmiai pamojo Chajai įnešti vieną iš dubenų su vandeniu bei rankšluostį ir nekantriai laukė, kol ji viską atnešė. Paskui vyras uždarė ir užrakino duris.

Visi ilgai stovėjo sustingę, pasibaisėję ir sukrėsti, spoksodami į uždarytas duris. Po kiek laiko iš kabineto pasigirdo nežymūs garsai: kėdės koja, traukiama grindimis; į sieną atsitrenkė kažkas sunkaus ir lėtai nuriedėjo grindimis; tie smūgiai ir barškesys pasikartojo kelis kartus. Paskui pasigirdo Pirmininko balsas – duslus ir piktas, ir diskantas – Mirjam. Tai vis dėlto ji turi balsą! Atrodė, kad mergaitė stengėsi kažką garsiai pasakyti, bet kažkas neleido žodžiams ištrūkti.

Vėl subrazdėjo grindimis traukiama kėdės koja, vėl kažkas sunkaus nukrito ant grindų arba buvo nuversta.

Paskui tyla. Siaubinga tyla.

Pirmoji sąstingį nutraukė Debora. Ji nubėgo į Rožinį kambarį ir ėmė daužyti, trankyti per pianino klavišus. Paskui atsirado ritmas ir klavišai ėmė šokinėti pagal seną žydų protesto dainą, kurią jau buvo spėjusi padainuoti jaunoji Žaliojo namo teatro trupė:

Tseshlogn, tseharget ales
Tsevorfn, jedes bazunder
Fun kjasanim – kales
Fun muters – kleine kinder
Shrait, kinder, shrait aroif.
Shrait hecher ahin dort;
Vekt ir dem tatn oif.
Vos shloft er kloimersht dort?
Far dir herstu veinen, klogn
Kinder fun der vig
Zei betn doch, du zolst zei zogn:
*Oi, es zol shoin zain genug!**

Kazimiras ėmė stipriai mušti taktą būgnu. Jaunesnieji vaikai ėmė šokti vis labiau pašėlusiu tempu. Nataša Maliniak užsidengė rankomis ausis ir ėmė rėkti, o Liba ir Sara užsilipo ant pianino ir iš viršaus mėgino sugriebti Deborą už rankų, lyg būtų palinkusios virš šulinio geldos ir mėgintų gaudyti drugelius.

Roza prisiminė, kad viename iš virtuvės stalčių Chaja laikydavo atsarginius kabineto raktus. Grįžusi su raktu ji išvydo Vernerį Zamstagą išsitiesusį ant nugaros prie kabineto. Jis buvo atsisagstęs kelnes ir dešine ranka masturbavosi ištęstais mėšlungiškais judesiais, o tuo metu kairės rankos pirštai susispausdavo ir išsiplėsdavo kaip plakanti širdis. Jis buvo spėjęs žvilgsniu pagauti jos žvilgsnį gerokai iki to, kol ji suprato, kas vyksta; jis šypsojosi, pamažu

* Visi mes, kurie buvome mušti ir sužeisti,
Moterys, atplėštos nuo savo vyrų,
Vaikai verkia, atimti iš motinų.
Visa, ką turėjome, išnešiojo kovos vėjai.
Šaukit, vaikai, šaukit garsiai ir aiškiai,
Taip garsiai, kad Tėvas pabustų
Lyg ir nebūtų miegojęs.
Ar jis negirdi – kūdikio riksmo lopšyje.
Visi, kurie meldžiatės už kenčiančius,
Gana – šios kančios turi baigtis!

artėdamas prie orgazmo; jo blizganti, seilėta šypsena buvo visiškai begėdiška ir švytėjo įsisąmonintu žinojimu.

Paskui nutiko tai, ką Roza visą laiką nesąmoningai žinojo nutiksiant. Pakėlusi akis ji išvydo, kad pianinų derintojas vėl užsiropštė kopėčiomis. Jo veidas juodas kaip žemė arba lyg kas nors būtų išpylęs ant jo suodžių, o dabar matėsi tik šiek tiek apvalytos akys ir lūpos. Dabar aiškiai matėsi, kad jis žymiai vyresnis nei penkiolikos ar šešiolikos, kaip ji spėjo iki šiol: tai buvo nykštukas, vaikas, nustojęs augti ir anksčiau laiko atsidūręs suaugusio vyro kūne. Tačiau jo rankos buvo miklios. Išsitraukęs iš maišelių savo kamertonus, jis per dvi sekundes sugebėjo vėl sukelti trumpą sujungimą, ir visame name, tarsi akustinė slėgio banga, nuaidėjo šaižus skambučio signalas *džiiiiiiiiiirrrrrrr...* Ir netikėtai audra nurimo.

Staiga tarp jų išdygo Pirmininkas. Jo veidas raudonas raudonas, o visada pedantiškai tvarkingas kostiumas – susiglamžęs ir atsagstytas.

„Regis, kažkas skambino?..“

Tai buvo labiau klausimas, o ne teiginys. Buvo akivaizdu, kad jis nežino, ką sakyti.

Pro praviras direktoriaus Rubino kabineto duris Roza pamatė ant grindų apverstą emaliuotą dubenį, kurį atnešė Chaja Mejer; aplink telkšojo vanduo. Mirjam nebuvo nė ženklo.

„Direktoriau Rubinai“, – tarė Pirmininkas.

Nuskambėjo taip, lyg jam tiesiog reikėjo ištarti kokį nors vardą, kad atsigautų iš sutrikimo. Bet ištaręs vardą jis staiga, regis, apsisprendė ir pakartojo įsakymą, šįkart jau su įprastu valdingumu: „Direktoriau Rubinai, jūs einate su manimi!“

Paėmė už rankenos ir palaukęs, kol tas įėjo į kabinetą, uždarė duris ir vėl jas užrakino.

Pirmoji atsipeikėjo virėja Chaja. Dviem dideliais žingsniais ji atsidūrė prie pianino ir atplėšė nuo jo Deborą. Tuo pat metu Roza Smolenska atsiklau-

pė prie Vernerio Zamstago, tebegulinčio su atsegiotomis kelnėmis, ir nors jis buvo dvigubai aukštesnis, sugebėjo užsitempti suglebusį kūną ant nugaros ir užnešti laiptais į miegamąjį viršutiniame aukšte.

Per sumaištį niekas nepagalvojo apie Mirjam. Tik praėjus nemažai laiko po to, kai vėl pavyko suguldyti vaikus, Roza ir Malvina pastebėjo, kad nėra Mirjam.

Jos apieškojo visą namą, taip pat ir anglių sandėlį rūsyje, kur pianinų derintojas buvo įsitaisęs sau guolį po pora šiurkščių apklotų. Išpiltame vandenyje po daktaro Rubino rašomuoju stalu Roza rado albumą su kruopščiai nuspalvintais Hagaro ir Loto paveikslėliais, išplėštais iš albumo ir perdrėkstais perpus.

Tačiau Mirjam jos nerado.

Apie penktą ryto Juzefas Feldmanas kaip visada atėjo į namą, ant dviračio rankenų pasikabinęs kibirus su anglimi. Direktorius Rubinas davė Feldmanui žibintuvėlį su baterijomis, ir vyriškis auštant išėjo ieškoti.

Kai pirmieji saulės spinduliai įspindo virš sienos prie Brolybės gatvės, jis rado kūną nepaliestoje pusnyje tarp uždarytos bakalėjos prekių parduotuvės ir niekieno žemės, einančios link spygliuotų tvorų ir sargybinių bokštų prie Radogoščiaus vartų. Mirjam vilkėjo tuo pačiu juodu paltu iki kelių, su kuriuo atvyko į Žaliąjį namą. Už poros metrų nuo kūno gulėjo lagaminėlis su suknelėmis ir skudurinėmis lėlėmis bei juodais lakiniais batukais, kuriais taip žavėjosi kiti vaikai.

Visiems liko paslaptis, kaip ji sugebėjo išsmukti nepastebėta. Gal ji išėjo pro užpakalines duris rūsyje, tas pačias, kuriomis naudojosi ne tik Feldmanas, bet, kaip tapo akivaizdu tą dieną, ir pianinų derintojas. Paskui mergaitė bus kirtusi kiemą anapus namo. Ten žaisdavo visi Marysino vaikų namų globotiniai. Bet užuot pasukusi į dešinę link miesto, ji pasuko į kairę. Gal ją patraukė Radogoščiaus stoties šviesos ir triukšmas, o paskui, nežinodama, ji įėjo tiesiai į atitvertą zoną, kur stovi aukštas vokiečių sargybinių bokštas, o jo automatas buvo nukreiptas tiesiai į Mirjam.

Kulka turėjo pataikyti į galvos šoną, arti kaktos, nes kraujas ant sniego buvo ištiškęs plačiu, beveik dvidešimties metrų lanku. Iš pusnies, per naktį

vėjo suneštos virš kūno, tarsi stulpelis kyšojo viena ranka. Daugiau nebuvo jokių ženklų.

Kai sušalusį kūną nešė į Žaliojo namo katilinę, Verneris Zamstagas užsispyrė eiti kartu. Kol Roza ir Chaja plovė ir vyniojo kūną, jaunajam Zamstagui kažkas atsitiko; net po kelerių metų Roza vis dar negalės paaiškinti, kas. Jis nekalbėjo *kadišo* (turbūt nė žodžių nemokėjo), bet atrodė, kad jo veidas staiga sušvelnėjo ir susmuko.

„*Dem tatn oif*"*, – teištarė jis ir susigūžė ant grindų šalia sustingusio lavono.

Visą kitą dieną jis išgulėjo tokia pat poza kaip Mirjam – iškėlęs ranką kaip šauktuką, kol vėl atėjo Juzefas Feldmanas su anglies kibirais. Anglių rūsyje buvo gerokai žemiau nulio, vidinė langų pusė apšerkšnijusi. Mirjam buvo negyva, o Verneris Zamstagas gyvas. Jis miegojo lediniame šaltyje ant grindų, apsivijęs save rankomis, šviesiai ir taikiai šypsodamasis.

* jid. Kad tėvas pabustų – *Vert. past.*

Šitaip gete viešpatavo Teisingumas ir Įstatymas – *Der gerechter un dos gezets**.

Už Teisingumą atsakė aklasis daktaras Mileris. Diena po dienos jis vilkdavo savo protezais paramstytą kūną geto gatvėmis, liepdavo uždaryti namus ir fabrikus dėl karantino bei rūpinosi, kad geto moterys eitų prie specialiai joms pastatytų dujinių viryklių, kur už nedidelį mokestį užsivirintų vandens – po dešimt pfenigų už litrą.

Už Įstatymą atsakė raudonskruostis teisėjas Šaja Jakobsonas. Buvo įsteigtas specialus policijos teismas (*shnelgericht*), kuris paskirdavo bausmę iškart po nusikaltimo. Nusiėmę beretes į priekį išeidavo darbininkai, kurie buvo pagauti pasisavinę batų raištelių arba dvidešimt gramų skiedrų.

(Kaip bausmę turėdavo pasirinkti: valyti fekalijas arba būti deportuoti. Dauguma pasirinkdavo valyti fekalijas, pasirodė, kad getui tai irgi naudinga.)

Laikydamasis švaros ir drausmės getas gyvens nuo vienos dienos iki kitos.

Taip nutarė Pirmininkas, remdamasis savo begaline išmintimi. Tuometinėmis istorinėmis aplinkybėmis vargu ar gete buvo vietos Meilei ar kitokioms fantazijoms. Bet Meilė vis tiek sugebėjo savais stulbinamais keliais prasibrauti pro vielas ir pakeisti visų gyvenimus. Taip pat ir Pirmininko.

Policijos teismo pirmininku geto Prezidentas paskyrė jauną juristą su tam tikromis ateities perspektyvomis – Samuelį Bronovskį, o jam į pagalbą – sekretorę vardu Ryvka Tenenbaum. Panelė Tenenbaum buvo viena iš daugelio jau-

---

* jid. Teisingasis įstatymas – *Vert. past.*

nų gražių moterų Sekretoriate, kurių atžvilgiu Pirmininkas turėjo tam tikrų *romantinių lūkesčių*. Juodu kartais netgi matydavo kartu. Tačiau Pirmininkui išvažiavus į garsiąją kelionę į Varšuvą, atsitiko taip, kad Ryvka Tenenbaum per tą laiką beviltiškai įsimylėjo jaunąjį teisės mokslų kandidatą Bronovskį.

Ir tai dar ne viskas. Kai geto Prezidentas grįžo iš kelionės, ji ne tik prisipažino apie savo meilės nuotykius, bet ir atmetė tolesnius Pirmininko kvietimus pareikšdama, kad ji ne tokia moteris, kaip jis įsivaizdavo, ir tikrai *neparsiduos*.

Pirmininkas taip įsiuto dėl tokios rafinuotos išdavystės, kad tuoj pat įsakė Davidui Gertleriui aplankyti jaunąjį Bronovskį. Per kratą Gertleris rado ne mažiau kaip dešimt tūkstančių amerikietiškų dolerių, iškaišiotų įvairiose slaptose Bronovskio spintelėse ir komodų stalčiuose. Pasirodo, jaunasis teisininkas, kurį Pirmininkas buvo paskyręs kovoti su korupcija gete, pats buvo labiausiai korumpuotas. Įvertinęs nusikaltimo reikšmę, Pirmininkas nutarė pats vadovauti teismo posėdžiams. Nuosprendis buvo toks: šeši mėnesiai pataisos namuose, o paskui deportavimas iš geto už vagystę, dokumentų padirbinėjimą ir kyšių ėmimą.

Po dviejų dienų jaunoji Ryvka Tenenbaum pasikorė ant vamzdžio už teismo posėdžių salės Gniezno gatvėje, viename iš vos kelių pastatų gete, turinčių tekančio vandens ir tualetą su nuleidžiamu vandeniu.

Pirmininkui svarbiau buvo ne moterų simpatija, o valdžia ir teisė laikyti jas savo nuosavybe. Kaip teismas ir bankas buvo *jo* teismas ir *jo* bankas, kaip kiekviena bendruomenė ir paskirstymo punktai buvo *jo*, taip ir kiekviena moteris gete pirmiausia buvo *jo* ir niekieno daugiau.

Patyrusios jo kanceliarijos darbuotojos teigė galinčios pasakyti, ar senis naktį „gavo", ar ne. Tai galėjai spręsti iš jo nuotaikos. Jei gaudavo, ko norėdavo, būdavo švelnus kaip balandis. O jeigu jį atstumdavo – užsidaręs, sarkastiškas ir *blogas*. Buvo net tokių, kurios sakėsi galinčios numatyti jo nuotaiką pagal

tai, kaip su juo tądien elgdavosi ypatingos išrinktosios. Pirmininkas būdavo geranoriškas tik tada, kai kokia nors moteris pirma pasisiūlydavo. O jeigu jį atstumdavo, nebuvo nė vieno, galinčio numatyti jo įtūžio priepuolių stiprumo ir intensyvumo.

Jo įsiūtis būdavo kaip tamsus audros debesies pakraštys aukštai danguje. Akys susiaurėdavo, pasmakrys imdavo virpėti, tikšdavo seilės.

Vėliau paaiškės, kad yra tik vienas žmogus, galintis suvaldyti Pirmininko įtūžį.

Dabar ji atsistojo toje ilgo stalo pusėje, kur sėdėjo gynyba.

„Reikia suprasti, – tarė Regina Vainberger teismui, susirinkusiam nagrinėti Bronovskio bylos, – kad kalbama, savaime suprantama, ne apie vagystę ar iššvaistymą; tai klasikinis *crime de passion** – štai kaip reikia tai suprasti ir pagal tai teisti."

Pirmininkas nepatikliai dėbsojo į jauną Bronovskio advokatę. Ji buvo ne ką vyresnė už kaltinamąjį, be to, tokia maža, jog atrodė, kad turi pasistiebti, kad pasiektų savo pačios veidą. Bet labiausiai įtartina buvo tai, kad vienas žmogus drįsta teigti Meilės teisę tokioje vietoje, kur viešpatauja tik išdavystė ir godumas. Tai buvo tarsi stebuklas. Atrodė, lyg ta nuostabą kelianti moteris vienu žodžiu būtų suteikusi naują prasmę visam jo gyvenimui ir darbams.

Regina Vainberger buvo iš tokių žmonių, kurių dvasia stipri, bet širdis silpnavalė. Ji žinojo, kad norint ko nors pasiekti gete, reikia siekti paties aukščiausio, ir jau nuo pirmos akimirkos tikėjosi suvilioti senį. Bet Regina turėjo brolį, kuris nesileido taip lengvai manipuliuojamas. Benjaminą arba Benjį, kaip jį vadindavo, buvo galima laikyti Įstatymu nuosavoje teisėje. Jis prie nieko nesitaikydavo, o mažiausiai prie savo daug siekiančios sesers, o ta atsakydavo jam besąlygiška meile, neturinčia sau panašių pasaulyje.

Benjis buvo aukštas ir plonas, su storais, anksčiau laiko pražilusiais gaurais, kuriuos nekantriai braukdavo nuo veido ilgais, kaulėtais pirštais. Dažniausiai

* pranc. Nusikaltimas, įvykdytas prieš mylimą asmenį, apėmus pavydui. – *Vert. past.*

galėdavai jį sutikti kokiame nors gatvės kampe, kur jis didesniam ar mažesniam būreliui aiškindavo, jog būtina, kad *kai kurie iš geto valdininkų* prisiimtų atsakomybę už savo veiksmus ir pagaliau imtų gyventi taip, kaip moko kitus. Susižavėjęs beveik piktdžiugiškai pridurdavo: „Prie šitų valdininkų nuo dabar priskiriu ir savo vadinamąjį svainį!..“

Aplink ilgšį vienišių susibūrę žmonės prapliupdavo juokais. Juokdavosi taip, kad nugriūdavo ant gatvės, stipriais kumščiais nusibraukdavo ašaras, o paskui čiupdavo Benjį ir iš susižavėjimo iškeldavo.

Kodėl jie jautėsi tokie atsipalaidavę? Todėl, kad kažkas gete pagaliau išdrįso prasižioti ir pasakyti, ką visi žino, bet nedrįsta pasakyti garsiai? Kad šiuos tiesos žodžius ištarė ne koks svetimas prašalaitis, o vienas iš vidinio aukščiausiųjų rato – tas, kuris turėtų viską žinoti, brolis tos jaunos moters, kurią *senis* galiausiai išsirinko tuoktis, – kad tai sako *būsimas paties Pirmininko svainis*?

Sesuo ir brolis. Jie buvo priešingybės ir vienas kito sąlyga: kur ji būdavo Taisyklė, ten jis – klaidžiojanti Išimtis; kur ji būdavo Šviesa, šviečianti kaip Lempa, ten jis būdavo didžioji Tamsa; ten, kur ji būdavo nuolat besišypsanti Nekaltoji, jis – Sąžinė; kur ji, nepaisant fizinio trapumo, būdavo Stiprybė, būtina įveikti visas kliūtis, jis – nuolatinė Silpnybė, kuri baus ją iki pat brolio mirties ir dar ilgiau.

Jei ne Benjis, Regina vargu ar būtų sutikusi, kai Pirmininkas pasiūlė tekėti. Galbūt ji ir toliau būtų susitikinėjusi su juo „sekretoriate“ kaip ir kitos meilužės. Argi buvo kitoks kelias? Moteris, kuriai ponas Pirmininkas bent kartą suteikė laimės būdamas šalia, nebeturėjo kito pasirinkimo, kaip tik paklusti jo valiai.

Bet ištekėti – visai kitas reikalas. Jos tėvas, advokatas Elijašas Vainbergeris, ne kartą įspėjo dėl pasekmių, jei visiems laikams susies savo gyvenimą su tuo „fanatiku“. Bet gete Regina jautėsi pamažu dūstanti. Kiekvieną dieną iš jos gyvenimo būdavo atimama po gabalėlį. Senas tėvas sėdėjo vežimėlyje ir nebepajėgė nei atsistoti, nei pats paeiti. O kas nutiks tą dieną, kai tėvas, – kuris,

nepaisant visko, buvo gerbiamas teisininkas Pirmininko stovykloje, – nebegalės jų apsaugoti? O kas bus Benjui?

Tuo metu brolis vaikštinėdavo po getą ir, savaime suprantama, elgėsi kaip visada, darydamas viską, kas kenkė reputacijai, kurią Reginai buvo pavykę susikurti sau ir šeimai.

Benjis ypač mėgo kalbėti su žydais „atvykėliais" iš Berlyno, Prahos ir Vienos, kurie dabar lankėsi geto turgavietėse, grimzdami į vis didesnę nevilt̨. Jiems Benjis sakydavo, *kaip yra iš tikrųjų*, – kad būsimos deportacijos – tik *masinio išsiuntimo* pradžia ir kad vokiečiai neketiną liautis tol, kol gete bus bent vienas gyvas žydas.

O atvykėliai tegu nesitikį, kad jie saugūs vien todėl, jog kartą jau buvo ištremti, arba kad būdami „vokiški žydai" esą ypatingas elitas, kurio pasigailės:

Mielieji, tuose traukiniuose visi važiuosime ta pačia klase! Čia tik Pirmininkas mano, kad vokiečiai atskirs gerus ir tvarkingus žydus. Iš tikrųjų mes visi jiems – atmatos, ir mus visus surinko į vieną vietą tik tam, kad būtų lengviau atsikratyti. Patikėkite mano žodžiu, mielieji. Štai ko jie nori – atsikratyti mumis.

Kai kuriems iš atvykėlių Benjo kalbos atrodė *siaubingos* ir jie nebenorėdavo klausytis, tačiau kiti klausydavosi įdėmiai ir ilgai.

Benjis buvo vienas iš nedaugelio jų sutiktų „tikrų" geto gyventojų, kalbančių suprantamai – švaria, aiškia vokiečių kalba, kuria galima ne tik diskutuoti apie Šopenhauerį, bet ir spręsti praktinius reikalus, pavyzdžiui, paprašyti tikro būsto arba paklausti, kur gete galima gauti anglies briketų ar parafino. Be to, kaip buvo galima suprasti, Benjis buvo susijęs su aukščiausia geto hierarchija. Jei teisingai supras jo nesibaigiančias kalbas, tai galėtų iš jo gauti bent užuominą į visus kankinančio klausimo atsakymą: kiek ilgai jie bus priversti čia gyventi? Ir ką valdžia ketina su jais daryti?

Benjis papasakojo viską, ką žinojo, su didžiausiu malonumu.

Papasakojo tai, kad Pirmininkas paėmė iš valdžios paskolą, kai reikėjo išplėsti fabrikus, ir kad Bybovas nuolat reikalauja, jog ta Skola būtų grąžinama kokia nors forma – jei ne pinigais, tai bent jau vertingais daiktais arba sveikų darbininkų brigadomis, kurias galima išsiųsti dirbti už geto ribų. Skola, sakė jis, buvo be galo didelė. Štai kodėl atvykėliai turėjo atiduoti visus pinigus ir įkeisti visus savo daiktus Pirmininko bankui už juokingą sumą, ir vis dėlto šito niekada neužteks.

Jis kalba jums taip, lyg būtumėte labai vertingi, bet tokie jūs nesate; iš tikrųjų buvote čia atvežti paskersti... Žinote kaip? Taip pat, kaip gyvulius, suvarytus į aptvarą: pirma jie išvargsta bėgdami labirintu, o kai pasiekia pakraštį, ten jų laukia kūjis ir skerdyklos kablys!..

Pasiklausę Benjo, kai kurie paslėpė savo santaupas, o kai kurie esą klausę, ar jis pažįsta gete kokį žmogų, galintį administruoti jų nuosavybę. O gal esama privataus banko? Bet Benjis nieko nepažinojo, o jei ir būtų pažinojęs, nebūtų pasakęs. Jis tik dėbteldavo į klausiantįjį taip, lyg tas ką tik būtų pats sau nusilupęs odą, ir ryžtingai nueidavo.

Prieš prasidedant deportacijoms 1942 metų žiemos pabaigoje, Mordechajaus Chaimo Rumkovskio ir Reginos Vainberger vestuvės buvo labiausiai apkalbamas įvykis.

Buvo kalbama apie prabangią puotą, kurią, kaip manyta, Pirmininkas iškelsiąs savo nuotakai, ir apie dovanas, kuriomis iš dėkingumo, gavęs tokią nuotaką, apdovanosiąs jos šeimą ir visus geto gyventojus. Bet daugiausia kalbėta apie išrinktąją. Buvo kalbama, kad tai *skandalas*, nes ji jaunesnė trisdešimčia metų, bet svarbiausia, kad ji – „viena iš jų“, vadinasi, bet kuri galėjo iškilti per vieną naktį ir atsistoti šalia galingojo. Žiūrėdami į jauną, regis, bejėgę Reginą, daugelis matė išeitį iš nelaisvės ir pažeminimo. Tokia galimybė anksčiau bet kam būtų atrodžiusi neįmanoma.

Tuo tarpu Pirmininko giminaičių reakcija buvo atšiauresnė. Princesė Helena kelis kartus maldavo savo vyrą atkalbėti brolį Chaimą nuo klaidos. Kai tai nepavyko, ji nuėjo pas rabinus ir pareikalavo, kad santuoka būtų ištirta teisiškai. Ji teigė, kad *ta apsimetėlė* – taip ji vadino Reginą – sąmoningai suviliojo seną, bejėgį vyrą, kurio dar ir širdis nesveika, todėl vargu ar jis ištvers emocijas, kurių gali iškilti santuokoje su trisdešimt metų jaunesne moterimi. Tačiau Pirmininkas pareiškė, kad kaip ir anksčiau, taip ir dabar neketina persigalvoti. Apie Reginą jis sakė, kad tai pirma moteris, kuri tapusi artima neprivertė jo gėdytis. Jos akinančioje šypsenoje jis įžvelgęs nekaltumą, išpirkusį jį iš ankstesnių nuopolių, bei taurų tyrumą, skatinantį jį imtis naujų pareigų. Neramino tik vienas dalykas – ar trapus Reginos kūnas pajėgs išnešioti vaiką, kurį Rumkovskis ketino jai padovanoti. Paskutiniu metu jis vis dažniau pagalvodavo, jog jo pareiga ne tik bausti ir auklėti, bet ir pasirūpinti, kad jo palikimas būtų perduotas kitam. Tų metų (1942) kovą jam sukaks šešiasdešimt penkeri, todėl jis buvo tam tikra prasme teisus sakydamas, kad reikia skubėti pagimdyti sūnų, apie kurį visą laiką svajojo.

Santuokos ceremoniją atliko rabinas Faineris senojoje sinagogoje Lagevnikų gatvėje. Tai buvo paprasta ceremonija. Rumkovskis vilkėjo atlasinį trijų dalių kostiumą, o nuotaka po blyškiu šydu atrodė trapi ir graži kaip pavasario lietus. Vos per kelias valandas Pirmininkas ir jo jaunoji žmona priėmė ne mažiau kaip šešis šimtus sveikinimo telegramų, atsiųstų iš visų įmanomų geto kampelių, o prie įėjimo į ligoninę, kur Pirmininkas tuo metu turėjo savo „miesto butą“, eilėje stovėjo šimtai *kierownicy* vadovų, viešosios policijos ir gaisrinės atstovų, ir visi norėjo asmeniškai perduoti dovanas, be kurių, žinoma, nedrįso ateiti. Net princesė Helena ir jos *entourage** nutarė nebesipriešinti ir pereiti į kitą barikadų pusę, tad dabar šypsodamasi stovėjo tarpduryje ir priiminėjo svečius, tarp kurių buvo ir jos administratorius ponas Tauzengeldas, pasisiūlęs paruošti *dovanų stalą*, ant kurio kaupėsi dovanos ir sveikinimo telegramos.

* pranc. palyda, artimų žmonių ratas – *Vert. past.*

Benjis taip pat ten buvo, išblyškęs ir santūrus vaikščiojo tarp svečių ir prašinėjo, kad jie duotų po gabalėlį duonos ir įpiltų lašelį vyno iš savo taurių į jo indą, kurį laikė prispaudęs prie krūtinės. Kai indas tapo pilnas, Benjis išėjo į kiemą, kur nepaisant ledinio vėjo buvo susirinkęs būrelis smalsuolių, norinčių bent per atstumą išvysti šį ypatingą įvykį. Pro langą vestuvių svečiai galėjo matyti nuotakos brolį, kurio per trumpų kelnių klešnės plakėsi apie kulkšnis, dalijantį duoną ir vyną geto vargšams.

Tie, kurie dar nebuvo praradę gėdos jausmo, gėdijosi. Kiti šoko pagal uždraustą gramofono muziką.

Bet Regina nesigėdijo. Ji buvo fiziškai nepajėgi gėdytis brolio.

Vėliau Pirmininkas pasakė žmonai, kad jis Benjui paskyrė specialią vietą „sanatorijoje" Linksmojoje gatvėje. Galbūt kurį laiką pabuvęs poilsio namuose jis nurims ir pagaliau bus patenkintas. Regina paklausė, ar gali pasitikėti jo pažadu. Rumkovskis atsakė, kad jei reikia tiek nedaug, jog padarytų savo mylimą žmoną laimingą, tai bus mažiausia, ką jis gali padaryti.

Išgyvenusi šešis mėnesius Pranciškonų gatvės bendruomenėje, Šulcų šeima pagaliau gavo atskirą būstą. Jis buvo už poros kvartalų, *Sulzfelder* gatvėje, kuri lenkiškai vadinosi *Brzezińska* – Beržų. Dviejuose buto kambariuose jau gyveno kitos dvi šeimos: kambaryje arčiau kiemo – jauna darbininkų pora su maža dukryte ilgomis kasomis; jos vardas buvo Emelė. Mergaitė niekada neištardavo nė žodžio, o susitikus koridoriuje nepakeldavo akių; didesniajame kambaryje arčiausiai gatvės gyveno prekiautojas dažais Rymeris su žmona; jie irgi buvo iš Prahos.

Daktaro Šulco patarimu, jie išsprendė problemą šitaip: Martinas ir Joselis miegodavo ištraukiamoje lovoje pas Rymerius, o Vera su motina išsikraustė į virtuvę.

Šalia virtuvės buvo kambariukas, anksčiau naudotas kaip vėsus sandėliukas, o gal kaip drabužinė. Į jį vedė dvejos durys: iš virtuvės tarsi maisto spintos, tokios žemos, kad reikėdavo pasilenkti, o iš prieškambario siauros, visai kaip drabužių spintos.

Kambarėlyje prie pat lubų buvo vėdinimo langelis, atidaromas patraukus už dirželio, pritvirtinto prie sienos. Atidarius langelį, viduje būdavo šviesu, todėl galėjai uždaryti abejas duris.

Šiame ankštame kambarėlyje įsikūrė Maman. Vera kasdien įnešdavo ant padėklo maisto; jos turėdavo kibirą vandens ir emaliuotą puodą, kurį naktį naudodavo kaip naktipuodį. Viduje buvo taip ankšta, kad Maman turėdavo sėdėti nugara atsirėmusi į sieną ir pritraukusi kojas, jei norėdavo miegoti užsidariusi duris. Ji ir sėdėdavo tame kambaryje. Valgydavo labai mažai ir netrukus būtų visai nebevalgiusi, jei Vera arba Martinas nebūtų kišę maisto jai į burną ir nevertę nuryti.

Pasinaudodamas savo ryšiais Arnoštas mėgino paguldyti Maman iš pradžių į ligoninę Lagevnikų gatvėje, o paskui į „specialiąją kliniką" Linksmojoje gatvėje, bet nepavyko. Gete, kur visi buvo daugiau ar mažiau ligoti, ligoninės paslaugos skirtos *di privilizherte*, o iki privilegijuotųjų būrelio Arnoštui Šulcui dar gerokai trūko – vietiniams jis buvo visiškai svetimas.

Bet jis ištvermingai dirbo kiekvieną dieną, kad papultų į tą būrelį.

Kartu su berlyniečiu daktaru Vynegeriu, su kuriuo iki karo susirašinėjo moksliniais klausimais, jis 1942 metų pavasarį sukūrė metodą, kaip gaminti specialų druskos ir cukraus tirpalą, kurį galima sušvirkšti į poodį; tirpalas buvo gaminamas iš bulvių lupenų, atlikusių fabrikų virtuvėse, nuoviro.

Bulvių lupenos – *shobechts* – gete buvo paklausi prekė. Jos būdavo „storos" arba „plonos" ir parduodamos maišeliuose po du arba penkis kilogramus visiems, kurie turėjo ryšių administracijoje. Savaime suprantama, šie žmonės žinojo, ką daryti, kad juodojoje rinkoje už maišelį gautų penkiagubai. Galiausiai prekyba taip išaugo, kad Pirmininkas pareikalavo, jog lupenoms taip pat reikės recepto, kaip ir pienui bei kitiems pieno produktams. Šitaip gydytojai Šulcas ir Vynegeris gavo lupenų. Jie tiesiog išrašė receptus vienas kitam.

Vėliau geto vyriausiasis kažkaip pagaliau pastebėjo nediduką, bet akivaizdžiai mikliai mąstantį gydytoją iš Prahos. 1942 metų vasarį kalbėdamas viename geto administracijos skyriuje Rumkovskis atskirai paminėjo *gydytojo Šulco iš Prahos genialią naujovę, sukurtą naudojant labdaringų virtuvių atliekų produktus*, ir pateikė jį kaip sektiną pavyzdį – kad galima išspręsti didžiausias geto problemas, jei tik esi pakankamai išradingas ir sugalvoji, kaip dar kartą panaudoti paties geto išteklius.

Iš tiesų tas išradimas iš bulvių lupenų buvo padarytas dėl Maman.

Kasryt, prieš išeidamas į ligoninę, Šulcas pakabindavo savo sukurtą infuzinį skystį ant lašelinės, kurią Martinas padarė iš senų pakabų, ir sujung-

davo žarnelę su adata dešiniame Maman rieše. Šitaip ji gaudavo maistingo tirpalo.

Dienoraštyje Vera rašė, kad motinos kūną purtydavo keista karštinė, per poras skirdavosi aitrus, dvokiantis prakaitas, o veidas ištindavo ir išrausdavo. Bet nepaisant šalutinio poveikio atrodė, kad Maman atgavo šiek tiek ankstesnės jėgos ir impulsyvumo. Tomis akimirkomis ji būdavo visiškai įsitikinusi, kad jie vis dar jų senajame bute Manesovos gatvėje. Vieną vakarą ji Verai pasakė, kad jai atrodo, jog bute slepiasi čekų nacistai, kurie naktimis, kai šeima miega, sėdi ir rašo slaptas depešas į Berlyną Veros kelionine spausdinimo mašinėle.

Prieš išvažiuojant iš Prahos motina ir dukra susibarė būtent dėl tos mašinėlės. Vera užsispyrė ją pasiimti, nes žinojo, kad anksčiau ar vėliau bus priversta ieškotis darbo, o Maman nesutiko: „Gal merginai ne visi namie, juk ta prakeikta mašinėlė sveria mažiausiai penkiolika kilogramų!“

Ar dabar tai buvo subtilus Maman bandymas atkeršyti už tai, kad tada buvo priversta nusileisti?

Bet sėdėdama su Maman kambarėlyje, Vera irgi aiškiai išgirdo mažų spausdinimo mašinėlės klavišų caksėjimą į ploną volelį. Ji pažvelgė į lubas ir išvydo tarakonų gniutulą – didelį kaip vapsvų lizdas – prilipusį prie vėdinimo langelio vyrių; nuo ten kieti jų kūneliai vienas po kito krito ant grindų – cak, cak, cak. Garsas buvo lygiai toks pat, kai spausdinimo plaktukėliai atsitrenkia į volelį...

Tuo metu valdžia įsakė dangstyti langus.

Kiekvieną vakarą Martinas arba Joselis pasilipę uždengdavo virtuvės langus skarda, kad iš vidaus nesklistų šviesa.

Tačiau vaikai nedrįso uždengti stoglangio Maman kambarėlyje, nepaisant to, kad per ten įsigaudavo kenkėjai. Kai durys būdavo atidarytos, šiek tiek šviesos į butą patekdavo tik per langelį.

Šitaip jie visi sėdėdavo nešvarioje, nekūrentoje virtuvėje svetimame Lenkijos mieste ir klausydavosi tolimų garsų, kuriuos, anot Joselio, skleidė sąjungininkų bombonešiai, skrendantys link Vokietijos; o iš kambarėlio tamsos Maman šnabždėdavo, kad ji įsitikinusi, jog šįkart sąjungininkų išsilaipinimo

manevrai pavyks, ir kai kitą kartą ji išeis į gatvę nupirkti šviežių *rohliky** kepykloje ant kampo, pamatys, kad visi nekenčiami naciai iš Prahos išvaryti.

Painiava dėl kalbų

„Žinau – tai buvo „nelaimė", – kaip tėtis ir mama sakė, – kad pasiėmiau spausdinimo mašinėlę. Bet aš negalėjau susitaikyti su mintimi, kad sumokėjusi 150 Čekoslovakijos kronų už veikiančią kelioninę spausdinimo mašinėlę turėsiu ją palikti „saugoti", kas būtų buvę tas pat, kaip padovanoti ją vokiečiams.

Toje vietoje, kur važiuosime, tikrai reikės sekretorės paslaugų. Juk Lodzė, kaip Martinas sakė, yra *vokiečių* miestas.

Ir aš buvau teisi! Ir kaip klydau!

Savaime suprantama, vietiniame sekretoriate naudoja *lenkiškas* spausdinimo mašinėles. Būčiau beprotė, jei čia gaučiau darbą. Vietoje vokiškų raidžių čia, kaip suprantu, rašoma lenkiška ę arba ą vietoje vokiškos e, vietoje L rašoma Ł.

O su kalba dar blogiau, jei tai įmanoma. Jautiesi taip, lyg gyventum bičių spiečiuje: aplink kalbama lenkiškai, jidiš, hebrajiškai. Nekalbama tik vokiškai. Tai okupantų, priešų – vokiečių kalba.

Kas kalba vokiškai – yra visiškai izoliuotas. Tu *net nenutuoki*, apie ką kalba aplink esantys žmonės. Jaučiuosi kaip visiška beraštė..."

1942 metų pradžia. Iškeldinimo akcija, kaip buvo vadinama deportacija, jau įsibėgėjusi.

Daugelio Vokietijos žydų išgąstis dėl apgailėtinos situacijos, į kurią papuolė, peraugo į nesibaigiantį siaubą dėl to, kas bus toliau. Sklido gandai, kad dabar į deportuojamųjų sąrašus buvo įtraukti ir *Vakarų žydai*. Daugeliui tai atrodė absurdiška. Nejaugi šios nelaimės niekada nesibaigs?

Tais žiemos mėnesiais buvo taip šalta, kad Martinui tekdavo šulinyje prakapoti ledą, kad galėtų parnešti vandens. Vera eidavo keturiomis mėgindama

* ček. pailgos nesaldžios bandelės – *Vert. past.*

nušveisti bent jau didžiausią purvą, bet vanduo buvo toks šaltas, kad rankos ištindavo ir apmirdavo, o paskui kankindavo baisus sąnarių skausmas. Skalbinius džiaudavo ant virvės, pririštos tarp krosnies vamzdžio ir rankenos durų į ankštą Maman kambarėlį, bet jie menkai džiūdavo; kad ir kiek kūrendavo, vis tiek būdavo šalta iki kaulų smegenų.

Bet labiau už šaltį ir drėgmę gyvenimą kasdiene kančia pavertė badas. Oda ant pilvo, riešų ir kulkšnių išburko, tapo vandeninga ir apsunkusi, atrodė, kad sąnariuose nebėra jėgos. Po kelių dienų, valgant tik skystą amoniaku dvokiančią sriubą, silpnumas pereidavo į svaigulį, o svaigulys į kažkokią maniją. Valanda po valandos, minutė po minutės Vera galvojo tik apie *maistą*. Galvodavo apie ką tik iškeptą duoną, kurios Maman kartais parnešdavo rytais; jos plutelė būdavo traški ir skaniai kvepianti, ji būdavo tokia šviežia, kad perlaužus degdavo delnai. Arba galvodavo apie virtą, nuostabiai česnaku kvepiančią jautieną, kurią sekmadieniais patiekdavo jų virėja – su bulviniais kukuliais, kuriuos ji ruošdavo didelėje miltuotoje geldoje, o prieš paduodama uždėdavo didelį, minkštą sviesto gabalą; arba tikri *palašinki* – blyneliai su uogiene ir grietinėle, kurių vaikai gaudavo desertui grįžę iš mokyklos; arba dubenys, pilni *cukrovinky* – mažų vanilinių ir riešutinių sausainių, rutuliukų ir riestainių formos – jų visada būdavo per Chanuką. Nė viena iš šių fantazijų kančios nė kiek nesumažindavo, atvirkščiai – alkio žvėris jos viduriuose imdavo siautėti dar labiau. Be to, Arnoštas kėlė bekompromisį reikalavimą – viskas, ko turėdavo viršaus, kad ir kiek mažai tai būtų, turėjo atitekti Maman.

Verai ir dviem sūnums jis nuolat kalbėdavo apie Maman.

Kalbant apie Maman nereikėdavo kalbėti apie alkį. Galiausiai tai ir padėdavo prislopinti savo paties kūno skausmą – nuolat kalbėti ir galvoti apie ką nors kitą, kenčiantį ir badaujantį dar labiau.

Išsekusi, iškankinta skausmų, išbadėjusi Vera kartu su tūkstančiais kitų darbininkų kasdien brisdavo giliomis, purvinomis brydėmis, išmintomis pusnyse vidury gatvės.

Kilimų fabrikas, kur ji gavo darbą kaip „lenkų“ sekretorė, buvo šalutinėje gatvėje šalia Jakubo gatvės. Prieš užtveriant getą čia turėjo būti pieno parduo-

tuvė arba kažkas panašaus, nes ant pilko tinko vis dar matėsi iškabos raidžių atspaudai (nors pačios iškabos jau nelikę): virš trijų gilių langų nišų matėsi šiek tiek pasvirusios raidės su „šešėlio“ efektu fone – „Mlieko“; išoriniai langų stiklai buvo išdaužyti, tačiau vidiniai kruopščiai uždengti tamsinimo popieriumi.

Šiokia tokia paguoda šiame varge buvo tai, kad vis dėlto pravertė mokėjimas spausdinti mašinėle. Užuot sėdėjusi prie audimo staklių, ji gavo nedidelę kabiną, tiksliau – atitvertą kampą šalia direktoriaus Moškoviskio kabineto; ten ji praleisdavo ištisas dienas spausdindama ilgus medžiagų sąrašus ir faktūras, gaunamas iš „Centraler Arbeits-Ressort“, kurias ponas Moškoviskis pasirašinėdavo baigiantis darbo dienai.

Visai šalia atviros kontoros stovėjo trejos staklės su kilimų apmatais iki pat lubų; ant ilgų suolų sėdėdavo audėjai vyrai ir moterys, poromis arba po keturis. Brigadininko pavardė buvo Grozas. Jis vaikščiojo aplink kaip vergų prižiūrėtojas po galerą ir mušė taktą daužydamas mediniu pagaliu į staklių rėmus, o audėjų rankos lakstė aplink, aplink, aplink, perkišdamos per apmatus šeivas su siūlais; audėjai koja spausdavo pakojus, kad susikeistų siūlai ir vėl būtų galima perkišti šeivą su ataudais.

Perkišti, paimti, nuspausti.

Oras virš jų buvo troškus ir gaižus nuo dulkių.

Į gerklę lindo skraidančios drėgnos dulkės ir nusėsdavo kaip stora, šleikštulį kelianti kojinė: gerklė nuo jų išburkdavo, užsikišdavo nosis ir ausys.

Nors sėdėjo už apsaugančios sienelės, Vera bijodavo kvėpuoti, kad neįtrauktų į plaučius dar daugiau nešvarių dulkių, kylančių nuo kilimų. O tai kaip jausdavosi darbininkai? Tačiau jie buvo tik judesiai – skubrių rankų ir kojų, kurios kasdien mindžiojo pakojus ir primušdavo skietu, lyg viskas gyvenime priklausytų nuo to, ar išlaikys karštligišką tempą, kurio normaliomis aplinkybėmis joks žmogus nepajėgtų išlaikyti.

Dvyliktą valandą pro langelį prie siuvyklos Jakubo gatvėje duodavo *mittags*. Iš tikrųjų tai nebuvo joks langelis, o paprasto buto langas pirmame aukšte. Už lango vos matoma ranka pilstydavo sriubą į ištiestus indus ir maisto puodelius.

Du samčius gaudavo patikimieji, tai yra tie, kuriuos dalijančioji ponia pažinojo ar dėl kokių nors priežasčių turėjo artimą ryšį. Visi kiti, tarp jų ir Vera, gaudavo po samtį. Parodžiusi pietų taloną dar gaudavo riekę sausos tamsios duonos be margarino. Jie visada turėdavo laukti eilėje. Uniformų siuvyklos darbininkai iš Jakubo gatvės 12 turėjo pirmenybę, nes siuvo vokiečių kariuomenei.

Pirmą kartą apie vykstančią deportaciją ji suvokė stovėdama eilėje ir laukdama, kol *pani Wydzielaczka* išties samtį ir virš jos sriubos indo. Iš pradžių juos turėjo „palikti" viena iš moterų audykloje; ji visus nustebino iškilmingai apeidama visus darbininkus ir atsisveikindama paspausdama ranką; ponas Moškoviskis, brigadininkas ponas Grozas ir du policininkai iš *geto Wirtschaftspolizei**, pastatyti stebėti, kad nieko nebūtų pavogta, – visi kreipė akis šonan arba į žemę, raudoni iš gėdos. Žinoti, kad gete darbą ir būstą turi lyg iš malonės – vienas dalykas; įrodyti tai visiems ir kiekvienam atskirai – visiškai kitas.

Kitą dieną dingo ir darbininkų lenkų pora, gyvenusi gretimame kambaryje. Vieną vasario vakarą, grįžusi iš pono Moškoviskio *resorto*, prieškambaryje Vera išvydo visai kitą šeimą, bet jų dukra buvo labai panaši: taip pat su kasomis ir nudelbusi akis. Vera norėjo paklausti jos, ar žino, kas nutiko Emelei, tarsi dėl juodviejų panašumo ši mergaitė būtų ką nors žinojusi apie aną.

Bet iš kur bent vienas galėjo žinoti, kas dedasi iš tikrųjų? Tokiais laikais kaip šie niekas nesirūpino niekuo daugiau, kaip kad tik į jo indą būtų įpilta sriubos – geriau *du* samčiai, ir kad tos plonos riekės, kurią gaudavo gyvybei palaikyti, užtektų bent jau valandai ar dviem, kol skrandį vėl ims traukti siaubingas alkio mėšlungis.

Būdavo vakarų, kai Vera vos pajėgdavo pajudėti, kai puodeliai ir lėkštės slysdavo iš rankų, lyg tos būtų tik du bejėgiai *daiktai*.

---

* vok. ekonominė policija – *Vert. past.*

Martinas ir Joselis padėdavo jai išplauti virtuvės grindis, kurios jai visada atrodydavo apskretusios. Jie kartu skalbdavo ir džiaustydavo drabužius.

Bet skausmas vis tiek neatlėgdavo. Atrodydavo, kad sąnarius apėmė ledinis sąstingis, todėl visi kaulai linksta ir kumpsta. Naktimis atrodydavo, lyg visas skeletas virstų ledo gabalu – *skausmo* kūnu – viduje to, kas likę iš jos pačios, o mintys linko ten, kur savo noru niekada nelinktų: į Marysiną, kur Emelė ir jos šeima bei tūkstančiai kitų geto gyventojų vilkosi per sniegą su menkais ryšeliais ir maišais, užsimestais ant nugaros ar prisirištais prie juosmens.

Pakeliui į kur? Niekas nežinojo.

Iškeldinimo akcija tęsėsi.

Vasarį valdžia vėl iškvietė Pirmininką ir pranešė, kad atidėtasis laikas baigėsi ir kad getą turi palikti dar dešimt tūkstančių žydų.

Jo Iškeldinimo komisija dirbo prie sąrašų kiaurą parą. Per vasarį jiems pavyko suorganizuoti maždaug dešimt ešelonų, bet to vis tiek nepakako, kad įvykdytų reikalaujamą kvotą. Pagal duomenis, pateiktus geto vokiečių administracijai, getą per vasario mėnesį paliko „tik" 7 025 žydai vietoje sutartų 10 000.

Valdžia išreiškė didelį nepasitenkinimą dėl tokio vėlavimo; jų atsakas buvo toks: vasario kvotos likutį pridėti prie kovo mėnesio. Pirmininkui buvo įsakyta iki balandžio pirmos kartu su 10 000 žydų pagal *įprastą* normą išsiųsti dar beveik 3 000 žmonių trimis specialiai suorganizuotais reisais.

Valdžios nepasitenkinimas pasireiškė ir kitomis formomis.

Iš Radogoščiaus atėjo nerimą kelianti žinia, kad prieš įlipant į traukinius iš deportuojamųjų buvo atimtas bagažas. Tuos, kurie pakluso įsakymui ne iš karto, vokiečių sargybiniai kruvinai sumušė, o paskui privertė sulipti į vagonus.

Tai gal tas aiškiai apibrėžtas skaičius buvo tik priedanga, triukas, kad žmonės patys iškeliautų į surinkimo vietas?

Be to, deportacijos 1942 metų vasarį ir kovą sutapo su keliomis šalčiausiomis dienomis, kokių getas nebuvo matęs. Surinkimo vietose sproginėjo krosnių ir kaminų vamzdžiai, o žmonės buvo priversti miegoti ant plikų grindų. Antrą kovo savaitę virš Šiaurės rytų Europos prasiautė baisios, ledinės pūgos. Tą savaitę buvusioje mokyklos salėje Malūnininkų gatvėje, laukdami taip ir neatvykusio traukinio, sušalo devyni žmonės. Tie patys atviri sunkvežimiai,

kurie anksčiau kursavo tarp Radogoščiaus stoties ir Balutų aikštės su bagažu, atimtu iš deportuotųjų, dabar grįždavo su priekabomis, pilnomis sušalusių lavonų.

Iškeldinimo nutarimą buvo galima apskųsti.

Žmogus turėdavo pateikti komisijai prašymą per penkias dienas nuo pranešimo apie iškeldinimą. Kad skundas būtų patenkintas, žmogus turėjo pristatyti darbdavio pažymą, kurioje patvirtinta, kad prašytojas yra įdarbintas, o jo darbo rezultatai darbdavį tenkina. Tokias pažymas gete buvo galima nusipirkti už porą markių. Taip pat buvo galima sumokėti tarnautojams, kurie surašydavo skundus remdamiesi tam tikromis galiojančiomis standartinėmis formuluotėmis.

Tai paaiškina, kodėl kai kurių skundų tonas būdavo toks nevykusiai formalus:

Iškeldinimo komisijai –
Dėl Reikalavimo išvykti Nr. VII/211-23

Garbingoji Iškeldinimo komisija,

šiuomi širdingai prašau suteikti atidėjimą reikalavimui išvykti man pačiam, mano žmonai Zorai ir mano keturiems vaikams, taip pat ir mano motinai poniai Libkovič, pono mašinų prižiūrėtojo Pavelo Libkovičiaus našlei. Prieš kelerius metus tapau kvalifikuotu elektriku, o mano žmona Zora dirba skrybėlių siuvėja *Resorte* Nr. 14 Beržų gatvėje. Ponas *resortlaiteris* Vieklis yra labai patenkintas ja kaip pareiginga ir sumania darbininke. Mūsų šeima niekada nebuvo atsidūrusi teisėsaugos akiratyje, kiekvienas iš mūsų visada sąžiningai užsidirbame sau duoną, todėl pranešimas apie iškeldinimą man ir mano šeimai buvo kaip perkūnas iš giedro dangaus. Aš kelis kartus girdėjau mūsų Prezidentą sakant, jog darbo knygelė ir stabili situacija šeimoje yra geriausia garantija, kad gete bus taika ir ramybė, todėl noriu paklausti, kodėl buvo pasiektas toks taškas, kai baudžiami paprasti, garbingi darbininkai.

Pagarbiausiai dėkoju už dėmesį ir prašau ponų Iškeldinimo komisijos narių maloniai pasigailėti manęs ir mano žmonos, taipogi mano motinos, kuri dirbusi ilgą gyvenimą dabar yra silpnų kojų ir apskritai ne tokios būklės, kad pajėgtų išsikraustyti.

Licmanštato getas
1942 m. kovo 7 d.
Juzefas Libkovičius

Kovą komisijos darbo krūvis taip išaugo, kad teko persikelti į didesnes ir erdvesnes patalpas Žuvies gatvėje. Kad galėtų priimti visus skundus, buvo priimta daugiau sekretorių ir raštvedžių – nuo keturių iki daugiau kaip dvidešimties. Be to, buvo įdarbinta ir telefonistė, kuri pirmiausia turėjo atsakinėti į vokiečių administracijos klausimus. Kiekvieną rytą, prieš komisijos kontorai atsidarant aštuntą valandą, lauke stovėdavo daugiau kaip šimtas norinčiųjų pateikti skundą – vadinamųjų *petenter* – ir laukdavo, kol ateis jų eilė prie langelio.

Pasitaikydavo, ypač kai būdavo sunkiai įvertinami atvejai, kad Šlomas Hercbergas pats nueidavo pas prašančiuosius. Tam reikalui gete buvo specialus posakis: buvo sakoma, kad niekas neišvengs savo *tnojim*, jei pirma neišmoks *pabučiuoti Hercbergo*.

Tnojim – santuokos sutartimi – vadinti spausdinti šaukimai, kuriuos Iškeldinimo komisija nusiųsdavo atrinktiesiems; juose būdavo nurodyta data ir laikas, kada atvykti į surinkimo punktą. Hercbergas kraštutiniu atveju galėdavo kuriam laikui atidėti išvykimo datą. Tačiau kaina būdavo aukšta. Kad galėtum pasilikti neribotam laikui, tekdavo sumokėti dar daugiau – jei tai įmanoma – ir visada grynaisiais.

Buvęs kino teatro operatorius Šlomas Hercbergas per trumpą laiką sukaupė nemažą turtą. Bet kažkur jo plane įsivėlė klaida.

Arba jį apšmeižė kas nors su dar geresne, jei tai įmanoma, *plaitses*.

1942 m. kovo 13 d. rytą Šlomo Hercbergo sėkmės pasaka baigėsi. *Kripo* patikrino du Hercbergo būstus: miesto butą Spaustuvininkų gatvėje ir vasarnamį Marysine, taip pat ir kontorą Malūnininkų gatvėje, be to, įsilaužė į Hercbergo

užrakintas ir užplombuotas kameras Centriniame kalėjime. Žemiau – sąrašas to, ką vokiečių kriminalinė policija rado kino teatre šalia Amerikos dolerių, vertų 2 955 reichsmarkių, sudėtų į kelias senas batų dėžutes, ir dailininko Hiršo Šyliso paveikslų, kuriuose buvo pavaizduoti „garsūs aktoriai ir nuogos moterys“ ir kuriuos vokiečių iždininkas įvertino kaip „beverčius“:

70 kg (sūdytos) šoninės
60 kg kumpio (sūdyto, vytinto, konservuoto)
12 statinių raugintų kopūstų
120 kg ruginių ir kvietinių miltų (maišuose)
150 kg cukraus
24 dėžutės saldumynų ir „marmelado“
32 buteliai konjako ir degtinės
40 marinuotų jaučių liežuvių
1 dėžė apelsinų
242 pakeliai „parfumuoto“ muilo
262 vnt. batų tepalo (neatidarytose pakuotėse)

Tuo metu Adamas Žepinas jau buvo pradėjęs dirbti ten, kur jam darbą rado dėdė Laibas – iškrovimo platformoje Radogoščiaus stotyje, ir tą ledinį, pilką rytą kaip tik buvo baigęs savo pamainą, kai gestapas atvežė vyrą, kuris buvo Rumkovskio dešinioji ranka, kalėjimo ir policijos viršininkas, taip pat vyras, uždaręs ir išprievartavęs jo seserį. Tai buvo 1942 m. kovo 17-oji, visiškai įprasta diena geto „naujajame gyvenime“.

Dienos traukinys jau stovėjo paruoštas priimti krovinį. Iš surinkimo punkto Marysino gatvėje atėjusios paskutinės išsiunčiamųjų kolonos trypčiojo po pusiau sušalusį purvą. Šen bei ten kildavo triukšmas, kai vokiečių sargybiniai imdavo mušti nenorėdavusius atiduoti mantos. Kuprinės, surišti čiužinių ir patalynės ryšuliai jau buvo sumesti į didelę krūvą šalia žemo stoties pastato.

Prieš pat traukiniui pajudant, ant krovinių rampos užvažiavo juodas automobilis, o iš jo buvo išlaipintas mirtinai išbalęs Šlomas Hercbergas, antrankiu

prirakintas prie civiliais rūbais vilkinčio *Kripo* darbuotojo. Jam nebuvo leista nei stabtelti, nei apsidairyti – iškart buvo įstumtas į artimiausią vagoną.

Kitą rytą ta pati procedūra pasikartojo su Hercbergo žmona, uošviene ir jų trimis vaikais. Anot kelių liudininkų, pacituotų *Kronikoje*, vaikai atrodė „tokie pat išsigandę kaip ir kiti". Galbūt tai turėjo paguosti visus, kuriuos apiplėšė godusis Hercbergas. Bet dauguma gete jautėsi atvirkščiai. Tik deportavus Šlomą Hercbergą ir jo šeimą paprasti žmonės suprato, kad valdžios nuosprendis Lodzės žydams išties rimtas.

Jei net patys aukščiausieji nesulaukė pasigailėjimo ir pagalbos, tai kas bus eiliniams, kai ateis jų eilė?

Balandžio 12-ą valdžia iškvietė Pirmininką dar kartą. Tąkart be Bybovo dalyvavo ir du jo pavaduotojai – Čarnula ir Ribė, o Saugumo policijai atstovavo SS šturmšarfiureris Albertas Richteris, antras pagal rangą karininkas skyriuje *Referat II B 4*, atsakingame už žydų reikalus gete.

Net ir tą kartą buvo deramasi „disciplinuotai ir, žinant aplinkybes, sąlyginai ramioje atmosferoje".

Albertas Richteris pradėjo nuo to, kad dėl karo veiksmų esą būtina sutelkti žydus į kelias „strateginės" reikšmės vietas Vartegau regione. Todėl netrukus bus būtina suvežti žydus iš viso Vartegau *į* Licmanštato getą. Nepaisant šių akcijų, o gal greičiau *dėl jų*, būtina kuo skubiausiai ir be jokių pertraukų tęsti iškeldinimą. Iš Berlyno esąs gautas „neatmetamas reikalavimas", kad gete liktų tik galintys dirbti. Vadinasi, visi darbui netinkantys elementai tarp neseniai atvykusių Vakarų žydų privalo palikti getą.

Rumkovskis paprašė žodžio ir paklausė susirinkusių valdžios atstovų, kaip nuspręsti, kas tinka darbui, o kas ne.

Richteris atsakė, kad medicininė vokiečių gydytojų komisija apžiūrės visus likusius geto gyventojus, vyresnius nei dešimties metų – ir *Vakarų žydus, ir visus kitus*. Tie, kurie bus įvardyti netinkamais, turės išvykti. Likusieji galės pasilikti.

– Ar žydas gali pasakyti kelis žodžius? – paklausė Pirmininkas.
– Žinoma, – neprieštaravo Lichteris. – Jūs visada galite pasakyti savo nuomonę, Rumkovski.
– Nuo darbo bet kokia kaina reikia atleisti geto ligonius ir silpnuosius. Jais pasirūpinsiu iš savų lėšų.
– Savaime suprantama, Rumkovski. Mes nesame nežmoniški.

Saugumo tarnybos įsakymu geto administracija paskleidė gandą, kur žmonės buvo deportuoti: neva jie buvo išvežti į Chelmno miestą – vokiškai Kulmhofą – Vartbriukeno apygardoje. Išvežus vokiečių gyventojus, buvę pastatyti barakai ir įkurta stovykla, dydžiu prilygstanti tai darbo stovyklai, kuri iš pradžių turėjo būti pastatyta prie Liublino. Anot gestapo, ten buvo apgyvendinta (*verlagert*) šimtas tūkstančių žydų iš Vartegau, tarp jų ir tie keturiasdešimt tūkstančių, kurie anksčiau evakuoti iš Licmanštato. Tenykštės gyvenimo sąlygos esančios *nepaprastai* geros. Maisto duodama kasdien tris kartus; visi, kurie jaučiasi tinką dirbti, gali atlikti nesunkius dienos darbus už neblogą algą. Kalbėta, kad dauguma vyrų remontuoja kelius, o moterys dirbančios žemės ūkyje.

Gandai apie „darbo stovyklą Vartbriukene" greitai sklido iš lūpų į lūpas, ir netrukus visi žinojo oficialiąją versiją, bet niekas netikėjo. Gali būti, kad išsiųstieji dar gyvi, kad jie yra kokioje kitoje darbo stovykloje, kad yra kur nors kitur Vartelando apskrityje arba Generalinėje gubernijoje. Bet jų tikrai nėra jokioje naujoje darbo stovykloje Vartbriukene.

Prie nemokamos valgyklos Malūnininkų gatvėje nuo ankstyvo ryto stovėjo ilga eilė ir laukė, kol bus „pažymėti antspaudu". Dauguma jų buvo Vokietijos žydai iš bendruomenių – vyrai, moterys ir vaikai, nes atsakingieji už išvežimą pasakė, kad tik tie, kurie savanoriškai sutiks būti patikrinti gydytojų, turės teisę gauti savo kasdienę sriubos normą.

Prie įėjimo eilė pasidalijo į vyrų ir moterų pusę.

Vyrai turėjo toliau slinkti link stalų pirmo aukšto gale, kur paprastai stovėdavo sriubą dalijančios ponios, o dabar ten laukė eilė rimtų gydytojų baltais chalatais. Kol buvo tikrinamos vyrų darbo knygelės, jie turėjo visaip sukiotis, o gydytojai nuodugniai juos maigė; paskui vyriausiasis gydytojas pamirkydavo antspaudą mėlyname rašale ir pažymėdavo juo krūtinę, nugarą arba juosmenį.

Antspaudai buvo su raidėmis: nuo „A“, kuri reiškė „visiškai tinkamas dirbti“, iki „E“ ar „L“, reiškusios, kad žmogus visai netinkamas jokiam darbui.

Per penkias dienas gydytojų komisija spėjo pažymėti ir surašyti iš viso 9 956 žmones iš daugiau kaip 20 000, kuriuos turėjo apžiūrėti; į apžiūros punktus buvo pradėti vežti ir ligoninių pacientai. Kitą dieną valdžia nutarė pradėti ir Vakarų Europos žydų „evakuaciją“.

Rumkovskio kalba, pasakyta iškart po šio įsakymo:

Jūs, kaip ir aš, puikiai žinote seną žydų patarlę, kad tiesa yra geriausias melas. Na ką gi, tada pasakysiu tiesą: visiems žydams iš Prahos, Berlyno ir Vienos, dabar paliekantiems getą, yra paruoštas darbas kitoje vietovėje. Valdžia davė man žodį, kad nė vieno gyvybei pavojus negresia ir kad visi getą paliekantys žydai bus saugiai nuvežti.

Bet tiems, kurie susidėjo mantą iš tų varganų leidžiamų dešimties kilogramų, kilo visiškai pagrįstas klausimas: jeigu juos patikrino ir patvirtino kaip tinkamus dirbti, kam valdžia susikuria sau nepatogumą deportuodama juos dirbti į kažkokią kitą vietą?

Paskui į getą pradėjo vežti žydus iš Bžezinų ir Pabianicių, o netrukus atvyko kolona sunkvežimių, pilnų dėvėtų drabužių ir batų. Melo šaknys iškilo į saulės šviesą.

Gegužės šeštadienis. Tarp dangaus ir žemės kabojo ilgos, blyškios, nesiliaujančio lietaus užuolaidos. Žuvies gatvėje, kur buvo Iškeldinimo komisija, kieme, užlietame keistos, melsvos šviesos, stovėjo ir laukė apie šimtas žmonių, susispaudę į krūvą, pastirusiais pečiais, rankas susikišę į suplyšusias paltų kišenes.

Jie taip stovėjo jau ne vieną savaitę nuo tos dienos, kai buvo pranešta, kad bus evakuojami ir tie Vakarų žydai, kurie dar nerado darbo. Savo kalbose Pirmininkas nuolat minėdavo, kad atvykėliai nenori dirbti. Drebančiu balsu vadindavo juos tikrais parazitais, atsisakančiais dirbti, sakydavo, kad jau seniai norėjęs suvesti su jais sąskaitas, bet vis sutrukdydavusios vietinių gyventojų deportacijos. Tačiau dabar atėjo laikas: „Labai greitai, – pareiškė jis iš tribūnos, – labai greitai ateis ir jūsų teismo valanda!"

Atrodė, kad agresyvios Pirmininko kalbos Čekijos ir Vokietijos žydus užklupo netikėtai. Staiga Centrinį geto įmonių biurą prie Balutų aikštės ir Iškeldinimo komisijos kontorą Žuvies gatvėje užplūdo atvykėliai, ieškantys darbo arba tvirtinantys galį įrodyti, kad jau *turi* darbą, arba kad turi pažymą, jog serga, todėl niekaip neištvertų kelionės, panašios į tą, kurią visai neseniai iškentė; visa tai buvo patvirtinama gydytojų pažymomis ir įvairiausiais rekomendaciniais laiškais, parašytais ir draugų, ir buvusių darbdavių.

Pastarosiomis savaitėmis pas Arnoštą Šulcą apsilankė daugybė žmonių, pažįstamų iš ankstesnio gyvenimo Prahos žydų bendruomenėje; vyrai, kurie anksčiau net nelabai sveikindavosi, dabar spaudė jį pasirašyti ant įvairių pažymų, kurios, anot jų, buvo vienintelis išsigelbėjimas.

Viena moteris pas juos lankydavosi ypač dažnai – Hana Skoržapkova, žydaitė iš Čekijos. Ji buvo tik keleriais metais jaunesnė už Verą. Arnošto ir Hanos šeimos dalijosi kambariu bendruomenės name. Dabar Hanos tėvas, motina ir vyresnysis brolis gavo pranešimą, kad jie yra sąraše, ir tik dukra – vienintelė

turinti darbą – galės pasilikti. Vera padėjo nevilties apimtai Hanai mašinėle parašyti prašymą dėl deportacijos atidėjimo, o daktaras Šulcas pridėjo pažymą, kad ponia Skoržapkova (motina) kenčia nuo raumenų uždegimo, todėl netinkama „transportuoti" – *für Transport ungeeignet*. Visa tai jie nusiuntė Iškeldinimo komisijai ir beliko laukti.

Štai kodėl jie stovėjo lietuje kontoros kieme Žuvų gatvėje. Kasryt aštuntą valandą būdavo pranešama, kas nutarta dėl paskutiniųjų prašymų atidėti iškeldinimą.

Paskui Vera prisimins, kaip daugiagalvė minia įkvėpė iš įtampos, ir tas kvėptelėjimas nuvilnijo per minią tarsi banga, kai kiemo gale atsidarė durys ir išėjo komisijos sekretorius, žemaūgis vyras, atsiraitojęs marškinių rankoves; jo petnešos laisvai kabojo palei šonus. Jis ėmė vartyti popierius. Stovėdama šalia Hanos, Vera girdėjo, kaip ant brezento, ištempto šalia namo galo, kapsi lašai, o šalia šio reto kapsėjimo dusliai, galingai šniokštė lietus, supantis juos tarsi nematoma siena.

Sekretorius ėmė skaityti pavardes netikėtai garsiai, beveik skardžiai: pirma tų, kuriems iškeldinimas atidėtas, paskui tų, kurių prašymai buvo atmesti.

Iš pradžių tarp susirinkusiųjų vis dar vyravo visiška tyla. Nors pavardės buvo perskaitytos abėcėlės tvarka, atrodė, jog kai kurie vis dar vylėsi, kad gal jų pavardė per klaidą buvo nepaminėta arba liko sąrašo gale. Tačiau netrukus minioje ėmė skleistis nežymus nerimas. Kažkas ėmė šaižiai verkti, kažkas ėmė šaukti pavardę to, kuriam ką tik buvo atsakyta. Prieš tai tik nežymiai priekin judėjusi minia staiga siūbtelėjo pirmyn, visi kaip vienas metėsi link durų (pro kurias sekretorius buvo spėjęs įsmukti vidun), ir policininkai, budėję visą tą laiką, grandine sustojo priešais duris.

Policininkai jau buvo susidūrę su tuo kelis kartus. Tačiau ne Hana. Mergina buvo nepaguodžiama. Visi, dėl kurių rašė prašymus, taip pat ir motina, gavo neigiamus atsakymus.

Getas ruošėsi išvykti. Ant šaligatvių ir gatvių kampuose nuo Jojnės Pilšerio aikštės iki Lagevnikų gatvės ir joje stovėjo Vokietijos ir Čekijos žydai, siūlyda-

mi savo baldus ir rakandus. Atvykėliai iš Prahos, Liuksemburgo ir Vienos ką tik buvo sumokėję naujais reichsmarkių banknotais už viso to bagažo atgabenimą į getą, o dabar visi šie daiktai tapo našta, verta ne ką daugiau nei brangių žieminių paltų, kuriuos dabar siūlė praeiviams, pamušalas.

Nė vienam iš besiderančiųjų pinigai nerūpėjo. Pardavėjai viską keitė į maistą; visi vietiniai žydai, atėję išsimainyti prekių, su savimi atsinešė svarstykles arba svertuvus „bezmėnus", kuriais atidžiai atsverdavo tiek miltų, cukraus ar ruginių dribsnių, kiek galėjo sau leisti atiduoti mainais už šiltą žieminį paltą ar už porą dar nenunešiotų batų.

Toje grūstyje Vera išgirdo, kad kažkas šaukia ją vardu.

Kiek tolėliau gatvėje stovėjo ir jai įnirtingai mojavo vyras. Vera atpažino jį būtent iš laikysenos.

Jo pavardė buvo Šmydas, Hansas Šmydas. *Aus Hamburg**.

Pirmosiomis savaitėmis po atvežimo į getą jis ir keli kiti žydai iš Kelno ir Frankfurto eidavo į senąją mokyklą Franco gatvėje pabendrauti su ten apgyvendintais žydais iš Čekijos.

Jie sakydavo, kad eina apsikeisti naujienomis, tomis amžinomis geto *was Neues***, arba ieškoti naudingų kontaktų nuolatinėse maisto paieškose. Bet daugiausia dėmesio skirdavo ypač moterims, o Šmydas dėl kažkokių priežasčių iškart įsižiūrėjo Verą.

Ne todėl, kad ponas Šmydas būtų neišvaizdus. Tas pats Dievas, kuris gimstančiam Šmydui pusiau išsuko iš sąnario petį, suteikė jo pailgam, siauram veidui aristokratiškumo: siauros šnervės, burnos kampučiai griežtai nusvirę. Net tais retais kartais, kai jis mėgindavo nusišypsoti, burnos kampučiai vis tiek nusvirdavo, todėl atrodydavo, kad vyras į viską žiūri su šiokiu tokiu pasibjaurėjimu ir nepritarimu. Tačiau jo balsas buvo aristokratiškos minos priešingybė. Šmydas kalbėdavo nesustodamas ir užsispyręs. Jis papasakojo, kad jam jau visai nedaug trūko iki elektrotechnikos specialisto diplomo, tačiau įsigaliojo naujieji rasiniai įstatymai. Po dvejų metų visa šeima buvo deportuota į Lodzę, bet, anot jo, vis dar neprarado visų senųjų ryšių. Jo tėvas, Hamburge turėjęs

* vok. iš Hamburgo – *Vert. past.*

** vok. kas naujo – *Vert. past.*

ekspeditorių firmą, teikdavo paslaugas daugeliui turtingų Licmanštato tekstilės fabrikantų. Dabar jis gyveno pas vieną iš šių buvusių klientų, tokį poną Kleščevskį, kuris suteikė jam garbę duodamas atskirą kambarį šeimos bute Beržų gatvėje.

Šmydas sakydavo (beveik tarsi norėdamas pasigirti), kad jam gete nepaprastai gerai sekasi.

Dabar jis vis dėlto čia, grūstyje vidury gatvės, o kostiumas, kurį vilkėjo, kai kartą ją mergino, dabar kabojo jam už nugaros ant kaldintos tvoros. Šmydas nepasirūpino nukirpti netgi nekenčiamų geltonų Dovydo žvaigždžių nuo krūtinės ir nugaros.

„Tai išvykstate, pone Šmydai", – tarė ji.

Tai buvo labiau teiginys nei klausimas. Ji nežinojo, ką daugiau pasakyti.

Tačiau vyras nesiklausė. Palietęs jos ranką pasilenkė ir sušnabždėjo, kad turįs jai kai ką parodyti, kai ką svarbaus. Ji turinti paskirti jam penkiolika, daugiausia dvidešimt minučių.

Mergina apsidairė ir pamėgino paaiškinti, kad turi būti namuose, kad jos motina serga ir negali būti ilgesnį laiką viena.

Bet Šmydas buvo atkaklus. Jo akys atrodė pavandenijusios, keistos, lyg vyras vengtų akių kontakto. „Nežinau, kam daugiau drįsčiau papasakoti", – pasakė jis su tokia nepatenkinta išraiška sustingusiame veide, kad tas labiau nei bet kada tapo panašus į kietą, kaulėtą kaukę.

Po minutės Šmydas nusivedė ją pro arkinius kiemo vartus, pakankamai plačius, kad galėtų prasilenkti du automobiliai. Kieme ji atkreipė dėmesį į labai paprastą karutį, atremtą į sieną. Medinis ratas buvo kaustytas geležimi, o ilgos rankenos padarytos iš atsišerpetojusių, nedažytų pagalių. Kai praėjus nemažam laiko tarpui ji ieškos būtent šio adreso, dairysis būtent šių arkinių vartų ir – karučio kieme.

Savaime suprantama, *tada* nieko šito nebus likę, o vartai atrodys gerokai siauresni.

Tai vis dėl alkio. Vos nukreipi nuo ko nors žvilgsnį, tai iškart dingsta iš atminties, lieka tik alinantis maisto poreikis. (Ar Šmydas duos maisto? Gal duo-

nos, gal ko nors, kas atliko, ko jis negali išsivežti?) Vėliau ji prisimins, kad juodu užlipo kelis aukštus, vis sutikdami besileidžiančius žmones. Ketvirtame aukšte praėjo pro keturis vyrus, kurie buvo užgriozdinę praėjimą plačia lova. Viską reikėjo parduoti! Tuo pačiu keliu leidosi ir stalai bei kėdės iš viršutinių aukštų.

Jie liko dviese tik paskutiniame aukšte, kur erdvė susiaurėjo, o lubos buvo tokios žemos, kad beveik negalėjai stovėti išsitiesęs. Hansas Šmydas išsitraukė raktą ir atrakino duris su blizgančiais metaliniais apkaustais.

Prieblandoje matėsi aukštos sijos, kažkur aukštai likęs stogas, nuo kurio kybojo kažkokios virvės ar laivo lynai. Šen bei ten kampuose gulėjo palikti čiužiniai ir apklotai, iš po kurių kyšojo keisti rakandai. Šmydas iškart nuėjo prie galinės sienos, atsiklaupė prie paprasto židinio ir ėmė peiliu klibinti kelias apjuodusias plytas. Už krintančio žvyro ir plytų gabaliukų pasimatė stačiakampė ertmė, o joje – vos įžvelgiamas per sukilusias dulkes – paprastas rankų darbo radijo imtuvas.

„Aš pats padariau, – pasakė jis išdidžiai, prikimęs nuo dulkių. – Iš senų detalių, kurių man parūpino Kleščevskis. *Čia*, – tarė jis ir pasilenkęs parodė, – čia yra kristalinis detektorius, o čia kvarcinis rezonatorius. *O čia*, – jis pakėlė purviną sąsiuvinį, nubraukė nuo jo dulkes ir parodė tankiai prirašytus lapus, – čia yra visų naujienų, kurias man pavyko užfiksuoti paskutinį pusmetį, užrašai."

Viskas buvo *užkoduota*, todėl net jeigu kas nors būtų radęs, vis tiek nebūtų galėjęs susieti su Šmydu.

„Duosiu tau kodą, kad pati galėtum perskaityti viską, kas nutiko nuo mūsų atvykimo į getą dienos."

Vera instinktyviai atsitraukė per kelis žingsnius. Ji sukluso, – ar kas neateina jiems iš paskos, bet girdėjosi tik šniokščiantis, į stogą barbenantis lietus ir energingas Šmydo balsas. Vyras toliau pasakojo, kaip vakarais paslapčia užtykindavo į palėpę, kartais vienas, kartais su Kleščevskiu. Dažniausiai jie klausydavosi vokiečių siųstuvų Lodzėje ir Pozene*, taip pat nelegalios lenkų radijo stoties „Świat". Pastarosios klausydavosi Kleščevskis, o Šmydas sėdėdavo šalia ir rašydavo.

* Poznanė (vok. Posen, lenk. Poznań) – *Vert. past.*

Jis rodė puslapį po puslapio, prirašytus jo paties sugalvotu slaptu šifru:

„Vokiečių puolimas žiemą patyrė fiasko, Stalingrado apgultis – tai alinimo karas, kurį gali laimėti tik rusų liaudies armija. Jų patriotai jau pasistūmėjo į priekį Kaukaze. Anksčiau ar vėliau pergalinga rusų armija pereis Veickselį* ir neliks jokių getų. Tai tik laiko klausimas."

Šmydas pažvelgė į Verą veriančiu žvilgsniu, nuo kurio jai pasidarė negera. „Visame gete yra *ausų*", – pasakė jis.

Ji net nepastebėjo, kad vyras jau laiko ją už dešinės rankos ir įdėjo į delną palėpės raktą.

„Tau nieko nereikia bijoti, – pasakė jis. – Tik išsaugok jį dėl manęs. Man bus gana ir to, kad žinosiu atidavęs į saugias rankas."

Vyro balsas buvo stebėtinai ramus ir tvirtas.

„Dabar eik, – liepė jis, o kai Vera nepajudėjo, pridūrė: – Aš liksiu čia tol, kol būsiu tikras, kad išėjai."

Moteris sugniaužė raktą ir nuėjo link durų. Atsigręžusi paskutinį kartą pamatė, kad Šmydas jau sudėjo plytas į vietą ir nušlavė pėdsakus.

Paskui Vera matė jį išvykstantį iš geto.

Ji stovėjo su kitais smalsuoliais, susirinkusiais prie policijos atitvaro, ir žiūrėjo, kaip deportuojamieji išeina iš surinkimo punkto Triodlergasės gatvelėje prie Centrinio kalėjimo ir žingsniuoja dulkančiu keliu link Radogoščiaus aikštės. Buvo kaitri gegužės diena. Kolonos gale ėjo ir Hana Skoržapkova su tėvais. Vadinasi, ji galiausiai nutarė palikti getą su šeima.

Šmydas ėjo vienas; jo mina kaip visada buvo aristokratiška. Vyras nešėsi lagaminą, ant peties buvo užsimetęs gumbuotą ryšulį, kuriame, Veros spėjimu, galėjo būti namų apyvokos daiktai, suvynioti į rankšluosčius ir patalynę. Juodviejų žvilgsniai susitiko, bet Šmydas apsimetė nematąs, nors vis dėlto nenusisuko.

* Vysla (vok. Weichsel) – *Vert. past.*

Kas naktį į getą įvažiuodavo sunkūs kariniai sunkvežimiai, lydimi konvojaus. Gyvenantieji šalia geto tranzitinių gatvių pasakodavo, kad žibintų šviesos tokios ryškios, jog skverbiasi kiaurai per užtamsintus langus, o nuo burzgiančių variklių dreba sienos. Kaskart atvykdavo bent dešimt sunkvežimių. Kiekviename būdavo daugiau kaip po šimtą maišų po dvidešimt kilogramų; jie būdavo pilni suplėšytų, kruvinų drabužių.

Rytais teritorija aplink Marijos bažnyčią būdavo atitverta. Nuo įėjimo iki Marijos statulos prie laiptų į Zgežo gatvę atvirai gulėdavo čiužiniai ir maišai, pilni paklodžių ir apklotų.

Dabar į darbą būdavo priimama tiesiog prie Balutų aikštės.

Apie penkiasdešimt padienių darbininkų kraudavo maišus į karučius ir suveždavo į tuščią bažnyčią. Iš pradžių krovė prie altoriaus, paskui tarpueilius tarp suolų užpildė apklotais ir čiužiniais. Netrukus jie sukrovė tokią didelę maišų piramidę, kad ji užstojo šviesą, krintančią per gražius vitražus virš altoriaus; dingo aidas, ir apleistoje bažnyčioje įsiviešpatavo tamsa.

Maždaug tuo pat metu į getą buvo pradėti gabenti žydai iš Bžezinų ir Pabianicių. Jie taip pat atvykdavo naktimis nedideliais vagonais, kurių durys ir langai būdavo užplombuoti.

Pirmu reisu atvežė tūkstančius žmonių. Tik moterų. Kažkuriame kelionės etape jos buvo atskirtos nuo vyrų ir vaikų. Moterų pasakojimai buvo painūs ir nerišlūs. Kai kurios pasakojo, kad vokiečiai suvarė į krūvą šimtus žmonių ir privertė bėgti link stoties, o paskui be jokio gailesčio iššaudė suklupusius arba atsilikusius.

Tuos, kurie išgyveno, vokiečiai mušdami suvarė į laukiančius traukinius. Kitos, atrodė, net nesusigaudė važiavusios vagone, ir juo labiau, kur buvo vežamos.

Aklasis daktaras Mileris nusiuntė gydytojų į „Kino Marysin", kur moterys laikinai buvo apgyvendintos. Tai buvo tos pačios (dabar jau tuščios) sandėliavimo patalpos, vos prieš kelias savaites panaudotos išvežant Kelno ir Frankfurto bendruomenes.

Buvo kalbama, kad Pirmininkas nuvyks pakalbėti su moterimis. Bet jis atsisakė. Galbūt nedrįso. Rozenblatui įsakyta atitverti teritoriją ir pasirūpinti, kad moterys laikytųsi barakuose.

Tačiau viskas veltui. Kai kurios jau buvo spėjusios prasigauti pro atitvarus ir netrukus atsidūrė Balutų aikštės kvartale. Ten jos puldinėjo nuo vieno praeivio prie kito, reikalaudamos pasakyti, ar kas nors matė jų vaikus ir vyrus.

Lodzės geto žydai klausėsi jų pasakojimų su augančiu siaubu.

Bžezinose taip pat buvęs getas. Tačiau atviras – žmonės galėję ateiti ir išeiti kada panorėję, niekas į juos nešaudydavo. Buvę ir darbo. Beveik visi geto žydai dirbę toje pačioje vokiečių įmonėje „Günther & Schwartz", todėl manę, kad yra saugūs. Staiga atėjo evakuacijos įsakymas. SS būriai atitvėrė kvartalą po kvartalo. Kiekvienam buvo leista pasiimti vienuolika kilogramų mantos. Bet kai pasiruošę išsirikiavo, pasiėmę vos po kelis daiktus, atvyko esesininkai juodais paltais ir ėmė žmones rūšiuoti. Jauni ir sveiki vyrai ir moterys buvo atrinkti į „A" grupę. Kiti – vaikai, seni ir ligoniai – buvo suvaryti į „B" grupę. Šitaip buvo išskirta daug šeimų. „B" grupė turėjo pasitraukti šonan, o „A" grupei įsakyta bėgti link stoties. Dar nespėjus nubėgti į vietą pasigirdo šūviai – vokiečiai iššaudė visus likusius.

Kiti pasakojo daugiau:

Dobrovos kaime už trijų kilometrų nuo Pabianicių fabrike įkurta stovykla. Fabrikas buvo nenaudojamas nuo praėjusio šimtmečio. Prie jo buvo suvežti kalnai naudotų čiužinių, batų ir drabužių. Kai kurie iš jaunųjų žydų, patekusių į „A" grupę, pirma buvo nuvežti ten, kad viską surūšiuotų. Jie paliudijo,

kad tarp paltų, batų ir apatinių drabužių rado darbo knygelių su žydiškomis pavardėmis; visi dokumentai buvo pažymėti apvaliu Centrinio geto įmonių biuro antspaudu ir valdžios spaudu „**AUSGESIEDELT**“ ant nuotraukos bei parašo. Jie netgi rado piniginių su geto valiuta monetomis ir penkių bei dešimties markių banknotais.

Pasibaisėję klausytojai viso šito paneigti negalėjo. Darbo knygelės negalėjo būti išduotos kur nors kitur nei gete, o valiuta buvo naudojama tik čia, jos apskritai buvo neįmanoma gauti kitur.

Pirmadienį, gegužės 4 d., 7 val., iš Radogoščiaus soties išvyko pirmas traukinys su Vakarų Europos žydais. Buvo priverstos išvykti šeimos iš Hamburgo, Frankfurto, Prahos ir Berlyno, per didelius vargus atvykusios į getą vos prieš pusmetį.

Bendruomenės buvo iškraustomos beveik tokia pat tvarka, kaip ir atvyko: pirma išvežė žydus iš bendruomenių „Berlynas II“ ir „Viena II“, „Diuseldorfas“, „Berlynas IV“ ir „Hamburgas“. Vėliau: „Viena IV“, „Praha I“, „Praha III“, „Kelnas II“, „Berlynas III“, „Praha V“, „Viena V“, „Praha II“, „Praha IV“, „Viena I“.

Gavusieji deportavimo įsakymą turėjo prisistatyti į surinkimo punktą Triodlergasės gatvelėje. Ten iš jų buvo atimtos duonos ir kitų produktų kortelės, visi buvo užregistruoti tokiu pat transportavimo numeriu, koks buvo nurodytas Iškeldinimo komisijos sąraše. Paskui žmonės naktį praleisdavo arba kuriame nors iš neseniai pastatytų barakų Triodlergasės gatvelėje, arba Centriniame kalėjime. Ketvirtą ryto atvyko geto Viešosios tvarkos policijos komanda ir visiems įsakė išsirikiuoti žygiui – eilėmis po penkis; kolonos pradžioje ir pabaigoje atsistojo po policininką ir dar po vieną kas dešimt metrų palei koloną.

Jie buvo priversti eiti Marysino gatve iki pat Radogoščiaus stoties.

Šeštą ryto, likus valandai iki traukinio išvykimo, vėl buvo įsakyta išsirikiuoti, šįkart per du metrus nuo traukinio. Likus pusvalandžiui iki traukinio

išvykimo privažiavo du gestapo automobiliai; iš jų išlipę du karininkai ėjo palei traukinį, lydimi vokiečių policininkų iš geto sargybos, ir visiems įsakė padėti bagažą ant žemės. Tik po to plombuotos durys buvo atidarytos ir keleiviai sulaipinti į traukinį, kuriame šįkart buvo tik trečios klasės vagonai.

Paliktas bagažas nuvežtas į Iškeldinimo komisijos patalpas Žuvies gatvėje, kur du galiniai kambariai į kiemo pusę jau buvo prikrauti lagaminų ir čiužinių. Lygiai aštuntą, t. y. po dviejų valandų, tas pats traukinys su tais pačiais vagonais grįžo tuščias ir ėmė laukti kito krovinio.

Iš pradžių matyti tik akis rėžianti prožektoriaus šviesa lauke. Ji kyla ir leidžiasi statmenai, lyg nematoma ranka lėtai kilnotų degantį žibintą. Žibintas išsipučia iki šviesos rutulio, kuris staiga suskyla ir tą pat akimirką pasigirsta sunkus visu pajėgumu dirbančio lokomotyvo puškavimas ir dūksavimas. Paskui lokomotyvas įsiveržia į stoties teritoriją cypindamas metalą į metalą. Traukinyje visada būna keturi ar penki ginkluoti sargybiniai ir dar tiek pat atbėga žema rampa arba įšoka į traukinį, sugriebę už įlaipinimo turėklo arba durų rankenos. Pačiame priekyje stovi sargybai komanduojantys karininkai ir šiurkščiai, šaižiai rėkauja; darbininkų būrys, stovėjęs ir laukęs už pašiūrių ir vežimų daržinės, lėtai, lyg nenoriai artinasi prie vagonų, kurie bus iškraunami iš abiejų pusių.

Pagal popierius jie dabar yra *už* geto ribų. Dėl to Adamas Žepinas būtų šiek tiek džiaugęsis, jei ne aplinkybė, kad čia *už geto* atrodė visiškai taip pat kaip *gete*. Tie patys nuobodžiaujantys vokiečių sargybiniai blizgančiais plieniniais šalmais ir pilkais ilgais uniforminiais paltais; kareiviai vaikštinėjo pirmyn ir atgal ištisai rūkydami, persimesdami viena kita nereikšminga fraze, nuobodžiaudami stebėjo darbininkus, kurie ilgais pagaliais su kabliu gale atidarinėjo krovininius vagonus.

Anapus apšviestos stoties teritorijos buvo tik tamsa. Ir plyna žemė. Dar purvas. Ir garantuotas šūvis į nugarą, kai snaiperiai sargybos bokšte suspės paskui naršantį prožektoriaus spindulį. Taip, Radogoščius yra už geto ribų, bet iš čia niekam nėra pavykę pabėgti, niekas net nebandė. Tad ne taip paprasta apibrėžti geto ribas.

Gerokai įdomiau buvo tai, kad su krovininiais traukiniais atvažiuodavo vienas kitas geležinkelio darbininkas lenkas. Pasitaikydavo, kad jie ką nors šūkteldavo darbininkams žydams: tai pagrasindavo, tai įžeisdavo, tai padrą-

sindavo. Vienas iš lenkų kreipėsi į jį net vardu: „Psss, Adamai, Aaadamai, ateik čia!..“

Vyras ištiesė iš vagono ranką ir greitai palietė Adamą, o šmėkštelėjusi šypsena dingo prietemoje ir chaose, kai darbininkai pradėjo iškrauti krovinį. Lenkai tik atidarydavo duris arba nuimdavo nuo jų plombas. Sunkųjį darbą – iškrauti – atlikdavo žydai. Jų vieninteliai įrankiai buvo kastuvai ir paprasti, platūs vežimai. Du vyrai įšokdavo į vagoną, du – į vežimą, pasiruošę priimti krovinį, ir taip vieną po kito iškraudavo maišus su miltais. Daržoves – baltagūžius ir raudongūžius kopūstus, morkas ir bulves – dažniausiai išversdavo tiesiai į vežimus. Jei reikėdavo skubėti, lenkai tiesiog atkeldavo vagono šoną ir krovinys išbyrėdavo lauk, blogiausiu atveju tiesiai ant žemės. Jei labai nepasisekdavo, kaip tik tuo metu iš mažos sargybinio būdelės šalia krovinių rampos išlįsdavo *der Abteilungsführer* Zonenfarbas, užuot valgęs atsineštą maistą ir klausęsis radijo. Didrikas Zonenfarbas buvo stambus vokietis, kurio didžiausias malonumas – pamėgdžioti stebimus žydus. Jei kas nors pravažiuodavo su karučiu, Zonenfarbas tuoj pat nusekdavo iš paskos ištiesęs rankas, lyg irgi laikytų karučio rankenas, linguodamas į visas puses liulančiu didžiuliu kūnu ir šaukdamas bei ragindamas kitus sargybinius taip pat šaukti: „*Ich bin ein Karrenführer, ich bin ein Karrenführer!*“*

Kiti sargybiniai juokdavosi taip, kad vos nustovėdavo ant kojų. Lyg to negana, prisijungdavo Zonenfarbo padlaižys Hencė ir šautuvo buože daužydavo susirinkusius žydus, versdamas juos taip pat juoktis. Hencė buvo žemesnio rango. Jam buvo svarbu, kad ir žydai, ir arijai darytų būtent tai, ko iš jų tikisi Zonenfarbas.

Bet visų palengvėjimui, tokioms juoko orgijoms dažniausiai nelikdavo laiko, nes reikėdavo „išversti“ dar vieną vagoną.

Kartais, pakėlus vagono šoną, iškrisdavo ir kitokių dalykų: tuščių lagaminų, kelionmaišių ir portfelių. Ir batų – šimtai batų – moteriškų, vyriškų, vaikiškų sandalų, dauguma be padų arba viršutinės dalies. Sklido gandai, kad kai kuriuose batuose arba po lagaminų pamušalu rasta auksinių dirbinių, todėl

* vok. Aš esu karučio viršininkas! – *Vert. past.*

vokiečių sargybiniai iškart sukrusdavo, kai tik pamatydavo tokį krovinį. Adamas stovėdavo šalia ir žiūrėdavo, kaip keli iš jo draugų karštligiškai rausdavosi tarp kruvinų daiktų. Bet ilgai tai nesitęsdavo. „*Schluss! Schluss!* – surikdavo Hencė. – *Aufhören damit!*"* Kai vežimas būdavo pilnas, du vyrai, buvę vagone, nušokdavo ant žemės ir „įsikinkydavo" vežimo priekyje, o buvę ant žemės stumdavo iš galo.

Vežimus nutempdavo prie vieno iš daugelio medinių sandėlių, pastatytų aplink krovinių rūšiavimo stotį. Iš čia kroviniai iškeliaudavo tiesiai į didelį daržovių sandėlį prie Balutų aikštės. Radogoščiuje būta ir mėsos sandėlio, kuriame, kol bus „sutvarkytos", buvo laikomos skerdyklos atliekos. Aukštame sandėlyje ir vasarą, ir žiemą tvyrojo baisus šleikštulį keliantis dvokas. Ilgose, blizgančiose voniose pastato gale buvo rūšiuojami „antriniai" mėsos produktai, žalios arklienos gabalai su melsvomis kraujagyslėmis, po kuriomis mėsgaliai jau būdavo papilkėję ir pradėję vandenyti. „Antrinius" produktus išveždavo specialiu transportu ir sumaldavo į dešras. Pravažiuojant vežimams kaskart užuosdavai sodrų, šlykštų žalios dešrų masės dvoką; toks pat rūgštus, sudvokęs oras sklisdavo ir pro sandėlio duris.

Už bandymą išsinešti ką nors iš vagonų ar sandėlio grėsė griežčiausia bausmė. Iš pradžių policininkai apžiūrėdavo, kad vyrai neįsineštų neleidžiamų dalykų į stotį, paskui patikrindavo pamainos pabaigoje. Tačiau jokios policininkų pajėgos negalėjo sutrukdyti krovikams praeinant pačiupti iš vagono iškritusią bulvę ar sėtinį ir paskubomis sugriaužti. Tai buvo vadinama „nugriebti putas". Visi taip darė. Pirma tie, kurie dirbo ant krovinių platformos. Paskui tie, kurie tvarkė krovinius stoties sandėlyje. Toliau tie, kurie veždavo maistą į getą ir iškraudavo centriniame sandėlyje. Paskui – vežikai, gabenantys maisto produktus iš sandėlių į paskirstymo punktus. Tada – atsakingieji už paskirstymą; jie mielai atsidėdavo šiek tiek sau arba tiems, kurių apsauga naudojosi. Kai pirkėjai, išstovėję eilėje tris ar keturias valandas, pasiekdavo prekystalį ir ištiesdavo kuponą, galėdavo būti taip, kad trokštamos *Rote Rüben*** normos jau neliko.

---

* vok. Gana! Liaukitės! – *Vert. past*

** vok. burokėliai – *Vert. past.*

„*Aus*, – nuskambėdavo kaip visada šiurkštus, priešiškas balsas, – *kein Zucker mehr, kein Brot heute. Aus.*“*

Adamas Žepinas buvo nekvailas ir suprato, kad dėdės Laibo jam išrūpintas darbas yra privilegijuotas, nepaisant naktinių pamainų ir sunkaus fizinio darbo. Kol vyko deportacijos, per pamainą turėdavo iškrauti tris ar keturis pilnus traukinius. Į geto manufaktūras grįždavo ne tik dėvėti drabužiai ir batai; traukiniais atkeliaudavo žaliavos lentpjūvėms ir metalo gaminių fabrikams. O brigadininkams nebuvo jokio skirtumo, koks krovinys – žmonės, seni skudurai, metalo laužas ar anglies briketai. Tai būdavo tiesiog krovinys, kurį reikia iškrauti.

O dar *dvi sriubos porcijos*. Visi, dirbantys naktinėje pamainoje, gaudavo papildomą porciją sriubos. Vieną naktį, suvalgęs antrą porciją, kai jo darbo brigada ką tik buvo pradėjusi krauti iš vagono metalo laužą, Adamas vėl išgirdo tą balsą: „Adamai, bjaurybe, ar tu manęs nepažįsti?!“

Tarp dviejų vagonų stovėjo Pavelas Belka. Jie gyveno tame pačiame kieme Gniezno gatvėje: Žepinų šeima dvidešimt šeštame name, o Belkų šeima – dvidešimt ketvirtame. Pavelas Belka buvo vienas iš niekšelių, slankiodavusių aplink, spardydavusių vaikus ir pravardžiuodavusių juos *žydašikniais*. Bet dabar jis elgėsi taip, lyg be galo džiaugtųsi vėl matydamas Adamą, ir apsižliumbė. „Adamai, bjaurybe, kaip tu čia gyveni?..“

Adamas, sutrikęs dėl tokio susitikimo, negalėjo nė prasižioti; jis tik skubiai dirstelėjo per petį, ar netoliese nestovi koks vokiečių sargybinis.

Vos prieš savaitę Adamas matė, kaip vokiečių žandarai skuodė palei traukinį. Priežastis: per dešimtį metrų vienas nuo kito buvo sustoję lenkas ir žydas. Kalbėjosi jie ar ne, Adamas negalėjo pasakyti. Bet vienas iš policininkų šautuvo buože trenkė žydui, Merekui Tryteriui, per galvą; kitoje pamainoje Mereko jau nebuvo, niekas nedrįso teirautis, kur jis.

Matydamas, kad Adamas sutrikęs, Belka čiupo jį už pečių ir įtraukė tarp vagonų. Vėliau jie dažnai taip stovės, prisispaudę vienas prie kito kaip dvi monetos. Pavelas vis kartojo: „Kaip jūs ten gyvenate iš tikrųjų? Mes girdime

* vok. Lauk. Šiandien nebėra nei cukraus, nei duonos. – *Vert. past.*

kraupių gandų, kad jūs nuo sienų šūdą laižote, nes neturite ko valgyti. Adamai, ar tiesa, kad valgote savo pačių šūdą, ar tiesa?“ Pavelas stovėjo plačiai išsižergęs ant sankabos tarp dviejų vagonų ir siūbavo.

Adamas nežinojo, ką atsakyti. Jautėsi taip, lyg jie vis dar būtų tame pačiame kieme ir Pavelas Belka erzina jį. „Nagi, pajudėk, nutukęs žydašikni!“

Belka lingavo sukiodamas klubus. Staiga sąstatas pajudėjo ir Adamas instinktyviai metėsi atgal į peroną, kaip tik laiku, kad dar spėtų užsimesti diržus, paduodamus nuo vežimo su metalu; *die Feldgrauen*, kurie buvo užsiėmę kažkuo sąstato priekyje, nepastebėjo, kad Adamas buvo dingęs.

Užsimetęs diržus jis ėmė traukti.

Du traukė, du stūmė iš galo.

Vėl nuaidėjo šaižus švilpukas. Sąstatas sulingavo dar kartą ir traukinys lėtai, beveik neskubėdamas, išriedėjo ta pačia kryptimi, iš kur buvo atvykęs.

Kol dar nebuvo apsipratę su Lidos priepuoliais, Adamo motina Juzefina pastatydavo šalia dukters lovos kibirą su vandeniu, o galvūgalyje pakabindavo veidrodį. Atrodydavo, kad Lidą tai ramindavo. Ji ištisas valandas gulėdavo lovoje, delnais pleškendama vandenį arba piešdama ant šerkšnoto lango stiklo.

Adamas įprato kasvakar, prieš išeidamas į darbą, daryti tą patį: pastatydavo prie lovos dubenį su vandeniu ir veidrodį tikėdamasis, kad to pakaks. Tačiau Lida pergudraudavo juos visus. Kol Adamas ir Šaja miegodavo, ji gulėdavo rami, bet vos tik butas ištuštėdavo, vėl užeidavo priepuoliai.

Vieną rytą grįžęs iš Radogoščiaus, Adamas išgirdo šaižų Lidos riksmą dar gerokai iki posūkio į Gniezno gatvę, ir nors buvo taip išsekęs po naktinės pamainos, kad vos paėjo, jis laiptais bėgte užbėgo. Lida gulėjo antro aukšto laiptinėje užsiplėšusi naktinius marškinius virš pilvo, ištinusio nuo bado, vis dar išskėtusi rankas ir kojas, lyg manytų bėganti, o virš jos palinkusi stovėjo durininko žmona, ponia Herškovič. Ji ryžtingai darbavosi anglių semtuvėliu, plačiai užsimodama, lyg turėtų išmušti gabalą kietos mėsos. Aplinkui jas stovėjo visi kaimynai (taip pat ir ponia Vaisberg bei abu jos sūnūs Jakubas ir

Chaimas, ponia Pinčevska ir jos dukra Marija). Visi stebėjo, kas vyksta, bet nė vienas net neketino įsikišti, kol Adamas vargais negalais užsiropštė laiptais. Tada visi susigėdę pasitraukė, taip pat ir ponia Herškovič (ji numetė semtuvėlį, lyg rankena būtų ėmusi deginti delnus). Ji nekliudė Adamui apkabinti seserį ir lėtai, atsargiai padėti jos susikūlusiam ir sudaužytam kūnui grįžti į butą.

Pirmomis savaitėmis Lidai grįžus iš poilsio namų, kur ją buvo įtaisęs Laibas, visiems atrodė, kad jos sveikata pasitaisė. Dingo vandeningos žaizdos ant rankų ir kojų, porcelianinė oda atgavo buvusį švytėjimą. Svarbiausia, ji tvirčiau laikėsi ant kojų. Anksčiau ji vaikščiodavo taip, lyg grindys tuoj sulūš po kojomis, o dabar bėgiojo tvirtai, pasišokinėdama. Ji linkteldavo ir padariusi reveransą garsiai, šaižiai ištardavo: „*Einen schönen guten Tag, meine Herren*“*, arba (jidiš kalba): „*S´iz gut – dos veis ich shoin.*“

Anksčiau, užėjus priepuoliui, pakakdavo atsigulti ant arba virš jos ir sesuo nurimdavo. Jis galėdavo gulėti taip valandų valandas, tai šnabždėdamas, tai dainuodamas jai į ausį. Dabar niekas nebepadėdavo. Sesuo ištrūkdavo iš jo glėbio su anksčiau nepastebėta jėga ir priepuolis tęsdavosi. Adamas mėgino vežioti ją vežimėliu po kiemą. Trumpam padėdavo. To laiko jam užtekdavo bent jau nuprausti ją, pavalgydinti ir paguldyti į lovą. Dėl viso pikto pririšdavo jos rankas prie lovos galvūgalio. Kartais ji nesipriešindavo, kartais draskydavosi taip, jog Adamas turėdavo prašyti tėvo pagalbos, kad tas palaikytų, kol Adamas riš virves. Bet ir tada, ir dar ilgai po to jis jausdavo nervingus raumenų trūkčiojimus – ilgus, užsitęsusius spazmus, nuo torso kylančius prieštomis rankomis aukštyn.

Tarsi mosavimas sparnais. Mėšlungiški, užgniaužti judesiai.

Joje kažkas nutrūko.

Kartais sesuo jo nebeatpažindavo. Tai buvo bene skaudžiausia.

Kaip tada, kai atvėrė jam duris ten, Marysine. Jai Adamas buvo tik dar vienas, atėjęs jos nuskriausti.

---

* vok. Laba dienelė, ponai. – *Vert. past.*

Adamas mėgino pakalbėti apie tai su tėvu, bet Šaja nenorėjo. Ypač nenorėjo kalbėti apie brolį Laibą.

„Turime būti dėkingi, – tepasakė jis. – Turime būti dėkingi, kad tu, Adamai, turi darbą, turime būti dėkingi už tai, kad atgavome Lidą. Galėjo baigtis žymiai blogiau."

Adamas dirbo. Ir buvo dėkingas dėdei Laibui už surastą darbą. Dabar jis daugiau niekada niekam nenusikals ir nelaužys Pirmininko įstatymų. Dėl Lidos. Bet vieną rytą jis vėl išgirdo pažįstamą švilptelėjimą tarp krovininių vagonų ir įsmuko į tarpą, kad nepatrauktų sargybinių dėmesio. Pavelas Belka staiga tarė:

– Ar pažįsti Juzefą Feldmaną.

Tai buvo panašiau į teiginį, o ne klausimą.

– Turiu kai ką jam perduoti.

Belka pasirausė kišenėse ir ištraukė *Litzmannstädter Zeitung* – drėgną, lipnų popieriaus gniutulą, išmargintą juodomis raidėmis. Adamas norėjo pasakyti, kad jie apieškomi kiekvieną dieną, ir įeinant, ir išeinant iš geto. Bet Belka, savaime suprantama, visa tai žinojo.

„Daryk, kaip sakau – susikišk į tarpkojį. Jeigu aptiks, pasakysi, kad tu šita šiukšle valeisi užpakalį, ir tai nebus melas!"

Adamas jau ketino nušokti atgal į peroną, bet Pavelas sugriebė jį ir rimtai pažvelgė.

– Ko nori? Cigarečių?

– Tai per daug pavojinga.

– Maisto.

– Pavelai, aš negaliu.

– Vaistų? „Azetynilo", „Vigantolio"?

Tada Adamas sudvejojo. Jis pagalvojo apie Lidą. Gal kelios vitaminų kapsulės grąžintų jai protą ir suvokimą. Jeigu kapsules pasikištų po liežuviu, sargybinis nepastebėtų. Vokietis yra švietęs žydui į burną tik kartą, – kai manėsi rasiąs ten aukso. Tai reiškė, kad žydas jau miręs.

„Pamėgink“, – paragino Belka abejojantį Adamą ir tuo pat metu ištiesė ranką su suglamžytu laikraščiu taip, kad galėjo pastebėti visi sargybiniai palei peroną. Tokioje situacijoje Adamas pasielgė taip, kaip būtų daręs bet kuris kitas: kuo skubiau pasikišo laikraštį po rūbais.

Saulė patekėjo ir per plaštaką kybojo virš horizonto – virpantis, raudonas rutulys virš pilkų, plikų Marysino laukų, retų lūšnų eilių ir žole apaugusių rūsių. Jau buvo gegužė, bet naktimis dar šalta. Įdubose, kur dar nesiekė saulės spinduliai, dryksojo naktinio rūko gijos. Medžiuose ir krūmuose žalumos dar nedaug. Atrodė, kad jie apnešti pilkomis, į cementą panašiomis dulkėmis, nuo kurių, regis, net dangus pilkas.

Bet saulė karšta. Ji kaitino skruostą. Atsigręžęs išvydo, kaip dienos šviesa išryškina – tarsi peiliu apibrėžia – mūro tvorą aplink kapines. Šviesa atsispindėjo nuo priešais esančių gofruotos skardos stogų, žvyro akmenukuose ant kelio, kuriuo jis ėjo, butelio šukėje, įcementuotoje ant mūro sienos aplink *dzialka*, kur už geležinių vartų, užrakintų surūdijusia spyna, matėsi išsišakoję vaiskrūmiai. Jis lėtai pėdino palei kapinių sieną, pro Žaliąjį namą, paskui dar penkis šimtus metrų žemyn šlaitu, kol priėjo Feldmano ūkį. Iš skardinio kamino, pritvirtinto prie pagrindinio pastato sienos, kilo lengvas dūmelis. Iš namo sklido malonus kvapas – kažkas buvo kepama. Adamas pasibeldė, žengė ant apverstos alaus dėžės, kuri atstojo laiptelį, ir atidarė duris.

Viduje buvo tik vienas didelis kambarys, iki lubų prikrautas stalų ir sekreterų su stalčiukais bei skyreliais, pilnais dokumentų ir senų buhalterinių žurnalų; ant visų lentynų ir spintų gulėjo knygos ir reklaminiai lankstinukai, kadaise buvę rėksmingai ryškūs, o dabar išblukę ir sudrėkę. Ant jų dar buvo pristatyta iškamšų: kurtinių ir tetervinų papūstomis uodegomis, ernis, lipantis į ploną medelį, nuleidęs nosį, lyg uostų grobio, pasislėpusio kažkur giliai grindlenčių tarpuose.

Viso to fone priešingybė – nedidukas Juzefas Feldmanas, daugių daugiausia pusantro metro ūgio. Be to, jis vos matėsi iš po storo, kandžių suėsto vil-

nonio palto. Tačiau vyriškio žvilgsnis buvo aštrus ir tvirtas, o balsas – tarsi kybanti kilpa, kai Feldmanas metė „Kas jūs toks?“, Adamui dar beveriant duris.

„Pone Feldmanai?“ – tarė Adamas neužtikrintai, nedrįsdamas paleisti durų rankenos.

Užuot įėjęs vidun, jis atsisegė diržą ir viena ranka prilaikydamas kelnes kita ištraukė kontrabandinį *Litzmannstädter Zeitung* egzempliorių.

Feldmanas, tuo metu stovėjęs prie mažo primuso ir gaminęs maistą, nė sekundės nenuleido akių nuo jo veido. „Žepinas? – tepasakė jis, kai Adamas prisistatė. – Aš pažįstu tik vieną Žepiną – Laibą.“

Nuskambėjo kaip keiksmažodis. Adamui pasidarė gėda, nors niekaip nesuprato, kodėl.

„Laibas mano dėdė“, – tepasakė jis.

Nuo kepamos dešros kvapo Adamui staiga pasidarė silpna. Jis norėjo atsisėsti, bet liko stovėti, nes nežinojo, kur galėtų atsisėsti tarp visų tų šiukšlių. Feldmanas skubiai dirstelėjo į Adamo paduotą laikraštį, perlenkė ir įkišo į tarpelį tarp lentynų archyvavimo spintoje. Žemo kambario gale buvo kažkas panašaus į didelį, purviną langą, bent jau taip atrodė iš pradžių. Paskui įsižiūrėjęs Adamas suprato, kad tai įvairaus dydžio ir formų stiklinės dėžutės ar indai, sustatyti vieni ant kitų, sienelė prie sienelės, todėl buvo panašu į stiklinę lentyną nuo grindų iki pat stogo. Kai kurios dėžutės pilnos žvyro arba smėlio ir sudžiūvusių augalų, kitos tuščios. Jam bespoksant į tą nesuprantamą stiklinę sieną, joje staiga kilo gaisras. Kažkur giliai labirinte tarp stiklinių plokščių, blankiai atspindinčių viena kitą, įsiskverbė plonytis šviesos spindulys; jis plėtėsi ir išsiskleidė kaip deginanti saulė – ryški šviesa staiga apakino akis ir viskas aplink iškart dingo iš regos lauko.

Anapus šiltnamio sienos staiga pakilo saulė.

„Tu greičiausiai išbadėjęs, – tarė Feldmanas ir parodė į kampą, kur gulėjo čiužinys ir sena nutrinta arklio gūnia. – Sėskis...“

Kai Adamas atsisėdo, aušra vėl pasislėpė šešėlyje ir stiklinė siena nebeatrodė tokia įspūdinga – tai buvo tik dumbliais apėję akvariumai, kurių dugnus dengė pilkšvas purvas, o sienelės buvo papilkėjusios nuo pridžiūvusių dulkių.

Vėliau Feldmanas papasakos, kad jaunystėje išvaikščiojo Mozūrijos miškus, nešiodamasis graibštą, specialų floros pavyzdžių dėklą, įvairius stiklinius indus ir talpyklas, pasiryžęs ištyrinėti visas augavietes visoje ežerų sistemoje. Papasakos ir tai, kaip jo domėjimosi laukas išsiplėtė, kai ketvirto dešimtmečio pradžioje ėmė eksperimentuoti su įvairiais oro ir šilumos agregatais, mėgindamas miniatiūriniu pavidalu atkurti kitus gyvus biotopus: Brazilijos atogrąžų miškus, sausas dykvietes, stepes ir prerijas.

„Buvo laikas, kai mane buvo apsėdusi mintis rekonstruoti visus žemės kraštovaizdžius ir dirvas. Bet prasidėjo karas, okupacija, ir, ko gero, galima sakyti, kad atsirado pakankamai kitų reikalų ir darbų."

Feldmanas įdėjo dešrą į lėkštę ir ėmė pjaustyti. Tuo metu Adamo galvoje vyko sudėtingos matematinės operacijos: ar dabar lėkštėje yra penkiasdešimt gramų dešros? Ne, turėtų būti beveik šešiasdešimt. Kiek laiko dešra gali išsilaikyti skrandyje? Dešimt valandų, dvylika?

Priklausys nuo to, kaip lėtai valgys.

Sėdint arčiau ugnies matosi, kad Feldmanas žymiai jaunesnis, nei atrodė iš pradžių. Tamsiame veide slėpėsi šviesesnės odos raukšlės, lyg orų nugairinta oda būtų tik kaukė, užspausta ant veido. *Ano* veido žvilgsnis berniukiškai šviesus, nebaikštus ir paskaičiuojantis. Vėliau Adamas sakys, kad Feldmanas žiūrėdavo į žmones tarsi matuodamas juos prieš laidotuves. Šitaip jis dabar žiūrėjo ir į Adamą.

„Buvo čia vienas toks, anksčiau nešiojęs laikraščius. Ar žinai, kas jam nutiko?" Adamas kramtė dešrą ir nieko nesakė. „Žepinas?" – tarė Feldmanas, lyg ragaudamas pavardę. Adamas kramtė. „Stebiuosi, kad Laibas pasiuntinuku pavertė vieną iš saviškių. Ką esi padaręs, kad jis tave valdo?" Adamas atsisuko ir pasakė: „Atėjo toks Belka ir paprašė. Tai viskas, ką žinau."

Feldmanas žiūrėjo į jį, lyg tikėdamasis, kad pagaliau prabilęs Adamas papasakos daugiau. Bet kai taip neįvyko, vyras nusisuko ir atsiduso taip, kad tas atodūsis, regis, nuėjo per visą kūną. Feldmanas ištraukė iš palto kišenės stebėtinai ilgą ranką ir pagaliu pastumdė malkas krosnyje; ėmė lakioti pakilusios žiežirbos.

Adamas sėdėjo ir kramtė dešrą, kol jos neliko. Kai niekas nepasiūlė daugiau, jis suprato, kad laikas padėkoti ir išeiti. „Užeik manęs aplankyti“, – pasiūlė Feldmanas, bet tokiu balsu ir tonu, lyg Adamas ir laikraštis staiga būtų pasidarę jam visiškai neįdomūs.

Vos išėjęs į stebėtinai ryškią vidurdienio saulę, Adamas išvydo pirmą deportuojamųjų koloną, išeinančią iš surinkimo punkto Malūnininkų gatvėje.

Einantieji buvo gavę naujas, fabrike pagamintas *trepkis*; žygiuodami patogiais batais žmonės sukėlė ant kelio milžinišką dulkių debesį, kuris apgaubė juos kaip blyškus kalkių baltumo šydas, lėtai besileidžiantis pražygiavus uoliai minančioms kojoms. Iš kairės tokiu pat greičiu žingsniavo penki koloną lydintys policininkai. Kartais tai vienas, tai kitas lakoniškai nurodydavo žygiavimo kryptį: „Tiesiai!“ arba „Į dešinę!“ Daugiau nieko nesigirdėjo. Vyrai ėjo pro šalį avėdami naujomis klumpėmis, nešdamiesi lagaminus, maišelius ir čiužinius, prisirištus prie juosmens arba per petį; nė vienas neatsisuko ir net nežvilgtelėjo į jį. Jis taip pat ne. Lyg jie judėtų dviejuose visiškai atskirtuose pasauliuose.

Tačiau dėdės Laibo vardas niekaip nėjo iš galvos, tarsi nenumaldomas danties skausmas. Adamas žino, kad tėvas teisus, – jis turi džiaugtis turimu darbu. Tačiau vis tiek neapleido mintis, kad laisva darbo vieta Radogoščiaus darbo brigadoje staiga atsirado neatsitiktinai. Kodėl Laibas pasiūlė jam dirbti būtent čia? Ir kodėl iš visų kada nors gete pažinotų ar sutiktų žmonių tarp vagonų išdygo būtent Belka? Ar gali būti, kad jam patikėta užduotis, iš pradžių numatyta kažkam kitam? Kas jis toks ir kas jam nutiko?

Kai Adamas Žepinas atsisuko, kolona jau buvo nužygiavusi; ore kybojo tik kalkių baltumo dulkių debesis, tarsi plonas sluoksnis virš saule užlieto horizonto. Saulės diskas iškilo aukščiau. Smėlis, žvyras ir akmenys alsavo karščiu. Adamo Žepino skrandyje buvo dešros. Jis nutarė apie tą reikalą daugiau nebegalvoti.

Viskas prasidėjo kaip žaidimas. Jis pasakė: užsimerk ir įsivaizduok, kad aš esu kas nors kitas. Regina skambiai nusijuokė ir paklausė, nejaugi jis taip *nusižemintų*. Juk jis vis dėlto Pirmininkas. Į jį žiūri visas getas. Bet Rumkovskis užsispyrė. „Užsimerk", – liepė jis. Kai ji pagaliau taip ir padarė, Rumkovskis padėjo delną jai ant kelio ir ėmė lėtai braukti aukštyn vidine šlaunies puse.

Meilė gali būti ir tokia.

Jis žinojo, kad Reginai koktu matyti jo seną, nutukusį kūną, kad jai atgrasus seno žmogaus odos ir plaukų kvapas. Dabar išlaisvino ją nuo tokių minčių ir gavo atlygį – virpančiais pirštais galėjo maigyti jos didėjančią, drėkstančią ir kaistančią lytį.

Kokį vyrą ji įsivaizdavo užsimerkusi?

Pasakojimą apie melą galima parašyti ir šitaip:

Geto gyventojams jis pasakė, kad nesakė to, ką yra pasakęs, ir kad nenutiko tai, kas nutiko. Tie, kurie jo klausėsi, patikėjo – juk, nepaisant visko, jis vis dėlto geto Pirmininkas, o be jo beveik nėra ko daugiau klausytis ir kuo tikėti.

Išprotėjusioms moterims iš Pabianicių ir Palenkės Bialos jis pasakė gavęs patikinimą „iš pačios aukščiausios instancijos", kad jų vyrams viskas gerai, ir kad jis pasirūpinsiąs, jog jų vaikai tuoj pat būtų parvežti į Lodzę.

Broliui Juzefui, kurį nuo pat deportacijų pradžios kankino baimė, pasakė turįs visišką *reichštathalterio** pasitikėjimą, tad išrinktųjų žydų niekada neištiks jokia nelaimė.

Chaimas Didysis gyveno mele tarsi imperatorius rūmuose. Kiekviename tarpduryje laukė patarnautojai ir atsiklaupę klausdavo, ar gali padaryti dėl jo

---

* Reicho vyriausybės vietininkas, atstovas – *Vert. past.*

dar ką nors. Kas nutinka melui, kai jis yra tapęs natūraliu tavo esybės tęsiniu?

„Abejoja ir netiki tik silpnieji“, – sakė Rumkovskis.

Šabo vakarais Regina uždegdavo šabo žvakes, padėdavo duonos ir kiekvieno penktadienio vakarą, kai jie susėsdavo prie stalo, jis skaitydavo šabo maldas, nes taip privalo elgtis geras žydas tokiuose namuose, kurie visiems geto gyventojams turi būti geru pavyzdžiu – toks buvo jo noras. Sekmadienį jie *dróshke* važiavo į ligoninę Linksmojoje gatvėje. Ten jis buvo sumokėjęs „iš savo kišenės“ už tris vietas ir maitinimą dukart per dieną dviem netekėjusioms Reginos tetoms ir broliui Benjui, keliančiam tiek rūpesčių. Visą valandą juodu sėdėjo su panelėmis tetomis jų palatoje, ir Regina gyrėsi, jog Chaimas neseniai pasirūpinęs, kad tarp jo ir *įtakingų asmenų Berlyne* būtų įrengta *pastovi telefono linija*, kad jos gerasis, mylimasis sutuoktinis pasakė, jog derybos su valdžia pranokusios lūkesčius, kad jis tikisi greitu laiku sulaukti sprendimo išplėsti getą: „Jis sakė, kad greitai, labai greitai jūs galėsite važiuoti tramvajumi nuo čia iki pat Paryžiaus!“

Tetulės nusijuokė droviai prisidengusios burnas pirštais, o viena pasakė: „*Chaim, tylko nie wystaw mnie do wiatru.*“* Tačiau vis dėlto užsimerkė ir leido sau šiek tiek pasvajoti. Atrodė, kad didžiajam Pirmininkui nėra nieko neįmanoma.

Iki tobulo melo trūko tik vieno dalyko, bet nepaisant jo vilčių ir maldų, Regina nepastojo. Tuo metu Bybovas leido suprasti, kad vėliau valdžia nebesitenkins išsiųsdama iš geto bejėgius senukus. Netrukus *visi* darbingi – taip pat ir jauniausi – bus priversti iškeliauti.

Gal po tokių žodžių vis dėlto derėjo susirūpinti.

Tačiau Pirmininkas vis dar gyveno savo Mele, o jame buvo Vaikas, vienintelis, kuris bus pakankamai stiprus ir ištvers visas Viešpaties siunčiamas nelaimes; tik jam galės patikėti visa, ko iki šiol niekam nedrįso sakyti.

* Lenk. Žiūrėk, Chaimai, tik neapgauk. – *Vert. past.*

Bet jeigu žmona, nepaisant jaunystės, išliks nevaisinga, kaip šis vaikas ateis į pasaulį? Kaip ir iš kur jį gauti?

Kitus geto vaikus jis bandė gelbėti patikimesniais būdais.

Juk nepaisant visko formulė gana paprasta: kuo daugiau vaikų įdarbins, tuo daugiau jų valdžia pasigailės.

Dar 1942 metų kovą jis pradėjo steigti specialias mokomąsias manufaktūras dešimties–septyniolikos metų berniukams ir mergaitėms. Būtent čia jis liepė atvežti vyresniuosius berniukus ir mergaites iš Žaliojo namo bei kitų vaikų namų Marysine.

Tų pačių metų gegužę, išvežus Vokietijos žydus, Pirmininkas liepė pertvarkyti senąją mokyklą Pranciškonų gatvėje į profesinę mokyklą su dvylika klasių po penkiasdešimt vaikų. Buvo sudarytos sukirpėjų, rankinio ir mašininio siuvimo meistrų, medžiagų žinovų klasės. Buvo mokoma net elementarios buhalterijos.

Po kelių savaičių gabiausieji buvo išsiųsti į gamybos skyrių Centrinėje siuvykloje, kur dirbo prižiūrimi inspektorių, vaikštinėjusių aplink ir atkreipdavusių dėmesį į kiekvieną neteisingą judesį bei prarastą laiką. Vaikai turėjo siūti specialias kamufliažines kepures vokiečių armijai: baltos medžiagos išorinė pusė – kai mūšis vyksta žiemą, o vidinė pilka pusė – kai mūšis vyksta įprastomis sąlygomis. Pirmininkas vaikščiojo nuo stalo prie stalo ir žiūrėjo, kaip platūs medžiagos gabalai bėga tarp miklių vaikiškų pirštų, stebėjo, kaip mokytojai pasilenkia ir padeda vaikams tiesiai laikyti audinį, leidžiant jį po mašinos adata, ir taip gabalą po gabalo; Pirmininką apėmė *išdidumas*, kad nepaisant chaoso ir bado vis dėlto pavyko sukurti tokią tvarką ir discipliną.

Iki 1942 metų liepos jam pavyko sukurti pastovias siuvėjų darbo vietas daugiau kaip 1 700 vaikų, vyresnių kaip dešimt metų. Jei tik turėtų pakankamai laiko, jam tikrai pavyktų įdarbinti – o kartu ir išgelbėti – mažiausiai antra tiek.

Bet tuo pat metu, šitaip tvirtinant savo darbininkų miesto sienas, griūtis tęsėsi. Dar balandžio pabaigoje juos pasiekė naujienos apie skerdynes Liubline;

paskui (birželį) – Pabianicėse ir Palenkės Bialoje: iš Palenkės Bialos be pėdsakų dingo keturiasdešimt vagonų su moterimis ir vaikais.

Kartais, sėdint Sekretoriate už uždarų durų, jam atrodydavo, kad ant jų slenka didžiulė nuošliauža, – lyg būtų nutrūkę tikrovę palaikantys saitai.

Kontoroje pas jį apsilankė Davidas Gertleris ir be užuolankų atpasakojo paskutines naujienas apie Varšuvoje ruošiamą masinę deportaciją. Varšuvoje uždaryta 300 000 žydų. Anot Gertlerio, valdžia ketino pasigailėti tik dešimtadalio, vos 30 000 – jie liks dirbti geto fabrikuose.

Tuo metu anglai ėmė intensyviau bombarduoti strateginius Reicho miestus: Kelną, Štutgartą, Manheimą. Birželio 26 dieną britų radijas pirmą kartą išplatino žinią apie Lenkijos žydų skerdynes. BBC žiniose buvo minimi tokie miestai kaip Slonimas, Vilnius, Lvovas. Taip pat ir Chelmnas – Kulmhofo miestas Vartbriukeno apygardoje:

> *Manoma, kad toje, regis, nereikšmingoje vietoje savo likimą pasitiko tūkstančiai žydų iš pramoninio Lodzės miesto ir aplinkinių miestų bei kaimų.*

Šios naujienos pasiekė getą per šimtus nelegalių radijo imtuvų, ir tai, kas iki šiol atrodė tik makabriški įtarimai, virto visiška tiesa.

Savaime suprantama, išoriškai tai niekaip nepasireiškė. Badaujantys, perkarę geto vyrai ir moterys ir toliau vilkdavosi nuo vieno paskirstymo punkto prie kito; jau ir taip sulinkusios nugaros sukumpo dar labiau, jei tai įmanoma. Anksčiau aiškumo nebuvo. Dabar visi žinojo, ir tai viską pakeitė.

Kitą rytą po BBC žinių apie skerdynes Chelmne geto Prezidentas patikrino Statistikos biurą Bažnyčios aikštėje. Kartu su ponu advokatu Neftalinu jis peržiūrėjo visą išsaugotą korespondenciją ir liepė sudeginti visus dokumentus, kurie ateities kartoms, jei tokių būtų, parodytų, kad jis per daug skubėjo vykdyti valdžios įsakymus, be to, žinodamas, ką jie iš tiesų reiškė. Pavyzdžiui, dėl

to, ką daryti su daugybe daiktų, atimtų iš deportuotų žydų. Bybovas atsisakė mokėti už tų krovinių pervežimą. Rumkovskis paprašė advokato Neftalino sukurti archyve atskirą skiltį, kurioje būtų pažymėta, kas buvo deportuoti, kam buvo padaryta *išimtis*, kitaip tariant, dėl kokių asmenų jis įsikišo asmeniškai, kad išgelbėtų ar kaip nors kitaip užstotų.

Tie, kurie tuo metu būdavo netoli Pirmininko, liudija, kad pasikeitė jo kūno kvapas. Atrodė, kad jis skleidžia glitų, salsvoką kvapą, įsigerdavusį į drabužius tarsi neišvėdinamas tabako kvapas ir sekdavusį paskui, kad ir kur eitų. Tuo pat metu dauguma jį mačiusiųjų tomis dienomis teigė, kad jis vaikščiojo tvirtai ir oriai. Tarsi tik dabar, kai teko valdyti dideles žmonių mases surinkimo punktuose ar statistikos skiltyse, jis būtų supratęs, kaip jam judėti, kad atrodytų oriai, vykdydamas tokią didžiulę sau pasiskirtą užduotį.

Liepos 24 dieną atėjo žinia apie Černiakovo savižudybę Varšuvoje:

> Taigi tas bailys verčiau pasirinko mirti, o ne padėti iškeldinti Varšuvos geto žydus. Nors, kaip suprantu, Varšuvą kasdien vis dar palieka tūkstančiai žydų. Tad jeigu Černiakovas norėjo sustabdyti šią akciją, jo savižudybė nieko nepakeitė. Tai tik beprasmis, bejėgiškas gestas.

Susidariusią situaciją Rumkovskis savo Vyriausiųjų tarybos nariams apibendrino šitaip:

„Nieko panašaus į tai, kas dabar vyksta Varšuvoje, pas mus atsitikti negali, – patikino jis. – Juk čia ne getas, o darbininkų miestas“, – netyčia pasakė tą pat, kaip ir tądien, kai prie kontoros Balutų aikštėje pasitiko Himlerį:

Čia darbininkų miestas, pone Reichsfiureri, o ne getas.

Savo gydytojui daktarui Eliasbergui jis prisipažino, kad vėl paskauda širdį. Gal Eliasbergas galįs gauti daugiau ankstesniojo nitroglicerino? Eliasbergas gavo ne tik daugiau nitroglicerino, bet ir kitokių vaistų širdžiai: mažų, baltų, matinių ampulių, kurios atrodė lygiai taip pat kaip sacharino tabletės, kokias ant gatvių kampo pardavinėdavo vaikai.

Išbadėjusiam žmogui net kelios kruopelės cukraus ant liežuvio gali reikšti žingsnį tarp gyvybės ir mirties. Nuo šios minties jis kažkodėl pagyvėjo. Mažoje skardinėje dėžutėje švarko kišenėje jis saugojo cianido tabletes ir nuolat įkišdavo ranką į kišenę patikrinti, ar dėžutė vis dar ten.

Jis niekada nebuvo pagalvojęs, kad išgertų pats. Įsivaizduodavo, kaip dvi tokias ištirpdytų Reginos arbatoje. Ji susirauktų, kad kartu, bet tik tiek ir spėtų. Mirtis ištiktų akimirksniu. Daktaras Eliasbergas užtikrino.

Kaip apskritai galėjo apie tai galvoti? Jis, kuris taip myli šią moterį? Kaip tik todėl, kad myli ją labiau už viską. Numirtų iš gėdos, jei Regina išvystų jį likusį be nieko ir pažemintą. Kaip Černiakovą, Varšuvos žydų tarybos pirmininką, nesupratusį, ką reiškia paklusti įsakymui.

– Černiakovas silpnesnis už mane, – pasakė gulėdamas Pirmininkas, kai Eliasbergas klausėsi jo širdies ritmo. – Todėl jis negyvas. Verčiau nusižudė, užuot išsiuntęs savo brolius ir seseris į Rytus.

Daktaras Eliasbergas tylėjo.

– Čia to niekada nenutiks, – pareiškė Pirmininkas.

(Mano vaikai siuva kamufliažines kepures kovai žiemos sąlygomis. Čia tokie dalykai neįmanomi.)

Daktaras Eliasbergas tylėjo.

– Bet jeigu tai nutiktų, aš noriu, kad jūs, daktare Eliasbergai, garantuotumėte man...

– Pone Prezidente, jūs žinote, kad aš nieko negaliu garantuoti.

– Bet jeigu aš mirčiau?..

– Jūs niekada nemirsite, pone Prezidente.

Dideliame nutryptame žolyne už Žaliojo namo susirinko žaisti Marysino vaikų namų globotiniai.

Jų juokas aidėjo po niūriu, juodu dangumi.

Vaikai sustojo poromis ir apkabino vienas kitą per pečius. Tie, kurie iš dešinės, laisvąja ranka paėmė kaimyno iš kairės kairę ranką ir pasisuko taip, kad poros sudarytų žvaigždę, kuri, vaikams pradėjus žygiuoti pagal laikrodžio rodyklę, ėmė suktis tarsi didžiulis ratas. Pirmininkas sėdėjo fajetone ir sekė juos žvilgsniu. Jis nenorėjo, kad vaikai jį pastebėtų ir liautųsi žaidę.

Jaunesnieji klupinėjo ir griuvinėjo, vyresnieji juokėsi. Zamstagas, berniukas iš Vokietijos, į kurį atkreipė dėmesį lankydamasis čia paskutinį kartą, stovėjo atsirėmęs į surūdijusią automobilio ašį be ratų. Jis vilkėjo šortus, labiau tinkančius dešimčia metų jaunesniam vaikui, ir trumpą, vos bambą dengiantį megztinį. Berniukas visą laiką šypsojosi, bet be džiaugsmo, lyg jo burna būtų nuimama dalis ir dabar tik kybotų atvipusi jo didelio veido apačioje.

Visame Marysine žolė vešli ir aukšta. Galiniuose kiemuose – už pašiūrių ir tualetų. Vaikai žolę valgo. Todėl jų lūpos tokios juodos ir aplipusios.

Reikia prisiminti ir pakalbėti apie tai su panele Smolenska. Žolėje gali būti nuodų.

Pirmininkas laukė. Vaikai jo dar nepastebėjo. Danguje telkėsi debesys ir plonomis gijomis liejosi į tirštėjančią lietaus miglą. Tolumoje griaudėjo. Artinosi perkūnija. Netrukus ims kristi pirmieji lašai.

Vaikai pažvelgė aukštyn.

Jis įkišo ranką į kišenę, nagu atidarė dangtelį ir pirštu pamaišė cianido tabletes.

Ėmė lašnoti tankiau. Kai paprašė, kad Kuperis privažiuotų arčiau, pasigirdo duslus artėjančios perkūnijos dundesys. Vaikai stovėjo susikišę pirštus į burnas ir spoksojo į arklį, fajetoną ir seną vyrą, stovintį jame, su ranka švarko kišenėje, lyg tai būtų apsireiškimas iš kito laikmečio.

Pirmininkas pamatė, kad jie pastebėjo, ir akivaizdžiai pasijuto nejaukiai.

„Žaiskit toliau, – šūktelėjo jis, – bėkit“, – dar paragino ir nusijuokė. Kai vaikai, žvilgtelėję į ponią Smolenską, beveik nenoromis vėl ėmė bėgioti, jis išgraibė tabletes iš kišenės ir visas sviedė aukštyn šūkteldamas: „Opapa!“

Nuo būrelio atsiskyrė vienas vaikas. Jam gal dešimt. Drūtas, plačių šlaunų ir pečių, bet mitrus. Jis atlėkė kaip kulka ir žnektelėjo ant pilvo, tapšnodamas delnais visur, kur nukrito tabletės.

„Ten, ten ir ten!“ – juokėsi sužavėtas Pirmininkas.

Bet atrodė taip pat kaip Zamstagas – šypsojosi tik apatinė jo veido dalis. Paakiuose įsirėžė grėsminga raukšlė. Cukraus piliules gaudė tik energingasis berniukas, daugiau nė vienas vaikas nedrįso prieiti. Jie tik stovėjo nedrąsūs, susikišę pirštus į burnas.

Berniuko vardas Stanislavas. Jį atvežė gegužės pradžioje su traukiniu iš Legionovo. Jo motina ir tėvas, seserys ir broliai (mažiausiai septyni) mirę. Bet to jis turbūt nežino. O gal žino?

„*Hej ty tam, podejdź tutaj.*“

– Ei tu ten, ateik čia!

Jis pašaukė lenkiškai, taip iškart parodydamas, kad atpažino Stašeką kaip vieną iš naujųjų vaikų.

Kai berniukas nenoromis prisiartino prie fajetono, Pirmininkas pasilenkė ir pirštinėta ranka kilstelėjo vaiko smakrą.

– *Powiedz mi, ile żeś podniósł?**

Stašekas atgniaužė saują ir parodė baltas tabletes. Neįmanoma atskirti, kurios iš jų cianido, o kurios cukrinės. Visiškai neįmanoma – jis pats niekaip nebūtų atskyręs. Pirmininkas skambiai nusijuokė. Jis norėjo, kad iš toli matytųsi, jog liko sužavėtas berniuko miklumu.

Tą pat akimirką dangų sudrebino smarki perkūnija ir po minutės pasipylė lietus.

---

* lenk. Pasakyk man, kiek radai (pakėlei). – *Vert. past.*

Akcija prasidėjo 1942 metų rugsėjo pirmą dieną penktą valandą ryto – kaip tik vokiečių invazijos į Lenkiją dieną.

Maždaug po pusvalandžio policijos viršininkas Leonas Rozenblatas gavo įsakymą mobilizuoti geto policiją. Tuo metu kariuomenės sunkvežimiai jau stovėjo Balutų aikštėje: sunkiasvoriai automobiliai su aukštomis priekabomis, tokiomis pat, kokiomis prieš tai į getą naktimis buvo vežami batai ir maišai su kruvinais, purvinais drabužiais. Be to, šalia stovėjo daugiau kaip pustuzinis traktorių su priekabomis – po dvi ar tris prie kiekvieno.

Blyškioje aušros šviesoje Zgežo ir Liutomersko gatvėse buvo pašalintos kai kurios medinės tvoros ir spygliuotos vielos atitvarai į šalutines gatves; vietoje jų buvo pastatyti nauji. Įprastoms *Schupo* sargybinių pajėgoms į pagalbą buvo atsiųsta Saugumo policija.

O tuo metu geto Pirmininkas miegojo.

Miegojo ir sapnavo, kad yra vaikas.

Tiksliau pasakius, sapnavo esąs savimi, bet *kartu* ir vaikas.

Vaikas ir tas *jis* varžėsi svaidydami akmenis į butelių kamštelius. Vaikas išmetė savo kamštelį, o jis metė į tą kamštelį akmenį. Po kiek laiko suvokė, kad mato prasčiau. Vaikas nusviesdavo kamštelį vis toliau link spiginančios saulės, o *jo* rankose akmuo, kurį ketino sviesti, vis labiau augo ir tapo didelis ir sunkus kaip kaukolė, o galiausiai taip išaugo, kad negalėjo apkabinti net abiem rankomis. Staiga jį apėmė nenumaldoma baimė. Žaidimas jau buvo ne žaidimas, o kažkoks groteskiškas varžymasis tarp dviejų, kurie abu buvo jis pats.

Kaip tik tą akimirką, kai ketino sviesti didžiulį akmenį, kažkas sugriebė už rankos ir pasakė:

Kas manaisi esąs? Ar tau ne gėda dėl tokio pasipūtimo?

Tada jau ūžė dyzelinu varomų sunkvežimių varikliai, kildamos ir įsitempdamos barškėjo geležinės grandinės, kuriomis sukabintos transporto priemonės lėtai pajudėjo geto gatvėmis.

Vėliau jis sakys, kad graužėsi ne dėl pačios išvalymo akcijos, – valdžia jau buvo jam pranešusi iš anksto, – o todėl, kad *tokios apimties* akcija buvo pradėta ir vyko ištisas valandas, tačiau *niekas net nepagalvojo jam paskambinti ir pranešti*. Juk, nepaisant visko, tai *jo* getas. Jie privalėjo informuoti.

Vėliau panelė Fuchs aiškinsis, kad gavę įsakymą Sekretoriato darbuotojai pamanė, jog Pirmininkas jau *žino* ir kontoroje nepasirodė tik todėl, kad kuria planus ir strategijas būdamas saugus namuose.

Tačiau atvykęs po pusvalandžio ir pamatęs savo darbuotojų delegaciją ant laiptų prie barako, jis susidarė kitokį įspūdį: matant jų įremtus žvilgsnius kilo jausmas, kad jie čia stovi ir šaiposi iš jo, lyg Pirmininkas iš aukščiausio autoriteto gete būtų virtęs gėdos stulpu, iš kurio gali juoktis visas getas:

Nejaugi, pone Pirmininke, JŪS NEŽINOTE, KAS ATSITIKO?

Vaikas sviedė kamštelį aukštyn, bet jis, Rumkovskis, nepataikė.

Baltas blizgantis kamštelis žybtelėjo danguje ir dingo. Jis nebūtų spėjęs jo numušti jokiu akmeniu.

Turėtų įtūžti, kad ši kova akivaizdžiai krypsta ne jo naudai, nors visi privalumai jo pusėje: akmens svoris, gerokai stipresnis kūnas, daug vyresnis amžius, didesnė patirtis ir išmintis nei tada, kai buvo vaikas. Jis turėtų nusviesti iki kamštelio, *bet vis tiek jo nepasiekia.*

Jam gėda, gėda dėl to, kad įgijęs tokią valdžią vis dėlto pajėgia be galo mažai.

Kai pagaliau atvyko į ligoninę Linksmojoje gatvėje, jau buvo aštunta ryto, ir jį apipuolė už atitvarų laukę nevilties apimti artimieji, lyg jis būtų buvęs vienintelis gelbėtojas:

– Pagaliau, – šaukė minia ar bent jau bandė šaukti, – pagaliau ateina žmogus, išgelbėsiantis mus iš šios kančios!..

Prie pagrindinio ligoninės įėjimo stovėjo SS grupenfiureris Konradas Miulhauzas ir stebėjo, kaip Rozenblato vyrai varo iš pastato visus sergančius ir sutrikusius ligonius. SS grupenfiureris Miulhauzas buvo vienas iš tų vyrų, kurie visą laiką juda, kad kiti nespėtų atkreipti dėmesio, jog jis žemo ūgio.

Vokietis vis marširavo nedideliame plote ir įsakinėdamas šūkavo:

– *Rauf auf die Wagen! Schnell, schnell, nicht stehenbleiben!**

Jausdamas, kad žmonės viliasi, jog jis ką nors padarys, Rumkovskis stipriau suspaudė lazdą ir priėjo prie žemaūgio Miulhauzo.

– Kas čia vyksta? – paklausė Pirmininkas.
– Man įsakyta nieko nepraleisti, – atsakė Miulhauzas.
– Aš Rumkovskis.
– Dėl manęs galite būti pats Hermanas Gėringas. Vis tiek nebūsite praleistas.

Miulhauzas nuėjo šalin. Jis neturėjo kantrybės stovėti ir diskutuoti su kažkokiu žydu, nesvarbu, kas jis toks ir kuo save vadina.

Pirmininkas liko stovėti vienas. Akimirką jis atrodė toks pat sutrikęs ir bejėgis kaip tie vargšai palaužti vyrai ir moterys, kuriuos nešė arba vedė iš ligoninės iki sunkvežimių ir priekabų. Tačiau vis dėlto Rumkovskis nėra vienas iš

* vok. Lipat į priekabas! Greitai, greitai, nestypsokit! – *Vert. past.*

jų. Tai aiškiai matyti – aplink jį susidarė tarsi tuščia erdvė. Jo, lyg apsikrėtusio maru, šalinosi ne tik vokiečių kareiviai, bet ir Rozenblato vyrai.

Priekaboje arčiausiai pagrindinio ligoninės pastato stovėjo susispaudusios beveik šimtas senų moterų, kai kurios pusnuogės arba išblukusiomis, suplėšytomis ligoninės pižamomis.

Rumkovskiui pasirodė, kad pamatė vieną iš Reginos tetų, kurias juodu lankydavo sekmadieniais. Jis nebuvo užtikrintas, kurią iš dviejų mato, bet neaiškiai prisiminė gyręsis jai, kad kartu vyks tramvajumi į Paryžių, kad ji sužavėta juokėsi, prisidengusi burną kaulėtais pirštais: „Chaimai, nejaugi manai, kad patikėsiu!.." Dabar moteris buvo visiškai nuoga. Vienintelė likusi kūno priedanga – tik žili galvos plaukai. Akys pabalusios iš siaubo. Per juos skiriantį triukšmą ir grūstį moteris jam kažką šūktelėjo ir pamojavo plonomis it degtukai rankomis; o gal mėgino prisišaukti ką nors kitą. Jis nebuvo užtikrintas ir nespėjo įsitikinti. Kareivis, ką tik sumetęs paskutinius pacientus į priekabą, išgirdo ją šaukiant šalia savęs ir plačiai užsimojo šautuvo buože, taikydamasis jai į veidą.

Kareivis taip vožė jai į žandikaulį, kad iš senutės burnos kartu su kraujo čiurkšle išlėkė kažkoks nemažas glitus gniutulas.

Vyras pasišlykštėjęs nusisuko.

Kaip tik tada Rumkovskis pamatė, kad įėjimas į ligoninę nebesaugomas. Visi prie jo stovėję sargybiniai nulėkė gaudyti paciento, mėginusio išsmukti pro langą antrame aukšte. Bėglys vilkėjo aiškiai per didelius naktinius marškinius baltais ir mėlynais dryžiais; vyrui persisvėrus pro langą, marškiniai tarsi užuolaida uždengė viršutinę kūno dalį ir veidą, ir ligonis bejėgiškai mosikavo rankomis ir krutino kojas. (Jis nežnektelėjo ant žemės tik todėl, kad kažkas kambaryje spėjo sučiupti jį už kulkšnių.)

Rumkovskis pasinaudojo proga ir įsmuko pro praviras duris. Riksmai ir ausį rėžiančios karininko komandos staiga pritilo. Lyg būtų atsidūręs kitame pasaulyje.

Po batais traškėjo stiklo šukės.

Jis lėtai užlipo plačiais spiraliniais laiptais, žingsniams aidint po aukštais akmeniniais skliautais. Pirmininkas ėjo tamsiais koridoriais, dirsteldamas

į vieną kitą dabar jau tuščią palatą, kurios buvo išdėstytos abipus koridoriaus.

Kai su Regina lankėsi čia paskutinį kartą, kiekvienoje palatoje gulėjo mažiausiai po du šimtus vyrų: po du kiekvienoje lovoje, tarsi valetai ir karaliai ant kortų – vieno galva viename lovos gale, kito – priešingame. Jis prisiminė, kaip visi šypsojosi bedantėmis burnomis abiejuose lovų galuose ir choru sveikinosi:

LABAS RYTAS, PONE PIRMININKE.

Tik Benjis tylėdavo. Kartą jis stovėjo prie lango, pasirėmęs smakrą delnu, nutaisęs mąstytojo pozą. Dabar Pirmininkas desperatiškai mėgino prisiminti, kurioje palatoje jis gulėjo. Tačiau ligoninė buvo neatpažįstamai nusiaubta ir atrodė lyg nematyta vieta, kurioje nieko neįmanoma rasti.

Beveik atsitiktinai jis atkreipė dėmesį į gydytojų kabinetą vieno iš koridorių gale ir įžengė vidun apimtas beveik palengvėjimo. Lentynoje arčiausiai durų stovėjo segtuvai su pirkinių sąrašais bei pacientų ligų istorijos, o ant rašomojo stalo stovėjo telefonas.

Jam bežiūrint, telefonas ėmė skambėti. Visiškas absurdas.

Akimirką Rumkovskis sutriko. Čiupti ragelį ir atsiliepti? O gal skambutis pritrauks vokiečių karininkus, kurie vos išvydę jį išvarys iš pastato?

Jis nutarė grįžti į koridorių. Ten stovėjo Benjis.

Rumkovskis buvo spėjęs pastebėti jį akies kampučiu gerokai iki to, kol susigaudė, kad tai Benjis. Visų palatų durys buvo atviros, pro jas į koridorius veržėsi ilgi šviesos ruožai arba tuneliai, pilni dulkių. Tačiau Benjis buvo apšviestas ne iš šono, o iš viršaus, nuo lubų, nors tai atrodė neįmanoma, nes nebuvo jokio stoglangio. Kaip ir visi pacientai, Benjis vilkėjo naktiniais baltais ir mėlynais dryžiais; stovėjo kiek palinkęs priekin, laikydamas kėdę už atkaltės ir nukreipęs kėdės kojas į Pirmininką, lyg gindamasis.

Nuo ko? Nuo jo? Pirmininkas žengė link šviesos, kurios iš tiesų negalėjo būti.

– Benji, čia aš, – tarė jis ir pamėgino nusišypsoti.

Benjis atsitraukė. Iš jo perkreiptų lūpų pasigirdo keistas garsas – lyg daina, o gal švilpimas.

– Benji?.. – teištarė jis.

Pirmininkas norėjo, kad jo balsas išreikštų nerimą ir rūpestį, bet pagaliau išspaustas per lūpas jis nuskambėjo kaip melas ir apgaulė:

– Beenjiii, aš atėjau tavęs išsivesti, Beenjiii...

Tada Benjis puolė pirmyn. Visomis kėdės kojomis pataikęs Pirmininkui į krūtinę, Benjis iškart paleido kėdę, lyg būtų nusideginęs rankas, ir pasileido bėgti. Bet staiga lygiai taip pat staiga sustojo.

Lyg būtų atsitrenkęs į sieną.

Tada juos išgirdo ir Rumkovskis. Garsūs, trankūs balsai – *vokiečių balsai*! Jie kilo iš apatinės laiptinės, lydimi energingai kaukšinčių batų aido. Staiga Benis nebežinojo, kur bėgti: pirmyn, link nepermaldaujamai artėjančių vokiečių karininkų, ar grįžti pas geto Prezidentą, kurio bijo dar labiau, jei tai įmanoma.

Tačiau Pirmininkas irgi atsitraukė ir skubiai pasislėpė už gydytojų kabineto durų.

Koridoriumi skubiai pražingsniavo SS grupenfiureris Miulhauzas su dviem pavaldiniais; po akimirkos ritmingas aulinių padų girgždėjimas ir ginklų barškėjimas į odinius uniformų diržus ištirpo aide gretimoje laiptinėje. Vos nutilus žingsniams Pirmininkas nuėjo į vaistų kambarėlį, paėmė nuo apatinės lentynos emaliuotą ąsotį ir įpylė iš čiaupo vandens. Tada ištraukė iš kišenės vieną iš baltų tablečių, kurių ten visada turėdavo, įmetė ją į stiklinę ir užpylė vandeniu iš ąsočio.

Kai vėl pažvelgė į koridorių, Benjo jau nebuvo. Rado jį didžiojoje palatoje arčiausiai laiptinės, susigūžusį už suverstų širmų ir supjaustytų čiužinių kalno prie kalkėmis nubalintos sienos. Benjis virpėjo nuo pečių iki kulkšnių ir nepažvelgė aukštyn. Pirmininkui teko kelis kartus ištarti jo vardą įvairia intonacija, kol sunkių, nukarusių kirpčių dengiamas veidas pagaliau atsisuko.

– Štai, Benji, gerk!..

Benjis pažvelgė stiklinėmis akimis, vis dar apimtas siaubo pražygiavus vokiečių karininkams. Pirmininkui teko atsiklaupti, kad prispaustų stiklinę jam

prie lūpų. Benjis prisisiurbė prie jos ir ėmė gerti dideliais gurkšniais skubėdamas kaip vaikas. Pirmininkas atsargiai prilaikė jį už pakaušio.

Taip paprasta. Jis pagalvojo apie žmoną. Kad taip paprasta būtų ir su ja.

Benjis pakėlė į jį akis, atrodė beveik dėkingas. Paskui nuodai suveikė ir žvilgsnis pasidarė stiklinis. Kūnu nuėjo traukuliai, prasidėję kažkur prie galvos ir pasibaigę kojose: kulnai mėšlungiškai šiek tiek paspurdėjo, o paskui tarsi sustingo vidury judesio. Nespėjęs gerai susigaudyti, kada ir kaip tai nutiko, Rumkovskis liko sėdėti su mirusiu svainiu glėbyje.

Iš šešių geto ligoninių didžiausia buvo 1-oji ligoninė Lagevnikų gatvėje. Ji buvo pastatyta kampu su dviem flygeliais, įrėminančiais atvirą kiemą. Taigi prie pastato galėjai prieiti iš kelių pusių.

Beviltiškai mėgindama susisiekti su tėvu, Vera įsigavo pro užpakalinį įėjimą, prasibrovusi per krūmokšnius tarp kelių barakų ir pašiūrių; anksčiau tai buvo atskiras įėjimas į gimdyvių skyrių. Prie jų jau stovėjo keli sunkvežimiai su traktorių priekabomis. Aplink vairuotojų kabinas arba priekabose stovėjo arba sėdėjo nuobodžiaujantys SS kareiviai blizgančiais plieniniais šalmais ir milinėmis iki kulkšnių. Bet jie tik atrodė pasyvūs. Vera buvo spėjusi nusigauti iki pat krovinių rampos prie užpakalinio įėjimo, kai orą perrėžė šaižus švilpesys. Pakėlusi akis išvydo uniformuotą vyrą, išlindusį pro plačiai atidarytą langą ketvirtame aukšte. Netrukus jis išmetė nuogą kūdikį, kuris nukrito į laukiančią priekabą.

Vienas iš kareivių priekaboje – jaunas vyras rugių šviesumo plaukais ir, regis, keliais dydžiais per didele miline – atsistojo ir pamojavo šautuvu kolegai ketvirtame aukšte. Uniformos rankovės buvo tokios plačios, kad jam teko jas atsiraitoti, kad galėtų prisisukti durtuvą. Paskui jis stovėjo plačiai išsižergęs ir juokdamasis, o tuo metu atskrido dar keli rėkiančių kūdikių kūneliai. Kai tik pasisekė pasmeigti vieną iš vaikų, kareivis triumfuodamas iškėlė jį ant durtuvo, o atraitotomis rankovėmis tekėjo kraujas.

Matyt, kažkas viršutiniuose aukštuose pamatė, kas vyksta, nes atsidarė dar daugiau langų ir staiga iš pastato lenkiškai ir jidiš kalba žmonės ėmė šaukti: „Žudikai, žudikai!..“

Vera nežinojo, ką daryti. Staiga ketvirto aukšto languose, lyg paskatinti triukšmo, pasirodė vokiečių kareiviai. Visi prie uniformuotų krūtinių tėviškai glaudė kūdikius.

Tada Vera neteko nuovokos ir taip pat ėmė rėkti.

Priekaboje besijuokiančio kareivio veidas iš nuostabos tapo panašus į didelę O. Kitą akimirką jis nekantriai nuplėšė nuo durtuvo kruviną gniutulą ir nukreipė ginklą į ją.

Netikėta šautuvo salvė nuplėšė lapų ir skiedrų nuo barako stogo virš pat Veros galvos. Ji susigūžė ir pasileido bėgti, taip pat dar keli žmonės iš aplinkinių krūmų. Kai kurie vilkėjo ligoninės chalatais, kiti visai nuogi, dauguma buvo moterys ir pagyvenę vyrai. Iš laikinų slėptuvių juos išbaidė netikėtas Veros klyksmas ir šūviai, tad dabar bėgo visi – persigandę, plačiai mėtydami kojas, lyg ant kojūkų, o tuo metu vokiečiai salvėmis čaižė žemę, keldami žvyrą ir žolę priešais dar nekritusius kūnus.

Per pietų pertrauką ji stovėjo eilėje su skardiniu indu prie virtuvės Jakubo gatvėje. Karšta saulė degino jos nepridengtą pakaušį; atrodė, lyg toje vietoje po oda būtų buvusi didelė žaizda.

Beveik visi laukiantieji turėjo giminių ir artimųjų įvairiose geto ligoninėse ir beveik visi galėjo papasakoti panašių istorijų: apie kūdikius, išmestus iš gimdymo skyriaus į priekabas apačioje, apie bejėgius senukus, kurie išslepsėjo iš savo skyrių ir buvo nusmeigti arba nušauti. Tik nedaugeliui pavyko grįžti iš ligoninių su savo artimaisiais.

Sklido gandai, kad po ilgų derybų Pirmininkui pavyko išprašyti valdžios padaryti išimtį keliems sergantiems aukšto rango asmenims, bet tik su sąlyga, kad jų vietoje bus deportuoti kiti. Buvo suburta nauja Iškeldinimo komisija, turėjusi peržiūrėti pacientų registrą ir surasti žmones, kurie anksčiau gulėjo ligoninėje, bet buvo išrašyti, arba ligonių, kurie prašėsi į ligoninę, bet jiems buvo atsakyta, nes neturėjo reikalingų ryšių. Reikėjo bet ko, bet kokių žmonių, kad tik galėtų išsiųsti ką nors vietoje *vos kelių nepamainomųjų*, be kurių, kaip teigė valdantieji, buvo neįmanoma apsieiti.

„Tai gėda, didelė gėda!..“ – sakė ponas Moškoviskis, vaikščiodamas tarp audimo staklių, paskendusių skraidančiose dulkėse. Atrodė, lyg jį kas nors

be paliovos badytų šonan kuolu: vos tik atsisėdęs jis vėl pašokdavo ant kojų.

Vakare pasklido žinia, kad Pirmininko uošvis, keli giminaičiai ir artimi Jakubovičiaus bei policijos viršininko Rozenblato draugai buvo „išpirkti" į jų vietą pristačius „pamainą". Pirmininkui nepavyko išgelbėti nuo priekabos tik savo svainio, jaunojo Benjamino Vainbergerio, vien todėl, kad niekas negalėjo pasakyti, kur jis yra. Ligoninėje nebuvo jokių jo pėdsakų, niekas nematė ir laikinuose surinkimo punktuose. Gal jis mėgino pabėgti ir susidūrė su vokiečių sargybiniais? Regina Rumkovska buvo sugniuždyta ir sakė bijanti blogiausio.

Jau pirmą vakarą Šulcų šeimą aplankė kažkoks ponas Tauzendgeldas. Jis buvo atsakingas už išpirkimą.

Gerokai vėliau, kai žmonės pasakojo apie jo žiaurią mirtį nuo vokiečių budelių rankos, Vera mėgindavo prisiminti jo veidą. Tačiau pono Tauzendgeldo vaizdas išliko toks pat neryškus kaip ir tada, kai sėdėjo ankštoje virtuvėje šalia Maman kamarėlės. Ji prisiminė gumbų ir skaudulių nusėtą veidą, tarp kurių buvo burna su mažais, smailiais ir aštriais dantimis, pasirodydavusiais kaskart jam nusišypsojus. Ilgomis, plonomis, neįtikėtinai į stiebus panašiomis rankomis jis paskleidė ant stalo lapus, panašius į ilgus pavardžių sąrašus, ir kalbėdamas neva pasižymėjo kelias pavardes.

Maman šūktelėjo iš kamarėlės ir kimiu balsu paprašė Veros nubėgti pas Rolhanekus ant kampo ir nupirkti siūlų. Ji buvo nutarusi vėl imtis siuvimo. Maman siūdavo jiems, kai Martinas ir Joselis buvo maži. Tada irgi buvo „neramūs laikai".

Prie stalo sėdintis ponas Tauzendgeldas viską matė ir girdėjo.

„Ji mano, kad vėl grįžo į Prahą", – tarė jis ir tarp skaudulių veide pasirodė beveik maloni šypsena.

Netrukus paaiškėjo, kad jis apie Maman ir jos ligą jau žinojo „viską, ką verta žinoti". Ponia Šulc, pasakė jis, esanti aukščiausio rango žmogus, kurį bet kokia kaina reikia išgelbėti. Tada palinko priekin ir tarsi tai, ką pasakys, būtų buvę galima atskleisti tik itin patikimam žmogui, ėmė šnabždėti profesoriui Šulcui, kad Sekretoriatas įkurs specialią stovyklą visiems tiems, kuriems suteikta valdžios apsauga. Stovykla būsianti Lagevnikų gatvėje priešais ištuštintą

ligoninę. Žmonės bus nugabenti ten saugant paties geto sargybos pajėgoms, vadovaujant pačiam Davidui Gertleriui, kurio nuopelnu ir buvo išsiderėtas šis unikalus susitarimas su vokiečių valdžia.

„Kiek tai kainuoja?“ – paklausė profesorius Šulcas, ir ponas Tauzendgeldas, nedvejodamas, net nepakėlęs akių nuo popieriaus, kurio paraštėje jau buvo parašęs sumą, pasakė:

Trisdešimt tūkstančių! Už, taip sakant, svarbesnius asmenis jie reikalauja dar daugiau, bet jūsų atveju, manau, užteks trisdešimties tūkstančių markių.

Vera daug kartų buvo mačiusi, kaip tėvas išbąla iš pykčio, kaip plaštakų kraujagyslės išsipučia tiek, kad, regis, tuoj sutrūkinės. Tačiau šįkart profesoriui Šulcui pavyko suvaldyti įniršį. Gal todėl, kad Maman iš savo kamarėlės užsispyrusi vis dar prislopusiu balsu šaukė Verą. Motinos liga kybojo virš jų tarsi neaiškus ženklas sudvokusiame, tvankiame ore. O gal tėvas susivaldė todėl, kad situacija, kaip Vera vėliau rašys dienoraštyje, buvo tokia absurdiška, kad ją vertinant reikėjo *mažų mažiausiai suvokti, jog visas pasaulis išsikraustė iš proto*?

Vera tik vėliau suprato, kad tėvas jau buvo priėmęs sprendimą. Jie užkals sieną į Maman kambarį. Martinui kilo mintis apie *netikrus tapetus*, kaip jis tai pavadino: paprastus tapetus užklijuoti ant medinės plokštės ir ja uždengti lentinę sieną prie plovyklės. Netikros sienos kraštą bus galima atkelti peiliu ir patraukti plokštę, o paskui grąžinti į vietą. Kamarėlėje mamai nebus jokio pavojaus, nes lubose yra vėdinimo langelis, o tėtis kaip gydytojas galėtų įsigyti *Passierschein** ir išeiti bei grįžti kaip panorėjęs, kad ir kas nutiktų.

„Pamatysi, Vera, viskas susitvarkys“, – pasakė jis.

Dukra pagalvojo: iš kur šis nepalaužiamas įsitikinimas?

Tačiau veikti reikėjo greitai. Naujoji iškeldinimo komisija jau buvo paruošusi sąrašą asmenų, kuriuos reikėjo atiduoti vietoje „išpirktųjų“, o *Sonder* jau ieškojo jų po fabrikus ir namuose.

* vok. leidimas vaikščioti (po getą) – *Vert. past.*

Trečią akcijos dieną po pietų Pirmininkas liepė pakabinti naują pranešimą prie Gyventojų registro biuro Bažnyčios aikštėje. Jame buvo parašyta, kad nuo šiol Centrinis geto įmonių biuras priims darbo prašymus ir iš vaikų nuo *devynerių metų ir vyresnių.*

Tai galėjo reikšti tik viena: *visi vaikai iki devynerių metų taip pat bus deportuoti*!

Žmonės vėl ėmė lakstyti kaip išprotėję. Tačiau ne į ligonines ir klinikas, o į Centrinį geto įmonių biurą prie Balutų aikštės, kur išstovėdavo valandų valandas, kad spėtų įrašyti vaikus į darbo registrą, kol dar ne vėlu.

Visi teiravosi Pirmininko.

Kur šią nelaimės valandą yra ponas Prezidentas, kai mums jo reikia labiausiai? Rytoj, būdavo atsakoma, rytoj gaisrinės kieme Liutomersko gatvėje jis sakys kalbą geto gyventojams ir taip atsakys į visus klausimus.

Anksti vakare Vera užėjo pas Maman paskutinį kartą. Maman ėmė kalbėti apie Hofmanų šeimą, kuri visada gyveno jų kaimynystėje Manesovos gatvėje. „Mes Lodzėje, mama, ne Prahoje", – pasakė Vera. Bet mama užsispyrusi kalbėjo tą patį. Ji kasnakt girdėdavo jauniausią mergaitę vaikštant koridoriuje ir šaukiant ištremtus tėvus.

Vera atsinešė dubenėlį ir pamaitino Maman duonos gabalėliais, sutrintais su vandeniu. Netrukus įėjo ir Martinas su Joseliu. Tada ir Maman suprato, kad viskas nebe taip kaip anksčiau. Ji vieną po kito nužvelgė savo vaikus stiklinėmis, klaidžiojančiomis akimis. Arnoštas įvedė į vieną ranką adatą ir žmonos galva nusviro jam ant rankų kaip skuduras. Paskui Martinas ir Joselis grąžino sieną į vietą. Arnoštas jau buvo paruošęs mirties liudijimą. Jis pasakė, kad bus geriausia pamėginti nebegalvoti apie Maman kaip apie gyvą, bent jau artimiausiomis kritinėmis paromis.

Bet Vera vis tiek girdėdavo už sienos plakant jos širdį. Ir tą naktį, ir visas kitas atrodė, kad ne tik siena, bet ir kambarys, kuriame gulėjo visi keturi, lingavo ir virpėjo nuo nematomų Maman širdies dūžių.

1942 m. rugsėjo 3 d. popiet valdžia vėl išsikvietė geto Prezidentą. Jis stovėjo kaip visada nuleidęs galvą, rankas laikydamas prie šonų.

Priešais sėdėjo Bybovas, Čarnula, Fuchsas ir Ribė.

Bybovas pasakė atidžiai išnagrinėjęs Pirmininko pasiūlymą išsiųsti senukus ir ligonius, bet pasigailėti vaikų.

Savaime suprantama, jūsų, Rumkovski, pasiūlyme esama logikos, bet įsakymai, kuriuos gavome iš Berlyno, nepalieka vietos tokiems kompromisams. Visi geto gyventojai, negalintys savęs išlaikyti, besąlygiškai privalo palikti getą. Toks yra įsakymas, galiojantis ir vaikams.

Paskui Bybovas pateikė jo paties liepimu atliktų apskaičiavimų ir pareiškė, kad gete iš viso turėtų būti bent jau dvidešimt tūkstančių darbui netinkamų žmonių, kurių dauguma seneliai ir vaikai. Jei tik būtų galima išsilaisvinti nuo šių *Unbrauchbare**, Berlynui neliktų priežasčių kištis į „vidinius" geto reikalus.

Rumkovskis pasakė, kad tokio įsakymo negalėtų įvykdyti joks žmogus – niekas savo noru neatiduos savo vaikų.

Bybovas atšovė, kad Rumkovskis jau turėjo galimybę, bet praleido ją.

Jūs turėjote savaites, mėnesius, Rumkovski, o ką darėte? Naudojotės kiekviena proga mėgindamas išsisukti. Įdarbinote vaikus, kurie vargiai žino, kas yra dekoratyvinės siūlės vidinė ir išorinė pusė. Ligonines pavertėte poilsio namais!.. O mes, administracija, tuo metu darome viską, kas mūsų galioje, kad užtikrintume jums aprūpinimą.

---

* vok. netinkami, nenaudingi – *Vert. past.*

Fuchsas pridūrė:

Jūs privalote prisiminti mūsų herojiškas pastangas kare, pone Rumkovski. Visi privalo ką nors paaukoti.

Tada Ribė:

Kaip jūs apskritai galėjote manyti, kad mes skirsime laiko ir jėgų saugoti paprastus žydus tuo metu, kai vokiečiai priversti palikti viską, ką turi, dėl bailių Sąjungininkų bombardavimo. Ar jūs tikrai toks naivus ir manėte, kad užsiimsime tokia socialine labdara iki begalybės, pone Rumkovski?

Tada Rumkovskis paklausė, ar jie galėtų duoti laiko pagalvoti ir pasitarti su bendradarbiais. Jie atsakė, kad laiko tam nėra. Dar pasakė, kad jeigu jis per dvylika valandų nepateiks išsamių sąrašų, kuriuose turi būti visi geto gyventojai, vyresni nei šešiasdešimt penkerių ir jaunesni nei dešimties, jie imsis šios akcijos patys.

Čarnula pasakė:

Getas yra maro zona, pūlinys, kurį reikia išvalyti. Jei tai atliksite dabar visiems laikams, galite tikėtis išgyventi. Jei to nepadarysite, neturėsite jokių galimybių.

Susirinkimas gaisrinės kieme Liutomersko gatvėje paskelbtas pusę ketvirtos popiet, bet žmonės ėmė rinktis didelėje atviroje aikštėje jau nuo antros. Tokiu laiku saulė danguje būna aukščiausiai, tad visas didžiulis akmenimis grįstas plotas tarp dviejų namų buvo virtęs deginančiai karštos, baltos šviesos židiniu. Tik vėliau po pusiaudienio išlenda siauras pavėsio ruoželis palei ilgą eilę pašiūrių ir ūkinių pastatų, einančių palei ištrupėjusią mūro sieną. Ką tik atėjusieji ieško pavėsio būtent ten. Galiausiai palei sieną susigrūdo tiek žmonių, kad geto priešgaisrinės apsaugos viršininkas ponas Kaufmanas savo noru išėjo iš savo vėsios kontoros ir stumdydamas arba prašydamas ir traukdamas už nepasiduodančių rankovių mėgino minią šiek tiek išsklaidyti.

Tačiau niekas nenorėjo stovėti po kaitria saule.

Kai Pirmininkas pagaliau atvyko, jau buvo pusė penktos ir pusę vidinio kiemo dengė šešėlis. Tačiau susirinkusiųjų jau buvo tiek daug, kad jo užteko tik mažytei daliai žmonių. Kiti arba sustojo prie namo galo giliau kieme, arba užsilipo ant pašiūrių ir ūkinių pastatų. Kaip tik jie pirmieji pamatė Pirmininką ir jo asmens sargybinius.

Išvydus ateinantį senąjį, minia nubėgo tarsi aiktelėjimas. Jis nėjo kaip visada – išdidžiai iškėlęs galvą ir lazdą, – o įtraukęs pečius, nuleidęs akis. Tą pat akimirką kiemas nuščiuvo. Tapo taip tylu, kad buvo galima girdėti net čiulbančius paukščius medžiuose anapus mūro sienos.

Šįkart pakyla buvo tik netvirtas medinis stalas. Ant jo kažkas buvo pastatęs kėdę, kad bent jau kalbėtojo galva kyšotų virš minios. Pirmas ant šios improvizuotos pakylos užsilipo Davidas Varšavskis. Kadangi mikrofonai buvo pastatyti kiek toliau, jis visą laiką turėjo būti pasilenkęs, kad juos pasiektų, todėl vis atrodė, jog tuoj praras pusiausvyrą ir nugrius. Tačiau vyras pasilenkė per

arti, todėl po kiekvieno žodžio tarp garsiakalbių nueidavo aidas ir kalbančiojo žodžiai vis pasikartodavo.

Varšavskis pasakė, kad labai ironiška, jog būtent Pirmininkas buvo priverstas priimti šį sunkų sprendimą. Po šitiek metų, kuriuos geto vyriausiasis skyrė žydų vaikų auklėjimui. (VAIKŲ! – atsimušė nuo sienų aidas.) Galiausiai jis pamėgino apeliuoti į susirinkusiųjų supratingumą:

– Vyksta karas. Kasdien mums virš galvų aidi oro pavojaus sirenos. Visi turime bėgti slėptis. Tokioje situacijoje vaikai ir seni žmonės tik trukdo. Todėl bus geriau, jei jie bus pašalinti iš miesto.

Po šių žodžių, sukėlusių tik nerimą ir sujudimą, ant stalo užlipo Pirmininkas ir atsirėmė į mikrofoną. Balsas taip pat išdavė, kad vyras pasikeitė: dingo šaižus, šiek tiek isteriškas, įsakmus tonas. Sakinius jis dėliojo lėtai, dusliu, metaliniu balsu, lyg kiekvienas žodis būtų išspaustas per kančią:

– Getui suduotas siaubingas smūgis. Jie reikalauja, kad atiduotume jiems, kas mums brangiausia – savo vaikus ir senukus. Aš nepatyriau malonės susilaukti savų vaikų, bet geriausius savo metus praleidau tarp vaikų. Todėl niekada nebūčiau pagalvojęs, kad būtent aš būsiu priverstas nuvesti aukos avinėlį prie altoriaus. Bet dabar, atėjus gyvenimo rudeniui, esu priverstas ištiesti rankas ir prašyti: „Broliai ir seserys, atiduokite juos man. Atiduokite man savo vaikus!.. (...) Aš nujaučiau. Laukiau „kažko" ir nuolat budėjau, kad užkirsčiau kelią. Tačiau neturėjau jokių galimybių įsikišti, nes nežinojau, su kokia grėsme susidūrėme.

Man buvo visiškai netikėta, kai jie išsivežė pacientus iš ligoninių. Patikėkite manimi. Ten gulėjo ir mano giminaičių bei pažįstamų, o aš negalėjau jiems padėti. Maniau, kad viskas tuo baigėsi, ir kad dabar bus ramybė, kurios siekiau taip sunkiai dirbdamas. Tačiau likimas, pasirodo, paruošė mums ką kita. Tokia žydų dalia: kai mes kenčiame – būname priversti kentėti dar labiau, ypač tokiu metu, kai vyksta karas.

Vakar man buvo įsakyta deportuoti daugiau kaip dvidešimt tūkstančių žmonių. Kitaip jie tai padarys patys, pasakė jie. Klausimas toks: ar mums imtis šios siaubingos užduoties, ar palikti ją kitiems. Bet kadangi vadovavomės ne mintimi „kiek žmonių pražus", o „kiek galima išgelbėti", mes, tiksliau, aš ir mano artimiausi bendradarbiai, apsisprendėme – šį įsakymą įvykdyti turime patys, kad ir kaip sunku būtų. Aš pats privalau atlikti šią žiaurią, kruviną operaciją. Turiu amputuoti rankas, kad išgelbėčiau kūną. Turiu išsiųsti vaikus. Jei to nepadarysiu, galbūt ir kitiems teks išvykti...

Šiandien neturiu jums jokių paguodos žodžių ir atėjau ne tam, kad jus nuraminčiau. Atėjau kaip vagis, paimti iš jūsų tuos, kuriuos labiausiai mylite. Padariau viską, kas buvo mano galioje, kad valdžia atšauktų šį įsakymą. Kai tai nepavyko, mėginau nuosprendį sušvelninti. Mėginau išgelbėti bent jau vieną vaikų kartą – tarp devynerių ir dešimties metų. Bet jie nenusileido. Man pavyko tik viena. Vyresni kaip dešimties metų vaikai yra išgelbėti. Tegul bent tai būna šiokia tokia paguoda.

Gete turime daug ligonių, sergančių tuberkulioze; jų dienos, geriausiu atveju savaitės, suskaičiuotos. Nežinau, gal tai tik bloga, piktavalė mintis, o gal ir ne, bet vis dėlto negaliu jos neišsakyti. Atiduokite man šiuos ligonius ir aš galėsiu išgelbėti sveikuosius. Žinau, kiek daug jums reiškia slaugyti savo ligonius namuose. Bet kai stovi prieš įsakymą ir turi rinktis, ką gali išgelbėti, o ko ne, esi priverstas klausytis proto ir gelbėti tuos, kurie turi didžiausias galimybes išgyventi, o ne tuos, kurie, vienaip ar kitaip, vis tiek neišgyvens...

Mes esame gete. Gyvename tokiame skurde, kad negalime pakankamai duoti sveikiesiems, juo labiau ligoniams. Kiekvienas iš mūsų rūpinamės jais savo pačių sveikatos sąskaita. Atiduodate jiems tą gabalėlį duonos ar cukraus, be kurio galite išgyventi, bet tada patys susergate. Jei būčiau priverstas rinktis, ar paaukoti ligonius, kurie niekada nepasveiks, ar gelbėti sveikuosius, aš nedvejodamas pasirinkčiau gelbėti sveikuosius. Todėl įsakiau savo gydytojams atiduoti nepagydomai sergančius ligonius, kad vietoje jų išgelbėčiau sveikus žmones, kurie dar pajėgūs gyventi...

Motinos, aš jus suprantu. Matau jūsų ašaras. Girdžiu daužantis ir jūsų, tėvai, širdis. Kitą dieną jūs turėsite eiti į darbus, nors būsiu atėmęs jūsų vaikus, vaikus, su kuriais dar šiandien žaidėte. Aš suprantu ir visa tai jaučiu. Nuo vakar ketvirtos valandos popiet, kai buvo pranešta apie šį nutarimą, esu palūžęs, kančios draskomas vyras. Dalijuosi jūsų bejėgiškumu ir jaučiu jūsų skausmą. Nežinau, kaip po viso šito galėsiu gyventi. Turiu pasakyti jums paslaptį. Iš pradžių jie pareikalavo iš manęs dvidešimt keturių tūkstančių aukų, po tris tūkstančius kasdien aštuonias dienas iš eilės. Bet man pavyko nusiderėti iki dvidešimties tūkstančių ir dar mažiau, su sąlyga, kad vaikai bus iki dešimties metų. Vyresniems nei dešimties pavojus negresia. Kadangi vaikų ir senų žmonių skaičius siekia trylika tūkstančių, likusią kvotą reikia užpildyti ligoniais.

Man sunku kalbėti. Man neužtenka jėgų. Bet turiu paprašyti jūsų paskutinio dalyko. Padėkite man įvykdyti šią akciją. Mintis, kad šio reikalo imsis jie patys – Viešpatie, apsaugok! – tiesiog purto mane...

Prieš jus stovi palaužtas vyras. Nepavydėkite man. Tai sunkiausias sprendimas, kokį kada nors teko priimti. Keliu drebančias rankas ir maldauju jūsų: paaukokite man šias aukas, kad galėčiau sutrukdyti paaukoti kitas aukas, kad galėčiau išgelbėti šimtą tūkstančių žydų.

Būtent tai jie man pažadėjo: jei atiduosite šias aukas patys, galėsite ramiai gyventi...

Iš minios pasigirdo šūksniai:

– Mes visi galime išeiti.

– Pone Pirmininke, neatimkite visų vaikų, paimkite po vieną iš tų šeimų, kurios turi kelis!

– Mielieji, juk visa tai tik tuščios klišės. Aš neturiu jėgų su jumis diskutuoti. Atvykus valdžiai, nė vienas iš jūsų neištarsite nė žodžio.

Suprantu, ką reiškia atplėšti savo kūno dalis. Maldavau jų atsiklaupęs, bet tai buvo beprasmiška. Iš miestų, kuriuose anksčiau gyvendavo septyni, aštuoni tūkstančiai žydų, mūsų getą gyvi pasiekė tik kiek daugiau kaip tūkstantis. Tai kas geriau? Ko jūs norite? Leisti aštuoniasdešimčiai ar de-

vyniasdešimčiai tūkstančių žmonių išgyventi ar tyliai žiūrėti, kaip visi žūsta... Patys nuspręskite. Mano pareiga – pamėginti, kad išgyventų kiek įmanoma daugiau. Aš kreipiuosi ne į karštakošius tarp jūsų. Kreipiuosi į žmones, išlaikiusius sveiką protą. Aš dariau ir darysiu viską, kas mano galioje, kad gatvėse nepasirodytų ginklai ir nebūtų pralietas kraujas... Jų nutarimo nebuvo galima atšaukti, tik sušvelninti.

Reikia turėti vagies širdį, kad galėtum reikalauti to, ko aš dabar reikalauju iš jūsų. Bet įsivaizduokite save mano situacijoje. Galvokite logiškai ir padarykite savo išvadas. Aš negaliu elgtis kaip nors kitaip, nes žmonių, kuriuos šitokiu keliu turiu galimybę išgelbėti, yra gerokai daugiau nei tų, kuriuos turiu išsiųsti...

Skelbimas vok. kalba – *Draudimas išeiti iš namų.*

Bekanntmachung Nr 391.

Betr.:

Allgemeine Gehsperre im Getto.

Ab Sonnabend,
den **5.** September 1942 **um 17 Uhr,**
ist im Getto bis auf Widerruf eine

ALLGEMEINE GEHSPERRE.

Ausgenommen hiervon sind:

Feuerwehrleute, die Transportabteilung, Fäkalien- und Müllarbeiter, Warenannahme am Baluter Ring und Radegast, Aerzte und Apothekerpersonal.

Die Passierscheine müssen beim Ordnungsdienstvorstand – Hamburgerstrasse 1 – beantragt werden.

Alle Hauswächter
sind verpflichtet darauf zu achten, dass keine fremden Personen in die für sie zuständigen Häuser gelangen, sondern sich nur die Einwohner des Hauses dortselbst aufhalten.

Diejenigen, die ohne Passierscheine auf der Strasse angetroffen werden, werden evakuiert.

Die Hausverwalter
müssen in ihrem Häuserblock mit den Hausbüchern zur Verfügung stehen.

Jeder Hauseinwohner hat seine Arbeitskarte bei sich zu halten.

CH. RUMKOWSKI
Der Aelteste der Juden in Litzmannstadt

Litzmannstadt-Getto, 5. September 1942

© Valstybinis Lodzės archyvas

Tarp 22-o ir 24-o namo Gniezno gatvėje buvo vos kelių metrų ilgio tarpas arba skylė. Atrodė, lyg namai per visus tuos metus būtų vis arčiau linkę vienas prie kito, bet taip iki galo ir nesusiglaudė. Tos siaurėjančios angos viduryje stovėjo pusiau nugriuvusi mūro siena, o nuo jos budėjo Adamas Žepinas.

Šabas, poilsio diena. Fabrikų vartai užrakinti.

Mediniai tiltai, jungiantys geto dalis, paprastai juoduodavo nuo besigrūdančių žmonių, mėginančių papulti į kitą pusę, o dabar buvo panašūs į tuščias kartuves. Niekas niekur nevažiavo. Girdėjosi tik metalinis musių zvimbesys virš šiukšlyno Adamui už nugaros. Musių spiečiai čia sukildavo, čia nutūpdavo; šalia zvimbesio girdėjosi tik jo paties širdies dūžiai.

Nuo sienos jis matė visą pietvakarinę geto dalį. Adamas pažvelgė link Liutomersko gatvės ir lentinės bei spygliuotos vielos tvoros prie Vžesnios gatvės, kur stovėjo senelių namai ir teisėjo Jakobsono *gericht**.

Visose strategiškai svarbiose geto vietose budėjo kiti žvalgai, tokie kaip jis; jie siuntinėjo vieni pas kitus „ristūnus“ – pasiuntinius – pranešti, ką pastebėjo.

Būtent iš jų Adamas sužinojo, kad akcija prasidėjo.

Nors žydų viešosios tvarkos policija iš karto turėjo žinoti, jog nieko gero iš to nebus, jie iš pradžių vis dėlto pabandė organizuoti akciją patys.

Anksti ryte, kol raudona saulė dar žemai kybojo virš nuzulintų geto grindinių, Gertlerio *Sonderabteilung* vyrai atitvėrė kelis kvartalus Žuvies gatvėje.

* vok. teismas – *Vert. past.*

Paskui namų sargams buvo įsakyta eiti pirmiems su raktais ir atrakinti visų palėpių ir sandėliukų duris, taip pat butus, kurių savininkai atsisako atidaryti patys.

Atrodė, kad dauguma mėgino užsibarikaduoti savo kambariuose.

Žydų *politsajten* išnešė iš butų klykiančias ir pašėlusiai mosikuojančias moteris ir vaikus, o seni žmonės be kalbų, mėšlungiškai, bet ryžtingai įsikabino į durų staktas, lyg būtų mėginę įaugti į pačias sienas. Mėgindami pasislėpti seni vyrai palindo po lovomis ir tarsi vorai prītraukė kaulėtas kojas arba sėdėjo apsidengę galvas antklodėmis arba *talitais* ir lingavo pirmyn atgal.

Žuvies gatvės butuose, kurių langai išėjo į kiemą, gal dešimt moterų mėgino pabėgti pro langus su vaikais, pakibusiais joms ant rankų ir rankų linkių. Beprotiškai, isteriškai klykdamos jos grasino iššokti pačios arba paleisti vaikus, jei kambariuose laukiantys policininkai žengs link jų dar bent žingsnį. Du vyrai – vienas viršutiniame bute ketvirtame aukšte, o kitas ant išvietės stogo kieme – buvo surišę paklodes ir apklotus į ilgą virvę bei ragino sprunkančias moteris leistis žemyn. Moterys pirma nuleido vaikus. Keli jų negrabiai nubėgo ir spėjo pasislėpti nusileidę nuo išvietės stogo. Bet vos po kelių minučių į kiemą atlėkė Gertlerio vyrai ir sugriebė ant išvietės stogo likusius vaikus – visa tai nevilties apimtų tėvų akivaizdoje, jiems beviltiškai persisvėrus pro langus.

Tą rytą į gatves buvo išsiųsti ne tik policininkai, bet ir Kaufmano gaisrininkai bei vyrai, nešiojantys ir vežiojantys miltų maišus iš sandėlių į geto kepyklas, – vadinamoji „baltoji gvardija".

Adamą, stovintį poste ant sienos, taip pat pasiekė gandas, kad visiems gaisrininkams, transporto ir krovinių nešikams, sutikusiems padėti policininkams šiame kruviname valdžios reikale, buvo garantuota, kad jų pačių vaikai liks saugūs. Kartais aukos ir nusikaltėliai netgi pažinodavo vieni kitus: „O kur, Šlomai, padėjai savo paties sūnų?" – paklausė vienas vyras, kurio vaiką svetimi uniformuoti vyrai ką tik nukėlė nuo išvietės stogo. „Kiek kruvinų pinigų gavai, išdavike?.." Po tokių replikų dažniausiai kildavo muštynės. Už kelių kvartalų Žuvies gatvėje būrelis vyrų buvo pradėję statyti barikadas. Vos

tik pasirodydavo žydų policininkai arba gaisrininkai, juos pasitikdavo akmenų lietus.

*Gajt avek ajere nachesn, mir veln undzere kinder nisht opgebn...**

Tada vokiečių valdžia nusprendė perimti reikalą į savo rankas.

Saugumo policija pasitelkė tuos pačius būrius, kurie padėjo ištuštinti ligonines. Kareiviai atbėgo gatvėmis glaudžia rikiuote, lyg norėdami įvaryti siaubą vien savo pasirodymu; iš paskos, girgždant pavarų dėžėms ir šaižiai ūžiant varikliams, riedėjo sunkvežimiai ir traktoriai. Netrukus barikados buvo nugriautos, dvigubi vartai išlaužti arba išsprogdinti, o pro juos vidun įsiveržė kareiviai su iškeltais automatais.

Anapus kiemo vartų stovintis persigandęs sargas geriausiu atveju jau būdavo įkalbėjęs name gyvenančias šeimas išdrįsti išeiti iš butų ir nusileisti į kiemą.

Karininkams bevaikštant aplink ir berėkaujant įsakymus, vyrai ir moterys mėgino susitvarkyti su vaikais ir giminaičiais, tiesė sveikatos pažymas bei darbo knygeles jas tikrinantiems vokiečių policininkams. Kartais tarsi koks tylus eskortas šalia eidavo žydų policininkai. Sklido gandai, kad Davidas Gertleris buvo pastebėtas įeinantis ir išeinantis iš namų, kuriuose gyveno įvairūs įžymūs žmonės.

Tačiau vis dėlto toli gražu ne visiems SS karininkams rūpėjo tikrinti darbo knygeles arba paduotus pavardžių sąrašus. Jie rėmėsi išvaizda – kiek jaunai ar senai, įmitę ar sulysę atrodė išrikiuoti žydai. Vaikai ir sulysę bejėgiai senukai buvo be gailesčio nustumiami į šoną ir sulaipinami į laukiančias priekabas. Tuo metu Gertlerio *politsajten* turėjo pasitelkti visą kantrybę ir neleisti nevilties apimtiems tėvams ir motinoms pripulti prie ilgų traktorių priekabų, mėginant išgelbėti atimtus vaikus. Prie kiekvienos priekabos stovėjo mažiausiai po du SS kareivius, be gailesčio iškart nušaudavusius kiekvieną bandantį prisiartinti.

---

* jid. Atiduokite savo pačių vaikus, mes neketiname atiduoti saviškių... – *Vert. past.*

Apie penktą popiet vokiečių būriai su sunkvežimiais ir traktorių priekabomis pasiekė ir Gniezno gatvę. Kaip Adamas ir spėjo, jie pirmiausia sustojo prie senelių namų. Iš savo stebėjimo punkto Adamas matė, kaip „baltosios gvardijos" vyrai padėjo seniems vyrams ir moterims sulipti į priekabas. Dauguma vos galėjo paeiti ir ieškodami pagalbos tiesė rankas į savo budelius, kurie nunešdavo juos ant pečių arba dviese įmesdavo kaip miltų maišus.

Tuo metu jis jau buvo nutaręs paslėpti Lidą.

Kieme buvo du anglių sandėliukai. Į vieną anglys būdavo suverčiamos per platų geležinį liuką žemėje. Adamas spėjo, kad jei vokiečiai ieškos pabėgėlių, tai būtent čia. Kitame sandėliuke anksčiau buvo laikomi įrankiai: anglių kastuvai, šluotos, sniego kastuvai ir senas karutis, kuriuo Adamas dažnai vežiodavo Lidą.

Pačiame tuščio sandėliuko gale jis buvo iškasęs duobę, pakankamai gilią, kad pro atviras duris sklindant šviesai nesimatytų joje gulintis žmogus.

Į ją pastatė Lidą.

Iš pradžių sesuo priešinosi. Ji nesuprato, kodėl turi stovėti visiškai nejudėdama ledinėje duobėje, tarp vorų ir senų anglies dulkių. Tačiau jis kurį laiką pastovėjo greta, padainavo jai, ir sesuo nurimo.

Jie pasirodė gerokai anksčiau, nei Adamas buvo numatęs.

Kieme rypavo įsiaudrinusi durininkė ponia Herškovič:

Vokiečiai ateina, vokiečiai ateina...
Visi rikiuojamės kieme, visi į kiemą...

Šiandien didžioji ponios Herškovič diena. Ji vilkėjo tamsiai rudą aksominę suknelę su grietinėlės baltumo raukiniais aplink dosnią iškirptę; prie suknelės buvo prisiderinusi didelę kaip vežimo ratas skrybėlę, įmantriai pa-

puoštą plunksnomis, įsmeigtomis į kaspiną aplink skrybėlės pagrindą. Po kiemą lakstanti ir cypaujanti moteris Adamui priminė ryškiai išmargintą fazaną.

Jis laikė suėmęs Lidos veidą delnais. Norėjo nutildyti joje dainą. Netrukus jie kartu stovėjo duobėje, kaip visada: jis apkabinęs seserį, ji padėjusi galvą broliui ant peties. Brolis ir sesuo. Kadangi Lida buvo aukštesnė, jai teko sulenkti kelius. Tą pat akimirką, kai ji tai padarė ir ištiesė kaklą, kad padėtų galvą jam ant kaklo duobutės, Adamas suprato, kad myli ją ir visada mylės tokia meile, kokia žmogaus protui greičiausiai nesuvokiama.

Vokiečius vedė tas pats žemaūgis Miulhauzas, vadovavęs ir ligoninės išvalymo akcijai Linksmojoje gatvėje. Dėl karščio jis buvo nusiėmęs kepurę su snapeliu ir pirštines; dabar laikė ją vienoje rankoje ir greitai žingsniavo palei ponios Heršković išrikiuotus nuomininkus. Kai Adamas išėjo į kiemą, SS grupenfiureris Miulhauzas jau buvo pasiuntęs į namą du vyrus iš viešosios tvarkos policijos, kad jie išvarytų tuos, kurie dar nebuvo atsistoję į eilę. Ponia Heršković nuėjo kartu. Ji laikė savo pareiga atraportuoti apie visus savo nuomininkus.

Adamo tėvas, Šaja Žepinas, atsistojo į eilę vienas iš paskutinių.

Šalia jo stovėjo Mošė ir Roza Pinčevskiai su dukra Marija.

Marija Pinčevska atrodė persigandusi. Mergaitės dokumentai buvo tvarkingi ir ji neturėjo jokio pagrindo bijoti. Jau tris mėnesius ji dirbo siuvykloje, kur buvo gaminami Vermachto uniformų antsiuvai. Jei mergaitė būtų turėjusi bent trupinį tokio pataikūniškumo kaip ponia Heršković, vedžiojanti vokiečius po namą, galbūt būtų paaiškinusi esanti naudinga ir taip išsigelbėjusi. Be to, panelė Pinčevska dar ir jauna bei graži, šviesiaplaukė ir mėlynakė, beveik kaip tikra arijė.

Samuelio Vaisbergo ir ponų Frydmanų iš namo kitapus kiemo padėtis buvo prastesnė. Ponia Frydman aprišo dukters galvą skara, todėl ji atrodė gerokai vyresnė. Šalia stovėjo ponas ir ponia Mendeliai su dukra. Net šiaip jau skrupulingas Miulhauzas nesivargino žvilgtelėti į pono Mendelio darbo

knygelę, tik nekantriai pamojavo eiti į dešinę nuo kelmo, kuris anksčiau buvo didysis Fabiano Zaitmano kaštonas. Ten turėjo stotis tie, kurie buvo atrinkti deportuoti. Ten buvo nuvaryta ir Frydmanų dukra. Tą pat akimirką ponia Frydman susmuko vyrui ant rankų.

Samuelis Vaisbergas šaukė žmoną Halą, kuri vis dar nebuvo išėjusi laukan. Tai buvo panašu į pagalbos šauksmą.

„Hala!“ – šaukė jis.

Aidas ilgomis bangomis atsimušė į aukštus, aptrupėjusius kiemo namų fasadus.

Priėjęs Adamas atsistojo šalia tėvo.

Šaja Žepinas vis dar spoksojo priešais save.

„Kur Lida?“ – paklausė jis galiausiai, vis dar nepakeldamas žvilgsnio nuo žemės.

Adamas neatsakė. Šaja nebeklausė.

„Ha-a-a-laaa!“ – vėl pašaukė Samuelis.

Jokio atsakymo, tik grįžtantis aidas.

Ponia Heršković šypsojosi perdėtai plačiai ir nervingai taisėsi ant krūtinės gausius raukinius.

Pagaliau ponia Hala Vaisberg išėjo į kiemą, priešais save stumdama jauniausią sūnų Chaimą. Iškart paskui ją ėjo Jakubas. Ji buvo aprengusi abu sūnus baltais, ką tik išlygintais marškiniais, tamsiomis kelnėmis su atlenktais atvartais, apavusi gerai išblizgintais juodais batais. Pati Hala vilkėjo tiesia, griežto stiliaus suknele ilgomis rankovėmis. Plaukus buvo susukusi į standų kuodą ant pakaušio. Dėl aukšto kuodo moters šiaip jau stambus sprandas ir kaklas atrodė keistai silpnas. Jos aukšti skruostikauliai blizgėjo, lyg būtų išsitepusi veidą blizgančiu kremu.

Nuo tada, kai Adamas atsistojo šalia tėvo, buvo praėję vos pora minučių. Grįžo ir ponia Heršković. „Užduotis įvykdyta“, – pranešė ji išdidžiai stilingam SS karininkui, avinčiam juodais ilgaauliais batais, su blizgančiomis uniformos detalėmis.

Dabar Miulhauzas atsistojo priešais Samuelį Vaisbergą, kuris buvo beveik galva aukštesnis už vokiečių karininką. Miulhauzas, net nemėgindamas pa-

žvelgti jam į akis, tik ištiesė ranką laukdamas, kol Samuelis paduos šeimos darbo knygeles.

Staiga ponia Herškovič ėmė netverti savo kailyje, nes nepaisant visų dėl šio karininko parodytų pastangų, pastarasis visai nekreipė į ją dėmesio, o ji, skirtingai nei dauguma kitų šiame name, vis dėlto kilusi iš geros šeimos ir nepaisant žydiškos kilmės turi gerą lenkišką išsilavinimą. Be to, ji juk puikiai susitvarkė su pavesta užduotimi – laiku išvedė iš butų visus nuomininkus. Štai jie stovi išsirikiavę, laikydami darbo knygeles. Nepaisant to, vokietis net nepažvelgė į jos pusę.

Todėl ji, rodydama į Šają ir Adamą Žepinus, garsiai ir aiškiai vokiškai pareiškė: „Čia trūksta dar vieno šeimos nario."

SS grupenfiureris Miulhauzas pakėlė akis nuo dokumento. Atrodė, kad jis tik dabar aiškiai suvokė, ką jam bando pasakyti ši išsipusčiusi moteris. Ponia Herškovič susijaudino ir patikslino: „*Fräulein Rzepin hat sich vielleicht versteckt*"*, bei padarė kažką panašaus į tūpsnį, kuris būtų buvęs panašus į reveransą, jei nebūtų trukdę suknelės raukiniai.

Miulhauzas linktelėjo. Ranka, kurioje laikė pirštines, atsainiai mostelėjo dviem su juo atėjusiems žydų *politsajten*, kad surastų pradingėlę, o pats toliau tyrinėjo Samuelio Vaisbergo dokumentus. Lida Žepin buvo pristatyta per porą minučių. Ji buvo dvigubai aukštesnė už ją nešančius policininkus; kojos tabalavo, o veidas buvo juodas nuo suodžių ir purvo.

– *Guten Tag, meine Herren***, – nerūpestingai pasisveikino ji, siūbuodama rankomis.

Miulhauzas įsmeigė į ją žvilgsnį.

– *Wo hattest du dich versteckt?..****** – užriko jis, staiga įsiutęs.

Lida vis dar siūbavo rankomis, lyg ruošdamasi pakilti.

Miulhauzas priėjo arčiau. Staiga čiupo jai už plaukų, trūktelėjo jos galvą žemyn arčiau savęs ir suriko jai tiesiai į abejingą veidą:

---

* vok. Gali būti, kad panelė Žepin pasislėpė. – *Vert. past.*

** vok. Laba diena, ponai. – *Vert. past.*

*** vok. Kur buvai pasislėpusi? – *Vert. past.*

– *WO HATTEST DU DICH VERSTECKT?!*

Tačiau Lida vis tiek šypsojosi ir siūbavo rankomis.

Nepaleisdamas plaukų, Miulhauzas laisvąja ranka čiupo iš dėklo ginklą ir be galo šlykštėdamasis dukart šovė mergaitei į galvą.

Ir staigiai atsitraukė.

Lida nukrito. Tai buvo paskutinis jos kritimas.

Per pakaušį tarsi fontanas ištryško kraujo ir smegenų substancija.

Po šūvių kilo panika. Moterys ėmė šaižiai klykti, vyrai rėkė dar garsiau. Dvi kruopščiai atskirtos grupės – atrinktieji išvežti ir kiti – vos vėl nesusimaišė, todėl tuodu žydai policininkai įsikišo savo iniciatyva ir ėmė kiek negrabiai mušti ir stumdyti žmones, kad jie išliktų dviejose grupėse.

Miulhauzas atsitraukė per porą žingsnių, lyg staiga visiškai būtų netekęs kantrybės, ir kruvina dešine ranka skubiai parodė, kad būtų atskirti dar keli žmonės: senoji ponia Krumholc, o paskui, šyptelėjęs, parodė ir į šviesiaplaukę, mėlynakę Mariją Pinčevską, po jos – į Chaimą Vaisbergą.

Rinkosi, kaip papuolė. Jis net nesivargino pažiūrėti į sąrašus, paduotus ponios Herškovič.

Tuodu Gertlerio *politsajten* čiupo Chaimą Vaisbergą ir nuvarė ten pat, kur stovėjo visi „brokuotieji“. Hala pasuko link sūnaus. Tačiau Samuelis buvo greitesnis. Šaukdamas taip, kad niekas nebūtų patikėjęs, jog tai gali išspausti jo sunykę plaučiai, vyras metėsi ant žmonos ir pargriovė ant žemės.

Vis dar stovėjo tik Jakubas Vaisbergas. Jis sutrikęs žiūrėjo, kaip tėvas užliaužė ant motinos, lyg norėdamas savimi uždengti kiekvieną jos centimetrą. Vos už kelių metrų sėdėjo Adamas Žepinas ir lingavo kruviną sesers galvą, pasidėjęs ją ant kelių.

Paskutinį rytą Žaliajame name Roza Smolenska, kaip įpratusi, atsikėlė jau apie ketvirtą ryto, kad spėtų prinešti vandens, kurį Chaja Mejer vėliau supildavo į didelius prausimosi dubenis virtuvėje. Jusefas Feldmanas kaip visada atvažiavo dviračiu papildyti anglių atsargų ir pakūrenti krosnių. Kaip visada. Dėl vaikų jie padarė viską, kad ir ši paskutinė diena prasidėtų taip pat. Saulė dar nebuvo išlindusi virš horizonto, bet dangus jau šviesėjo, darėsi skaidriai žydras, o iš to, kaip viena kita kregždė jau nardė danguje, buvo galima spręsti, kad ir ši rugsėjo diena bus šilta ir saulėta.

Išvakarėse direktorius Rubinas ir vaikų gydytojas Zysmanas surinko visus namo *svetlicoje*. Direktorius paaiškino, kad valdžia nutarė, jog jie gete nebegyvens, ir kad vieni vaikai galės grįžti namo, o kitais bus pasirūpinta „įprastuose" vaikų namuose už geto ribų. Jis sakė, kad tie, kurie bus perkelti kitur, nenusimintų. Už sienų taip pat yra pasaulis, sakė direktorius, ir jis didesnis, gerokai didesnis už bet kokį getą.

Jis vėl nusijuokė. Turbūt dar niekada Žaliajame name niekas nesijuokė tiek daug kaip tą vakarą. Tačiau besišypsantys vaikai buvo rimti ir tylūs. Paskui Natanielis paklausė, kas juos išveš iš geto ir kuo jie važiuos – traukiniu, o gal tramvajumi (visi vaikai buvo matę tramvajų, kuriuo jau nuo metų pradžios deportuojamieji buvo vežami į Radogoščių), ir direktorius Rubinas nusišypsojo, kiek tai įmanoma, dar plačiau, atsakė, kad rytoj jie sužinos. O dabar visi turi eiti susikrauti daiktus ir pasiimti tik tai, ko gali prireikti kelionėje, apsirengti pačiais geriausiais drabužėliais ir nepamiršti nusilenkti ar tūptelti priešais vokiečių kareivius, atvyksiančius parodyti kelio.

Vienai moteriai iš administracijos kontoros Dvaro gatvėje, poniai Goldberg, buvo pavesta palydėti vaikus į nurodytą surinkimo vietą. Ponios Goldberg lū-

pos buvo ryškiai dažytos; ji vilkėjo siaurą, prigludusį kostiumėlį, todėl galėjo eiti tik itin mažais žingsneliais. Ji visą laiką žiūrėjo priekin, lyg bijodama už ko nors užkliūti žvilgsniu, o kai prabildavo, tai būgštaudama, tik lūpų kampučiu.

Kol ponia Goldberg ir du lydėti paskirti sargybiniai laukė kieme, Roza Smolenska plodama vaikščiojo Žaliojo namo koridoriais; vaikai, kaip įpratę, sustojo lygiai taip pat, kai ateidavo Pirmininkas: jauniausieji priekyje, o vyresnieji ant kelių aukštesnių laiptelių. Lygiai septintą valandą, kaip buvo nurodyta, visi vaikai ir auklės iššygiavo link surinkimo punkto prie Didžiojo lauko: priekyje ėjo Roza su jaunesniais vaikais Liba, Sofija, Davidu ir dvyniais Abramu bei Leonu, paėmusi tuodu už rankų; kolonos gale, už vyresniųjų vaikų, ėjo Chaja Mejer ir Malvina Kempel.

Ant molino šlaito jau buvo pasklidę kitų Marysino vaikų namų globotiniai. Artinosi dar daugiau vaikų. Gilios provėžos patižusioje, molinoje žemėje rodė, kur važiavo sunkvežimiai. Traktorių priekabos buvo pastatytos galu ir tarsi smaigalys nukreiptos į vietą, kur susirinko vaikai ir jų auklėtojai. Maždaug už dešimties metrų stovėjo du kariuomenės automobiliai; ant vieno iš jų šono buvo užrašas GETTOVERWALTUNG. Roza pamatė, kad nuo jų artinasi pats Hansas Bybovas. Jis atrodė taip, lyg būtų išsiruošęs į medžioklę: vilkėjo plačias, pasipūtusias *Stiefelhosen**, per petį buvo persimetęs šautuvą.

Jis atrodė dėl kažko supykęs. Bybovas vis atsisukdavo ir gestikuliuodamas šaukė, kad per daug vaikų atvyko vienu metu, kad viskas vyksta per greitai.

Keli sutrikę žydų policininkai kepurėmis su snapeliais ir ilgaauliais blizgančiais batais staiga sukruto ir ėmė stumti augantį būrį atgal, kad vaikai stovėtų glausčiau. Juos reikėjo suskaičiuoti.

Paskui visi vėl turėjo išsirikiuoti. Kiekvieni vaikų namai atskirai. Šešios grupės.

Tačiau nerimas buvo pradėjęs sklisti ir tarp vaikų. Kai kurie iš vaikų jau buvo stovėję panašiose rikiuotėse. Sunerimę jie ėmė brautis pro kitų kojas, ne

* vok. galifė kelnės – *Vert. past.*

vienas mėgino pasprukti, bet buvo pagautas žydų policininkų, išdrįsusių netgi pabėgėti, kad juos sučiuptų. Staiga pravirko mergaitė nudėvėtu pilku vilnoniu megztuku. Roza sunerimusi metė žvilgsnį į savo grupę. Stašekas buvo apimtas siaubo. Tuo metu priėjo Hansas Bybovas su dviem esesininkais, vilkinčiais juodus karininkų paltus iki kulkšnių.

Vienas iš jų – vyras apvaliais akiniais metaliniais rėmeliais kaip Hitlerio – nešėsi šūsnį popierių. Nuo išsirikiavusių vaikų eilės sklido pikti vokiečių karininko šūksniai, kad reikia pradėti skaičiuoti iš naujo.

Saulė jau buvo aukštai, ji degino sprandus ir vertė prakaituoti.

Priešais stovėjo ponia Goldberg iš Volk sekretoriato su savo siauru, skeltu sijonu ir mėgino kažką sudrausminti rikiuotės gale.

Prisiartino Bybovas su savo vyrais.

Staiga per žolę pasileido bėgti mažas berniukas trumpomis kelnėmis ir berete. Iš savo vietos Roza aiškiai matė, kur jis ketino bėgti. Anapus Didžiojo lauko saulės kaitroje mirgėjo viliojantys gofruotos skardos stogai, dengiantys sodų pašiūres Brackos gatvėje. Jei tik spėtų ten nubėgti...

Šalia Rozos piktai užriaumojo kareivis. Moteris išgirdo, kaip subarškėjo nuo peties kabinamas ir iškeliamas automatas. Ji matė ant berniuko pečių šokinėjančią kuprinę, o po ja tarsi būgno lazdelės kilnojosi kojos. Po sekundės nuaidėjo skardus šūvis. Tačiau iššovė ne kareivis su automatu. Roza pamatė, kad aukščiau kareivio, kurio taikiklis staiga buvo ėmęs neužtikrintai siūbuoti, stovėjo Bybovas, iškėlęs šautuvą. Jis iššovė dar kartą ir berniukas ten toli priekyje dingo iš akiračio, nugriuvęs į aukštą žolę.

Staiga visi aplink ją pasileido bėgti ir lipti vieni per kitus. Vienoje rankoje ji tvirtai spaudė Stašeko ranką, o kitoje – spiegiančios Sofijos. Iš baimės, kad nebūtų sutrypta, Roza bijojo atsigręžti, todėl judėjo pirmyn tokia pat tiesi ir įtempusi sprandą bei pečius kaip ir visi kiti, nešami spūsties. Iš kitų vaikų, kurių nelaikė už rankos, matė tik Libą ir Natanielį. Dvynių niekur nesimatė. Paskui staiga išvydo juos: keli policininkai su žydiškais raiščiais ant rankovių iš pradžių įkėlė Abramą, o paskui ir Leoną į jau perkrautą priekabą. Vaikų veidai buvo sutinę nuo verksmo. Moteris pamėgino ištraukti vieną ranką, kad galėtų

iškelti ir bent parodyti, jog yra netoliese. Tuo pat metu kažkas stipriai trenkė jai per nugarą. Vienas iš vokiečių kareivių šiurkščiai stūmė ją pirmyn šautuvo buože iš po blizgančio šalmo rėkdamas: *Vorwärts, vorwärts, nicht stehenbleiben**. Nespėjus Rozai net susigaudyti, du policininkai suėmė ją už liemens ir štai – ji taip pat stovi vienoje iš priekabų. Kai automobilis staiga pajudėjo, moteris griuvo visu ūgiu ant būrio vaikų su kietomis kuprinėmis.

Per trisdešimt metų, išdirbtų aukle, ji nebuvo susidūrusi su situacija, kad nežinotų, kaip elgtis. Apibūdinti tam, kas vyko, nebuvo jokių žodžių, jokių instrukcijų. Sunkvežimių varikliai dundėjo, drebanti priekaba svyravo. Jai pažįstamos gatvės, būdavusios pilnos žmonių, dabar buvo netikroviškai tuščios. Tai šen, tai ten kolona pravažiuodavo vokiečių postus; vokiečių policininkai sustingę stovėjo savo būdelėse arba susispietę rūkė prie buomų.

Priekaba sudrebėjo ir sunkvežimis sustojo. Kažkieno rankos atkabino bortų kablius, ir virš borto krašto pasirodė kareivių veidai; jie ėmė rėkti, kad visi išliptų. Anapus žvyruotos aikštės, kur sustojo kiti sunkvežimiai, matėsi akmeniniai laiptai, vedantys į ligoninę Medienos gatvėje.

Ligoninė visai ant geto ribos, bet ten, kur anksčiau buvo spygliuotos vielos, dabar likęs tik sargybinio bokštas. Regis, visos kliūtys buvo nukeltos, ir dabar vokiečių transportas galėjo laisvai važinėti per anksčiau užtvertą sieną. Ligoninė taip pat nebe ligoninė. Ji panašesnė į sandėlį ar kareivines. Kareiviai suvarė juos į ankštą, tuščią laiptinę, kurios grindys buvo nusėtos stiklo duženomis. Laiptinėje iki pat viršutinio aukšto mėtėsi purvini drabužiai ir patalynės likučiai. Koridoriai panašūs į tamsius tunelius. Elektros nebuvo. Kiek paklaidžioję tamsoje, po kurio laiko jie buvo suvaryti į didelį kambarį, anksčiau turėjusį būti palata. Tačiau lovų jau nebuvo, tik purvinos grindys ir vienas langas, pro kurį dar įspindo šiek tiek sodrios ir tirštos saulės šviesos.

Ji darė viską, ką galėjo, kad sužiūrėtų jai patikėtus vaikus.

Stašekas čia, Liba ir dvyniai taip pat. Roza išėjo į koridorių ir pašaukė Sofiją bei Natanielį, kurie buvo nuklydę į kitą salę.

---

* vok. Pirmyn, pirmyn, nestypsok. – *Vert. past.*

Netrukus saulė dingo, ir į aidinčias sales ėmė slinkti tokia pat aklina tamsa kaip koridoriuose; pasidarė šalta. Jauniausi vaikai sustirę, jų lūpos pabalusios iš troškulio. Tačiau niekas neatnešė nei duonos, nei vandens. Rankinėje ji turėjo puskepalį sausos duonos ir padalijo jį taip, kad visi gautų po mažą gabaliuką. Paskui visi tyliai sėdėjo tirštėjančioje tamsoje. Lauke vėl pasigirdo artėjančių perkrautų karinių sunkvežimių gaudesys. Triukšmas virto tarsi dundančia siena. Paskui jis pamažu nusilpo. Per tuščius koridorius nuaidėjo bauginantys kelių karininkų įsakymai; paskui erdvės pradangino garsus tarsi kažką nepadoraus. Roza girdėjo žingsnius ir jų keliamą aidą, kažkur visai šalia šaukiančius ir verkiančius, tačiau nematomus vaikus.

Tačiau čia būta ne tik vaikų, bet ir suaugusiųjų. Iš vietos, kurią jai pavyko užsiimti miegui beveik po palange, lyg pavyko įžiūrėti rabiną Fainerį su didele balta barzda, priklausantį artimiausiam Rumkovskio ratui. Šalia jo stovėjo dar vienas rabinas ir meldėsi; jo veidas buvo baltas ir išvagotas raukšlių, be barzdos, panašus į paukščio skeletą po *talito* kutais. Aplink juos girdėjosi kiti suaugusieji, sunkiai šliurenantys į kambarį; paskui jie staiga nutilo (o gal liepė nutilti vaikams), lyg būtų įžengę į šventovę.

Staiga prietema virto tamsa. Tapo šalta: ant plikų akmeninių grindų tarsi smarkiai įtempta gija kiaurai smelkė skersvėjis.

Tačiau visą naktį iki pat paryčių lauke ūžė sunkvežimiai, kurie sustodavo ir vėl nuvažiuodavo, nė karto neišjungę variklių. Netrukus žmonių salėje atsirado tiek daug, jog Rozai po palange liko tik tiek vietos, kad turėjo sėdėti parietusi kojas. Nors ant kelių laikė Sofi, o šalia glaudė Libą, jai vis dėlto pavyko trumpai pailsėti.

Triukšme ir grūstyje, viešpatavusioje traktorių ir sunkvežimių priekabose vakar, ponia Goldberg prasmego tarsi skradžiai žemę. Bet šįryt vėl pasirodė. Apsivilkusi tą patį griežtą kostiumėlį, lygiai taip pat ryškiai raudonai pasidažiusi lūpas, ji pasirodė pilkšvos aušros apšviestoje palatoje ir davė Rozai ženklą stotis ir išvesti vaikus.

Viena ranka Roza laikė už rankyčių Stašeką ir Libą, kita – Sofiją ir Nataną. Jie ėjo koridoriais, kurie dabar buvo užlieti tylios, skaidrios, tarsi virpančios šviesos. Tarpduriuose laukė vaikai, sukryžiavę kojas po savimi arba prispaudę kelius prie krūtinės ir pasidėję ant jų smakrą. Kai kurie mėšlungiškai spaudė indelius sriubai arba kuprines. Kiti lėtai lingavo, įspraudę galvas tarp pritrauktų kelių.

Kieme, menkoje gyvsidabrio spalvos šviesoje jau laukė sunkvežimiai. Šiandien jų buvo dar daugiau, bent dešimt ar penkiolika. Nuo jų iki plačių akmeninių ligoninės laiptų kareiviai su užtaisytais automatais buvo sustoję kaip ilga mūro siena.

Eidama su vaikais pro kareivių sieną ji pastebėjo Rumkovskį. Tas buvo įsakęs sustabdyti fajetoną prie pat laiptų, todėl visi vaikai turėjo praeiti pro jį, prieš įkeliami į kurią nors iš laukiančių priekabų. Kuo labiau ji artėjo, tuo aiškiau matė, kad jis itin įdėmiai nužiūri kiekvieną vaiką. Pro liesuosius, šlubuosius ir išsigimusius Pirmininko žvilgsnis praslysdavo. Jis ieškojo vienintelio *tobulo* vaiko, kuris išteisintų už tai, kad Pirmininkas buvo priverstas paaukoti tūkstančius. Staiga jo veide išsiskleidė šypsena, kurią Roza buvo mačiusi daug kartų, bet taip niekada ir neperprato.

Jis šypsojosi, bet iš tikrųjų tai nebuvo šypsena...

Už nugaros kažkas ištraukė jai iš rankos Stašeko ranką, ir moteris nebežinojo, kur eiti – paskui Stašeką, kurio klyksmas ėjo per kūną tarsi elektros srovė, ar paskui kitus vaikus, stovinčius toliau ir šaukiančius ją. Daugelis jau buvo sukelti į priekabas. Nusigauti atgal iki Rumkovskio jau buvo per vėlu.

Jį matė, kad senasis pasilenkė ir davė vežikui ženklą padėti Stašekui įlipti į fajetoną. „Tai aš, – išgirdo Roza jį sakant vaikui, – ponas Mirtis“; balsas, kurio ji klausėsi tiek metų, nuskambėjo kaip parodija.

Vežikui jau buvo pavykę apgręžti arklį ir jie pamažu nuvažiavo, atgal į saugų getą, tolyn nuo prikrautų sunkvežimių, kurie tuo pat metu išriedėjo pro nukeltus spygliuotos vielos atitvarus.

II

Vaikas

(1942 m. rugsėjis–1944 m. sausis)

Teesie Tavo valia, Tavo, kuris dabar klausaisi mūsų, vargšų, besikreipiančių į Tave, kuris klausaisi dejonių ir skundų, kylančių iš mūsų širdžių kiekvieną rytą, kiekvieną vakarą ir kiekvieną vidurdienį. Netrukus mes daugiau neištversim. Neturime, kas mus veda, kas mus paremia, neturime, į ką daugiau kreiptis – tik Tave, Viešpatie, kuris kasdien leidi, kad ant mūsų lietųsi kerštas, alkis, badas, kirčiai, siaubas ir panika. Ryte sakome – „o, kad būtų vakaras", o vakare – „o, kad būtų rytas". Niekas nebežino, kas iš Tavo kaimenės išgyvens, o kas taps plėšikų ir smurtautojų aukomis. Meldžiame Tave, mūsų dangiškasis Tėve, grąžinti Izraelio tautą į savo žemę, jos sūnus – į motinų glėbius, o tėvus – sūnums. Suteik pasauliui taiką ir pašalink piktus vėjus, pučiančius virš mūsų. Nuimk grandines nuo mūsų kojų, išlaisvink mus iš suplėšytų, purvinų drabužių. Leisk tiems, kurie buvo išvežti, deportuoti arba įkalinti, sugrįžti namo. Apsaugok juos, kad ir kur būtų, nuo bet kokio blogio, sunaikinimo, ligų ir keršto, išvaduok pagaliau iš skausmo ir suteik palengvėjimą, leisk išeiti iš tamsos į šviesą, kad už tai tarnautume Tau visa širdimi ir džiaugsmingai švęstume Tavo šventą šabą ir šventadienius. Apšviesk ir vesk mus savo galia, leisk, kad Tavo ženklai išliktų matomi, kad aiškiai matytume, kaip Viešpats išvaduoja savo tautą iš nelaisvės. Tą dieną Jakobas džiūgaus, o visas Izraelis džiaugsis, ir nė vienas, ieškojęs pas Tave prieglobsčio, nebekentės gėdos ir pažeminimo. Tegul Viešpats nedelsdamas ir nedvejodamas išteisina teisiuosius. Visi ištarkime: amen...

Iš maldos, parašytos hebrajiškai ant vienos iš sienų maldos kambaryje Paupio gatvėje (prieš Roš Hašanos ir Jom Kipuro dieną 1941 metais).

Iš *Geto kronikos*

Licmanštato getas, 1944 m. sausio 1 d., šeštadienis

Šiandien, dešimtą ryto, buvusioje tuberkuliozės ligoninėje Lagevnikų gatvės 55-e name Pirmininkas iškėlė *bar mitzva* šventę savo įvaikiui Stanislavui Šternui. Buvo pakviesta apie trisdešimt artimiausių žmonių. *Pranašų* knygą berniukas skaitė sefardų tarme. Per metus nuo įvaikinimo Pirmininkas pasirūpino, kad berniukas įgytų nuoseklų žydišką išsilavinimą.

Per kuklų priėmimą Mošė Karas pasakė svečiams kalbą.

Tarp viešnių kaip visada buvo ponia Regina Rumkovska, ponia Helena Rumkovska, ponia [Aron] Jakubovič ir panelė [Dora] Fuchs. Nepaisant kuklių vaišių, Pirmininkui pavyko sukurti šiltą ir atvirą atmosferą. Buvo pakviestas ir fotografas, kad įamžintų šią iškilmingą progą.

Štai ši nuotrauka:

Viduryje stovi dvylikos ar trylikos metų berniukas su *jarmulke* ant galvos ir žvake rankoje. Jis vilki akivaizdžiai naują siūdintą kostiumą, kuris atrodo bent vienu ar dviem dydžiais per didelis – pečiai kybo, o rankovės dengia plaštakas. Dešinėje nuo jo stovi pagyvenęs vyras tankiais, baltais, atgal sušukuotais plaukais, raukšlėtu veidu ir akiniais apvaliais „amerikietiškais“ rėmeliais. Matyt, vyriškis arba stumtelėjo akinius, arba jie nuslydo nuo nosies, kai jis negrabiai kilstelėjo ranką sūnui virš galvos, norėdamas palaiminti. Į kairę nuo berniuko stovi jauna žemo ūgio moteris, tiesia nugara ir atlošusi pečius, lyg tam, kad nuotraukoje atrodytų vienu ar dviem centimetrais aukštesnė. Nors ji mėgino apakinti fotografą savo šypsena, jos veidas buvo sulysęs ir suvargęs, oda tarp nosies ir išsikišusio skruostikaulio išberta arba ištinusi, jei

tik tai buvo ne šešėlis, atsiradęs dėl ryškaus apšvietimo, užliejusio visą sceną fotografavimo akimirką.

Nesijaudino, regis, tik berniukas. Jam nerūpėjo negrabūs tėvo judesiai ir statiška motinos laikysena bei visa, kas jam nutiko ir dar nutiks; jis tik smalsiai žiūrėjo tiesiai į kamerą, lyg dabar jam būtų rūpėjęs vienintelis dalykas – *kaip tai pasidaro*, kaip įvykiai ir dalykai, kurie šiaip jau net neegzistuotų, staiga tampa tikri ir lieka sustabdyti amžiams.

Esama ir kitos nuotraukos. Tai rentgeno nuotraukos kopija; Pirmininkas liepė vaiką ištirti, norėdamas įsitikinti, kad tas, kurį nusprendė įsivaikinti, yra „visiškai sveikas".

„Tai vienintelis tikras tavo paties atvaizdas, kokį kada nors tau teks išvysti", – pasakė berniukui profesorius Veiskopfas tą akimirką, kai užgeso lubų šviestuvas.

Rentgeno kabinete tapo aklinai tamsu, ir lyg būtų laukęs šio ženklo, keistas, į dėžę panašus daiktas, kurį jie buvo pritvirtinę jam prie krūtinės, ėmė pamažu kilti link jo smakro ir galvos, o paskui vėl nusileido. Tuo pat metu daiktas barškėjo.

Paskui viskas nutilo, ir netrukus iš už širmos vėl pasirodė profesorius Veiskopfas. Jis laikė plokštę, kurią ketino parodyti.

Tokios nuotraukos berniukas dar niekada nebuvo matęs. Didelėje, blizgančioje, tamsioje nuotraukoje aiškiai išsiskyrė raštas iš šviesių kylančių puslankių su lygiais tarpais. Tai buvo panašu į šventovę su aukštomis kolonomis, kurios stovi ant blizgančių, purių debesų aukštai po tamsiu dangumi. Ar visi savyje nešiojasi po tokią šviesos šventovę? O gal šitokia yra tik jame, nes jis (kaip Pirmininkas dažnai kartoja) yra kitoks?

Tuo metu jis daug apie tai galvodavo.

Kuo skiriasi vienas žmogus nuo kitų? Kaip tampama *išrinktuoju*?

Štai ko išmoko jis ir visi kiti to laikmečio mokiniai:

Kai Vilhelmas Rentgenas 1885 metų rudenį atliko pirmuosius bandymus su katodo spinduliais, kurie tuo metu taip buvo vadinami, jis apgaubdavo

vamzdį ir aparatą, skleidžiantį spindulius vamzdyje, juodu kartonu, o tada užsandarindavo visus tarpus. Nepaisant visiško vamzdžio užsandarinimo, tą pat akimirką suolą, kurį jis pastatydavo už kelių metrų, apšviesdavo ryški, mirganti šviesa.

Nors jis atitraukė suolą dar labiau, šviesa nedingo ir palaipsniui nesusilpnėjo, kaip būna su kitais šviesos šaltiniais.

Iš to eksperimento Rentgenas padarė išvadą, kad jo aptikta naujoji šviesa gali prasiskverbti ir pro kietus daiktus. Kuo daikto tankis mažesnis, tuo lengviau spinduliams prasiskverbti. Pavyzdžiui, jie lengvai prasiskverbia per tūkstančio puslapių knygą, kortų malką, medį ar kietą gumą, tačiau ne per tokias kietesnes substancijas kaip švinas ar kaulai.

„Sielos nesimato, – rašė Rentgenas, – bet iškėlus plaštaką priešais ekraną, šešėlių atvaizdas aiškiai parodo kiekvieną pirštų sąnarių kaulą ir neryškų audinių kontūrą." Kaip įrodymą jis pateikė kelias fotografijų plokštes. Vienoje iš jų matėsi jo žmonos kairės rankos pirštai ir žiedas.

1945 metų birželį, praėjus pusmečiui Raudonajai armijai išvadavus Lodzę, rūsyje po buvusia tuberkuliozės ligonine Lagevnikų gatvės 55-e name* buvo rastos krūtinės ląstos nuotraukos tūkstančių vaikų, kurie per *szpera* akciją 1942-ųjų rugsėjį buvo nacių išvežti ir nužudyti.

Negatyvai buvo sukrauti ryšuliais, kiekvienas dvidešimties centimetrų storio ir apvyniotas virvele. Kai kuriose nuotraukose aiškiai matėsi tamsios skysčių sankaupos, dėl kurių jaunas žmogus eina susilenkęs lyg dėl mėšlungio, mentės būna aiškiai išsišovusios arba pakeltos. Kitose nuotraukose baltame antkaulyje matosi tamsesni šešėliai – akivaizdūs progresuojančios tuberkuliozės ženklai. Tačiau visos nuotraukos anoniminės. Jei ir būta pavardžių, gimimo datų arba registravimo numerių, pagal kuriuos būtų galima atskirti negatyvus, visa tai seniai buvo dingę.

Vienintelis dalykas, pagal kurį dabar galima atskirti nuotraukas ir suteikti joms kūną, vardą, veidą – tai pačios ligos pėdsakai.

---

* *Präventorium* Nr. 2 – preventoriumas, tai yra plaučių tuberkuliozės ligoninė – *aut. past.*

Jaunojo Rumkovskio išsilavinimu pavesta rūpintis ne tik Mošei Karui, bet ir Fidei Šainui. Buvo kalbama, kad pats Pirmininkas palankus geto chasidams, o Fidė Šainas visų buvo laikomas mokslo šviesa. Kad ir kas nutiktų, niekas nepagalvotų, kad jis gali kuo nors pakenkti.

Būtent Fidė Šainas padėdavo rabinui Gutesfeldui nešioti neštuvus, kuriuose gulėjo suparalyžiuota moteris Mara. Stašekui, dar mažai mačiusiam geto, Šainas itin smulkiai papasakojo, kaip bėgiojo su neštuvais iš vienų namų į kitus. Jiems tekdavę išbėgti bet kokiu oru ir bet kokiu paros metu. Naktimis slėpdavęsi sename kino teatre „Bajka", kuriame dabar maldos namai, arba sinagogoje Jakubo gatvėje, kur didžiausioje paslaptyje buvo laikomi vos keli nuo nacių laužų išgelbėti Toros ritiniai ir maldaknygės. Jiems tekdavę slėptis ir sandėlio rūsyje po batų fabriku, stovėjusiu Tovianskio ir Beržų gatvių kampe, nes darbus prižiūrintis *kierownik* buvo tvirtai tikintis žydas. Porą parų jie praleidę sugriuvusio daugiabučio griuvėsiuose Dryžuotojoje gatvėje. Pagal valdžios dekretą šis kvartalas turėjo būti prijungtas prie Lodzės dalies, skirtos arijams. Gyventojai jau buvo iškeldinti, ir griovimo komanda jau buvo pradėjusi dirbti. Tačiau šis namas vis dar stovėjo, nors buvo likusios tik atraminės sijos ir dalis fasado. Be perstojo pylė lietus, o juodu, greitakalbe murmėdami nesuvokiamas hebrajiškų maldų eilutes, susitraukę tupėjo po lovos galvūgaliu ir keliais minkštais baldais, dar neaptiktais medienos medžiotojų, o tuo metu moteris gulėjo ant purvino apkloto ant grindų.

Nesuvokiama, bet tuo metu gete dar buvo vietų, kur galėjai ateiti niekieno nepastebėtas. Paskui atėjo siaubingoji rugsėjo akcija, ir žydų policija išvarė rabiną Gutesfeldą su žmona iš paprasto nuomojamo kambario. Prieglobsčio teko ieškotis ir Fidei Šainui. Gal ir jis būtų buvęs deportuotas, jei Mošei Karui

paskutinę akimirką nebūtų pavykę gauti *tsetl*, išrašytą jo vardu; vyriškis buvo perkeltas į vietą, vadinamą *optgesamt**, kur buvo tūkstančiai žydų, kurių valdžia nutarė pasigailėti. Tačiau papuolus ten, o ir vėliau, nebuvo nė dienos, kad jis daug kartų nepagalvotų apie moterį, kurią buvo priversti palikti. Jis negalėjo pamiršti tos bevardės moters ir be galo kankinosi. Jaunajam Rumkovskiui rabinas pasakė, kad galbūt ji perskrido vielas ir grįžo ten, iš kur atskrido, ir gal vieną dieną ji sugrįš, kai žydai vėl papūs *shoifer*. Tada, o gal dar anksčiau paaiškės, kad Viešpats, nepaisant priešingų ženklų, vis dar neapleido Izraelio tautos.

Fidė Šainas buvo užsispyręs. Žinoma, jis leidosi nukerpamas ir nuskutamas, nes *Kripo* davė įsakymą areštuoti visus, kurie išdrįstų rodytis religiniais rūbais. Tačiau ir toliau užsispyręs nešiojo ilgą paltą ir didelę juodą skrybėlę. Pastaroji atrodė juokingai ant pailgos, sunykusios, plikai nuskustos galvos. Kūnas taip pat buvo juokingas – lyg būtų keliais dydžiais per didelis nešiojamiems drabužiams: kelnės vos dengė blauzdas, o iš keliais centimetrais per trumpų ankšto švarko rankovių kyšojo plonos rankos. Veidas kaulėtas ir baltas, o žvilgsnis be paliovos lakstė, lyg nebūtų galėjęs pakankamai greitai pamatyti tai, ko nori. Skirtingai nei kiti žmonės, Šainas, regis, vengdavo žiūrėti į jaunąjį ponaitį Rumkovskį ilgiau nei būtina. Nuosavoje Fidės Šaino Toroje viena pusė buvo lenkiška, o kita – hebrajų kalba. Jis versdavo Stašeką ranka uždengti kairę pusę ir skaityti bei aiškinti, kas parašyta dešinėje. Jei Stašekas suklysdavo bent dėl vieno hebrajiško žodžio arba negalėdavo prisiminti ką tik perskaitytųjų, Fidė Šainas delnu pliaukšteldavo jam per sprandą.

Jam nerūpėjo, kad šis *talmidas*** – paties Rumkovskio sūnus. Žodžiai vis dar buvo svarbiausia.

Fidė Šainas prisistatydavo kiekvieną dieną, išskyrus per šabą, ir pamokas visada pradėdavo nuo valgio. Jis itin gerbė senas knygas, kurias užsispyręs tampydavosi su savimi, bet dar labiau gerbė maistą, kurio duodavo Pirmininko

* jid. aptvaras – *Vert. past.*

** hebr. mokinys – *Vert. past.*

namų šeimininkė: jis visada valgydavo absoliučioje tyloje, lyg kiekvienas trupinys reikalautų visiško dėmesio.

Po valgio prasidėdavo pamokos.

Fidė Šainas išsamiai paaiškino pamaldų eigą, kaip skaitoma Tora, kaip lengviausia mintinai išmokti parinktas teksto ištraukas, kad Šventasis Raštas lietųsi iš tavęs savaime, iš savo paties dieviškos galios. Ypač daug pastangų Šainas skyrė mokydamas Stašeką hebrajų kalbos. Jis itin išsamiai aptarė kiekvieną abėcėlės raidę ir paaiškino, kodėl jos taip atrodo, taip pat paaiškino dievišką kiekvieno žodžio kilmę. Vieno vienintelio žodžio galėdavo pakakti ilgai popietės paskaitai. „Padėk man paaiškinti", – sakydavo Fidė Šainas (jis dažnai taip sakydavo, lyg tai jam, o ne Stašekui reikėtų pagalbos sprendžiant kokią nors problemą), pavyzdžiui: „Padėk man paaiškinti, kodėl žodžiai „baimė" ir „tikėjimas" turi tą pačią šaknį?" Kai berniukas negalėjo atsakyti, mokytojas papasakojo istoriją. Kai Jakobas, pabudęs po ilgo miego, Beer Ševoje atrado dangų siekiančius laiptus – tuos, kurie eina virš šventovės, – vyrą apėmė baimė, kad vieta, kur buvo atsigulęs pailsėti, staiga visiškai pasikeitė.

„Iš tikrųjų, Viešpats yra šioje vietoje –
kokia baugi yra ši vieta..."
*O tą vietą jis pavadino Bet-Eliu – Dievo namais.**

Šitaip sako rabinas Ezraelis rabino Ben Zimros vardu:

Išmokti jausti baimę – tai pažinti tikrąją Dievo esybę. Dievas įvarė mums baimę, kad mes neklausinėtume apie jį, jo vardus arba prigimtį.

Tai buvo viena mėgstamiausių Fidės Šaino temų. Būta netikrų pranašų, kurie perskyrė žodžius „tikėjimas" ir „baimė" ir vadino save Viešpaties pasiunti-

* Daugumos – išskyrus tas Senojo Testamento dalis, kurios neišverstos į lietuvių kalbą, – čia ir kitur cituojamų Biblijos ištraukų šaltinis A. Rubšio ir Č. Kavaliausko verstas „Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas. – Vilnius: Lietuvos Katalikų Vyskupų Konferencija, 1998. – *Vert. past.*

niais, nes manėsi esą vieninteliai, galintys vėl sujungti tuos žodžius. Šitaip jie šventvagiauja, nes tik Dievas gali pašalinti atitrūkimą tarp žodžių ir žmonių.

Paskui Šainas papasakojo istoriją apie Šabtajų Cvi iš Smirnos, kuris septynioliktame amžiuje pasiskelbė Mesiju. Išmestas iš Smirnos, Salonikų ir Jeruzalės, jis nuvyko į Konstantinopolį nušalinti sultono. Tas davė jam pasirinkti: arba pereiti į islamą, arba bus nužudytas. Šabtajus Cvi pasirinko islamą ir savo atkritimu parodė, kad buvo netikras *shofet*. Žodis jo pamoksluose vis dar buvo perskirtas, tad kalbėdamas apie tikėjimą iš tiesų kalbėdavo tik apie savo paties baimę. Tokie vyrai per daug mielai laksto tik sultonų reikalais.

Fidė Šainas neištarė to garsiai, bet buvo akivaizdu, kad jis laikė Chaimą Rumkovskį tokios pat padermės vyru, save paskelbusį išganytoju.

Vyru, kuris išmokęs iškelti savo baimę aukščiau tikėjimo.

Po *di groise shpere*, kaip dabar buvo vadinama rugsėjo akcija, Pirmininkas buvo priverstas išsikraustyti iš ligoninės. Tada jis liepė įrengti jam asmeninį būstą paprastame nuomojamų butų name. Be dviejų mažų gretimų kambarių naujajame bute Lagevnikų gatvės 61-e name, buvo ir siaura kamarėlė, tarsi koks koridorius tarp kambarių ir virtuvės. Ilgojoje sienoje buvo aukštas langas, išeinantis į uždarą vidinį kiemą, kuriame buvo visokiausių šiukšlių ir šlamšto bei, rodėsi, visų geto balandžių perykla.

Tačiau Pirmininko kambariai buvo vadinami ne *kambariais*, o *miesto butu*.

Miesto bute buvo dar ir sandėliukas kitame laiptinės gale, kurį Pirmininkas rakindavo ir vadindavo savo kabinetu, tačiau retai ten užsukdavo. Didžiąją dalį valandų ir dienų jis kaip ir anksčiau leisdavo savo Sekretoriate prie Balutų aikštės arba rezidencijoje Marysine.

Du kambariai. Viename miegojo Pirmininkas, čia turėjo miegoti ir ponia Regina. Tačiau taip būdavo retai. Dingus jos mylimam broliui, moteris būdavo arba „savo" bute Zgežo gatvėje, į kurį daugiau niekas nepatekdavo, arba išblyškusi ir abejinga sėdėdavo prie rašomojo stalo šalia lango *antrame* kambaryje, tame, į gatvės pusę. Jo durys dažniausiai būdavo užrakintos. Kai ponia Regina kartais išeidavo, tai lyg į sceną. Ji plačiai šypsodavosi ir išsiblaškiusi liesdavo daiktus. Kai kas nors į ją kreipdavosi – dažniausiai namų šeimininkė ponia Košmar – ponia Rumkovska pažvelgdavo į tą žmogų, stengdamasi nutaisyti kuo ramesnį veidą, arba tik dirbtinai nusijuokdavo.

Na ir dar buvo tas *trečias* kambarys, kažkur tarp Pirmininko ir Reginos. Bet Stanislavas taip iki galo ir nesuprato, ar tai buvo tikras kambarys, ar tik *tapdavo* tokiu, kai ponas Prezidentas to panorėdavo.

Kartais Pirmininkas jį čia įsivesdavo. Tada Stanislavas suprato, kad tai, kas išoriškai atrodė kaip siauras koridorius, iš tikrųjų buvo gana didelė patalpa.

Didelė ir tuo pat metu ankšta, nes buvo užgriozdinta daugybe senų, sulaužytų baldų, kurių niekas nenaudodavo. Ir dar tas langas, pro kurį vidun būtų galėję sklisti kažkas panašaus į šviesą, jei langas nebūtų buvęs taip aptaškytas purvu ir moliu. Viduje beveik nebuvo kuo kvėpuoti. Stašekas mėgindavo įkvėpti, bet kaskart atrodydavo, lyg gerklėn įtrauktų storą, dvokiančią kojinę. Jis užsimerkdavo ir tada be dvoko aplinkui likdavo tik burkavimas ir trapus sparnų čežėjimas, balandžiams nutūpus arba pakilus iš įstiklinto kiemo. Ir dar tas piktas arba įsiteikiantis tėviškas balsas, kalbantis jam, visada alsuojantis tokiu pat atgrasiu burnos kvapu, panašiu į baldų: keistas mišinys balandžių išmatų, trūnijančio medžio, seno įsigėrusio cigarečių kvapo ir specialaus vaško, kuriuo ponia Košmar reguliariai ištepdavo visų spintų duris ir kėdžių ranktūrius.

Ši vieta skirta tik man ir tau, Stašekai; tai šventa vieta, todėl mes turime pasidaryti taip, kad mums būtų patogu!

Visi sakė, kad dabar jis Rumkovskis. Taip sakė ir Princesė Helena, ir ponas Tauzendgeldas, ir panelė Fuchs, ir raktininkas, ir Fidė Šainas, kuris punktualiai pasirodydavo kasdien, o jo akys blizgėdavo iš alkio. Taipogi vyras, kurį visi vadino jo geradariu – ponas Mošė Karas.

Tačiau jis niekaip negalėjo galvoti apie save kaip apie Rumkovskį. Sau jis visada buvo tas pats Stanislavas Šternas, nors jau nelabai prisiminė, kaip atrodė tikroji jo motina. Tik tiek, kad pindavosi plaukus į dvi ilgas kasas, ir kad jos būdavo taip stipriai supintos, jog žiūrint iš viršaus prie plaukų šaknų matydavosi balta oda. Jis žiūrėdavo, kai mama priversdavo jį stovėti šalia tiesiai ir ramiai, kol prisiūdavo ant švarkelio krūtinės geltoną Dovydo žvaigždę. Paskui tekdavo apsisukti ir stovėti, kol ji prisiūdavo tokią pat žvaigždę ant nugaros. Jis prisiminė mamos plaukų kvapą: gaivus ir švelnus, šiltas, lyg prieskoniai – taip kvepėjo tik ji.

Šeimoje jie buvo septyni vaikai ir visiems reikėjo prisiūti žvaigždes.

Žaliajame name jie nuolat klausinėdavo, ką jis atsimena iš tų laikų, kol dar nebuvo atvykęs į getą, bet berniukas negalėdavo prisiminti. Atrodydavo, kad pačios pastangos ką nors prisiminti sunaikindavo viską, kas vis dėlto dar buvo išlikę atmintyje.

Vokiečiai. *Juos* atsiminė. Ir gėdą; kaip bėgo palei pirmuosius sunkvežimius kolonoje, tarsi norintis įsiteikti šuo, kaip juokėsi žiūrėdamas į maloniai žvilgantį matinį šarvuočių plieną ir kareivių šalmus; prisiminė, kaip Kryštofas Kolmanas, sinagogos kantorius, sugriebė jį už sprando ir pliaukštelėjęs per užpakalį nuvarė namo.

Paskui vokiečių kareiviai pakabino kantorių prie katalikų bažnyčios augusiame didžiajame kaštone, kurio žievė per daugelį metų buvo taip nuzulinta,

kad per ją kiaurai švietė balta, plika mediena; iš pradžių berniukas manė, kad ponas Kolmanas buvo nubaustas už tai, jog buvo jam toks piktas. Kai ponia Kolman ėmė maldauti, kad vokiečiai nuleistų jos vyrą iš medžio, kareiviai suėjo į jo parduotuvę ir grįžo su plaktukais ir vinimis. Jie atrėmė į medį kopėčias; vienas iš kareivių palipo ir pritvirtino Kolmano rankas prie kamieno, paskui atlenkė pirštus ir prikalė plaštakas. Taip ir paliko jį kaboti.

Vaikas visą laiką girdėjo motiną šaukiant, tai garsiai, tai prikimusią pašnabždom: „Mano vaikai krikščionys, mano vaikai krikščionys, mano vaikai krikščionys."

Kodėl ji taip sakė? Tuo metu visi kaimo žydai buvo suvaryti į didelį žole apaugusį kiemą priešais bažnyčią; bažnyčios durys buvo uždarytos kaip ir šventoriaus vartai. Krito smulkus, šaltas lietus, kuris kietą žemę pavertė tirštu, pažliugusiu purvynu. Visur vaikščiojo kareiviai. Jie vilkėjo plačias, juodas milines; ant uniformų, šalmų ir blizgančių ginklų dėkluose prie juosmens mirgėjo maži lašeliai. Kartais kuris nors iš jų staiga prieidavo ir ištempęs iš būrio vieną ar porą vyrų imdavo mušti šautuvo buože arba įvairiais įrankiais.

Jie mušdavo ir tada, kai vyrai nugriūdavo.

Kai šie nebejudėdavo, kareiviai nuvilkdavo aukas prie šventoriaus sienos galo, kur valanda iš valandos aidėjo šūviai.

Tik artėjant vidurnakčiui moterų būreliui buvo įsakyta pajudėti.

Blizgantys plieno šalmai ir odiniai paltai, rėkiantys *schnell* ir *raus**; aimanuojančių moterų choras vėl ėmė verkti, o Stašekas klupinėjo tarp kūnų, kurie buvo tokie šlapi, kad jis matė tik storas, sunkias, kojinėmis apmautas kojas, klampojančias purve ir žengiančias vis ne ten. Susijaudinusios moterys kalbėjo viena per kitą apie vaikus, kuriuos bus priverstos palikti. Ir apie maistą. Ir apie tai, kaip išgyventi, jei neturėtų ko valgyti. Berniukas buvo labai išsigandęs, o kadangi juos supo baimė, viskas, į ką pažvelgdavo ar paliesdavo, taip pat buvo baimė. Jų laukiantys autobusai virto nervingais ir piktais žvėrimis, virpančiais nuo valdomo įsiūčio po barškančiais skardiniais variklių dangčiais. Kad nebūtų bloga, jis mėgino žiūrėti tiesiai priešais save, kaip pamokė

* vok. greitai; lauk – *Vert. past.*

mama, bet viduje ir prieš akis buvo visiška tamsa. Berniukas apsišlapino. Jie sėdėjo kažkuriame iš autobusų; variklis ūžė minkštai, šiltai, dusliai, bet autobusas taip smarkiai šokinėjo, kad vaikas jautėsi tarsi minkomas nematomų rankų. Tada jis nebesusilaikė. Nuo šlapimo sudrėkę drabužiai prišalo prie apatinės kūno dalies. Nepataikė danties ant danties, nors motina tvirtai glaudė prie savęs. Stašekas prisiminė, kad mama pasakė: „Kad turėčiau apklotą ir galėčiau jį sušildyti...“

Tačiau kažkur tarp stipraus troškimo gauti apklotą ir momento, kai tas apklotas staiga ir netikėtai atsirado (greitos, nervingos rankos apvyniojo jį apklotu keliais storais sluoksniais), dingo mama.

Daugiau niekada jos nematė.

Tarp tų, kurios tą rytą, atvykus autobusams, apsupo jo sušalusį kūną apklotu, buvo Malvina Kempel ir vaikų prižiūrėtoja Roza Smolenska iš Žaliojo namo. Bet tada jis šito nežinojo. Iš tiesų praeis keli mėnesiai, kol supras esąs nebe Legionove, o *Licmanštato gete.* (Jis rašė švelniai apvalindamas raides, kaip ponia Smolenska išmokė visus vaikus: Lic-man-šta-to ge-tas.)

Iš pradžių deportuotosios moterys buvo uždarytos pastate, vadinamame „Kino Marysin“, kuris buvo visai ne kino teatras, o greičiau didelis sandėlis su medinėmis, perpučiamomis sienomis, atsidavusiomis senomis bulvėmis ir žeme. Čia jis sėdėjo susuptas į apklotą, su lentele ant kaklo, kurioje buvo parašytas transportavimo numeris. Jie gaudavo tik kelias sausas duonos riekes ir sriubos, kurios kasdien atveždavo dideliuose, tarškančiuose katiluose; jos skonis tarsi surūgusio, bjauraus, pasenusio vandens, kuriuo buvo išplautos grindys. Po savaitės atėjo jo *geradarys* Mošė Karas su moterimi, vilkinčia ką tik išlygintą mėlyną vaikų prižiūrėtojos kostiumą; ji perskaitė vardų sąrašą ir tie vaikai, kurių pavardės buvo paminėtos, turėjo stotis ir eiti su ja.

Vadinasi, kai Roza atėjo jo pasiimti, jis jau buvo gete?

Lic-man-šta-to ge-tas.

Panelė Smolenska linktelėjo.

O kas gi *buvo* tas getas?

Panelė Smolenska to negalėjo atsakyti. Getas – tai, kas yra *ten*. O jis, Stašekas, dabar *čia*. Išgelbėtas, kaip pasakė panelė Smolenska.

Ar gete taip pat yra plieninių šalmų?

Anksčiau berniukas buvo jai papasakojęs, kad visi žydai turėjo sustoti aikštėje priešais katalikų bažnyčią; pasakojo apie lietų, per kurį negalėjo suprasti, kiek ten žmonių, apie tai, kaip plieniniai šalmai vaikščiojo aplink ir visus mušė, prieš tai suvarę į būrį, o paskui vėl išsklaidydami. Jis sakėsi bijąs tų šalmų. Kai vaikas tai ištarė, panelė Smolenska sureagavo kaip visada, kai vaikų klausimai būdavo per intymūs, arba kai ji nežinodavo, ką atsakyti: ji nusukdavo akis, o mažoms, stiprioms rankoms staiga atsirasdavo daug darbo.

Vokiečiai čia, bet jie dažniausiai būna už ribos. Jei niekas nieko blogo nepadarys, jie daugiau neateis.

Ar jie *niekada* nebeateis?

Kai karas pasibaigs, jie daugiau nebeateis.

O kada pasibaigs karas?

Bet į šį klausimą negalėjo atsakyti net Roza Smolenska.

Vis dėlto gete buvo pasaulis, kuris atrodė taip, kaip nusprendė ponas Prezidentas. Karvedys atsistojo savo karališkoje karietoje ir baksnojo pirštu, ir tai, į ką jis parodė, *virto tikrove. Per karališką inauguracinį pasirodymą* jiedviem bevažiuojant per getą, šitaip prieš akis ligoninė virto uniformų siuvykla, vaikų ligoninė – parodų sale, iškilo atitvertas (ir gerai saugomas) anglių sandėlis, daržovių turgus ir, savaime suprantama, *resorty, daugybė resorty*. „Čia!" – tarė Karvedys ir bedė pirštu, ir toje vietoje prieš juos atsirado didelė aikštė su buomais, vartais, sargybinių būdelėmis ir policininkais su blizgančiais ilgaauliais batais, kepurėmis ir geltonos bei baltos spalvos raiščiais su Dovydo žvaigžde ant rankovių. „Čia, – tarė Pirmininkas, – mano ir geto įmonėse kasdien dirba trylika tūkstančių vyrų ir moterų!"

Stanislavui labiau norėjosi, kad Prezidentas paklaustų jo apie brolius, motiną, net apie Rozą Smolenską ir Žaliojo namo direktorių Rubiną; jis mieliau būtų kalbėjęs apie bet ką kita, apie bet kurį kitą žmogų, bet ne apie tai, ką dabar rodė Pirmininkas, duodamas įsakymus sukurti.

„O kas nutiks visiems tiems geto gyventojams, kurie mirs?" – paklausė Stašekas galiausiai, bet labiau tam, kad ką nors pasakytų. Tačiau Pirmininkas neatsakė. Mostelėjęs lazda jis įsakė įkurti dar kelis fabrikus vietoje ilgos eilės griūvančių pastatų ir pasakė, kad „vieną gražią dieną visa tai bus tavo".

Galiausiai Stašekas sukaupė drąsą ir paklausė: „Ar tai tu sprendi, kas mirs? Ponia Smolenska sako, kad tai sprendžia vokiečių valdžia!"

Tačiau Pirmininkas užsispyręs neatsakinėjo į jo klausimus. Jis sėdėjo taip giliai įsmukęs į sėdynę, kad keliais lietė sau smakrą. Palei gatvę, kuria jie važiavo, susispietė būreliai žmonių – policininkų ir eilinių darbininkų. Vieni šypsojosi ir mojavo, kiti mėgino įlipti į fajetoną, treti be jokio reikalo bėgo iš

paskos. Neatrodė, kad Pirmininkui nepatiktų minios palankumas, atvirkščiai – jis atrodė beveik pagyvėjęs. Pasilenkęs prie vežiko sušuko: „Greičiau, greičiau.“ O paskui šūktelėjo Stašekui: „Ar nori palaikyti vadeles?“

Bet Pirmininko pasiūlytos vadelės nebuvo tikros, o tik pretekstas pasisodinti jį ant kelių. Berniukas sėdėjo ant sustirusių, nepatogių Prezidento kelių ir visaip tampė vadeles, šaukdamas „trrrr“ ir „naaa“ ir ką tik dar sugalvojo, kad tik nukreiptų karališkojo Karvedžio dėmesį, kol ponas Prezidentas prisispaudė prie jo didžiuliu kūnu ir tarsi garvežys supūškavo tiesiai į pakaušį:

– *Ty jesteś moim synem, moim drogim synem.**

Visada baigdavosi tuo, kad jie užsidarydavo kambaryje, kuriame tvyrojo prieblanda, perėjo balandžiai, kur įkvėpus oro atrodydavo, lyg kas gerklę užkimštų vilnone kojine. Bet ten eidavo tik namiškiams sugulus miegoti.

Pirmininkas paprašydavo ponios Košmar viską paruošti. Ant padėklo gulėdavo sūrio ir riebaus kumpio riekelės, perlenktos taip, kad į jas būtų galima prisidėti ridikėlių skiltelių, petražolių ir krapų. Tarp dviejų žvilgančių citrinos skiltelių gulėdavo *polędwica*** gabaliukai, kuriuos Pirmininkas pasmeigdavo peilio galu ir paduodavo Sūnui, kuris tarsi žuvis paimdavo juos burna. Pirmininkui patikdavo žiūrėti, kaip Stanislavas valgo, o tuo metu pats, lyg nekantraudamas, sukišdavo pirštus į stiklainį su saldžia, juoda slyvų uogiene ir liepdavo vaikui nulaižyti ir nučiulpti tarsi ožkai (*tsig*, sakydavo Pirmininkas ir šliurpdavo bei pliaukšėdavo liežuviu į gomurį: *tsig, tsig, tsigerli!..****). Nuo šleikščiai saldžių prinokusių slyvų būdavo beveik bloga, o dar tie svetimi Prezidento pirštai, kišami gilyn, dar giliau, taip giliai, kad jis

* lenk. Tu esi mano sūnus, mano brangus sūnus. – *Vert. past.*

** lenk. nugarinė – *Vert. past.*

*** jid. ožka, ožka, ožkytė – *Vert. past.*

beveik dusdavo ir turėdavo stipriai sugriebti pono Prezidento ranką, kad tas liautųsi. Ponui Prezidentui tai, regis, nekeldavo jokių blogų emocijų. Jis tik šypsodavosi, o jo šypsena rodydavo visišką pasitenkinimą bei pasibjaurėjimą tuo pat metu, – atrodydavo kaip chirurgas, ką tik pradėjęs sunkią, sudėtingą operaciją.

Bet būdavo ir taip, kad Pirmininkas įeidavo pas jį jau ką tik jiems pasėdėjus Kambaryje, ir tada atrodydavo kaip kitas žmogus. Jis nusviesdavo visus indus ir rėkdavo, kad Stašekas DARĄS NAMAMS GĖDĄ, kad turįs išmokti palaikyti aplink save švarą ir liautis kiaulinęs; dažnai baigdavosi tuo, jog pašaukdavo Reginą arba ponią Košmar, kad jos viską sutvarkytų, ir viskas vėl atrodytų PADORIAI.

Blogiausia tai, kad niekada nežinojai, koks ponas Prezidentas bus kitą akimirką, tiksliau pasakius, kokį vaidmenį bus pasirinkęs.

Stašeką stebino ne tai, kad skirtingos Pirmininko kūno dalys galėjo susijungti į vieną figūrą, o tai, kas einant laikui darėsi su kitomis dalimis. Pavyzdžiui, kur dingdavo *linksmasis ir gyvybingasis Prezidentas*, tas, plekšnodavęs sau per kelius ir juokdavęsis garsiai ir šaižiai tarsi mechaninis žaislas? O kur kartais dingdavo *susirūpinęs Prezidentas*, kalbėdavęs Stašekui tarsi mažam suaugusiajam apie karą ir *geto verslo reikalus*? Arba *klastingasis Prezidentas* su primerktomis, šaltomis ir pasveriančiomis grobuonies akimis? O kur dingo *rankos* – aktyviausios Prezidento kūno dalys, judančios visiškai pagal savo norą, nors Stašekas sustabarėdavo ir įtraukdavo galvą, stengdamasis išsisukti. Rankos vis tiek kažkaip susirasdavo sau kelią. Pirmininkas šypsodavosi, rodydamas juodus dantis, jo akys blizgėdavo, o Stašekas nedrįsdavo priešintis, bijodamas, kad *Piktasis Prezidentas* ištrauks jį iš lovos ir ims mušti per galvą bei pečius taip, kad akyse temsta; Stašekas apsivemdavo, o paskui sėdėdavo kaip žvėrelis tarp vėmalų, pilkų ir bespalvių tarsi balandžių išmatos, besikaupiančios ant išorinės palangės.

„Tu šlykštus paršeli“, – pasakydavo Pirmininkas ir nusišypsodavo šilčiausia šypsena.

Galiausiai Stašekas sugalvojo kitokią strategiją. Jis pagaudavo ranką *prieš* jai pradedant mušti ir laikydavo, tarsi laikytų už kojos spurdančią varlę. Pas-

kui su meile priglausdavo sau prie veido ir braukdavo jo šiurkščiais krumpliais sau per kaklą, skruostą ir smakrą. Iš pradžių Pirmininkas atrodydavo beveik sutrikęs dėl tokio šuniško atsidavimo, o ranka, iš pradžių pasiruošusi smogti, atsileisdavo.

Baigdavosi ir taip: Pirmininkas sėdėdavo rankomis suėmęs apsiašarojusio sūnaus galvą tarsi kokį daiktą, staiga nebežinodamas, ką su juo daryti.

Tai irgi buvo strategija.

„Durys į mano kambarius visada atviros, – sakydavo Pirmininkas. – Aš gyvenu paprastą gyvenimą. Viduje esu paprastas, eilinis žydas. Aš neturiu ko slėpti."

Pirmininko kambaryje stovėjo kupinos lėkštės – viena šalia kitos, keliais aukštais specialiuose laikikliuose, su gražiai supjaustytais trikampiais sumuštiniais su rūkyta mėsa ir taip krienais pagardinta grietine, kad akys ašarojo. Čia buvo ir pyragų, *tikrų* pyragų, iškeptų iš *tikrų* miltų, cukraus ir kiaušinių. Kiekviename stalo kampe, tarsi pagarbą atiduodami, stovėjo vyno buteliai su specialiais pilstymo kamščiais, o kakleliai aprišti gražiomis baltomis skepetaitėmis.

Aplink stalus visada sukdavosi tie patys žmonės: *resortų* ir administracijos viršininkai, visų Pirmininko sekretoriatų ir kanceliarijų vadovai, panelė Fuchs, ponas Cygelmanas ir ponia Rebeka Volk. Čia būdavo ir uniforminių kepurių su įvairiomis „juostelėmis". Tarp visų matėsi Rozenblato ir kitų policininkų kepurės su ryškiai geltona juostele, komisaras Kaufmanas, gaisrininkas, turėjo mėlyną juostelę, o pašto viršininkas – žalią. Nerūpestingas princesės Helenos juokas, tarsi blizganti girlianda, sklandė virš vienodai pilko vyriško dudenimo. Svečiai puškavo ir dūsavo virš taurių ir stiklinių ant stalo. Stašekui, turėdavusiam sėdėti kambario gale su Gertlerio ir Jakubovičiaus vaikais, visa tai buvo panašu į vaidinimą. Viduryje – Karvedys, triukšmingas ir raudonai mėlynas nuo alkoholio ir judėjimo, o aplink jį – svita kviestinių funkcionierių, kalbančių ne itin daug, tik replikuojančių. Jie pažerdavo tai didelių ir įmantrių žodžių kaskadų, tai trumpų, lakoniškų, aštrių žodžių, byrėdavusių tarsi monetos, pakibdavusių ore, suduždavusių arba išnykdavusių dėl netikėtų žingsnių, pabaksnojimų į nugarą be jokio pagrindo ir perdėtai garsaus juoko.

Kadangi durys visada būdavo atviros, Stašekas pasinaudojo proga – čiupo saują lipnių sumuštinių, perėjo aukštą priėmimų kambarį, o iš ten žemyn

laiptais. Laiptinėje budėdavo raktininkas. Stašekas dažniausiai matydavo tik uniformuotą būdelėje sėdinčio vyro nugarą ir tris tarsi begemoto raukšles ant sprando, virš kurio buvo *tikra* policininko kepurė su raudonomis ir baltomis juostelėmis. Taigi raktininkas buvo ne tik raktininkas, bet dar ir policininkas! Ant palto rankovės jis nešiojo raudonos ir baltos spalvos raištį su mėlyna šešiakampe žvaigžde viduryje, o joje – baltas apskritimas ir raidė v. (Stašekas žinojo, kad emblema reiškia *Oberwachtmeister.*)

Vienintelis būdas praeiti pro šią galingą koloną – prasmukti už būdelės ir nusileisti siaurais rūsio laipteliais. Stašekas jau buvo radęs išėjimą iš ten siauru rūsio koridoriumi į patalpą, kurioje anksčiau galėjo būti skalbykla. Ten atremtos į sieną stovėjo geldos ir skalavimo vonelės, kai kurios išmargintos didelių rūdžių dėmių tose vietose, kur anksčiau, iš jau seniai nusuktų čiaupų, turėjo kliokti vanduo. Pasilipęs ant vienos iš tuščių vonelių krašto, jis pasiekė langą pačioje palubėje; tarp lango ir rėmo buvo nedidelis plyšys. Viena ranka jis atkėlė langą prilaikantį kabliuką, įsikabino į lango rėmą ir kaip galėdamas toliau iškišo galvą ir pečius. Įvyko stebuklas: prieš vonelei nugriūvant, kažkas *lauke* sugriebė jį už pažastų ir ėmė traukti, kol galiausiai pavyko prasisprausti visu kūnu.

Ten stovėjo pati keisčiausia kada nors matyta būtybė.

Berniukas, maždaug jo amžiaus, persikreipusiu veidu, tarsi su nesiliaujančio skausmo grimasa. Ant nugaros jis turėjo kryžių iš pagalių, sudėtų kryžmai vienas ant kito. Ant jų kybojo buteliai, stikliniai indeliai ir vamzdeliai, kurie imdavo tarškėti vieni į kitus, kai berniukas baikščiai mėgindavo ištiesti nugarą. Tačiau žvilgsnis iš po pagalių buvo nukreiptas jau ne į Stašeką, o į sumuštinius, kuriuos tas pametė lįsdamas pro langą ir kurie dabar gulėjo pasklidę ant purvino žvyro. Berniukas iškart metėsi ant jų ir susikišo į burną viską, ką rado, nebeskirdamas, ar tai duona, ar žvyras, o tuo metu buteliai, skardinės ir stikliniai indeliai barškėjo ir skimbčiojo virš jo tarsi kokia varpinė.

Viską sukimšęs jis atsilošė, paplekšnojo sau per pilvą ir pompastišku tonu pareiškė: „Aš esu Pirmininko sūnus!“

Stašekas spoksojo į jį. Žaizdotos, iki mėlynumo nušalusios kojos sukištos į purvinas *trepkis* – tai čia Pirmininko sūnus? Bet paaiškėjo, kad berniukas ne visai tai turėjo galvoje:

Visi gete yra Pirmininko vaikai.
Taip sako Bronia.
Vadinasi, aš irgi turiu būti Pirmininko vaikas.“

Paskui gatvės pardavėjas ėmė garsiai ir gailiai šūkauti:

EL-I-KSYYYRAS, EL-I-KSYYYRAS.
Nusipirk naują, nuostabų gyvenimą.

Tik dabar Stašekas suprato, kad berniukas su buteliais yra vaikštanti vaistinė. Ant kryžiaus kabojo ne tik buteliai ir stikliniai indeliai, bet ir medžiaginiai ryšulėliai, veidrodžio šukės, žirklių geležtės ir maži muilo gabaliukai, pririšti virvutėmis ir gumelėmis. Virš šitos garnitūros berniuko veidas atrodė mažas ir blyškus, lyg vaikas būtų mirtinai išgąsdintas viso to, kas aplinkui kybojo ir siūbavo.

„Čia nebėra jokios vaistinės“, – pareiškė *tikrasis* Pirmininko sūnus, mėgindamas pamėgdžioti Pirmininko balso toną – autoritetingą ir viską atmetantį.

Tačiau buteliukų berniukas nenusileido. „Visai nesvarbu, – pasakė jis. – Geriau stovėti ten, kur žmonės *mano* rasią vaistinę, o ne kur nors kitur. Taip bent jau sako Bronia!“

Stašekui kilo įtarimas, kad tam berniukui ne viskas gerai. Jo žvilgsnis tarsi nepasiekdavo to, į ką būdavo nukreiptas. „Ar dar nori valgyti?“ – paklausė Stašekas ir išsitraukė iš kišenės gabaliuką duonos. (Jis buvo įpratęs nešiotis ką nors su savimi, kad turėtų ko valgyti tomis dienomis, kai nebūdavo priėmimų.) Butelių rinkėjas iškart griebė duoną ir atsikando gabaliuką. Tik suvalgius viską, jam, regis, pasirodė kiek keista, kad vidury jo teritorijos atsirado nepažįstamas vaikas, be to, pilnomis kišenėmis maisto.

Bet Stašekas jau ėjo savo keliu.

„Palauk manęs!..“ – sušuko berniukas ir pasileido paskui savo geradarį. Tačiau nebuvo taip lengva bėgti su dviem sunkiais pagaliais ant nugaros; kai Stašekas atsigręžė, didžiulis buteliukų kryžius buvo dingęs iš akiračio; kažkur toli girdėjosi tik švelnus stiklo skimbčiojimas.

Stašekas jau ramiau ėjo duobėta, kalvota gatve tarp žemų namų ir sugriuvusių lentinių pašiūrių. Pakraščiais stovėjo žmonės ir siūlė prekių. Kaip parduotuvės lentyna tiko ir palangė ar durų slenkstis, ant kurio buvo padėtos tik kelios mažos audinių skiautės arba metaliniai daiktai. Namų langai buvo be rėmų ir stiklų, kai kurie užkalti fanera arba uždengti palaidai kabančiu medžiagos gabalu. Viename tarpduryje sėdėjo senas vyras, kurio amputuotų kojų bigės buvo apvyniotos šiurkščiu maišų audiniu. Tarp ramentų jis buvo paskleidęs visą lobyną geležinių daiktų, puodų ir prikaistuvių su dangčiais ar be jų. Saugodamasis nuo žvarbaus rudeninio šalčio jis buvo užsimetęs gauruotą avikailį vietoje liemenės ir užsidėjęs ausinę kepurę, surišamą po kaklu. Akis dengė dideli juodi akiniai, iš už kurių jis beviltiškai dairėsi aplinkui.

Stašekas pastovėjo priešais akląjį ir atidavė dar vieną gabalą duonos, numesdamas į skreitą tarp ramentų; aklasis bus aiškiai pamatęs krintančią duoną, lyg tai būtų mana iš dangaus, nes jo rankos tuoj pat ėmė grabalioti tarp puodų dangčių ir rankenų, o per žmonių būrį, spėjusį susirinkti aplink juodu, nuvilnijo nuostabos atodūsis. Vaikas buvo ne tik gerai apsirengęs ir, regis, tvarkingas bei švarus, bet dar netgi dalijo išmaldą patiems skurdžiausiems.

Berniukas pamiršo ankstesnį atsargumą.

– Norėčiau paklausti kelio į vaikų namus Apkasų gatvėje, – pasakė jis lenkiškai, kaip galėdamas mandagiau.

– Akap-sų?

Vyras rodė į visas įmanomas puses. Galiausiai Stašekas suprato, jog vyriškis už tamsių akinių paslapčia vis dar mėgina susigaudyti, kas toks klausia. Tuo metu smalsuoliai priėjo arčiau ir dabar buvo jau ne atokiai stovintis būrelis, o piktų žmonių būrys, ir visi ėmė klausinėti: „Kas tu toks? Ką čia veiki? Iš kur tu?“

Stašekas nėrė tarp ienų vežimėlio, pilno seno metalo laužo, ir pasileido žemyn gatve, kol pasijuto saugus.

Atsigręžęs išvydo, kad žmonės vis dar apspitę akląjį, o prie vyriškio su vežimėliu prisigretino du policininkai; Stašekas matė, kad vyras parodė ranka, ir visi, taip pat ir tiedu policininkai, pažvelgė į jo pusę.

Tačiau niekas neketino vytis.

Pamažu dangus išblyško. Tarpai tarp namų didėjo, medžiai ir mūro sienos per žingsnį pasitraukė nuo kelkraščio. Niekur nesimatė elektros šviesų. Artėjant tamsai darėsi šalta. Tai, ką Stašekas iš pradžių manė esant jo paties iškvepiamu oru, pasirodė besąs vis tirštesnis rūkas. Pamažu ėmė nebejausti pėdų ir pirštų galų.

Berniukas pagalvojo, kad Pirmininkas tikriausiai jau ieško jo. Kartu su asmens sargybiniais jis eis nuo namo prie namo klausinėdamas, ar kas nors nematė *išrinktojo*, ir netrukus prieis prie vyro su vežimėliu; žmonės išsigąs ir galbūt pasakys teisybę, – kad *matė* jį, galbūt tikėdamiesi gauti kokį atlygį; arba nieko nesakys, norėdami išvengti nemalonumų. Ponia Smolenska visada sakydavo, kad kuo mažiau žinai, tuo geriau. Bent jau tada, kai turi reikalą su valdžia.

Kartais tamsoje šmėkštelėdavo kitų žmonių. Kai kurie su raiščiais ant rankovių ir uniforminėmis kepurėmis. Kas nutiktų, jei sustabdytų juos ir pasakytų esąs tas, kurio jie ieško? Galbūt jie nepatikėtų, nes buvo daug tokių, teigiančių esą Prezidento vaikai. Gal geriau pasakyti teisybę. Paskutinis dalykas, ką jis darė, tai sėdėjo su mama autobuse; su jais buvo daugiau žmonių, kažkas priėjo ir užklojo jį, nes buvo sušlapęs ir sušalęs. Bet visi buvo svetimi, visi sutiktieji gete buvo *svetimi*. Kartu jie patyrė daug dalykų, bet dabar jie turi padėti jam grįžti namo ar bent jau į Žaliąjį namą, kur ponia Smolenska tikrai pasakys, kas jis toks; juk jam kažkur reikės miegoti.

Bet Stašekas ir toliau buvo niekas, ir tamsa, buvusi lauke, atsidūrė jo viduje. Kai pasieks akis, jis bus tarsi vandenyje. Tamsiame vandenyje, pakankamai giliai, kad užtektų prigerti. Vaikas išsigando tamsos savyje. Tai buvo panašu į vakarus, kai mėgindavo užmigti ir nedrįsdavo pajudėti, nes nežinojo, ar tai jis juda tamsoje, ar tamsa juda jame.

Atsigręžęs jis išvydo rūke veidą. Jokio kūno, ore kybojo tik blyškus ovalas be aiškių bruožų, tarsi koks balionas arba lange degančios šviesos atšvaitas. Veidas ramiai, bet tvirtai paklausė, ką toks vaikas veikiąs lauke po komendanto valandos. Stašekas pasakė tą patį – ieškąs vaikų namų Apkasų gatvėje.

„Jie čia, visai už kampo“, – atsakė veidas.

Jie sustojo prie vartelių. Rūke anapus jų matėsi namas. Bet ar čia tikrai Žaliasis namas?

Vieta Stašekui buvo nepažįstama. Jis mėgino prisiminti. Tą rytą, kai visi vaikai turėjo sustoti ant laiptų į antrą aukštą, direktorius Rubinas bei ponia Smolenska juos suskaičiavo – dešimt, dvylika, keturiolika (jis buvo keturioliktas?), o paskui jie nužygiavo į Didįjį lauką, kur vokiečių kareiviai saugojo savo purvu aptaškytus sunkvežimius, sustoję aplink su iškeltais automatais. Viskas įvyko lygiai taip pat, kaip tą kartą, kai jie buvo priversti sustoti prie bažnyčios šventoriaus sienos, ir naciai išsivarė visus jo brolius. Jis neprisiminė. Jautėsi taip, lyg tai, kas vyko dabar, jau būtų kelis kartus nutikę.

„Ko ieškai?“ – paklausė veidas.

Stašekas papurtė galvą ir davė suprasti, kad prie vartelių nueis pats. Tačiau veidas jį sulaikė ir dar švelnesniu balsu paklausė: „Ar nori, kad pasiteiraučiau kokio nors žmogaus?“

Akimirką Stašekas stovėjo tylėdamas. Jis nebuvo apie tai pagalvojęs. „Ponios Rozos, – ištarė jis galiausiai. – Ponios Rozos Smolenskos.“ „Roza“, – tarė veidas ir ištirpo rūke. Netrukus kažkas kumščiu ėmė daužyti į duris ir reikalauti: „Turiu surasti tokią panelę R-r-r-ozą“, – tarė veidas perdėtai energingai, o iš namo pasigirdo mažiausiai toks pat garsus ir šaižus balsas, bet ne kaip atsakymas į veido klausimą, o lyg kažką ragintų: „Ponia Rooo-oza? Ponia Roo-oo-oza? Ar čia yra tokia ponia Roo-oza?“

Tada viduje nugriaudėjo garsus ir nevaržomas juokas. Vyro juokas.

Kai jis nutilo, tapo visiškai tylu. Praėjo kiek laiko. Atrodė, lyg viskas aplinkui – baltas veidas, balsas ir namas – būtų ištirpę rūke ir tiesiog dingę. Iš tos tuštumos pamažu artinosi kaukšinčios kanopos. Ilgą laiką matėsi tik baltas arklys. Ekipažas neskubėjo. Tik tada, kai buvo visai šalia, pasirodė Kuperio kupra ir Pirmininko figūra, susigūžusi po pakeltu stogu.

Kuperis jau buvo nuleidęs pakojį ir Stašeką apėmė neapsakomas palengvėjimas, kai jam padėjo įlipti į fajetoną. Tuo metu Pirmininkas nei atsigręžė, nei palietė jo ir neištarė nė žodžio. Švelniai girgždėdamas fajetonas pajudėjo.

Po Stašeko „nedidelės iškylos“, kaip tai buvo pavadinta, Pirmininko elgesys pasikeitė. Jis kreipdavosi į vaiką nebe tiesiogiai, o į kažką neva stovintį šalia, *kitą* Stašeką, kuris atrodė lygiai taip pat, kalbėjo ir darė tuos pačius dalykus, bet vis dėlto buvo kitoks.

Atrodė, lyg Pirmininkas šiek tiek bijotų to *kito* Stašeko.

Kartais baimė būdavo tokia stipri, kad Pirmininko žvilgsnis tapdavo neramus ir tamsus. Lyg anas Stašekas būtų nuolat jį vaikęs ir kankinęs, tik neaišku kaip, o Pirmininkas nebūtų galėjęs pasakyti apie tai nė žodžio.

Juodu ir dabar užsidarydavo tame kambaryje, kur be senų dulkių ir balandžių išmatų nebuvo kuo daugiau kvėpuoti.

Anksčiau Pirmininkas užsispirdavo, kad jiems būtų „patogu“. Jis atitraukdavo fotelius nuo sienos, atnešdavo peleninę ir prisidegdavo cigaretę. Kartais netgi imdavo ką nors pasakoti. Pasitaikydavo, kad taip įsijausdavo į savo istorijas, jog net pamiršdavo rankas, kurios gulėdavo ant kelių pasiruošusios veikti. O dabar dažniausiai tik sėdėdavo ir žiūrėdavo į Stašeką buku, pavandenijusiu žvilgsniu, nutaisęs kažką panašaus į šypseną, tik nenaudodamas lūpų.

„Kai pamačiau tave pirmą kartą, buvai toks didelis, stiprus ir sumanus“, – pasakė Pirmininkas, o Stašekas sėdėjo šalia ir laukė.

Atrodė, lyg tarp jų būtų narvo grotos – Pirmininkas vienoje pusėje, o Stašekas kitoje. Tą akimirką nė vienas nežinojo, *kuris yra ponas, o kuris vergas*, kaip būtų pasakęs pats Pirmininkas.

Bet jei reikėtų sakyti tiesą, – Stašekas tai žinojo.

Už grotų sėdėjo Pirmininkas.

Bet tai nereiškė jokio palengvėjimo. Stašekas labiausiai bijodavo Pirmininko kaip tik tada, kai tas būdavo narve. Nes tada būdavo nebe Pirmininkas ir Stašekas, o tik Pirmininkas ir narvas. Tada vyras vis vaikščiodavo ir vaikščiodavo, ištisas naktis vaikščiodavo aplink, matuodamas atstumą nuo vienos narvo sienos iki kitos. Arba stovėdavo vienas tame narve ir melsdavosi. Rumkovskis melsdavosi kiekvieną rytą ir vakarą senojoje tuberkuliozės ligoninėje už dviejų kvartalų jų gatvėje arba Jakubo gatvėje esančioje senojoje Talmudo Toros mokykloje, atstojusioje sinagogą. Kai melsdavosi, jo balsas būdavo plonas, šaižus, atkaklus, lyg kažko reikalautų net paties Aukščiausiojo. Lygiai tokiu pat tonu kalbėdavo ir berniukui:

Kodėl, Stasiulekai? Aš priėmiau tave, kad galėtum būti tarp švariųjų. Būtent todėl leidau tau ateiti pas mane, o ne pas visus tuos ganeivim*, *kurie tik stoja prieš mane, tyčiojasi ir žemina mane. Kodėl tu užsispyręs mane skaudini?*

Bet būdavo ir tokių akimirkų, kai ponas Pirmininkas įsitverdavo narvo grotų, užlenkdamas po vieną pirštą, ir maldaudavo: „Stasiuk, Stasiulekai, Stasinekai...“, ištiesęs rankas per narvo grotas suimdavo Sūnaus galvą ir prispausdavo prie savęs.

Paskui pabučiuodavo.

Tada karūnuodavo.

Per karūnaciją Sūnus būdavo aprengtas dideliais, raudonais apdarais, kuriuos užsakydavo pasiūti pats Pirmininkas, ir apautas ilgaauliais, blizgančiais batais iš tikros odos. Kojų pirštus batų viduje reikėdavo lenkti atsargiai ir rūpestingai, po vieną – taip, kaip sugeba tik pats kilmingiausias aristokratas. (Pirmininkas parodė pats: „Ne per greitai, ne per lėtai; reikia lenkti iš eilės ir sklandžiai.“) O po karūnacijos Karalius, didysis Karvedys, stovėdavo savo narve vienas ir žvelgdavo į kūrinį anapus grotų; skruostais riedėdavo ašaros. („Tai kodėl verki, mano tėve?“) Galbūt jis verkdavo todėl, kad nepaisant jo

* jid. dykaduoniai, vagys – *Vert. past.*

pastangų rengti ir puošti sūnų, tai vis tiek nesujaudindavo sūnaus *Vidaus*, to, kas priverstų smailius kojų pirštus judėti lengvai tarsi plunksnos puikiuosiuose odiniuose batuose, to, kas priverstų pečius virpėti po sunkia, ryškiai raudona mantija, o širdį daužytis ir plakti po plačiais šarvais.

Pirmininkas žiūrėdavo į savo mylimą ir tobulą Sūnų ir sakydavo:

Stašekai, Stasiuk, Stasiulekai, mano mylimas mažyli, kur tu dingai, kur dingo visi kiti mylimi vaikai?

Tačiau Stašekas ir toliau susitikdavo su tuo berniuku su kryžiumi ir vaistinės buteliukais. Dabar jie susitikdavo saugesnėse vietose, kur nematydavo raktininkas. Viena vieta buvo galiniame kieme, kur stovėjo valykla ir raugykla, tiekdavusios žaliavas geto batų siuvykloms. Stašekas kaskart maitindavo berniuką duonos gabaliukais, kuriuos pirma sudrėkindavo burnoje ir suminkydavo rutuliukais, o tada įdėdavo jam į burną, o tas prarydavo kaip koks vėžlys; berniukas jam papasakodavo, kas dedasi gete.

Kartą papasakojo, kaip Pirmininkas atėjo pas juos į paprastą kambarį su geležine krosnele; buteliukų berniukas ten gyveno su savo patėviu Bronia ir vyresniu pusbroliu vardu Otakaras, kuris buvo aklas, todėl negalėjo nei savimi pasirūpinti, nei šeimai duonos uždirbti.

Tai buvo tą atšiaurią 1941-ųjų žiemą.

Bronia, kuris norėdamas uždirbti nuomai ėmėsi papildomai dirbti namo kiemsargiu, nutarė, kad buteliukų berniukas, užuot šildęsis priešais krosnelę, turi eiti laukan ir nukapoti ledą priešais įėjimą. Kartais Bronia prisigalvodavo tokių dalykų. Ne todėl, kad tai buvo būtina, o todėl, kad sūnėnas *užsitarnautų valgį*. Taigi, vaikas stovėjo prie įėjimo su kapliu ir kastuvu, kai staiga gatvėje pasirodė armija vežimų su prunkščiančiais arkliais ir visa ši armija sustojo priešais Bronios sūnėną; iš pirmo vežimo išlipo Karvedys, *ir štai, žiūrėkite* – jis priėjo ir paspaudė ranką neišvaizdžiam berniukui, sakydamas, kad jei *jis* turėtų tokį darbštų ir tvarkingą sūnų, didžiuotųsi galėdamas vadintis jo tėvu, ir padavė vaikui saują maisto talonų bei karamelinių saldainių.

Nuo tos akimirkos Bronia suprato, kad jo sūnėnas yra tikras *glik**, toks, iš kurio „pinigai byra kaip šūdas“, kaip jis paaiškino aklajam Otakarui.

---

* jid. laimingas, sėkmingas – *Vert. past.*

Todėl Bronia pririšo sūnėnui ant pečių du ilgus pagalius ir išsiuntė jį, apkabinėjęs, kiek tik įmanoma, nelegaliomis pono Vivaverio vaistinės prekėmis. Nuo tos dienos sūnėnas vaikščiojo po getą kaip klajojantis kioskelis, apkabinėtas „Vigantoliu", „Azetynilu" ir „Betabionu" bei paprastomis cukrinėmis tabletėmis (kas pastebės skirtumą, jei tiki tik savo lūkesčiais?); turėdavo ir tablečių nuo dvokiančio raugėjimo rūgštimi, kylančio suvalgius fabriko sriubos; nešiodavosi ir žievės ekstrakto su įmaišytu *Kaffeemischung*, kuris neva esąs ne tik „itin maistingas", bet ir naudingas potencijai; žmonės jį vadino „Bybovo mišiniu", nes Bybovas, anot gandų, kažkada prekiavęs kava.

(Šiuo klausimu dėdė Bronia turėjo savo teoriją, – kad šiais sunkiais laikais paprasti žmonės norintys tik vieno dalyko – išeiti iš geto; o jei tai neįmanoma „natūraliai", tada tenka pamėginti su vaistais!)

„Žiūrėk!.." – sušuko berniukas, įsikišo butelį į burną ir nukando dangtelį. Stašekas nespėjo nė išsižioti, kai draugui iš burnos plykstelėjo nuostabios liepsnos, kurių fone kiti buteliukai sumirgo, sublizgo tarsi žvaigždėtas dangus. Berniukas užgesino liepsną užsidengdamas burną rankomis, o kai Stašekas vėl pažvelgė į jį, nedidelė tarsi vėžlio burna buvo panaši į didelį juodą kraterį, virš kurio švietė baltos, išsigandusios akys.

Buvo šitaip.

Kartą, kai Roza Smolenska Žaliajame name mokė vaikus istorijos ir aritmetikos, ji nuėjo į mažą kambarėlį šalia direktoriaus Rubino kabineto ir grįžo nešina penalu, gėlytėmis išmargintais šonais ir uždarytą sklendele. Ji padavė penalą Stašekui. „Nupiešk man Palestinos žemėlapį, – pasakė ji, – ir surašyk visų, kuriuos atsimeni, miestų ir upių bei ežerų pavadinimus Judėjoje ir Samarijoje." Stašekas pradėjo nuo Palestinos, – juk žinojo, kaip ši šalis atrodo, – *Eretz Izraelis* – tačiau jos teritorijoje nupiešė ne ežerus ir miestus, o šakalus, skorpionus, surikatas ir kitokius gyvūnus su ragais, uodegomis ir aštriais dantimis.

Paskui nupiešė vokiečius – *daug vokiečių*, nes jų buvo labai daug.

Nupiešti išorinius atributus buvo lengva: žandarai rusvomis milinėmis ir plieniniais šalmais, dengiančiais net sprandą; *kiti* kareiviai atvažiavo blizgan-

čiais juodais automobiliais – tie, su kaukolėmis ant uniforminių kepurių ir taškais vietoje juostelių ant uniformų atvartų; jie stovėjo ir juokėsi, kaldami kantorių Kolmaną prie medžio.

Iš Giraitės gatvės – plataus, dulkančio išvažiavimo toliau nuo Žaliojo namo – kasdien galėjai stebėti prie Radogoščiaus vartų budinčius vokiečius. Stašekas nupiešė spygliuotas vielas, aukštą sargybos bokštelį ir bent du kareivius, tikrinančius dokumentus ir pakeliančius, o paskui nuleidžiančius buomą, pravažiavus kroviniams. Jis stengėsi prisiminti, kaip buvo tąkart, kai lietus tarsi užuolaida kabojo po vos keliais dar šviečiančiais gatvės žibintais, o visi kaimo žydai buvo išginti iš savo namų ir suvaryti į aikštę priešais bažnyčią. Tačiau gerai prisiminė tik vieną dalyką – vyrą, anot kareivių, mėginusį pabėgti, kurį jie nuvilkę į aikštės vidurį. Stašekas įsiminė veidą kareivio, daužiusio ir spardžiusio vyrą net ir tada, kai tas visai nebejudėjo. To kareivio veidas buvo visiškai toks pat kaip to vyro, gulinčio ant žemės, suspardyto ir sumušto. Abu vyrai lietuje buvo vienodai blyškūs, neryškūs ir iškreiptais kontūrais. Todėl vienintelis tikrai aiškus dalykas piešinyje buvo nuogi, balti padai, kyšantys iš purvinų skarmalų krūvos – to, kas liko iš vyro: nuogi, balti padai ir suspardytas kūnas; ir dar įtūžęs, neryškus kareivio veidas, kuris taip pat atrodė tarsi suspardytas.

Susipažinęs su buteliukų berniuku ir prisiklausęs neįtikėtinų istorijų, Stašekas ėmė piešti kitką, ne vokiečius. Jis piešdavo angelų pulką, skrendantį virš spygliuota tvora ir aukštomis sienomis apjuosto miesto. Vokiečių kareiviams sargybos bokštuose angelai buvo nematomi, nors dangus virš jų degė kerštо liepsnomis. Kai kurie angelai turėjo net *shoifer* trimitus, kuriais pūsteldavo taip, kad nugriūdavo sienos ir tvoros; tačiau kareiviai nieko nematė.

Kartais, jam bepiešiant, pro šalį praeidavo panelė Smolenska ir paglostydavo pakaušį. Ponia Regina to niekada nedarydavo, nors taip pat kaip panelė Smolenska atidžiai stebėdavo, ką jis piešia, nors taip pat visą laiką plačiai šypsodavosi. Tačiau prie Stašeko niekada neprisiliesdavo ir niekada neištardavo nė žodžiu daugiau, nei būtina ar privaloma pagal pareigą, pavyzdžiui, paklausti, ko išmoko mokykloje, ar gerai elgėsi, ar dėl jo elgesio nereikės gėdytis jo tėvui arba Mošei Karui, arba kad ir namų šeimininkei poniai Košmar

(*Madam Cauchemar*, kaip prancūziškai sakydavo ponia Regina). Ponia Regina nuolat kalbėdavo apie gėdą.

Vidury kambario, kur Pirmininkas rengdavo priėmimus, stovėjo didelis manekenas be galvos, o prie jo priklausė privatus siuvėjas, vadinamas meistru Hinceliu. Tai buvo išdžiūvęs, žemas vyras, kurio ausys būdavo pilnos sieros, o burna – adatų. Jis atėjo pasiūti Stašekui kostiumo *bar micvos* proga. Meistras Hincelis smaigstė ant manekeno įvairius audinius, o ponia Regina ir princesė Helena vaikštinėjo aplinkui ir apžiūrinėjo. Kartais tekdavo stovėti pačiam Stašekui ir tada jie adatų prismaigstydavo ant jo, lyg vaikas būtų medžiaga.

Ponia Regina ir princesė Helena negalėjo viena kitos pakęsti. Ponia Regina princesę vadindavo *išprotėjusia isterike*, o princesė Helena sakydavo, kad ponia Regina – *fanatikė, įsibrovusi į aukštesnę klasę ir iškreipusi seno vyro regėjimą*. Kitų akivaizdoje jos viena kitai dirbtinai šypteldavo, įrėmusios pašaipų žvilgsnį. Būdamos vienos jos be perstojo pykdavosi. „Tavo skonis kaip paprastos virėjos“, – pareikšdavo princesė Helena, kai ponia Regina ką nors pasakydavo; šypsena pastarosios veide užgesdavo, moteris mesdavo viską, ką tuo metu veikdavo, ir užsidarydavo savo kambaryje užtamsintais langais. Princesė Helena, nenorėdama nusileisti, susmukdavo ant sofos, kai ponas Tauzendgeldas įeidavo su puodeliu arbatos. „*Mein Gott, ich halte es mit dieser einfältigen Person nicht mehr aus*“*, – pareikšdavo ponia Helena salonine vokiečių kalba, šiurkščiai ir negrabiai nuskambėdavusia kambaryje, kuriame būdavo tik vienas klausytojas – ponas Tauzendgeldas, kalbantis tik jidiš.

Kai buvo sutikęs buteliukų berniuką paskutinį kartą, Stašekas pirmąkart vilkėjo meistro Hincelio kostiumą ir duonos likučius buvo susidėjęs į švarko kišenes, kurios atrodė akivaizdžiai per didelės ir per plačios tiems keliems gabalėliams, kuriuos ponia Košmar davė kaip atliekamus.

Tai buvo tą pačią dieną, kai medienos fabrike Volbožo gatvėje kilo gaisras, per kurį vos nesupleškėjo visas getas. Stašekas pasakė meistrui Hinceliui, kad tas turi pasiūti itin plačias kišenes, nes jose turi tilpti *Chanukageld***.

---

* Mano Dieve, aš nebegaliu pakęsti šios primityvios personos. – *Vert. past.*

** jid. dovanos Chanukos proga – *Vert. past.*

(Jis sakydavo tokius dalykus, nes žinojo, kad žmonėms tai patinka.)

Su buteliukų berniuku juodu kaip visada buvo sutarę susitikti kieme už raugyklos. Plytinėje sienoje buvo nedidelė skylė, kurioje Stašekas palikdavo maisto, jei bičiulis dėl kokių nors priežasčių nepasirodydavo. Kai atėjo tądien, berniuko nesimatė, bet kažkas buvo ištraukęs plytą, kuria uždengdavo skylę, ir padėjęs ją ant žemės. Ar berniukas buvo atėjęs ir vėl dingo, pamatęs, kad skylėje nieko nėra? O gal tai *ženklas*?

Nors ir suprasdamas, kad iškilo pavojus, Stašekas neatsispyrė pagundai prieiti prie sienos. Tą pat akimirką, kai pasilenkė plytos, kažkieno ranka griebė jam už gerklės, o kumštis parklupdė ant žemės. Paskui pamatė, kad tas, kuris šnopavo už nugaros, buvo vyras piktais, juodais dantimis, taip žemai nusismaukęs kepurę, kad akys vos matėsi. Už jo pasirodė daugiau vyrų, kurie ėmė plėšti ir tampyti jo drabužius ir ištraukė iš kelnių bei švarko kišenių viską, kas valgoma. Stašekas užsidengė veidą delnais, bet pro tarpupirščius matė tik buteliukų berniuką, persigandusį bestovintį dangaus fone, kuris per tą laiką buvo spėjęs išsiplėsti ir tapti nenatūraliai raudonas.

Taip išdavystė įgijo aiškų kūną.

Bet blogiausia buvo grįžus namo: jo naujasis kostiumas buvo sudraskytas, visos dosniosios kišenės nuplėšytos – karūnuotasis karalius buvo įmestas į nuotekų griovį.

Ponia Regina buvo paruošusi visus įkalčius. Piešiniai ir paveiksliukai, kuriuos jis taip kruopščiai slėpė, dabar gulėjo paskleisti ponui Prezidentui prieš akis. Ponia Regina atidavė Pirmininkui ir pieštukus bei sąsiuvinį sakydama, kad tas, kuris laisvalaikiu piešia vokiečius, garantuotai nėra jiems svetimas ir gali vykdyti *jų* slaptus įsakymus. Ne tik per Gertlerį, kuris jau buvo parodęs, jos nuomone, *nesveiką* susidomėjimą vaiku, bet ir per visus, pavaldžius Gertleriui: Milerį, Klygerį ir Reingoldą. Tie bus supratę, kad vaikas yra Prezidento *silpnoji vieta*, ir dabar per berniuką mėgina prisikasti iki *jo*.

Ji išbėrė visa tai taip greitai, kad tarp žodžių vos spėdavo įkvėpti. Pirmininkas greitai pervertė piešinių sąsiuvinį ir, stabtelėjęs prie vieno, parodė jį Stašekui. „Kas čia?“ – paklausė jis.

Ten buvo nupieštas berniukas su mediniu kryžiumi ant pečių. Kryžius buvo panašus į karteles, kuriomis valdomos marionetės; skirtumas tik toks, kad kartelės gulėjo tiesiai ant pečių, o siūlai kabojo apačioje, įsitempę nuo šimtų mažų buteliukų, stiklainiukų ir skardinių. Tai buvo buteliukų berniukas, bet Stašekas juk negalėjo šito pasakyti Pirmininkui. Negalėjo pasakyti ir to, ką sakė berniukas: kad ir jis esąs Pirmininko sūnus. Kurį laiką jis svarstė, ar nepasakius, kad tai *kitas* Stašekas, bet galiausiai pasakė, kad norėjo nupiešti savo manekeną. Savaime suprantama, Pirmininkas iškart suprato, kad tai melas. „Tu įžūlus melagi", – teištarė jis ir įstūmė į kitą kambarį, net nesirūpindamas uždaryti duris, išsitraukė iš kelnių diržą ir ėmė mušti, dar vaikui nespėjus pasilenkti virš fotelio atramos.

Pirmininkas kaip visada mušė be sustojimo. Stašekas rėkė ir priešinosi. Po kiek laiko berniukas sugriebė baudžiančią ranką ir perbraukė ja per savo ašarotą veidą – žinojo, kad Pirmininkas to nori. Kadangi vyras stovėjo be diržo kelnėse, tos nusmuko, ir Stašekas pamatė, kad Pirmininko organas trumpikėse padidėjo ir sukietėjo. Kai vyras uždėjo ant jo berniuko ranką, tas pakėlė augančią raudoną penio galvutę sau prie veido ir suėmęs rankoje ėmė smaukyti aukštyn ir žemyn, kaip buvo išmokytas.

Atsigręžęs pravirose duryse išvydo ponią Reginą, žiūrinčią į juos. Rudoje, drumzlinoje šviesoje, sklindančioje pro langą, jos veidas atrodė išblyškęs ir išburkęs, tarsi be bruožų. Ji neištarė nė žodžio (tik stovėjo ir ranka trynė vieną veido pusę, lyg ji būtų nežėjusi arba kažkas prilipę, ir ko jai niekaip nesisekė nuimti). Po sekundės Regina dingo.

Visą savaitę jis išbuvo uždarytas ir surištas kambaryje, o tai reiškė nesibaigiantį, nenusakomą dusulį.

Naktimis paukščiai įskrisdavo iš kiemo į kambarį, braukdami per veidą sausomis, išskleistomis sparnų plunksnomis. Rytais ponia Regina įeidavo patikrinti, ar jo rankos ir kojos vis dar pririštos prie lovos galo. Berniukas šaukė, rėkė, kad jo burna pilna kraujo ir plunksnų, bet moteris nesiklausė. Ji šiek tiek palinko virš jo ir pasakė, kad visa tai dėl jo gerovės. Paskui išėjo ir užrakino, o su juo liko tik tie siaubingi paukščiai, kurių šešėliai tarsi vabzdžiai ropojo švino pilkumo sienomis.

Tik vakarėjant šviesa iš ankšto kiemo prigeso tiek, kad išryškėjo gaisro atšvaitai medienos fabrike ir kambaryje dingo slegiantys šešėliai. Tada ponia Košmar įėjo su maisto padėklu, atsiribojo nuo Stašeko aikčiojimais apie *jaunojo ponaičio būklę* ir šiek tiek atlaisvino virvę ant rankų, kad jis galėtų bent jau pavalgyti.

Paskui tai buvo pavadinta „netikru" gaisru.

Du policininkai, budėję tą naktį, nieko nepastebėjo, nors pro jau liepsnojančią buvusią ligoninę buvo spėję praeiti bent kelis kartus. Tik auštant vienam iš jų kilo įtarimas. Parke buvo plonai pasnigę, taip pat ir ant medienos rietuvių prie įėjimo. Policininkai pastebėjo, kad sniegas ant rąstų tirpsta, laša ir teka „lyg vidury ledinės žiemos būtų prasidėjęs pavasaris". Tik tada jie pažvelgė aukštyn ir išvydo dūmus, kurių „labai gausiai" kilo pro užmūrytų ligoninės langų plyšius. Vienam iš policininkų pavyko rasti kirvį, kuriuo jie nudaužė spyną ir abu geležinius strypus, kuriais buvo paremtas įėjimas; dvivėrės durys atsidarė pačios ir policininkus užgriuvo išlaisvinta ugnies jūra.

Gaisras fabrike siautėjo dvidešimt keturias valandas. Tuo metu į Pirmininko butą pirmyn ir atgal lakstė žmonės: vieni raportuodavo, kiti išbėgdavo su naujais nurodymais.

Stašekas sėdėjo priglaudęs prie sienos ausį ir klausėsi, kaip komendantas Kaufmanas įsakinėjo savo vyrams. Jis netgi kalbėjosi telefonu su savo kolegomis „lenkais" Lodzėje. Jiems pranešė, kad užsidegė ir gretimi namai bei priestatai, tarp jų medienos sandėlis, ir kad neįmanoma užgesinti gaisro, jei negaus priėjimo prie vandens šulinio, esančio už dvidešimt penkių metrų nuo geto ribos *arijų teritorijoje*. Atsižvelgiant į tai, gal būtų galima suteikti leidimą?

Atsakymas atėjo po pusvalandžio. Kaufmano prašymas buvo patenkintas.

Dar po pusvalandžio: medinės tvoros ir spygliuotos vielos barikados palei Volbožo gatvę buvo nugriautos, ir iškart po to apie šimtas *dygnitarze*, susirinkusių Pirmininko bute, beveik vienu metu ištarė: „Vokiečiai taip pat prisideda prie gaisro gesinimo!.."

Stašekas įsivaizdavo, kaip vokiečių gaisrinės kareiviai laužtuvais ir kirviais puolė degančias duris ir nuvedė ištisas armijas tokių kareivių po sijomis, kurios griuvo ant jų kartu su žiežirbų lietumi. Pirmą kartą per ketverius metus getas tapo atviras, o vokiečių, lenkų bei žydų gaisrininkai kovojo vienas šalia kito.

Pamažu išsiaiškinta gaisro priežastis: kai ligoninė po rugsėjo akcijos buvo perdaryta į medienos ir baldų fabriką, niekas nepagalvojo, kad pacientų liftas, jei nebus sustiprinta elektros sistema, vargu ar pajėgs kilnoti žaliavas. Dėl padidėjusios apkrovos elektros kabelyje nutrūko vienas laidas ir iššokusi žiežirba padegė visą fabriką.

Iš jo gaisras persimetė į sandėlio pastatą, kuriame buvo 3 500 naujų vaikiškų lovelių, laukiančių transporto į Reichą. Vėliau Licmanštato gaisrinės viršininkas pripažino, kad jei ne sumani žydų gaisrininkų pagalba, būtų supleškėję ne tik sukežę mediniai geto namai, bet ir gyvybiškai svarbūs civiliniai bei kariniai miesto pastatai, verti milijonų markių. Po dviejų mėnesių Kultūros namuose įvyko ceremonija, per kurią gaisrą išgyvenę gaisrininkai gavo me-

dalius už nuopelnus; medaliai buvo pažymėti ypatingu Pirmininko ženklu (jo profiliu stilizuotame aukščiausio tilto atvaizdo fone). Per vėliau pasakytą kalbą Pirmininkas pasistengė ypač pabrėžti kiekvieno gaisrininko indėlį gelbstint ir išsaugant getą:

Viešpats Izraelio Dievas nuolat siunčia savo Tautai naujus išbandymus. Vieni juos ištveria, kiti žūva... Šitaip turi būti išbandyti visi geto žydai, ir tik tie, kurie bus verti, išliks iki tos dienos, kai Jeruzalės šventykla vėl pakils iš griuvėsių!..

Stašekui patikdavo būti su vyrais, kurie švenčių progomis susirinkdavo namuose pas Pirmininką. Su tokiais vyrais kaip Jakubovičius, Reingoldas, Klygeris ir Mileris. Patiko jų ryžtinga rimtis, prislopintas atsikrenkštimas ir neskubrus kalbėjimas, kai stovėdavo atsukę nugaras. Labiausiai patiko Mošė Karas, kuris, kaip buvo teigiama, išgelbėjo jį tą kartą, kai iš Legionovo ir Pabianicių buvo atvežti vaikai ir jų „išprotėjusios" motinos; tada vokiečiai grasinosi išvežti ir visus sušaudyti.

Vieną dieną, kai iki jo *bar micvos* buvo likę tik pora mėnesių, Mošė Karas nusivedė jį į senąją Talmudo mokyklą Jakubo gatvėje, kur buvo saugomos šventosios knygos. Ponas Karas paėmė raktus iš Rozenblato vyrų, stovinčių ir serginčių ten kiaurą parą, ir nusivedė Stašeką ankštu koridoriumi į antrą aukštą, kurio visos sienos buvo iškaltos medžiu. Už juodos aksomo užuolaidos slypėjo aukštos geležimi apkaltos durys. Karas atitraukė draperiją ir išbandė kelis raktus, kol galiausiai spyną atrakino. Vienos plikos lemputės šviesoje pasimatė lentynos ir sienos, ant kurių buvo ilgos virtinės Toros skrynių ir maldaknygių. Keli Toros ritiniai taip apdegę, kad buvo beveik neįmanoma jų išvynioti. Du iš jų, kaip paaiškino Karas, buvo iš *Altshtot* sinagogos Volbožo gatvėje, o kiti – iš vadinamosios *Vilker shul* Vakarų gatvėje, vienos iš seniausių Lodzės sinagogų ir mokymo centrų, kur studijuoti Talmudo suvažiuodavo mokiniai iš visos Lenkijos. Dieną prieš pasirodant samdytiems padegėjams, vokiečiai nuėmė ir išvežė beveik viską, kas sinagogoje buvo vertinga: nuo menorų ir sietynų iki piupitrų. Ištuštino ir Torų spintas. Tačiau sinagogos kantorius laiku susigaudė, kas vyksta, ir sugebėjo paslėpti kelias vertingiausias skrynias po akmenine atbraila priešais fasadą. Vėliau knygos didžiausioje paslaptyje buvo pervežtos į getą.

Mošė Karas buvo ramus, tykus vyras, vaikštantis lėtai ir itin oriai. Jo veide buvo sustingusi ta pati nekintanti geranoriškumo išraiška – jis būdavo geranoriškas visiems, su kuriais kalbėdavosi, ir ta veido išraiška niekada nesikeisdavo, o Stašeko įsivaizdavimu – net tada, kai jis miegodavo. Bet kartais atrodydavo, kad vidinis nerimas apimdavo net ir Karą. Akys apsiblausdavo ir atrodydavo susimąsčiusios, o šiaip švelnus ir taikus balsas staiga tapdavo šiurkštus ir baikščiai pamokslaujantis:

Varge ir skurde dažnai pagalvoju apie mūsų gyvenimą čia, gete. Galvoju apie visas jų sunaikintas šventas vietas, kad mes esame priversti valgyti treif, *kad mums nebeleidžiama laikytis šabo įsakymų. Bet vieno dalyko jie iš mūsų atimti negali – Talmudo mokslo ir šventos pranašų išminties. „Jeigu jūsų tikėjimas netvirtas, jūs neišliksite..." Taip sako Viešpats, kuris vėl ir vėl toks rūstus savo tautai, vėl nubaudė ją už tai, kad nevykdė jo įsakymų, vėl sunaikino jos miestus, o žmonės išvarė į dykumą.*

Bet kad ir kokius sunkius išbandymus jis mums paskyrė ištverti, vis tiek būdavo išlikusiųjų, kurie vėl atstatydavo Jeruzalės sienas, ir tie likusieji yra tikėjimas. Pranašas Izaijas tai žinojo. Būtent todėl jis pavadino savo sūnų Šear Jašuv – tuo, kuris grįžta. Ir mūsų didžiai mylimas Prezidentas tai žino. Jis, pats nuolankiausias iš visų, žino, ką reiškia būti pašauktam tapti tik įrankiu.

Štai kodėl jis nusprendė, kad visa, kas dar likę iš valdžios, bus perduota tau ir tu būsi vienas iš tų išlikusiųjų.

Taigi tavo vardas bus Šuv – tas, kuris grįžta, tas, kurio niekas ir nė vienas negali sunaikinti, tas, kuris pergyvens mus visus...

Paskui Stašekas daug galvojo apie tai, ką pasakė Mošė Karas. Bet daugiausia apie tai, ką Mošė Karas pasakė apie poną Prezidentą, kuris esąs tik įrankis. Neturėdamas po ranka nei popieriaus, nei pieštuko, berniukas įsivaizdavo save, sėdintį ant aukšto sosto, o tėvą bejėgiškai šliaužiojantį jam prie kojų. Matydamas savo galingąjį tėvą tokį nusižeminusį, jis pajuto tokį pasitenkini-

mą, kad sugrįžo į realybę tik tada, kai Mošė Karas – vėl visiškai paprastas, malonus vyras – uždarė ir užrakino grotuotas duris bei užtraukė draperijas, paslėpdamas šventąsias knygas, kurias jam buvo pavesta parodyti, ir sau įprastu tonu pasakė, kad privalo grąžinti raktą sargams.

Vėliau, žinoma, įvyko tai, ką visi žinojo įvyksiant, ką bet kas būtų galėjęs numatyti, – valdžia išsivežė į Licmanštatą patį Pirmininką.

Sužinojusi tai, Regina sustingo, tarsi viskas aplink ją, taip pat ir oras, kuriuo kvėpavo, staiga būtų virtęs stiklu.

„Ponas Pirmininkas prašė jums perduoti, kad jam niekas negresia“, – pasakė daktaras Mileris, atvažiavęs su žinia į naująjį būstą Lagevnikų gatvėje net iš Sekretoriato. „Nebus taip, kaip Gertleriui. Bus kalbamasi tik apie maisto paskirstymą.“

Bet Stašekas aiškiai matė, kad Regina krūptelėjo išgirdusi žodžius: „Nebus taip, kaip Gertleriui.“

Dauguma skirtingų Pirmininko galvų buvo susijusios su jo valdžios postu. Šių galvų akys spoksojo, skruostai buvo nudribę, o pasmakrės sustingusios ir nejudrios, lyg iš gipso. Bet būdavo ir tokių galvų: apvalių kaip mėnulis, su siaurais kiniškais plyšeliais vietoje akių, atviromis burnomis, kurios klastingai šypsojosi, lyg jose tupėtų kas nors, pasirengęs iššokti ir iškart užvožti tam, kuris pasakys ką nors tokio, ko Pirmininkas nenorėdavo girdėti.

Pirmininko šypsenos buvo tokios pat kaip ir rankos – įrankis, kurį pasitelkęs įsakydavo, ką reikia padaryti.

Išskyrus tas situacijas, kai juokdavosi tik norėdamas *parodyti* esąs patenkintas. Tada jis pabrėžtinai plekšnodavo sau per kelius ir smarkiai kretėdavo. Tomis akimirkomis atsirasdavo *tas žvilgsnis* – sąmoningai nutaisy-

tas, žvilgsnis gerosios ir įsiteikiančiosios galvos, kurios Stašekas bijodavo labiausiai.

Visai be galvos Stašekas buvo matęs Pirmininką tik du kartus.

Pirmą kartą – kai Pirmininkas sėdėjo narve ir žiūrėjo į Stašeką taip, lyg būtų norėjęs, kad berniukas atrakintų duris. Antrą kartą – kai vokiečiai atvyko išsivežti Gertlerio. Tą dieną Stašekas per klaidą buvo nuėjęs į kitą koridoriaus galą, į kambarį, kuriame Pirmininkas buvo įsirengęs namų kabinetą. Ten išvydo Pirmininką, gulintį sofoje ant nugaros, pravira burna, kojas pritraukusį prie krūtinės tarsi vaikas. Veidas buvo toks sustingęs, kad visai nejudėjo. Stašekas pagalvojo, šis kūnas ir veidas jau negyvo žmogaus. Jis nemanė, kad Pirmininkas tikrai mirė, bet kad šitaip atrodys, kai mirs.

Štai kodėl berniukas dabar vaikštinėjo tarp rimtų vyrų, nedelsiant susirinkusiems Pirmininko namuose iškart po jo arešto, ir rėkė:

Ar mano tėvas Prezidentas mirė?
Ar mano tėvas Prezidentas mirė?

Visuose Pirmininko kambariuose būriavosi vyrai ir tyliai, pašnibždomis ramino save žodžiais, perduotais daktaro Milerio: kad valdžia tenorinti išsiaiškinti dėl maisto dalijimo, kad tikrai daugiau nieko nedeportuos. Todėl praėjo nemažai laiko, kol susirinkusieji funkcionieriai atkreipė dėmesį į vaiką, vaikštantį tarp suaugusiųjų ir rėkaujantį begėdiškus dalykus.

Ponia Regina skubiai čiupo jį už rankos ir nusitempė į Kambarį.

Stašekas priešinosi iš visų jėgų.

„Aš noriu, kad grįžtų mano tėvas Prezidentas“, – rėkė jis.

Jis tapo „nesavas“. Vienintelis jam būdingas dalykas vis dar buvo visiškai nevaldomas troškimas. „Aš noriu, kad grįžtų mano tėvas Prezidentas“, – šaukė jis nesustodamas.

Tuo metu atvirame, šviesiame kambaryje vyko derybos. Jau buvo kalbama, ką galbūt reikėtų paskirti senojo Įpėdiniu.

Regina atplėšė paklodės skiautę, kurią susuko į kietą, tvirtą gumulą, ir padedama ponios Košmar įgrūdo berniukui į burną, kad liautųsi rėkęs. Tai

buvo antras kartas, kai jį surišo. Tačiau šįkart jis negalėjo pajudinti nė vienos kūno dalies, net burnos. Liežuvis virto tarsi dusinančiu rutuliu gerklėje, kurio stengėsi neryti, bet vis tarsi atvemdavo.

Tačiau riksmas viduje nenurimo.

Jis kilo iš siaubingo suvokimo, kad būsi kažkas, bet tavęs jau nebus.

Stašekas matė save spintos dugne, gulintį su galva, kuri buvo ne jo, bet vis dėlto kažkaip priklausė jam. O kažkur netoliese Pirmininkas rankiojo savo išmėtytas kūno dalis ir artinosi tamsoje; jo odinė prijuostė buvo kruvina nuo visų dalių, kurias buvo priverstas nusipjaustyti, kad galėtų ateiti iki pat čia, iki savo vienintelio, mylimiausio Sūnaus.

Pirmininkas buvo dingęs pusantros dienos. Tik kitą dieną, maždaug apie pusę vienuolikos, paskambino panelė Estera Daum iš Sekretoriato ir pranešė, kad aukščiausiasis buvo pastebėtas grįžtantis gyvas ir sveikas. Jis grįžo iš miesto „arijų" tramvajumi, kasdien kirsdavusiu Balutų aikštę; vilkėjo tuo pačiu kostiumu ir paltu kaip tądien, kai jo atvažiavo gestapas. Ponia Daum pranešė, kad grįžęs į savo pareigas jis pirmiausia užsirakino kabinete ir vis dar ten sėdi, prieš tai po vieną išsikvietęs artimiausius bendradarbius.

Savo tamsoje Stašekas įsivaizdavo, kad nugara remiasi į mūro sieną.

Ji priminė plytinę sieną raugyklos kieme, tačiau iš jos negalėjai išlupti nė plytos. Jis stovėjo nugara prisispaudęs prie kietos ir šaltos sienos, o priešais tamsoje stovėjo berniukas su lentiniu kryžiumi, nuo kurio ant ilgų virvelių ir juostelių kybojo buteliai ir skardinės su vaistais ir tinktūromis. Buvo panašus į marionetę, kurios siūlai susipainiojo, ir viskas ėmė melancholiškai skimbčioti ir barškėti. Garsai priminė tekantį vandenį, jei tik čia būtų galėjęs tekėti vanduo, arba kanopų kaukšėjimą ir tarškančius vežimo ratus toli gatvėje, išgrįstoje akmenimis. Moterys, apie kurias pasakojo buteliukų berniukas, gulėjo gatvės pakraštyje arba kiemuose: kai kurios vis dar apglėbusios vaikus, norėdamos juos apsaugoti, kitos plačiai išsižergusios, tarsi gyvūnų maitos. Niekam nerūpėjo, nei kaip jos guli, nei kaip atrodo, tiesiog paėmė negyvus kūnus, įsiūbavo kaip miltų maišus ir sumetė į priekabas.

Plonas berniuko balselis buvo toks liūdnas, kad ir Stašekas ėmė verkti. Jis verkė ne dėl berniuko, ne dėl jo mirusios motinos ar kitų mirusiųjų, o dėl savęs paties: nes stovi veidu į sieną, nes ta siena skiria jį, dabartinį, nuo tokio, koks buvo anksčiau, nes ta siena tokia aukšta, kad šiapus nieko nesimato ir nieko nesigirdi, tik tušti buteliukai, imantys barškėti ir skimbčioti, kai

tik neišvaizdus, juos turintis nešioti kūnas atsistoja, suklumpa, atsistoja ir vėl suklumpa. Dar girdisi Mošės Karo balsas, monotoniškai skaitantis pranašo Ezekielio perduotą Viešpaties pažadą išblaškytiesiems; tą patį tekstą Stašekui teks skaityti per savo *bar micvą*:

Niekad daugiau jie nebesusiterš savo stabais ir bjaurumais ar kitais savo nusikaltimais. Išgelbėsiu juos iš visų atsimetimo darbų, kuriais jie nusidėjo, ir nuvalysiu juos. Tuomet jie bus mano tauta ir aš būsiu jų Dievas.

Jis tikriausiai buvo užmigęs, nes kitą akimirką butelių tarškesys nutolo, ore pasklido tirštų tabako dūmų kvapas. Į kambarį įsibrovė siaura šviesos juostelė. Stašekas ir neatsisukęs suprato, kad kambaryje stovi Pirmininkas ir, ko gero, jau seniai. Kaip ir daugybę kartų anksčiau, šįkart jis vėl buvo užsidėjęs gudriai stebinčią galvą. Tai pastebėjęs Stašekas vėl pravirko. Pirmininkas, būdamas gudrus, nutarė jo ašaras suprasti kitaip. Lova vyrui atsisėdus įlinko. Jis taip atsargiai suėmė Stašeko smakrą, kad galėjai pamanyti, jog tai pats brangiausias brangakmenis.

„Neliūdėk, vaike. Atnešiau tau valgyti. Žiūrėk, kaip skanu."

Krebžda išvyniojamas popierius. Netrukus maži, į spenius panašūs Pirmininko pirštai įsiskverbs į burną su pirmais duonos kąsniais. Berniukas greitai nurijo, kad užgniaužtų kylančius vėmimo spazmus.

„Kalbėjau su Moše Karu. Jis sako, kad padarei didelę pažangą. Aš tavimi didžiuojuosi."

Pirmininkas braukė jam per lūpas dideliais gabaliukais kiek karstelėjusio sviesto, paskui maitino duona, cukruotais persikais, marmeladu. Iš pasišlykštėjimo ir pykinimo riedėjo ašaros, bet jis klusniai čiulpė, laižė ir rijo. Paskui dar tiršta plakta grietinėlė. Pirmininkas turėjo jos pilną saują, kurią prispaudė vaikui prie burnos, kad tas viską nulaižytų.

„Per pirmą šabą po Chanukos mes švęsime tavo *bar micvą*."

Pirmininkas išsitiesė lovoje ir lipniomis rankomis apkabino Stašeką per krūtinę ir liemenį. Rankos nuslydo stuburu ir ėmė ištęstais judesiais trinti

sviestą tarp šlaunų; Stašekas už nugaros visą laiką juto duslų, švokščiantį alsavimą, lyg ten būtų buvusi didelė, sunki mašina. Du sviestuoti pirštai įlindo į išangę, o kiti du dar slidesni glamonėjo ir braukė kiaušides ir penį. Nepaisant skausmo ir gėdos jo penis sukietėjo. Nuo staigaus skausmo visas kūnas išsirietė, mėgindamas ištrūkti, bet...

„Nebijok, – ištarė į sprandą begėdiškas, drėgnas balsas, staiga apsiautęs Stašeką tirštu alkoholio ir seno tabako kvapu. – Aš jiems niekada neleisiu atimti tavęs iš manęs. Tu man viskas."

Pasigirdo tylus aikčiojimas, lyg Pirmininkas būtų verkęs arba juokęsis pats sau, o gal tai buvo tik senas, iš jo kūno išstumiamas oras, arba tą garsą skleidė jų kūnai, besidaužantys vienas į kitą. Pirmininkas lyg prunkšdamas iš džiaugsmo užvirto ant Stašeko ir pakibo taip, pamažu braukdamas savo didele, sunkia, dėkinga galva per kaklą, sprando slankstelius ir mentes; išburkusiomis lūpomis bei dideliu, šlapiu, sunkiu liežuviu čiulpdamas ir laižydamas viską, kuo išterliojo, kas nutekėjo ir ką jau buvo įtrynęs į odą. Centimetras po centimetro, smūgis po smūgio berniuko kūnas buvo spaudžiamas į sieną vis giliau, prilipo prie jos tarsi užmuštas vabzdys, kaip du vandens lašai panašus į nebylų jo mirusio kūno paliktą atspaudą. Galiausiai sienos neliko, kaip ir ašarų bei skausmo. Tik kūnas be galvos. O kas bijo begalvio kūno?

Pirmininkas pasilenkė, pliaukštelėjo sau per kelius ir ėmė pasakoti:

Vienas berniukas, vardu Kindlas, turėjo visų miesto namų raktus. Magiškus raktus. Nebuvo nė vienų durų, kurių neatidarytų Kindlo raktai. Jie tiko ir mero namui prie pilies, ir paprastam rabino namui už sinagogos. Jis galėdavo įeiti ir į malūnininkų sandėlius su miltų maišais, ir į visų turtingų pirklių butus mieste. Jis galėdavo įeiti ir pasiimti ką panorėjęs, bet nebuvo iš tų vaikų, kurie imtų svetimus daiktus.

Jis galėjo įeiti ir į žmonių širdis. Atvėręs į jas duris, jis dažnai išsigąsdavo to, ką pamatydavo. Ten būdavo tiek daug pykčio, išdavystės ir pavydo. (O pasukęs raktą į motinos širdį išvydo tik tai, kad ji labai jį myli!..)

Kindlas kaip įpratęs vaikštinėjo po miestą ir atidarinėjo duris. Žmonės buvo įpratę prie jo apsilankymų, todėl dažnai vaišindavo. Daugelis miestiečių Kindlo apsilankymą laikė geru ženklu. Durys neturi būti uždarytos ir užšautos. Jos skirtos tam, kad žmonės galėtų ateiti ir išeiti. O kam daugiau reikalingos durys?

Kindlas labai patiko daugeliui miestiečių.

Vieną dieną jis priėjo prie namo, kurio anksčiau nebuvo matęs. Tai buvo didelis, daugiaaukštis, ištaigingas namas su daug dantytų bokštų. Įėjimas buvo mažiausiai trijų metrų aukščio, todėl mažam, paprastam Kindlui buvo sunku pasiekti spyną savo raktu.

Raktas vis dėlto tiko ir berniukui vargais negalais pavyko duris atidaryti.

Tačiau už jų buvo tik didelė, tuščia tamsa bei galingas balsas: Nebijok, Kindlai, įeik!

Tačiau Kindlas bijojo. Tamsa už didžiųjų durų nebuvo panaši į jokią kitą anksčiau matytą tamsą. Ji buvo tarsi naktinis dangus be žvaigždžių, didelis ir šaltas. Nebuvo net vėjo. Ji prarydavo visa, kas į ją įkrisdavo, lyg tai niekada nebūtų egzistavę.

Pirmą kartą gyvenime Kindlas neišdrįso įeiti vidun. Jis uždarė ką tik atidarytas duris ir grįžo namo, atsigulė į lovą ir prasirgo daugelį dienų ir naktų, o jo motina sėdėjo šalia melsdama Viešpaties pagailėti jaunos gyvybės.

Po daugelio savaičių pasveikęs Kindlas pamatė keistą dalyką – nė vienas iš jo raktų nebetiko nė vienai spynai: nei mero, nei rabino, nei malūnininko, nei pirklio – jo raktai nebegalėjo atrakinti nė vienos didelės spynos. Jis suprato, kad yra tik viena išeitis – grįžti į didįjį namą ir ne bijoti balso, o paklusti jam, raginančiam užeiti.

Kindlas vėl stovėjo priešais dideles duris, kurioms raktas dar tiko. Atrodė, lyg laikas nebūtų prabėgęs.

Jis vėl stovėjo priešais didžiąją tamsą, o iš jos pasigirdo tas pats galingas balsas: Nebijok, Kindlai, įeik!

Vaikas sukaupė drąsą ir įžengė į didelę juodą tamsą.

Jis neapako, kaip bijojo, nebuvo prarytas didelės tamsos ir juodumos, kaip manė. Jis net nepargriuvo – sklandė tamsoje, lyg būtų apgaubtas didelės, saugios rankos. Tada suprato, kad galingasis balsas, kalbėjęs iš tamsos, buvo Viešpaties Dievo, ir kad Dievas norėjo tik išmėginti jį. Nuo tos dienos Kindlas buvo namuose, kad ir kur pasaulyje keliautų. Jam nieko nereikėjo bijoti, net tamsos, nes žinojo, – kad ir kur tamsoje eitų, Dievas nuves jį teisingu keliu.

Praėjus penkioms dienoms po aštuntos, paskutinės Chanukos dienos, geto Pirmininkas Mordechajus Chaimas Rumkovskis surengė *bar micvą* savo įsūniui Stanislavui Rumkovskiui. Ceremonija vyko buvusioje tuberkuliozės ligoninėje Lagevnikų gatvės 55-e name, kur Mošė Karas rengdavo pamaldas, *minjens*, ir kur Pirmininkas, anot gandų, susitikdavo su chasidais. Mošė Karas ėjo priekyje nedidelės procesijos, kuri per visą getą nešė *Sefer* Toros ritinį iš užrakintos patalpos Talmudo Toros mokykloje Jakubo gatvėje. Jis nešė Toros ritinį nesislėpdamas ir nebijodamas skundikų ar nepaperkamų Kripo vyrų.

Tai buvo žvarbi žiemos diena. Iš kaminų dūmai tiesiai kaip stygos kilo į dangų, kuris nei priėmė, nei atstūmė.

Be artimiausių šeimos narių, iš viso dalyvavo apie trisdešimt geto garbingiausiųjų; neskaičiuojant Pirmininkui artimų žmonių, tokių kaip Generalinio sekretoriato vadovė panelė Dora Fuchs ir jos brolis Bernardas, čia buvo ir Centrinio geto įmonių biuro viršininkas ponas Aronas Jakubovičius, teisėjas Stanislavas-Šaja Jakobsonas, ponas Izraelis Tabaksblatas ir, žinoma, Mošė Karas, kartą savo išmintingu įsikišimu išgelbėjęs berniukui gyvybę, ir kuris galbūt buvo jam tikresnis tėvas nei Pirmininkas, nors tokią dieną šito, savaime suprantama, nebuvo galima sakyti. Kaip ypatingo tarpusavio ryšio ženklą *talitą* vis dėlto padovanojo būtent Mošė Karas, berniukas dabar, sėdėdamas ant pakylos ir laukdamas, buvo užsidėjęs jį pirmą kartą.

Paskui buvo įneštas Toros ritinys ir, kadangi nebuvo jokio rabino, galinčio atlikti ceremoniją, ši užduotis taip pat kliuvo Mošei Karui: jis vaikščiojo su Tora tarp susirinkusiųjų, kad visi norintys galėtų pabučiuoti savo maldos šalikų kutus ir paliesti Torą. Tarp susirinkusiųjų įšalusioje salėje susidarė šilta, nuoširdi atmosfera; ją dar labiau sustiprino ponas Tabaksblatas, perskaity-

damas iš Toros dienos tekstą. Pagal kalendorių tą dieną iš Pranašų knygos reikėjo skaityti ištrauką iš Ezekielio, trisdešimt septinto skyriaus, ir jaunasis Rumkovskis aiškiai ir raiškiai perskaitė tekstą, kurį buvo išmokęs.

Nes taip sako Viešpats:

Tikėkit manimi, paimsiu Izraelio žmones iš tautų, pas kurias jie buvo išėję, surinksiu juos iš visur ir parvesiu į jų pačių kraštą. Padarysiu juos viena tauta krašte – Izraelio kalnuose, – vienas karalius bus jų visų karaliumi. Niekad daugiau jie nebebus dvi tautos, niekad daugiau nebebus padalyti į dvi karalystes. Niekad daugiau jie nebesusiterš savo stabais ir bjaurumais ar kitais savo nusikaltimais. Išgelbėsiu juos iš visų atsimetimo darbų, kuriais jie nusidėjo, ir nuvalysiu juos. Tuomet jie bus mano tauta ir aš būsiu jų Dievas.

Stašekas užsikirto tik vieną kartą. Tai įvyko tada, kai pagal ceremoniją reikėjo atsisukti į tėvus ir padėkoti jiems už galimybę gauti šias žinias, su kuriomis jis dabar galėjo būti priimtas į bendruomenę. Pirmininkas sėdėjo su žmona, broliu ir broliene pačiame priekyje, prie pat laikino piupitro, palenkęs galvą ir sukryžiavęs kojas, lyg nekantravimas būtų privertęs jį nugrimzti dar giliau į save.

Stašekas žiūrėjo į jį, bet negalėjo išspausti nė žodžio. Tada priekin išėjo Mošė Karas ir pasufleravo žodžius. Jis šnabždėjo taip greitai ir tyliai, kad, regis, niekas nieko nepastebėjo. Regina buvo nutaisiusi plačią šypseną, pastaruoju metu neišnykdavusią nei dieną, nei naktį. Šalia sėdėjo princesė Helena, kuriai pavyko pakilti iš „sunkios ligos patalo“, kad – kaip *Kronika* pranešė maždaug tuo pat metu – vėl imtų vadovauti visoms nemokamoms geto valgykloms. Neįvardyta moteris, dirbusi vietoje jos, turėjo pasitraukti dėl „politinių priežasčių“, kaip tai buvo pavadinta.

Prie pulpeto nuskambėjo paskutiniai šventieji žodžiai ir susirinkusieji pakilo eiti iš šventojo kambario laukan po aukštu, baltu dangumi, panašiu į didelę skylę, kurion sruvo visa šviesa. Nuo tuberkuliozės ligoninės iki naujųjų

Pirmininko namų buvo vos pora šimtų metrų; ten buvo surengtas „spartietiškas“ priėmimas su duona, vynu ir daugybe dovanų.

Nuotrauką padarė Mendelis Grosmanas. Jis buvo vienas iš penkių ar šešių fotografų, įdarbintų geto Archyvo ir gyventojų statistikos biure. Beje, tai jis darydavo nuotraukas darbo knygelėms, kurias geto gyventojai nuo 1943 metų vasaros buvo priversti visur su savimi nešiotis. Ši nuotrauka ne kažin kuo skiriasi nuo visų kitų aranžuote, apšvietimu ar išryškinimu. Ypač išryškinimo procesas atrodė buvęs toks pat – galima pastebėti tam tikrą uždelsimą, nes žmonės atvaizde atrodo išlipantys iš savo judesių tarsi iš drabužių.

Reginà Rumkovska įsitempusi, nutaisiusi plačią, bet baikščią šypseną; ji atrodo tarsi stovinti už suskilusio arba sudaužyto stiklo ir desperatiškai mėginanti parodyti geranoriškumą kažkam, esančiam anapus.

Chaimas Rumkovskis pagautas žengiantis pirmyn arba į vidurį, vieną ranką negrabiai ištiesęs, lyg ketindamas laiminti arba susitaikyti.

Stanislavas Rumkovskis, sūnus, su *jarmulke* ir *talitu*, gautu iš Mošės Karo, bei žvake rankoje.

Tik tiek, kad tai ne žvakė (dabar jau matosi), o paukštis, kylantis ir atitrūkstantis jam nuo pirštų, dingstantis kažkur viršun ir iš nuotraukos taip greitai, kad fotoaparatas nespėjo užfiksuoti. O už šių trijų žmonių išryškėja tai, kas fotoateljė turbūt buvo kulisų vaizdas, o gal meniškai suklostyta medžiaga – šonkauliai arba ilga kolonų galerija sugriuvusiuose rūmuose, narvo, įkalinusio juos visus, grotos.

III

Paskutinis miestas

(1942 m. rugsėjis–1944 m. rugpjūtis)

Ten buvo scena. Scenoje getas. Sceną netgi juosė spygliuota viela, rodanti, kur getas prasideda ir baigiasi. Vienas aktorius ėjo aplink kulisus, kilnodamas ir rodydamas: „Čia vielos. Nemėginkite pralįsti, nes tada jums bus dar blogiau!..“ Kultūros namų publika spiegė iš juoko. Regina Rumkovska dar nebuvo mačiusi taip besijuokiančių žmonių kaip šįkart, kai trečiarūšiai reviu aktoriai vaidino jų mažą pasaulį. Paskui iš aukštai ant siūlų buvo nuleistos figūros – paprastos kartoninės figūros. Ji atpažino visas, nors veidai buvo nupiešti taip grubiai, kad vos galėjai skirti vieną nuo kito. Ten Pirmininkas važiuoja savo fajetonu, ten patruliuoja policijos viršininkas Rozenblatas, aukštai iškėlęs lazdą smogti, o čia Viktoras Mileris, *der gerechter*, baltu gydytojo chalatu, besiplaikstančiu apie medinį kojos protezą; čia teisėjas Jakobsonas teismo salėje, panašus į linksinčią lėlę, mosuojantis teisėjo plaktuku, o pro aukštą teisėjo stalą vorele marširavo vagys ir nusikaltėliai.

Bet virš jų visų kabojo tik vienas veidas – švariai nuskustas, lygiais, tamsiais, pomada išteptais plaukais, besišypsantis atvirai ir nuoširdžiai tarsi vaikas. O tuo metu ant scenos susirinko choras: vienas po kito subėgo aktoriai, susikabino už parankių ir ėmė dainuoti:

Gertler der naier keiser
Er iz a jid a heiser
Er zugt indz tsi tsi geibn
Man zol es nor darleibn
Poilen bai dem jeke
*Men zol efenen di geto.**

---

* Gertleris yra naujasis imperatorius,
Jis yra žydas ir išties atsidavęs,
Jis mums pažadėjo, –
Tereikia sulaukti, –
Dabar Lenkija vokiečių,
Bet geto vartai bus atverti.

Gertleris?! Žinoma, daina ne apie Gertlerį! Regina negalėjo suvokti, kaip jai kilo tokia nepagarbi mintis. Juk geto Prezidentas yra jos vyras ir būtent jam skirti satyriški aktorių šlovinimai ant scenos. Tačiau Regina žinojo, kad ji tarp žiūrovų ne vienintelė, mintyse matanti ne apdribusią senio kaukę, kabančią ant siūlo nuo lubų, o žymiai stilingesnio, jaunesnio policijos viršininko portretą, šmėkščiojantį fone ant kartono lakšto.

Chaimas Rumkovskis buvo valdytojas, jis padarydavo taip, kad badaujantys ir pažeminti žmonės jautėsi saugūs. Tačiau Davidas Gertleris savyje turėjo kažko kita, kažko beveik magiška. Jis vaikščiodavo visiškai atsipalaidavęs, labai paprastai kalbėdavosi su žmonėmis. Ir dar, žinoma, tie jo neįtikėtinai geri santykiai su vokiečių valdžia. Buvo sakoma, kad Bybovas valgo jam iš rankų! Vien dėl to daugeliui žmonių atrodė, kad Gertleris apskritai priklausė kitam pasauliui.

Per priėmimą po spektaklio Regina matė Gertlerį stovintį būrelyje besižavinčių vyrų, – kurių aplink jį būdavo visada, – ir aiškinantį, kad vokiečiai irgi žmonės: „Taip, tą dieną, kai žydai išmoks elgtis su vokiečiais kaip su žmonėmis, ko gero, bus pasiekta nemaža pergalė“, – pasakė jis ir sukėlė juoko audrą. Vyrai juokėsi net susirietę, pliaukšėjo sau per šlaunis, gaudė orą – buvo šitaip juokinga.

Regina prisiminė, kad pagalvojo: „Šitaip kalba tik tas vyras, kuris visai nebijo.“

Tomis dienomis baimė šiaip jau buvo viskas. Iš baimės apmirdavo sąnariai, užgniaužda vo kvapą. Baimės apimti žmonės kasryt kruopščiai nutaisydavo veido miną ir baugščiai stebėdavo viską, kas vyksta jiems už nugaros. Iš baimės publika taip beprotiškai juokdavosi iš reviu aktorių karikatūrinių personažų, kad juokas būdavo panašus beveik į ekstazę. Jie pagaliau galėdavo atsiskirti nuo savo varganų kūnų ir veidų. O paskui visi kalbėdavosi taip garsiai ir dirbtinai, kad girdėdavosi tik balsai, bet nė žodžio, kas ką pasakė, jei apskritai ką nors sakė.

Kalbėdavo visi. Išskyrus Gertlerį.

Jis tylus stovėdavo už šviesos rato ir vienintelis žinojo, kur yra slapti išėjimai iš geto. Regina taip troško išeiti kartu su juo, kad skaudėdavo krūtinę.

Apie Chaimo santykius su Davidu Gertleriu iš tiesų galima pasakyti nedaug: iš pradžių senis juo nepasitikėjo, o paskui išmoko bijoti ir nekęsti jo.

Tačiau kol nepasitikėjimas nebuvo perauges į neapykantą, Gertleris jų namuose būdavo dažnas svečias. Jis pasirodydavo įvairiausiu paros metu ir ilgai, atvirai kalbėdavosi su savo Pirmininku. Pasitaikydavo, kad ateidavo pakalbėti tik su ja. Pasakydavo, pavyzdžiui: „Girdėjau, jog jūs, ponia Rumkovska, pastaruoju metu nesveikavote“, kad tik galėtų paimti ją už rankos, atsisėsti ir rimtai pažvelgti jai į akis.

Savaime suprantama, ji žinojo, kad tai tik vaidyba.

Jei Gertleris apsilankydavo tada, kai Pirmininko nebūdavo namuose, jis norėdavo išsiaiškinti ką nors tokio, ko pats Pirmininkas negalėdavo ar nenorėdavo pasakyti.

Tokiais atvejais Regina nesusilaikydavo ir pasipasakodavo jam. Kartą prasitarė apie *patį blogiausią dalyką*: įvairiais būdais leido jam suprasti, jog Chaimas nepatenkintas, kad ji nepastoja. Tada Gertleris pažvelgė į ją savo didelėmis akimis ir paklausė, kodėl ji esanti įsitikinusi, kad vaikas būtinai esąs vienintelė išeitis. „Tokiais laikais vaikas greičiausiai būtų našta“, – pasakė jis, o paskui, lyg tarp kitko, ėmė kalbėti apie kelis savo gerus pažįstamus geto vokiečių administracijoje.

Apie vokiečių valdininkus dažnai kalbėdavo pridėdamas kokį epitetą, parodantį jo ryšį su minimu asmeniu, pavyzdžiui, *senasis* Josefas Hemerlė arba *mano geras draugas* SS hauptšarfiureris Fuchsas. Jis klausdavo, kodėl ji mananti, kad šie aukšto rango vyrai visus žydus vertinantys pagal vieną kurpalį? Juk ir jie turi akis. Štai, šią savaitę jį susiradęs dešinioji Bybovo ranka, tas pienburnis Švindas, ir norėjęs išsiaiškinti dėl abiejų inžinierių – Davidovičiaus ir Vertheimo, kurie sutaisė geto rentgeno aparatą. Švindas pasakęs, kad dabar

Hamburge *verkiant* reikia sumanių rentgeno technikų, ir gal net būtų įmanoma suorganizuoti bilietą. „Į Hamburgą?“ – paklausė Regina. Gertleris atsakė: „Juk net *ponai* negali valdyti *visko*. O kad gautų reikalingos informacijos, vienas kitas nacis taip pat yra pasirengęs apeiti tam tikras taisykles.“ Per kitą susitikimą Gertleris išdavė jai paslaptį: „Esama *sąrašo*. Tai *neoficialus* sąrašas, cirkuliuojantis tarp valdžios institucijų Lodzėje; jame yra *vos keli* žydai, kuriuos vokiečių administracija laiko *absoliučiai reikalingais*.“ Bet kad patektum į tą sąrašą, pirma turi parodyti valdžiai, kad esi *prieinamas*, kad bet kada gali prisistatyti *jų paslaugoms*. „Ar Chaimas yra tame sąraše?“ – neiškentė ji nepaklaususi. Gertleris apgailestaudamas šyptelėjo ir papurtė galvą. „Deja, ne. Chaimo ten nėra.“ Atvirai kalbant, į jį žiūrima kaip į prasčioką, be to, jis per daug prisirišęs prie geto. Kita vertus, visai įmanoma, kad ten gali patekti ir kiti žmonės, pavyzdžiui, tokie kaip ji, jei susidarytų geros aplinkybės. Juk ponia Regina, skirtingai nuo kitų, – tai jis aiškiai supratęs, – esanti tam tikro rango ir taurios dvasios moteris.

Tik žymiai vėliau ji supras, kad Velnias nutarė prieiti prie jos tokiu keliu. Kai visas getas dvokė fekalijomis ir atliekomis, Velnias buvo puikiai apsirengęs ir skaniai kvepėjo. Moteris pasisakė jam, kad getas jai – ne sienos aplinkui, ne vielos, ne draudimas išeiti, alkis ar ligos, o lėtas dusimas, tarsi gerklėje būtų įstrigęs kaulas; kad ji turi ištrūkti iš to, kas atima visą orą, – kitaip nebegalės gyventi. Velnias pasilenkė, paėmė jos ranką ir pasakė: „Būk rami ir kantri, Regina. Jei kitaip nepavyks, aš tave išpirksiu.“

1942-ųjų rugsėjį valdžia paskelbė draudimą išeiti laukan. Tai buvo pavadinta *di gesphere* arba tiesiog *di shpere*. Jis galiojo dvylika dienų. Geto aukščiausio valdančiojo sluoksnio elitui buvo įsakyta sėdėti savo vasarnamiuose ir jokiu būdu nesirodyti mieste.

Pro virtuvės langą po nužydėjusiomis alyvomis Karolio Miarkos gatvėje Regina matė ilgas vokiečių karinių sunkvežimių vilkstines, atvykstančias iš Radogoščiaus stoties. Juose sėdėjo sunkiai ginkluoti kareiviai, tarp kelių suspaudę šautuvus. Vienų veidai po šalmais rodė nuobodulį, kiti buvo naiviai ir vaikiškai išsišiepę.

Prie įvažiavimo į Karolio Miarkos gatvę *Schupo* buvo pastatę atitvaras. Regina nelabai suprato kam: neleisti tiems, kas uždaryti šioje gatvėje, iš jos išeiti, ar neįleisti tų, kurie nori įeiti. Nuo didelio, atviro lauko anapus Tuščiosios gatvės vis ataidėdavo įnirtingas šaudymas. Keliu vis pravažiuodavo nauji SS būrių konvojai. Tačiau ji taip ir nepamatė vaikų, apie kuriuos buvo tiek daug kalbama.

Paskesnės dienos buvo chaotiškos.

Visi norėjo susitikti su Pirmininku, bet jis pasijuto prastai, užsirakino miegamajame antrame aukšte ir atsisakė ką nors priimti.

Jie beldė į duris, šaukė pro rakto skylutę. Panelė Dora Fuchs net atsiklaupusi prie slenksčio garsiai išvardijo visus nevilties apimtus žmones, norinčius su juo susitikti. „Tai mirties ir gyvybės klausimas, geto išlikimo klausimas, jūs negalite dabar tiesiog imti ir apleisti mūsų!“ Prie durų buvo nusiųsta ir Regina. Juk, nepaisant visko, ji žmona. „Dėl Benjo“, – paprašė ji. Bet jei anksčiau brolio vardas sukeldavo keiksmų audrą, dabar kambaryje buvo tylu. „Ar

mūsų Prezidentas apskritai dar ten?“ – apsimestinai naiviai paklausė Helena Rumkovska. Juzefas Rumkovskis pasiūlė tiesiog išlaužti duris. Tačiau niekas nedrįso to imtis. Ponas Abramovičius pasakė, kad reikia susilaikyti. Ponas Prezidentas pasišalinęs tik susikaupti šią lemiamą akimirką. Ateis laikas ir jis pasirodys.

Galiausiai atvyko ir Gertleris, kaip visada pasipuošęs, su kostiumu ir kaklaraiščiu, bet susitepęs (krauju ar purvu?) veidą ir plaštaką, o drabužiai buvo prisigėrę gaižaus, šiek tiek rūgštimi atsiduodančio kvapo – chemikalų ar sudegusių tepalų.

Su juo atvyko Šlomas Fryskas, atsakingas už savanorių gaisrininkų brigadą Marysine, bei viešosios tvarkos policijos 4-ojo rajono komendantas ponas Isajas Davidovičius. Paskui jį ėjo du policininkai su dideliu dubeniu, uždengtu balta linine skepeta. Laikydami jį tarp savęs visi keturi užsikabarojo laiptais iki Pirmininko durų. Ponas Gertleris pabeldė krumpliais ir uždarytoms durims iškilmingai pranešė:

– Tu neįsivaizduoji, Chaimai, kaip tau pasisekė: mano žmona ką tik iškepė tau šviežių obuolių su cukrumi ir cinamonu!

Paskui jie nusileido į virtuvę ir susėdo valgyti. Gertlerio vyrai buvo keistos nuotaikos: visą laiką juokėsi ir triukšmavo, lyg vengtų žiūrėti vienas į kitą ir kalbėtis. Bet vos tik Gertleris bent kiek sujudėdavo, visi iškart nutildavo ir atsisukdavo į jį, lyg laukdami tikslių įsakymų.

Tuo tarpu Gertleris atrodė visiškai ramus. Jis pakartojo, kad valdžia užtikrino, jog šios akcijos tikslas – išvalyti getą tik nuo darbui netinkamų elementų. Nė vienam, kurio popieriai tvarkingi, nieko nereikia bijoti.

„O mano brolis!..“ – paprieštaravo Regina.

Kiti taip pat norėjo sužinoti, kas nutiko jų giminaičiams, kuriuos buvo priversti palikti mieste. Tada Gertleris atsistojo ir mostu paprašė tylos. „Savaime suprantama, valdžia pirmoji išreiškė apgailestavimą, kad pasitaikė smurto atvejų, – tarė jis. – Savaime suprantama, kaltė suverčiama vien tik tam faktui,

kad mūsų pačių policijos pajėgoms nepavyko laiku atlikti pavestų užduočių. Tokią akimirką būtų pravertęs žmogus, galėjęs *suvaldyti* situaciją tvirtai ir ryžtingai. Ir turintis *Prezidento prigimtį*“, – pridūrė jis ir šyptelėjo. Kol Pirmininkas nemalonėjęs atvykti į vietą ir imtis atsakomybės, jis, Gertleris, kartu su ponu Jakubovičiumi ir ponu Varšavskiu sukūrę laikiną „ypatingosios padėties komitetą“, surinkusį lėšų išpirkti *tvirtajai inteligentijos šerdžiai*, kaip manoma, turinčiai gyvybiškai svarbios reikšmės geto išlikimui, bet galbūt neturinčiai reikalaujamų likvidžių lėšų. Be to, komitetui pasisekė įkurti – su tyliu Bybovo ir Fuchso pritarimu – saugomą teritoriją, pavadintą *aptvaru*, kur amnestijos sulaukę vyrai ir moterys galės jaustis saugūs. „Savaime suprantama, taip pat ir jų senyvo amžiaus artimieji bei vaikai“, – pridūrė jis.

– O kur yra tas aptvaras? – paklausė kažkas.

– Priešais ligoninę Lagevnikų gatvėje.

– Ar tiesa, kas kalbama – kad jie išsivežė pacientus iš visų ligoninių?

Į tai Gertleris neatsakė. Jis padėjo krauju suteptas rankas ant stalo ir lėtai atsistojo.

– Aš primygtinai reikalauju leisti man susitikti su tėvu. Ir broliu Benjaminu, – pasakė Regina. – Aš žinau, kad jie dar ten.

– Gali važiuoti su manimi, – teištarė Gertleris.

Pasirodo, jis jau buvo pasirūpinęs transportu. Vienu priekiniu ratu įsukęs į griovį stovėjo kažkoks prekinis automobilis iš Lodzės, su aukštai iškeltais baltais purvasargiais. Vairuotojas dėvėjo kepuraitę su blizgančiu lakiniu snapeliu kaip bet kuris kitas pasiuntinukas mieste. Išvydus geltonas Dovydo žvaigždes ant krūtinių, jo akys ėmė bėgioti.

– Prie sargybos posto manęs paklausė, ar aš *Volksdeutscher*. Pasakiau „taip“, bet iš tikrųjų aš juk lenkas, – pasakė jis ir pažvairavo į Gertlerį, liepusį jam liautis pliurpti nesąmones.

Regina niekada nebuvo girdėjusi, kad žydas šitaip pasakytų lenkui arba arijui, bet galbūt vairuotojas buvo dar vienas iš tų Gertlerio „nupirktųjų“.

Ji atsisėdo šalia dvejojančio vairuotojo, o Gertleris jai iš dešinės. Du vyrai iš *Sonder* padėjo daktarui Eliasbergui įlipti į priekabą. Jis važiavo su jais todėl,

kad Gertleris pasakė, jog zonoje labai reikia gydytojų. Vairuotojas pastūmė piktai gergždžiančią pavarų svirtį ir išvažiavo į išmaujotą kelią.

Regina nebuvo įžengusi į miestą nuo tos dienos, kai įsigaliojo draudimas išeiti. Tada visose gatvėse grūdosi nevilties apimti žmonės, mėginantys įsigyti tiek maisto, kad jo pakaktų daugiau nei porai dienų. Dabar buvo panašu į karo zoną. Įėjimų durys ir kiemų vartai buvo plačiai atverti, o ant iki blizgesio nuzulinto grindinio mėtėsi knygos ir maldos šaliai, kruvini čiužiniai ir lovų dugnai su iššokusiomis spyruoklėmis. Vokiečių sargybos postų nesimatė, tik liekanos atitvarų, kurie, matyt, paskubomis buvo nustumti į šoną.

Juos sustabdė tik Lagevnikų gatvėje: vos tik išvydęs artėjantį automobilį vienas *Schupo* karininkų pasiuntė vieną iš savo sargybinių, kuris iškėlęs ranką žengė link gatvės. Skubiai dirstelėjęs į Gertlerį, kurio Dovydo žvaigždė, žinoma, lindo į akis, jis kreipėsi į vairuotoją ir pareikalavo parodyti dokumentus. Vairuotojas, kurio paskirtis paaiškėjo tik dabar, nervingai ėmė kišti pro nuleistą langą vieną lapą po kito. Sargybinis atsitraukė per žingsnį apžiūrėti dokumentų, paskui grįžo ir kažko paklausė Gertlerio, kuris netikėtai įsakmiai greitakalbe vokiškai išbėrė:

– *Der Passierschein ist vom Herrn Amtsleiter persönlich unterschrieben.**

– Viešpačiui padedant turbūt pamatysi, kad mums pavyko išgelbėti daugumą, – pasakė jis Reginai jidiš kalba. Sargybinis grąžino vairuotojui dokumentus ir – nesuvokiamas dalykas – atidavęs pagarbą praleido juos.

Jie lėtai važiavo iki teritorijos, kurią Gertleris buvo pavadinęs *optgesamt* – aptvaru. Tai buvo aptvertas kiemas, apsuptas nuomojamų namų, kurie vietomis buvo tokie apleisti, kad net sienos sugriuvusios; per kiaurymes, kurios nebuvo uždengtos paklodėmis ir apklotais apsisaugoti nuo musių ir karščio, galėjai pažvelgti tiesiai į tarsi avilį perpildytus butus. Palei aukštą lentinę tvorą, skiriančią nuo gatvės, vaikštinėjo buvę geto *funkcionieriai*: Socialinio skyriaus ir *Arbeitsamt* administracijų darbuotojai, *kierownicy*, aukšti policijos ir

* vok. Leidimas išvykti pasirašytas paties pono amtsleiterio. – *Vert. past.*

gaisrinės pareigūnai, jų žmonos ir vaikai. Keistai nuščiuvę ir prislėgti jie visi grūdosi prie vartų, žiūrėdami į nusiaubtą getą.

Priešais buvo ligoninė ar tai, kas iš jos liko; pastatas vis dar buvo plėšiamas, bežiūrint uždarytiems žydų valdininkams ir pareigūnams.

Pro pagrindinį išėjimą kareiviai nešė lašelines, tyrimų stalus, gultus, vaistų spinteles – viską, ką galėjo panešti. Jų akivaizdžiai apgirtęs vadas vaikštinėjo aplink, rodydamas pirštu ir įsakinėdamas. Šalia stovėjo keli iš aukštų, geldos formos vežimų, kuriuose baltoji gvardija vežiodavo miltus ir bulves; pulkelis tam reikalui įdarbintų juodadarbių žydų, padedami kelių likusių ligoninės darbuotojų, krovė į priekabą baldus. „*Vorsicht bitte, Vorsicht!..*“* – sušuko vienas iš karininkų, mėginęs vadovauti darbui, tačiau pats buvęs visai neatsargus, svirduliuodamas tarp stiklo duženų.

Ore kaip aiški substancija tvyrojo tas pats riebus, vimdantis dvokas, kurį Regina užuodė sklindant nuo Gertlerio drabužių – degėsių kvapas, lyg įkaitintų išgaravusių chemikalų. Gal tas dvokas sklido iš nusiaubtos ligoninės priešais, o gal kažkas buvo įmesta į laužą, kažkieno įkurtą aptvare, duobėje prie vieno iš įėjimų į rūsį. Aplink dūmus, tumulais kylančius į negailestingai mėlyną, beveik bespalvį dangų, sukiojosi išbadėję, neturintys kuo užsiimti vaikai: berniukai su švarkais ir šortais iki kelių bei mergaitės su rožytėmis plaukuose ir per juosmenį suvarstytomis suknelėmis, kurios kadaise tikrai buvusios nepriekaištingai baltos. Visur, kur buvo vietos, stūksojo lagaminų bokštai ir maišelių kalnai, o šių bagažo krūvų šešėlyje sėdėjo arba gulėjo būreliai suaugusiųjų. Senoje sulankstomoje kėdėje sėdėjo ar pusiau gulėjo ir jos tėvas, atsisukęs į besiplaikstančius juodus dūmus. Kažkas buvo jo pagailėjęs ir užrišęs ant pakaušio nosinę, kad apsaugotų pliką galvą nuo saulės. Bet jo veidas jau buvo nudegęs, o ant ranktūrio padėta ranka taip ištinusi, kad atrodė dvigubai didesnė.

Tėvas galvojo, kad gal ranką kas nors prispaudė arba užmynė, kai juos tą rytą laipino į priekabas. Jis nelabai prisiminė. Tik tiek, kad į palatą rėkdami

* vok. Atsargiai, prašau, atsargiai! – *Vert. past.*

staiga įpuolė pustuzinis vokiečių kareivių. Tai įvyko auštant, gerokai iki to, kai seselės pradeda vaikščioti tuštindamos naktipuodžius. Kai kurie mėgino bėgti, – kurie galėjo paeiti patys, bet tais iškart pasirūpino kareiviai, o gal žydų policininkai, išstatyti sergėti kiekviename koridoriuje. Paskui visi, likę salėse, nepaisant ar paeina, ar pastovi ant kojų, buvo išvaryti per pagrindinį įėjimą ir sumesti į aukštas priekabas.

Daugiau jis nieko neprisiminė. Tik tiek, kad Chaimas galiausiai atėjo. Pagaliau pamatęs savo žentą Aronas Vainbergas akimirką pajuto palengvėjimą. „Chaimai, Chaimai!..“ – pašaukęs jis iš aukštos traktoriaus priekabos.

Tačiau Chaimas Rumkovskis nieko nematė ir negirdėjo. Jis kiek pasiderėjo su vienu iš SS karininkų, paskui apsisuko ir dingo ligoninėje.

„O Benjis?“ – Regina suėmė tėvą už pečių ir beveik supurtė.

Bet Aronas Vainbergas po savo balta nosine vis dar galvojo apie žentą: „Chaimas, regis, tapo mums visiškai svetimas. Tarsi nebematė mūsų. Ar gali tai paaiškinti, Regina? Kaip taip gali būti, kad jis mūsų staiga nebematė?..“

Visą tą laiką Gertleris stovėjo prie buomo, kuriuo buvo uždarytas įvažiavimas į aptvarą, ir juokavo su sargybiniais žydais, bet kai pasirodė du civiliais drabužiais vilkintys vokiečiai iš geto administracijos, Gertleris vėl buvo priverstas „paeiti į šoną“ pasiderėti. Kol Gertleris kalbėjosi su vokiečiais, Regina mėgino pakelti tėvą, suėmusi jį už pažasčių. Ji paprašė vairuotojo padėti, nes tėvas negalėjo paeiti, bet sunerimęs vairuotojas tik pasitraukė. Jis nedrįso nė pajudėti, kol šalia buvo vokiečiai.

Paskui Gertleris grįžo. Kai jie vėl sėdėjo automobilyje, Regina paklausė, ar jie galėtų nuvažiuoti į ligoninę Linksmojoje gatvėje. Gertleris papurtė galvą – tai neįmanoma. Ten viskas atitverta.

„Bet Benjis“, – tarė ji maldaujamai.

Jis pasakė, kad pasiteiraus. Kas nors tikrai žinos, kur Benjis buvo išvežtas. Jis padarys viską, kas jo galioje.

Įsukus į Karolio Miarkos gatvę ji pastebėjo, kad nebėra kopėčių, kurias ponas Tauzendgeldas buvo pastatęs prie sienos, kad būtų galima pažvelgti vidun pro Chaimo langą. Pats ponas Tauzendgeldas buvo grįžęs į Juzefo ir

Helenos *działka* ir stovėjo paukščių voljere, o aplink jo ištiestą dešinę ranką sukosi šimtai sparnuotų būtybių. Staiga ji pamatė, koks mažas ir nereikšmingas jų, gyvenančių Marysine, pasaulis: tarsi lėlių namelis ant bedugnės krašto. Chaimas buvo nutraukęs savanorišką izoliaciją ir sėdėjo prie virtuvinio stalo, atsirėmęs į jį alkūnėmis. Priešais jį sėdėjo gal vienuolikos metų *ganef* mažomis, siauromis, įžūliomis akimis. Tą pat akimirką, kai ji peržengė slenkstį, berniukas pažvelgė jai į akis, išsižiojo ir leido Pirmininkui įkišti jam į burną dar šaukštą cinamonu ir cukrumi apibarstytų obuolių, iškeptų ponios Gertler, kuriuos Chaimas dėl viso pikto prieš tai buvo pavoliojęs dubenėlyje su ką tik išplakta grietinėle.

Regina nekentė šio vaiko nuo pirmos akimirkos. Jos neapykanta buvo tyli, tamsi, neracionali. Ji niekada to nepripažins, juo labiau nesupras ir nemėgins paaiškinti.

Jis nieko nebuvo nei pasakęs, nei padaręs. Gana to, kad jis buvo. Tai, kas *turėjo* būti joje, dabar buvo išorėje, ir tai ne jos vaisius. Vaikas nuo pat pirmos akimirkos žvilgsniu įsikirto jai į veidą ir nepaleido nė akimirkai. Regina negalėjo pakęsti, kad kažkas į ją šitaip žiūri. Staiga jos šypsena, tarnaudavusi kaip priedanga nuo kitų ir neleisdavusi įsibrauti, dabar nei saugojo, nei padėjo.

Bet *kokį žmogų* jis mato?

Ką jis mato?

Atšaukusi komendanto valandą valdžia leido jiems persikraustyti iš administracinio Centrinės ligoninės pastato į paprastą kelių kambarių butą už poros kvartalų Lagevnikų gatvėje. Priešais jų naująjį būstą buvo viena iš nedaugelio vis dar veikiančių geto vaistinių, kuria Pirmininkas naudojosi kaip *dietka*, kad gautų šiaip jau tik pagal receptą išduodamų produktų, tokių kaip pienas ir kiaušiniai. Vaistinėje būdavo ir nitroglicerino tablečių, kurias jis vartodavo „nuo širdies".

Pirmaisiais mėnesiais po vaiko atsiradimo jis nuolat skundėsi skausmais krūtinėje ir davė suprasti, kad jam palengvėja tik tada, kai gali šiek tiek pagulėti su vaiku. Regina ištisas valandas gulėdavo ir klausydavosi jų prislopintų, šnabždančių balsų ir dirbtinai linksmo Chaimo juoko.

Žmonės lankydavosi jų naujajame bute taip pat, kaip ir senajame, kuris buvo dabar jau sugriautoje ligoninėje. Lankydavosi ir Davidas Gertleris su

vaikais ir žmona. Vis dėlto buvo akivaizdu, kad santykiai tarp Pirmininko ir jo buvusio protežė nebe tokie kaip anksčiau. Gertleris nepraleisdavo progos pabrėžti, kad *optgesamt* įkurtas jo pastangomis, kad tuo metu, kai Pirmininko nebuvo – dėl ko labai apgailestaujama – jis buvęs priverstas visiškai vienas vesti sunkias derybas su gestapu, be to, *iš savo kišenės* išpirkti tuos, kurie dar nebuvo išbraukti iš sąrašo, nes „bendrojoje kasoje nebuvo nė zloto".

Iš pradžių Chaimas mėgino gintis juokaudamas. „Saugokitės šio vyro!" – sakydavo jis ir tėviškai apkabindavo Gertlerio pečius.

Išoriškai atrodė, kad Gertleris priima kandžias pastabas, bet visi žinojo, kad net jei Pirmininkas tomis *getui sunkiausiomis dienomis* būtų nutaręs išlikti matomas, vis dėlto nebūtų galėjęs derėtis su valdžia. Tokią galią turėjo tik Gertleris. Taip buvo visada. Ar geto Prezidentas kada nors galėjo pasipriešinti kaip nors kitaip nei vien begalinėmis, save patį šlovinančiomis kalbomis?

Bet kai audiencija baigėsi, Regina pamatė, kad jaunasis policijos viršininkas prie įėjimo į jų apartamentus paliko porą vyrų iš savo apsaugos būrio – du papildomus apsauginius šalia šešių dabartinių, saugančių poną Prezidentą. Ji žinojo, kad nuo dabar apie viską, ką daro ji arba Chaimas, bus pranešta tiesiai į Gertlerio štabą, kuris savo ruožtu raportuos gestapui Limanovskio gatvėje. Nors mintis buvo nemaloni, teko pripažinti, kad būtent dėl šios priežasties Gertleris taip dažnai pas ją lankydavosi. Pirmininkui buvo paskirtas prižiūrėtojas. Tai vienintelė pasekmė po visų jo pastangų bet kokia kaina „išgelbėti vaikus".

„Tik bepročiai gali tikėti, kad su valdžia galima susitarti!" – sakydavo Benjis žmonėms, stovėdamas aikštėje.

„Mirtis išlieka mirtimi, nors vaikšto vilkėdama uniformą!"

Ko tik ji nebūtų padariusi, kad susigrąžintų savo Benjį, nors kelioms valandoms.

Pasitaikydavo, kad Gertleris pasiimdavo laisvą valandą tarp daugybės skubių pareigų ir atvykdavo pas ją išgerti arbatos kambaryje, kuris, pagal susita-

rimą su Chaimu, buvo *jos*. Ponia Košmar patiekdavo arbatą tikrame servize, kaip darydavo senais gerais laikais, kai jie rengdavo „tikrus" priėmimus.

Viskas galėjo būti tikra. Jei ne vaikas.

Visą laiką, kol šnekučiuodavosi su ponu Gertleriu, vaikas pasieniais slankiodavo kambaryje.

Regina liepdavo poniai Košmar kuo nors jį užimti, bet nepraeidavo nė pora minučių ir berniukas vėl grįždavo. Ji girdėdavo jo greitą alsavimą už fotelio, matydavo įlindusį į ankštą tarpą tarp kėdės ir grindų. Ten begulėdamas jis pora kietų virvagalių buvo pririšęs juodviejų batus – pono Gertlerio ir jos – prie fotelio kojų.

„Karalienė negali eiti! Karalienė negali eiti!" – sucypė jis tokiu balsu, kad Regina pagalvojo, jog tai Benjo balsas. Šitaip Benjis spiegdavo ant jos, kai jie buvo maži. Jo balsas buvo toks šaižus, kad beveik prilygo falcetui.

Akimirką akyse aptemo.

Ji nepamena, ar pati pašaukė ponią Košmar, ar toji nekviesta įpuolė į kambarį. Vienaip ar kitaip, po akimirkos vaiko kambaryje neliko, o Gertleris susidrovėjęs stovėjo prieškambaryje ir pirštais neramiai barbeno į skrybėlės kraštą.

O dėl jūsų brolio, ponia Rumkovska, tai užtikrinu, jog pasistengsiu iš visų jėgų, kad valdžia praneštų, kur jis galėjo būti išvežtas!

Savaime suprantama, jai buvo aišku, kad Chaimo meilė šiam vaikui buvo kitokia nei tėvo meilė sūnui.

Bet kokia ta meilė?

Kambaryje, kurį pasirinko sau ir jam, vyras galėdavo praleisti ištisas valandas, sėdėdamas arba gulėdamas ir glostydamas ar maitindamas vaiką. Bet būdavo ir taip, kai atrodydavo, kad jis nepakęsdavo vaiko ir vien tik bardavo jį bei plakdavo. Keista tai, kad vaikas be jokių sunkumų prisitaikydavo net prie smūgių. Jis perėmė kai kurias Pirmininko savybes: tapo atšiaurus,

nuolat visus ir viską įtarė. Galiausiai tapo jo atvaizdu visur. Kai jį lepinančio Pirmininko nebūdavo namuose, vaikas gulėdavo lovoje apleistas ir abejingas, krūtinę ir pilvą apsiklojęs piešiniais, kuriuose buvo atvaizdavęs mylimą tėvą, ir dejuodavo: „Kur mano Prezidentas, kur mano Prezidentas?“ Galiausiai jai trūkdavo kantrybė ir kildavo noras įeiti ir užmušti jį.

Paskui buto durys prasiverdavo, grįždavo Pirmininkas, ir tuodu vėl gulėdavo apgaubti iškrypėliškos meilės.

Tuodu.

O ji – atstumtoji, likusioji už ribos – tiesiog ilgėjosi ko nors, kas galėtų ją iš čia išvežti.

Vis dėlto vaikas turėjo atskirą gyvenimą.

Kad ir kaip būtų šlykštu, jis turėjo vidinių norų.

Tai rodė piešiniai.

Kai negulėdavo apsiskleidęs piešiniais, laikydavo juos iš Chaimo gautoje į skrynelę panašioje dėžutėje, kurią labai slėpdavo.

Vieną dieną, kol berniukas mokėsi su Moše Karu, Regina ištraukė dėžutę iš slėptuvės po lova ir atsuktuvu išlaužė spyną.

Ji manėsi turinti teisę.

Dėžutėje gulėjo ne tik popierius, pieštukai ir spalvotos kreidutės, bet ir keli maži vaistinės buteliukai su neaiškiu turiniu bei keli medžiagos arba popieriaus ryšuliukai, apsukti grubia virvute. Ji viską išvyniojo. Juose gulėjo keli maži trapūs medaus sausainiai, kurių ponia Košmar patiekė per paskutinį priėmimą.

Kuriam laikui užmiršusi buteliukus ji įbedė žvilgsnį į piešinius. Viename iš jų buvo nupieštas Chaimas su trimis plaukuotomis išaugomis vietoj rankų ir kojų. Veidas raudonas ir išsipūtęs tarsi moliūgas, kuriam keisto moteriškumo teikė plaukai iki pat liemens. Šalia Pirmininko kūno buvo nupiešta ir ji, Regina, su karalienės karūna ant galvos, tačiau apsupta raudonų liepsnų jūros.

Tą akimirką kilo mintis, kad buteliukuose bus nuodai, o sausainiai užnuodyti, ir kad vaikas ketina padėti juos atgal ant stalo, kai niekas nematys. Jos galva, apvainikuota liepsnų, žinoma, reiškia ją pačią, degančią Ben Hinome*.

Žinoma, taip ir yra. Štai kokia paslaptis: vaikas ketina juos visus nužudyti.

Bet kur jis gavo nuodų?

Ji padėjo įrodymus priešais Chaimą. Bet tas pažiūrėjo į buteliukus, paskui į piešinius, neįžvelgdamas sąsajos.

O ką aš visada sakiau? Talentingas vaikas.
Gal mūsų sūnus pasižymi tikro menininko prigimtimi?

Tai įvyko per šabą. Ji uždegė žvakes ir perskaitė maldą, laimindama du baltos duonos kepaliukus. Vaikas sėdėjo prie stalo, kaip visada įsmeigęs žvilgsnį jai į akis.

Chaimas perskaitė padėkos maldą, himną moteriai, o paskui su ypatingu įsijautimu *Ye´simcha Elokim ke-Ephraim ve´chi-Menash***, ir pompastiškai pamokomu tonu – toks būdavo visada, kai kalbėdavo Vaiko akivaizdoje, – pridūrė: „...kaip Jakobas, gulėdamas mirties patale, kartą pasakė savo sūnums Efraimui ir Manasui, – kad būtų pavyzdžiu visiems žydams, – taip ir tu turi augti ir pasistengti tapti pavyzdžiu visiems geto žydams...“

Staiga ji suvokė, kad Chaimas niekada nėra kalbėjęs su ja kaip nors kitaip, kaip tik šiuo pakylėtu, iškilmingu, paskutinio teismo dienos tonu. Net ir šabas – vienintelė tikra, vienintelė *gyva* akimirka, juodviejų praleidžiama kartu, virto dirbtinumo ir mirties scena.

Dabar jie sėdėjo užsidėję Veidus: Chaimas buvo Pirmininkas, kuris sako Žmonai iš kitų girdėjęs, kad „vokiečiai buvo priversti plačiai atsitraukti Rytų fronte, ir jeigu aukščiausiasis Viešpats panorės, Taika bus gal jau pavasarį“.

---

* Šventajame Rašte minimas Ben Hinomo slėnis prie Jeruzalės, kur pagonių dievui Molochui buvo aukojami vaikai. Vėliau šis pavadinimas virto bausmės vietos, pragaro simboliu. – *Vert. past.*

** hebr. Te Dievas padaro jus tokius kaip Efraimas ir Manasas. – *Vert. past.*

Vaikas, pats Blogis, sėdėjo nužvelgdamas tai Žmoną, tai Tėvą Vertinančiu Žvilgsniu. Tėvas šypsojosi ir sakė prisimenantis, kaip gulėjo ten, kambarėlyje Karolio Miarkos gatvėje, ir kankinosi dėl visų vaikų, kuriuos buvo priverstas išsiųsti iš geto, bet tą pačią akimirką Paties Aukščiausiojo Viešpaties atsiųstas Angelas pasirodęs jo kambarėlyje ir pasakęs – *taip, jam, Mordechajui Chaimui Rumkovskiui, PERSÖNLICH* Viešpaties Angelas pasakė, kad namą reikia statyti būtent čia, gete, ir net jei išliks tik vienas iš jų, vis tiek reikia toliau statyti savo Namą.* O kai jis, paguostas šių žodžių, išėjo iš savo Kančių Šventovės, jam, taip – jam, Rumkovskiui, paskambino gauleiteris Greiseris *PERSÖNLICH* ir pasakė: „Lygiai kaip, tarkime, laisvasis miestas Dancigas kartą gyvavo globojamas aplinkinių jėgų, taip kuo puikiausiai galėtų egzistuoti ir ši žydų valstybė dabartinėse Trečiojo reicho ribose." Taip, gauleiteris Greiseris pavartojo Herclo pasakymą – „jūsų žydų valstybė", – pasakė jis; ir kam vargintis statant šią valstybę Izraelyje, kai visa *žmogiškoji medžiaga* jau esanti vietoje, čia gete, taipogi visos mašinos ir įranga? Juk vis tiek viskas priklausys nuo to darbo, kurį žmonės pasiruošę atlikti. Taip, būtent šitaip Rumkovskiui pasakė gauleiteris Greiseris (anot Chaimo). Vyras mirktelėjo vaikui (tas mirktelėjo jam). Tada Chaimas pakilo nuo stalo ir pasakė ketinąs eiti pagulėti ir šiek tiek pasimėgauti šabo poilsiu. Gal vaikas norįs eiti kartu? Juodu pakilo ir nuėjo į savo Kambarį. O tada, visai kaip filme apie gangsterius „Bajkos" kino teatre, iš kulisų išlindo lieknas Gertlerio kontūras, ir vyras ironiškai paklausė: „Kodėl, Ruchla, planuoji palikti getą? Nejaugi nežinai, kad niekada nebus taip gerai, kaip gyveni dabar?.." Ji mato, kaip jis įgudusiai išpūtė dūmus per abi šnerves, paskui pasilenkė, užgesino cigaretę jos padėtoje peleninėje ir dalykišku bei blaiviu tonu, visai kaip Benjo, pridūrė (jų kojos vis dar pririštos prie kėdžių kojų):

Jis nepagailės nė vieno iš jūsų, ponia Regina, nė vieno; jis nužudys jus visus...

Dabar jis kalba apie Vaiką. Be jokios abejonės. Apie Vaiką.

---

* vok. asmeniškai – *Vert. past.*

Pirmas ženklas, kad artėja nauji, nuostabūs laikai, buvo tai, jog nepraėjus nė trims mėnesiams po *szpera* akcijos, valdžia leido surengti didelę *Pramonės parodą*, kurioje tuo metu 112 veikusių įmonių pademonstravo įspūdingus gamybos rezultatus.

„Išvalytoji" vaikų ligoninė Puodžių gatvės 37-e name buvo paversta parodų salėmis. Palatose ir kabinetuose apatiniame aukšte stovėjo vitrinos ir stendai su įvairių geto gaminių pavyzdžiais, o ant sienos kažkas buvo pritvirtinęs didelę juostą su įžymiuoju Pirmininko devizu **UNSER EINZIGER WEG IST ARBEIT!***, kuris buvo atspausdintas didelėmis, juodomis trafaretinėmis raidėmis ir vokiškai, ir jidiš kalba.

Aplinkui kabojo nuotraukų montažai apie įvairias manufaktūras: jaunos moterys prie ilgo darbastalio, visos laiko lygintuvus ir audeklo palas. Moterų nuotraukos buvo įterptos tarp statistikos stulpelių, rodančių nuolat augantį gamybos tempą geto siuvyklose. Kuo aukštesni stulpeliai, tuo geriau matėsi įterptos moterų nuotraukos: daugybė išrikiuotų stalų, prie kurių moterys stovėjo palinkusios virš presų arba „Singer" siuvamųjų – begalinėje amžinybės perspektyvoje:

Trikotagenabteilung: – Militärsektor: 42 880 Stück.
– Zivilsektor: 71 028 Stück.
*Korsett- und Büstenhalterfabrik: 34 057 Stück.***

---

* vok. Vienintelis mūsų kelias yra darbas! – *Vert. past.*

** vok. Trikotažo skyrius – karinis sektorius: 42 880 vienetų; civilinis sektorius: 71 028 vienetai; Korsetų ir liemenėlių fabrikas: 34 057 vienetai. – *Vert. past.*

Treji metai vergovės, treji metai paklusnumo engėjų valdžiai, siekiančiai tik vieno – visiškai sunaikinti getą. Žinoma, tai reikėjo atšvęsti.

Anot *Kronikos*, kuri buvo atsiuntusi kelis žurnalistus, turėjusius aprašyti renginį, parodos atidarymas buvo padalytas į dvi dalis. Pirmojoje, oficialiojoje dalyje „kalbas sakė įvairių departamentų vadovai", o po jų buvo apžiūrėtos parodos salės. Vėliau renginys persikėlė į Kultūros namus, kur programą sudarė: 1) muzikinė improvizacija, 2) geto Prezidento kalba ir medalių įteikimas, 3) banketas, paruoštas pagal iškilmių meniu, kurį būtent tai progai sudarė *frau* Helena Rumkovska. Banketas ir vaidinimas Kultūros namuose buvo neoficialioji programos dalis. Tam buvo ruošiamasi savaites. Viską reikėjo gerai apgalvoti, nes banketas buvo sumanytas kaip *mišrus* renginys, tiksliau tariant, buvo galima tikėtis, kad apsilankys aukšto rango asmenys iš vokiečių administracijos arba tvarkos palaikymo struktūrų.

Kaip ir Pirmininko *Kinderhospital** ir, tarp kitko, visos kitos geto ligoninės, taip ir Kultūros namai neseniai buvo iš pagrindų sutvarkyti. Pono Pulaverio „Geto reviu" kulisai buvo išardyti ir išnešti lauk, o vietoje jų pastatytos aukštos vėliavos – po vieną nuo kiekvienos įmonės. Ant sienos už vėliavų dabar kabojo didelis paties Pirmininko portretas. Tai buvo klasikinis atvaizdas, kuriame besišypsantis Rumkovskis stovi su gėlių glėbiu ir priima laimingus ir įmitusius geto vaikus. Fojė buvo išpuošta girliandomis ir puokštėmis, padarytomis iš audinių atraižų ir popieriaus skiaučių iš geto *Altmaterialressort***, o viską vainikavo ištempta dar viena plati juosta su šūkiu, parašytu ir vokiškai, ir jidiš kalba:

MŪSŲ VIENINTELIS KELIAS!

Atidarymas buvo numatytas 1942 m. gruodžio 23 d., trečiadienį.

Kronika rašo, kad tą dieną buvo labai šalta ir pūtė stiprus, gūsingas vėjas. Dangus pilkas kaip cementas, užneštas sniegu, kurį vėjas smarkiais gūsiais

---

* vok. vaikų ligoninė – *Vert. past.*

** vok. Žaliavų žinyba – *Vert. past.*

nešiojo virš stogų. Po tramvajų elektros kabeliais Puodžių gatvėje važiavo ilga vora *dróshkes*, kurių nuleidžiami stogai tarsi burnos tai atsidarydavo, tai užsidarydavo – žiūrint, kaip papūsdavo gūsingas vėjas.

Į parodą vyko įvairių *resortų* skyrių vadovai: padalinių, valdybų, gamybos, administracijos, intendantūrų; po jų – įvairūs atstovai tos neapibrėžtos klasės, kuri *Geto enciklopedijoje* vadinama *geto inžinieriais*: manufaktūrų vadovai, gamybos meistrai, inspektoriai. Viena ranka įsitvėrę skrybėlės krašto, o kita spausdami palto atlapus, kad vėjas jų neatlapotų, jie sruvo į perdarytus, nuo visų kultūros apraiškų išvalytus Kultūros namus, kur juos fojė po gairelėmis ir girliandomis pasitiko reikšmingi, iškilmingų aplinkybių dar labiau išaukštinti funkcionieriai, tokie kaipAronas Jakubovičius ir Davidas Varšavskis – vyrai, supratę, kad geriausias būdas tvarkytis su naujojo laikmečio reikalavimais yra ne pradėti kovą dėl valdžios gete (jie vis tiek neturėjo jokių galimybių jos laimėti), o elgtis taip, lyg getas būtų eilinė pramoninė vietovė, kur galima užsiimti prekyba, kur visos priemonės leidžiamos, kad tik tavo užsakovas būtų patenkintas. Tarp šių tikrųjų Geto parodos architektų buvo ir policijos viršininkas Davidas Gertleris, vilkintis ne uniforma, bet su didele **W** (***Wirtschaftspolizei****) ant raiščio, kad naudodamasis tokia tinkama proga parodytų, kam jis priklauso.

Prie įėjimo nuaidėjo trimitų fanfaros. Sutikimo komiteto ponai sumušė kulnais ir pasitempė – priekiniu kraštu nuvilnijo šnabždesys, kad atvyko Pirmininkas, be to, su visa šeima.

Taigi štai ir jis. Rumkovskis. Tylėdamas, paniuręs, nudūręs akis į grindis, lyg jam labiau rūpėtų, kaip dėlioti kojas. Žmona, ponia Regina Rumkovska, ėjo įsikibusi jam į parankę, kaip visada nutaisiusi mėšlungišką šypseną. Atvyko ir Sūnus! Staiga aplink taką pasidarė tiek vietos, kad visi matytų Įvaikintąjį Vaiką, stovintį tarp visų kostiumuotų ponų išblyškusį ir paniurusį, aprengtą pasibaisėtinu vaikišku kostiumu su plačiais, šilku apvedžiotais atvartais ir lyg brokato marškiniais su plačia aštuoniolikto amžiaus žabo. Jis vienintelis šioje draugijoje atrodė daugiau ar mažiau atsipalaidavęs. Berniukas abejingai spok-

* vok. Ekonomikos reikalų policija – *Vert. past.*

sojo į girliandas palubėje, triaukšdamas karameles iš tūtelės, kurią jam į ranką buvo įspraudęs Pirmininkas, o gal kuris nors pataikūniškas tarnautojas.

Tuo metu dauguma jau buvo pastebėję, kad kažkas ne taip, kad ponas Prezidentas nelabai valdo kojas, kad ranka siekia sienos, kurios nėra. Kažkas net tiesiai šviesiai pasakė: „Ar tas vyras nėra šiek tiek pasivaišinęs?"

Bet jau per vėlu. Pučiamųjų orkestras baigė trimituoti fanfaras, o Rumkovskis buvo pasiekęs pakylą ir ėmęs dalyti medalius, nors dar nebuvo nei medalių, nei juo labiau pačių medalininkų. Bet jau pasirodė mergaitė, stipriomis rankomis nešantį paruoštą padėklą. Medaliai gulėjo ant jo tarsi žuvys, visų juostelės sudėtos į vieną pusę. Panelė Dora Fuchs, akivaizdžiai susirūpinusi dėl kaprizingo savo Pirmininko elgesio, įspraudė jam į ranką popieriaus lapą ir iš pradžių pirštu parodė tekstą, o paskui į eilę kostiumuotų ir uniformuotų vyrų (visi buvo su raide **W** ant raiščių), kurie stovėjo pasitempę ant fojė laiptų ir viltingai šypsojosi. Jie turėjo gauti medalius.

Pirmininkas linktelėjo, lyg matytų juos pirmą kartą.

– Ponai, – suvogravo jis.

(Panelė Fuchs mostelėjo ranka, tildydama publiką.)

– Ponai ir ponios, mano broliai ir seserys! Jūs visi žinote GERAS naujienas: iš 87 615 likusių žydų šiandien ne mažiau kaip 75 650 visą dieną dirba gamybos įmonėse. TAI DIDŽIUUUULIS INDĖLIS!

Šiandien mūsų likę mažiau, nei buvo anksčiau.

BET MES ATLIKOME SAVO DARBĄ.

Tie, kurie ateis po mūsų – vaikai ir anūkai (kurie bus išgyvenę!) – teisėtai didžiuosis šiais vyrais ir moterimis, kurie sunkiu ir pasiaukojamu darbu davė jiems – mums visiems! – teisę egzistuoti toliau.

Taip, aš norėčiau tiesiai pasakyti, kad už savo gyvybes jie turės dėkoti šiems vyrams.

– Ponai, – tarė jis vėl ir iš naujo atsigręžė į lūkesčio kupinus vyrus ant laiptų.

Tačiau Pirmininko veido išraiška bylojo, kad jis sutrikęs, nes bus ką tik pamiršęs, ką ketino pasakyti. Jo sumišimą mergaitė su medaliais suprato kaip

ženklą, kad vėl turi prieiti su padėklu. Publikoje ėmė sklisti nekantrus murmesys, bet jį nutraukė vienas nesusilaikęs ir pūstelėjęs trimitininkas, ir virš žmonių jūros nuaidėjo pratisas, pamažu rimstantis garsas. Staiga Pirmininkas, lyg žalvarinis trimitas būtų sukėlęs atgarsį ir jame, ėmė skanduoti:

– DARBAS, DARBAS, DARBAS!
Aš jums nuolatos kartojau:
darbas yra SIONO UOLA!
Darbas yra MANO VALSTYBĖS PAMATAS.
DARBAS – SUNKUS, AUKLĖJANTIS...

Viskas nuskriejo oru. Popieriaus lapai, padėklas, medaliai plačiai pasklido kaip vėduoklė, išskleista retoriškai mosteltos dešinės Pirmininko rankos. Lapai leidosi lėtai sklandydami, o juos aplenkęs padėklas, nubrėžęs ore galantišką lanką, dusliai barkštelėjo ant grindų; aplinkui jį, tarsi gairelėmis papuoštos raketos, tarškėdami biro medaliai.

Medalių lietuje Pirmininkas parpuolė ant keturių ir ėmė ropoti, gaudydamas išmestus lapus. Keli žmonės salės gale ėmė juoktis. Iš pradžių diskretiškai, prisidengę burnas delnais, paskui (kai ėmė juoktis ir kiti) vis atviriau.

Du viešosios tvarkos policininkai priėjo prie pakylos norėdami padėti, bet ponas Gertleris juos sustabdė skubiai pakildamas iš savo vietos ir tardamas:

– Taigi matosi – šiam žmogui visai pasimaišė!

Tą akimirką su trenksmu atsivėrė fojė durys ir salės viduriu atžygiavo amtsleiteris Bybovas, lydimas adjutanto ir asmens sargybinių. Išgirdę šaižias komandas ir kaukšinčius aulinių kulnus, visi funkcionieriai iš pirmos eilės skubiai grįžo į savo vietas ir susigūžė. Tuo tarpu Bybovas iš pradžių pastovėjo, įrėmęs rankas į šonus, kurį laiką stebėdamas situaciją, tada ryžtingai užlipęs ant scenos sugriebė vis dar ropinėjantį Pirmininką, pastatė jį ant kojų ir pirštinėta ranka rėžė porą staigių antausių.

Rumkovskis, regis, vis dar nesusigaudantis, su kuo turi reikalą, dėbsojo į karininką, o jam iš burnos tekėjo seilės.

Bybovas surinko ant scenos pasklidusius diplomus ir medalius ir įspraudė juos Rumkovskiui į rankas, o paskui apkabino jį, lyg norėdamas viską išlaikyti vietoje (diplomus, medalius ir patį Pirmininką).

– Jūs jau senas žmogus, Rumkovski, – pasigirdo jo balsas.

Sėdintiesiems pirmoje eilėje, kurie klausėsi baukščiai ištempę ausis, pasirodė, kad jis sumurmėjo beveik su meile:

– Jūs senas žmogus, Rumkovski, priklausantis praeičiai. Jūs manėte, kad galite nusipirkti galią ir įtaką, kad galėsite išplėsti savo iškrypėliškas, nešvarias irštvas Stipresnės Galios valdose, o paskui toliau švaistyti ir grobstyti, kaip jūsų padermės žmonės darydavo istorijoje, kaip tai būdinga jūsų prigimčiai. Bet pasakysiu jums vieną dalyką, Rumkovski – tie laikai baigėsi. Tie laikai yra *auf ewig vorbei**. *Dabar valdo Entschlossenheit, Mut und Kompetenz***.

Paskutinį sakinį jis ištarė ne Rumkovskiui, o atsisukęs į publiką. Šypsodamasis taip, kad tuo pat metu atrodytų, jog jis ir supratingas, ir atlaidus.

Matyt, jam pavyko, nes staiga visi prapliupo juoktis (išskyrus panelę Fuchs, kuri atrodė visai sugniuždyta, ir ponią Reginą Rumkovską, kuri sėdėjo ir rausėsi rankinėje, lyg norėdama joje pasislėpti). Salėje juokėsi visi – nuo pirmoje eilėje sėdinčių valdininkų iki brigadininkų ir meistrų pačiame gale. Kai kurie plojo net rankas iškėlę ir pritardami šūkčiojo, lyg būtų dalyvavę paprastame varjetė vaidinime. Kai įtampa rankose ir kojose dingo, prisijungė dar daugiau žiūrovų, kurie apimti palengvėjimo arba per didelio pasitikėjimo savimi ėmė trypti, paniekinamai ūžti ir šaukti.

Bet čia ne varjetė. Galbūt praėjo šiek tiek laiko, kol žmonės susivokė, kad palaiko priešais juos stovintį *herr Amtsleiter*, tarsi vaiką apkabinusį žydų vyriausiąjį. Vienas muzikantas iš pučiamųjų orkestro vis dėlto atsipeikėjo tiek, kad suvokė, jog iš šios potencialiai mirtinai pavojingos situacijos yra tik vie-

* vok. praėję amžiams – *Vert. past.*

** vok. ryžtas, drąsa ir kompetencija – *Vert. past.*

nas kelias, ir savo iniciatyva sugrojo pirmuosius „der Badenweilermarsch"* tonus:

Vaterland, hör' deiner Söhne Schwur:
*Nimmer zurück! Vorwärts den Blick!***

Kas nutiko paskui – nelabai aišku. Vadovaujami „naujojo laikmečio" vyrų, pirmiausia Gertlerio ir Jakubovičiaus, kuriems nusibodo užsitęsusi ceremonija scenoje, valdininkai išėjo į fojė, kur buvo paruoštas Nuostabusis furšetas.

Apie Nuostabųjį furšetą kalbėta dar iki jo patiekimo. Dar reikėtų pasverti, ar tik ne Nuostabusis furšetas buvo labiau aptartas, smulkiau išnagrinėtas, tam tikra prasme jau išbandytas ir išragautas, nei pati Paroda.

Kodėl valdžia apskritai leido princesei Helenai surengti furšetą? Todėl, kad norėta parodyti ir maisto produktus, gaminamus gete. Taigi čia buvo dešros ir sūdytos mėsos iš paties geto mėsos kombinatų; mėsa, deja, ne košerinė, bet tokias svajones jie buvo priversti pamiršti jau seniai; čia buvo duonos iš vietinių kepyklų, net saldainių ir saldžių pyragaičių su marmeladu, pagamintu buvusiame Šlomo Hercbergo vaisių konservavimo fabrike Marysine. Aukštose taurėse buvo patiekta raudonojo vyno, atvežto iš Lodzės kaip Bybovo *Geschenk****. Taurės buvo iš tikro krištolo ir taip meniškai sustatytos keliais aukštais ant veidrodinių padėklų, kad verslininkai, godžiai tiesdami rankas link padėklų su maistu, negalėjo nuvyti šalin minčių apie auksines dienas, kai *di Sheine Jidn* galėdavo sėdėti kavinėje Piotrkovo gatvėje ir kaip visi kiti valgyti štrudelį bei šarlotę, gerti arbatą arba skanų Reino vyną iš aukštų taurių.

Atrodė, kad Pirmininkas kiek atsigavo po savo ugningos kalbos ir dabar vaikštinėjo tarp furšeto svečių, sukaupęs buvusio orumo likučius.

Dauguma iš Jakubovičiaus ir Gertlerio aplinkos diskretiškai atsukdavo nugaras, vos tik pastebėdavo jį besiartinantį. Kiti nebuvo tokie principingi. Netrukus ir aplink Pirmininką susirinko būrelis – nereikšmingų kanceliarijos

* Maršą, sukurtą 1914 m., labai mėgo Hitleris. – *Vert. past.*

** vok. Tėvyne, išgirsk savo sūnų priesaiką: „Niekada atgal! Žvelgsim į priekį!" – *Vert. past.*

*** vok. dovana – *Vert. past.*

darbuotojų ir notarų, laukiančių, kad iš jo lūpų išsprūstų koks nors naudingas žodis, kurį paskui gal būtų galima išmainyti į geresnes pareigas. Galbūt dėl konkurencijos – tokie vyrai kaip Jakubovičius, Varšavskis, Gertleris ar Reingoldas buvo sutelkę aplink save žymiai didesnius būrius – Pirmininkas tą vakarą kaip reta dosniai dalijo pažadus ir garantijas. „O, ponas Šulcas!“ – tarė jis garsiai, kitame Nuostabiojo furšeto gale pamatęs daktarą Arnoštą Šulcą su dukra. – Čia, mano ponai...“ – ir ėmė aiškinti savo *svitai*, kuri neramiai ir baikščiai sekiojo įsikabinusi jam į kulnus. (Po incidento per medalių įteikimo ceremoniją niekas nedrįso išleisti jo iš akių nė sekundei.)

Čia yra ponas profesorius Šulcas – aus Prag, nicht wahr?!* – *vienintelis iš mano gydytojų, kuris tikrai išdrįsdavo pasakyti man, ką jam liepia širdis. Jūs esate švietėjas, ar ne, pone profesoriau Šulcai?*

Vėliau Vera Šulc aiškiai prisimins tą pirmą ir vienintelį kartą, kai akis į akį stovėjo su geto karaliumi-vasalu, save pasiskyrusiu valdyti šimto tūkstančių vietinių ir atvykėlių žydų likimus.

„Automatas, – vėliau parašys ji savo dienoraštyje, – žmogus be jokios išorinės gyvybės; atrodo, kad jo energingą eiseną, garsią kalbą ir staigius, regis, visai nepagrįstus rankų mostus valdo mechanizmas, paslėptas kažkur kūne. Veidas negyvas, blyškus, išpurtęs, balsas šaižus kaip mašinos švilpukas.“

Kelias ilgas minutes Pirmininkas stovėjo paėmęs Veros Šulc ranką, lyg būtų gavęs brangų daiktą, bet nežinotų, ką su juo daryti. Vera pastebėjo, kad prie jo nuo kaktos atgal sušukuotų baltų plaukų šaknų kaupiasi prakaito karoliukai.

„Bet kaip... – pratarė jis, užsikirto, bet tęsė toliau (atrodė nuoširdžiai nustebęs), – kaip jūs galite dirbti tokiomis rankomis kaip šios?“

Galbūt vėliau aprašytas *Skrandžio negalavimas* prasidėjo kaip tik tą akimirką. *Kronikoje*, kuri šiaip jau labai diskretiškai aprašė vakaro įvykius, taip pat buvo užsiminta apie *apgailėtiną incidentą*, nutikusį prasidėjus Nuostabiajam furšetui.

* vok. Iš Prahos, ar ne? – *Vert. past.*

Dėl „incidento" priežasčių būta įvairių nuomonių: arba geto mėsinės viršijo savo ir taip ribotus mėsos žaliavos išteklius ir, kad galėtų pagaminti *būtiną* dešrelių kiekį, panaudojo antrarūšę mėsą, kurią šiaip užkasdavo dar tik atvežtą į Radogoščių, arba papildomas krovinys *gut gehacktes Fleisch**, pažadėtas geto administracijos, buvo tokia pat sugedusi arkliena, kokią vokiečiai įprastai tiekdavo ir kuri dvokdavo per kilometrą dar tik atvežta; ji būdavo blyškiai žalsva ir tokia supuvusi, kad net ištežusi, o iškraunant beveik tekėdavo iš vagonų į karučius. Tačiau šįkart atsakingieji iš mėsos paskirstymo skyriaus neišdrįso pranešti apie antrarūšę žaliavą bijodami (kaip buvo sakoma vėliau) „sugadinti visą renginį". Todėl jie vis dėlto atvežė į Furšetą dešros – riebios, rūgščios, išputojusios nuo sodos ir rūgimo medžiagų, sukimštos į gleivėtas žarnas!..

O gal buvo taip, – kaip teigė dauguma, – kad svečiai staiga gavo tokį netikėtai didelį riebalų kiekį, kad neatsilaikė net gerai ištepti direktorių skrandžiai; juo labiau kad visi pakviestieji į šį dosnų Furšetą žinojo, kad tokios reikšmės įvykis geto istorijoje greičiausiai nepasikartos, tad reikėjo valgyti dabar, kol yra galimybė, o dešra juk atrodė tokia skani, raudona ir viliojanti, blizganti taukais!..

Jau apie vidurnaktį pirmieji išsipuošę valdininkai ėmė šlitiniuoti link vidinio kiemo, kur ėmė vemti susitraukę, atsirėmę į purvinas plytų sienas. Žmonės lakstė po fojė nežinodami, kur pulti. Kai kurie pasislėpė už didelio furšeto stalo arba dar stovinčių kėdžių ir stalų, o virtuvė ir koridorius į ją buvo užimti Gertlerio asmens sargybinių, kurie nesidairydami vėmė į viską, ką rado – kibirus ir dėžes, net puodus ir padėklus, kuriuose tebegulėjo dar nepatiekta dešra.

Stiklinėmis akimis stebėdamas, kaip krito visa jo *svita*, Pirmininkas išdidžiai kaip garnys iššingsniavo į kiemą, kur nugriuvo ir jis. Panelė Dora Fuchs, visą vakarą vaikščiojusi nosine šluostydama lūpų kampučius, dabar bejėgiškai mojavo ja ir šaukė gydytoją. Tad daktarui Šulcui net ir šią šventinę dieną teko daryti tą pat, ką ir kiekvieną dieną nuo atvykimo į getą. Jis čiupo gydytojo la-

* vok. gera malta mėsa – *Vert. past.*

gaminėlį, kurį visur nešiodavosi, paprašė Veros pakišti Pirmininkui po sprandu kėdės apdangalą ir atsiklaupė pamatuoti šio senstančio žmogaus pulso.

– Kas jūs? – vangiai paklausė Pirmininkas, žiūrėdamas į tolimą geto dangų.
– Šulcas.
– Šulcas?
– Mes buvome susitikę.
– O ši gražuolė dama šalia jūsų? – paklausė Pirmininkas, žiūrėdamas į Verą.
– Mano dukra Vera. Jūs kalbėjotės vos prieš kelias minutes.
– Ką jūs padarėte su savo gražiomis, jaunomis rankomis, jaunoji panele Vera?
– Ponas Pirmininkas pats pasakė, kad jos darbui nebetinka, – priminė Šulcas.
– Kur tai girdėta? – nustebo Pirmininkas. – Visi, tebeturintys rankas, savaime suprantama, turi gauti darbo, o aš matau, kad jūs, panele Šulc, turite gražias, švarias rankas.
– Švarios ar ne, bet tos rankos ne jums!.. – atrėžė Šulcas.

Tą akimirką ponas amtsleiteris įsakė savo policininkų palydai išvaikyti susirinkusiuosius. Tie, kurie dar pajėgė pastovėti ant kojų, buvo pakelti skaudžiais smūgiais lazdomis ir šautuvų buožėmis bei išvaryti į galinį kiemą. Ten jie kartu ir gulėjo: tarnautojai, sargybiniai ir paprasti eiliniai žmogeliai, kol atsipeikėjo ir galėjo išeiti savo jėgomis. Grįžtant į Raudonąjį namą girdėjosi, kad budintys vokiečių karininkai kažką murma apie žydus, kurie elgiasi kaip kiaulės ir neturi proto išlaikyti net to gaunamo menko kiekio maisto.

Žinoma, valgyti nebuvo ko. Jie galėjo apsimesti arba apgaudinėti save, kad maisto yra pakankamai arba kad jie turi pakankamai pinigų ar vertingų daiktų nusipirkti arba išsikeisti į ką nors. Tik tiek, kad reikia pataupyti, pašykštėti ir ištempti kuo ilgiau.

Tačiau niekas nuo to nesikeitė – nebuvo jokio maisto.

Juodojoje rinkoje kepalas duonos kainavo tris šimtus kronų, bet vis tiek nebuvo ko pirkti, kadangi net pardavėjai nedrįsdavo išeiti į siaubingą šaltį, vyravusį tą žiemą. Apatinėje lentynoje gulėjo pora pašalusių bulvių sukietėjusia lupena. Tai viskas, ką jie turėjo. Vera kas rytą drungname vandenyje išmaišydavo bulvių krakmolo ir įberdavo ruginių dribsnių. Tokia „sriuba" jie kasryt maitindavo Maman. Jei tėvui nebūtų pavykę gauti mamai vietos klinikoje Mickevičiaus gatvėje, vargu ar bent vienas iš jų būtų išgyvenęs. Kol gulėjo klinikoje, Maman gaudavo bent nemokamos sriubos ir duonos, o jei ko atlikdavo, dubenėlis kliūdavo ir Verai. Atsidėkodama už maistą ji visą dieną sėdėdavo su „Olympia" spausdinimo mašinėle ant kelių ir padėdavo tėvui rašyti ligos istorijas bei pildyti registracijos korteles. Paklusdamas aiškiam Rumkovskio įsakymui daktaras Šulcas perėmė atsakomybę ne tik už buvusią tuberkuliozės kliniką, bet ir už buvusias poliklinikas Dvaro gatvėje; ten, kur anksčiau būdavo daugiausia dešimt lovų, dabar grūdosi šimtai pacientų. Žmonės gulėjo net rūsyje ir drėgnose skalbyklose po klinika, koridoriai buvo pilni vadinamųjų dienos pacientų (nors jie ten gulėdavo ištisą parą) – tokių, kurie nebuvo laikomi tokiais ligoniais, kad reikėtų lovos: vyrai, sergantys sepsiu arba chroniška diarėja, iš bado ištinusiomis arba staiga suparalyžiuotomis kojomis arba tik su nušalimo žaizdomis. Vera kas savaitę užregistruodavo po šimtą tokių atvejų; daugumai buvo atliekamos amputacijos, nepaisant, reikia

to ar ne, nes profesorius Šulcas manė, kad sepsis yra *žymiai didesnis blogis*, kuriam gydyti dabartinėmis aplinkybėmis jis neturėjo išteklių.

Daktaro Šulco skyriuje lovoje šalia Maman gulėjo pagyvenęs vyras, nuplikęs kaip kiaušinis, bet su plačiais, vis dar juodais antakiais, kurie, kai jis ką nors stebėdavo, susitraukdavo kaip žvėries.

Seselės vadino jį rabinu Einhornu arba tiesiog *ponu rabinu* ir vaikščiodavo aplink jo lovą su didžiausia pagarba. Rabinas Einhornas kelis kartus per dieną išsitraukdavo maldos apsiaustą ir maldos juosteles, kurias laikydavo su savo knygomis mažame, nutrintame lagaminėlyje. Kadangi buvo toks silpnas, kad vos pajėgdavo tiesiai išsėdėti, Vera padėdavo jam apsivynioti ant rankos juosteles ir prisirišti ant kaktos odinę dėžutę, tačiau knygas jis griežtai norėdavo išsitraukti pats, o paskui neleisdavo jų liesti nei jai, nei kam kitam ir gulėdavo lovoje prispaudęs jas prie siauros krūtinės.

Vera dažnai pastebėdavo, kad jis guli ir žiūri į ją, kaip ji išima arba įkiša į spausdinimo mašinėlę naują lapą, arba barškindama atspausdina pastabą ar adresą ligos istorijoje.

Vyras paklausė, kur Vera įgijo šį pagirtiną gebėjimą.

Mergina atsakė, kad Prekybos gimnazijoje Prahoje buvo ir stenografijos bei spausdinimo kursai. Kai rabinas paklausė, kokiomis kalbomis ji kalba, Vera atsakė, kad gali patenkinamai susikalbėti angliškai ir prancūziškai, bet jidiš ar hebrajiškai, deja, ne. Tada vyras tarė, kad padės jai, ir ištraukęs knygą perskaitė kelias maldas iš pradžių hebrajiškai, o paskui lenkiškai, kartu aiškindamas, ką perskaitė. Tomis dienomis jie kartu perskaitė dar keletą maldų. Iš pradžių skaitydavo rabinas, paskui ji. Po to jis garsiai ir skambiai apgailestaudavo dėl jos neišmanymo: „Atrodo, kad jūs, jaunimas, įeinate į kambarį ir skundžiatės, jog taip tamsu, kad nieko nematote, nors šviesa skverbiasi iki mažiausio kampo ir užkampio."

Tuo metu rabinas jau buvo išmokęs ją kelių naujosios kalbos žodžių, parodė, kaip atrodo skiemenys, kaip juos ištarti, kaip sujungti ir vėl išskirti, kad padarytų naujas reikšmes. Vien iš trijų paprastų, skambių skiemenų buvo galima sukurti ištisą žodžių pasaulį. Vienas iš daugelio hebrajiškų žodžių, ku-

rių ją išmokė, buvo *punem*. Pamatinis žodis, reiškiantis „veidas“, žiūrint, kaip perskirsi ir sujungsi, galėjo reikšti viską nuo „būti pastatytam priešais“, leistis „pastatomam į pavojingą padėtį“ arba „būti peršviestam Visagalio“.

Galbūt suprantate, Fräulein* *Šulc, kad melstis – tai ne berti žodžius iš knygos, o atsukti savo veidą į Viešpatį, kad jis iš vidaus galėtų apšviesti kiekvieną iš savo šventų žodžių...“*

Vieną kartą jiems skaitant, rabinas paėmė jos ranką ir paklausė, ar ji galės padėti, kai ateis laikas. Iš naivumo mergina pagalvojo, kad vyras prašo padėti jam numirti, bet kai užsiminė jam apie tai, rabinas energingai papurtė nuplikusią galvą. Jis norėjo žymiai konkretesnio dalyko. Vyras pasakė, kad jos vardu ateis laiškas, o tada gal *Fräulein* Šulc norėtų padaryti jam paslaugą, priimdama laiške minimą pasiūlymą. Arba kad bent jau gerai apie tai pasvarstytų?

1940-ųjų gegužę, kai buvo įkurtas getas, jo žydų administracijoje buvo daugiausia pora šimtų darbuotojų. Po trejų metų, 1943-ųjų birželį, daugiau kaip 13 000 geto gyventojų gyveno iš pajamų, gaunamų kurioje nors iš kanceliarijų, departamentų, žemesniųjų sekretoriatų, darbo biurų, kontrolės komisijų ir inspekcijų, kurias valdė Rumkovskis.

Kadangi jo administracinis aparatas per trejus metus tapo toks painiai didelis, buvo sakoma tik *kanceliarijos.*

Arba *Pirmininko kanceliarijos.*

Arba *Rūmai.*

Tokiu atveju tai buvo rūmai be matomų bokštų ar brustverų, bet su daug požeminių koridorių, kur žmonės sėdėdavo ir skaičiuodavo, nežinodami, ką skaičiuoja; arba sėdėdavo ir miegodavo už naktinių inspekcijos langelių. Rūmai buvo pastatas ant netvirto pagrindo, dėl jo išsiplėtimo buvo nuolat

* vok. panelė – *Vert. past.*

keliami klausimai. Paprastuose nuomojamuose namuose staiga išdygdavo kanceliarijos ir kontoros, o paskui vėl jas iškraustydavo, lyg jų niekada nebūtų buvę. Tačiau šie rūmai turėjo vieną aiškų įėjimą. Jis buvo prie Pirmininko sekretoriato Balutų aikštėje. Visi, norintys patekti į geto hierarchiją, pakilti aukštyn ar nusigauti toliau, turėdavo atvykti ten.

Tie, kurie ieškodavo prieglobsčio Pirmininko apsaugoje, vadinti *petenter*; nuo geto įkūrimo Pirmininkas buvo priėmęs tūkstančius tokių *petenter*.

Tuo metu interesantai prie Balutų aikštės gaudavo specialius leidimus, kad trumpai galėtų lankytis vokiečių atitvertoje zonoje. Po *szpera* akcijos Bybovas vis dėlto nutarė, kad *gana lakstyti*, ir uždraudė visiems, nedirbantiems administracijoje, lankytis arijų teritorijoje. Bet tai toli gražu nesukliudė Pirmininkui ir toliau priiminėti *petenter*. Tam reikalui buvo panaudotas sargybos namelis Puodžių gatvėje. Į jį kažkaip pavyko įsprausti rašomąjį stalą, už kurio sėdėdavo Pirmininkas, priešais save pasidėjęs visus asmenų dokumentus, o panelė Fuchs reguliuodavo paprastą eilės sistemą, pagal kurią interesantai gaudavo lapelį su numeriu, tada turėdavo palaukti lauke, o paskui po vieną būdavo kviečiami vidun.

Žmonės prašė įvairiausių dalykų.

Daugelis, kaip Vera, prašydavo vietos ligoninėje savo giminaičiams. Kiti melsdavo pieno normos savo vaikams. Arba sodo sklypų, prasidėjus auginimo sezonui.

Daugelis prašydavo leidimo susituokti. Tuo metu santuoka buvo vienas iš nedaugelio teisėtų būdų gauti papildomą maisto davinį. Šiuos davinius iš savo papildomų maisto produktų kvotos skirdavo Pirmininkas. Santuokų ceremonijas atlikdavo taip pat Pirmininkas, nes gete buvo uždraustos visos religinės ceremonijos, o visi rabinai formaliai buvo deportuoti. Kai kurie sakė, kad senis elgiasi begėdiškai, leisdamas sau vaidinti šventuolį, išmanantį teisę, – juk jo rankos, kaip įtariama, aptaškytos krauju! Kiti sakė vis dėlto šiek tiek suprantą, kodėl senis ėmėsi šio vaidmens. Kaip dar jam įrodyti savo galią, kai Ponas amtsleiteris Bybovas ne tik viešai pasityčiojo ir apkvailino, bet ir atėmė visą įtaką ir gamybai, ir maisto produktų paskirstymui gete, jau nekalbant apie „policinę“ įtaką?

Per vieną iš santuokos ceremonijų, kurios reguliariai vykdavo senajame preventoriume Puodžių gatvėje, Pirmininkas vienu kartu sutuokė, anot *Geto kronikos*, ne mažiau kaip trylika porų; ant padėklo stovėjo trylika vyno taurių, kurios buvo pripiltos iš butelio su specialiu „higieniniu" kakleliu. Įvesti tokią praktiką užsispyrė daktaras Mileris, kad būtų sumažinta epideminių ligų plitimo rizika. Pats daktaras Mileris stovėdavo pasislėpęs už vestuvinio baldakimo, nes norėdavo įsitikinti, kad kiekvienas geria iš *savo* taurės ir kad kiekviena taurė paskui ne sudaužoma, o iššluostoma ir pastatoma ant padėklo.

Paskui daug kalbėta, kad Rūmuose vykstantis žydų tuoktuvių aktas pasidaręs pasaulietinis, kad vestuvinis baldakimas – tik paprastas užuolaidų karnizas su tiulio draperijomis, kurios po ceremonijos daktaro Milerio įsakymu buvo išvežtos į sanitarinę stotį Balutų aikštėje ir nedelsiant dezinfekuotos. Regis, vėl girdėjosi Benjo balsas, kai vyras vaikščiodavo gatvėmis keikdamasis ir prakeikdamas: „Ponas Rumkovskis su savo veidmainių palyda ir juokingomis ceremonijomis leidosi pažeminamas iki veidmainių karaliaus!"

Tačiau maisto kuponai, kuriuos ponia Eibušic iš Aprovizacijos skyriaus išrašė trylikai jaunavedžių porų, vis dėlto buvo tikri ir juos buvo galima iškeisti į tikrą duoną ir pakankamai daug krakmolo, dedamo į sriubą. Jiems šio davinio pakaks bent porą dienų.

Diena, kai Joselis nuėmė tapetais apklijuotą sieną ir pagaliau išleido Maman iš įkalinimo, turėjo tapti „laiminga" diena. Vera niekada nepamirš, kaip atrodė ta svetima moteris anapus sienos: tokia pat plona kaip viena iš adatų, kurių parnešti ji vis siųsdavo Verą „už kampo", bet besišypsanti ir tiesia nugara, ištiesusi ranką su savo *Ausweis**, lyg būtų sėdėjusi ištisas savaites ir laukusi šios progos. Tačiau Vera iškart pastebėjo, kad Maman lūpos kažkuo išterliotos, o sienos aplink lovą juodos nuo kraujo ir sudžiūvusių išmatų.

---

*vok. asmens pažymėjimas – *Vert. past.*

Arnoštas, per tas dienas sieną atkėlęs kelis kartus, pasakė, kad Maman būklė, nepaisant visko, ne blogesnė, nei buvo galima tikėtis. Jis ištraukė iš žmonos plaštakos kaniulę ir Maman kelias dienas net sėdėjo su jais prie stalo, kai jie valgydavo. Vera pamirkydavo sriuboje duonos kubelius ir kišdavo jai į burną, o motina sučiulpdavo juos įkritusiais skruostais ir, regis, svarstydavo, mėgindama suprasti, kas čia tokio keisto atsirado po jos liežuviu. Bet nurydavo viską ir valandėlę atrodydavo esanti visiškai patenkinta tuo, ką gavo, bei bruzdesiu ir judėjimu aplinkui.

Tačiau jos būklė buvo apgaulinga. Galbūt dėl to, kad Maman apskritai išgyveno „už tapetų", jie visi pamanė, jog jai viskas bus gerai. Po kiek laiko tapo akivaizdu, kad tokia mityba pakenkė motinos inkstams. Primityvi Arnoto dializė nepadėjo, vieta aplink ertmę, pro kurią buvo suleistas dializės skystis, ištino, prasidėjo pilvaplėvės uždegimas ir mamai pakilo temperatūra.

Vera budėjo ir visą naktį laukė prasidedančios „krizės", vildamasi, kad po jos karštis nuslūgs. Tačiau jokios „krizės" nebuvo. Taip, karštis šiek tiek nukrito, bet Maman neatsibudo. Pulsas buvo silpnas, ji ėmė kvėpuoti gaudydama orą, širdies ritmas tapo nereguliarus.

Jai merdėjant, visi sėdėjo šalia. Vera pasakojo motinai apie paskutinį kartą, kai jos vaikštinėjo Rygerio parke, apie paukščius, pakylančius iš medžių sutemus ir sukuriančius tarsi antrą dangų virš visų išsikišusių Prahos stogų ir varinių bokštų. Akimirką atrodė, kad ji vos šyptelėjo ir spustelėjo Veros pirštus, kai ta laikė suspaudusi jos ranką. Paskui kvėpavimas pamažu išnyko. Maman išsinėrė iš savo kūno, kaip išsineriama iš seno, nešvaraus lauko rūbo, kurio visai nesinori liesti; kai nusirengimo aktas baigėsi, veidas tapo visiškai ramus ir sustingęs, lyg niekas niekada nebūtų jo lietęs.

Jie palaidojo Maman aštuonioliktą naujų kalendorinių 1943 metų dieną, giedrą ir šerkšnotą rytą, kai žemai, tarsi dūmai virš Marysino mūro sienų, kybojo blyški saulė. Pagrindinis įėjimas į didžiąsias kapines anksčiau buvo iš Brackos gatvės, geto šiaurės rytų gale, bet kadangi jis liko arijų teritorijoje, laidojimo biuras padarė nedidelius vartus plytų sienoje vakarinėje pusėje, prie Giraitės gatvės, kuria jie dabar važiavo profesoriaus Šulco išsinuomotu vežimu.

Tarp ankštų sienų plytėjo mirusiųjų miestas. Į kairę nuo kelio, vedančio nuo nedidelio šarvojimo namelio, išbrinkusioje, melsvai baltoje saulės šviesoje tysojo ilgos, dabar baltu šerkšnu blizgančios žemės pylimų eilės.

Už kiekvieno pylimo slėpėsi kapų eilės; vieni užpilti žeme, kiti dar laukė savo mirusiųjų. Kad spėtų iškasti, duobkasiai pradėjo dar lapkritį – pasakojo Juzefas Feldmanas, jiems bekeliant nuplautą ir suvyniotą kūną iš vežimo ant žemo karučio su platforma, kuriuo mirusieji buvo vežami kapinėse. Visi prisiminė, kaip buvo praėjusių metų sausį ir vasarį, kai buvo ką tik prasidėjusios deportacijos, kai žmonės buvo suvaryti į šaltus barakus ir spėjo mirtinai sušalti, belaukdami taip ir nepasirodžiusių sunkvežimių. Tada įšalas buvo toks gilus, kad negalėjai nė smaigo įkalti, tad neliko kitos išeities, kaip tik sukrauti lavonus vienus ant kitų, belaukiant atlydžio.

Juzefas Feldmanas pasakojo visa tai be liūdesio balse, bet vis dėlto kažkaip jautriai, kas būdinga tiems, kurie kiekvieną dieną praleidžia su mirusiaisiais. Tačiau Vera beveik nesiklausė šio seno vyriškio pasakojimų. Eidama paskui metalu kaustytą, ritmingai girgždantį karučio ratą, paskui rabiną, kuris atliko ceremoniją, paskui tėvą ir abu brolius, tolumoje ji matė dar vieną būrelį duobkasių su karučiu, kapliu ir kastuvu. Duobkasių kontūrai buvo beveik išskydę šerkšno baltumo migloje, todėl atrodė sklandantys porą metrų virš žemės; staiga viskas tarsi susiliejo: ritmiškas karučio rato girgždėjimas, begalinės nepažymėtų kapų eilės, ledinis vėjas, žnaibantis skruostus ir spaudžiantis skaudžias ašaras.

Greičiausiai ji nebuvo pripratusi prie tokios atviros erdvės. Ji buvo išgyvenusi gete taip ilgai, kad visur atrodė tamsu ir ankšta, visur, kur tik eitum, tekdavo pasilenkti arba užleisti vietą kitiems. Todėl atstumai čia, kapinėse, atrodė beveik nesuvokiami; nesuvokiama bent jau tai, kad spėjo mirti tiek daug žmonių.

Grįžusi po gedulingo pasisėdėjimo Vera rado spausdinimo mašinėlę ant to paties šoninio stalelio, tačiau lovoje, kur anksčiau gulėjo rabinas Einhornas,

dabar buvo kitas vyras, žiūrintis į ją stiklinėmis, neišraiškingomis akimis. Šalia mašinėlės stovėjo skarda apkaltas kelioninis lagaminėlis su profesoriaus maldos apsiaustu ir knygomis. Paskui ji kelis kartus pagalvos, kas būtų buvę, jeigu tą dieną nebūtų atidariusi lagamino. Mirdavo tiek daug žmonių ir visi palikdavo niekam nereikalingų daiktų. Galiausiai atsirado sąvoka be jokio turinio: kaip galima kalbėti apie paliktus asmeninius daiktus, jei net mirtis jau nebuvo asmeniška?

Bet ji lagaminėlį atidarė – gal iš pagarbos senam žmogui. Jame gulėjo lapelis su vokišku tekstu, parašytu tokiomis pat raidėmis kaip jos spausdinimo mašinėlės:

> *Pasitik mane prie medinio tilto pradžios,* Kirchplatz / Hohensteinerstrasse *kampe, penktadienį, 9.00. Prašau pasiimti spausdinimo mašinėlę!*
>
> *A. Gl.*

Su šiuo laišku, atspausdintu svetimo žmogaus jos pačios mašinėle, prasidėjo tai, ką ji vėliau dienoraštyje pavadins savo *Unterirdisches Leben* – pogrindiniu gyvenimu.

Buvo drėgnas ir pilkas 1943-ųjų vasario pradžios rytas, kai ji pirmą kartą peržengė Rūmų slenkstį. Kur baigėsi getas ir prasidėjo spygliuotos vielos, turėjo pasimatyti įspūdingo aukščio – penkių metrų virš gatvės – juodas medinis tiltas, bet rūke matėsi tik jo papėdė, prie kurios besirenkantys žmonės paskui dingdavo rūke, lyg būtų užlipę tiesiai į dangų. Kažkur aukštai girdėjosi tik nesiliaujantis batų kaukšėjimas šlapiomis medinėmis pakopomis, sunkus alsavimas tūkstančių žmonių, kurie nematomi ir nematydami skubėjo į savo anoniminius darbus.

„*Fräulein Schulz?*“ – matyt, vyras jai už nugaros iškart ją atpažino, nepaisant menkos šviesos, arba suprato iš minėtosios „Olympia“ spausdinimo mašinėlės su gaubtu, kurią nešėsi po pažastimi.

„*Sind Sie dann für den heutigen Arbeitseinsatz bereit, Fräulein Schulz?*“*

Vera atsigręžė pagalvojusi, kad ją kalbina tikras vokietis.

Bet jis neatrodė piktavalis. Vyras šypsojosi. Po drėgnais skrybėlės kraštais matėsi didelės akys, kurios, spoksant į ją, išsiplėtė dar labiau. Dar neturėdama nė mažiausio supratimo, apie kokį darbą jis kalba, Vera nusekė per rūką, iš pradžių į ankštą vidinį kiemą, paskui žemyn į rūsį siaurais, tarsi į šachtą, laipteliais. Laiptų šachtos dugne buvo tvirtos medinės durys su plačia pakabinama spyna. Vyras nukabino spyną ir patraukė į save girgždančias duris.

Jei nebūtų buvę lentynų ar bent pakankamai daug atramų, išlaikančių jas vietose, visos knygos būtų užgriuvusios ant jos dar tada...

Knygos stovėjo ir gulėjo visur: plačiose, išlinkusiose lentynose, atremtose į sienas, ant lentų arba kartono lakštų, padėtų ant plikų akmeninių grindų; aukštos knygų stirtos stovėjo viena ant kitos ir šalia viena kitos; knygos buvo

* vok. Ar panelė Šulc pasiruošusi šiandien dirbti? – *Vert. past.*

panašios į nevienodas plytas mūro sienoje – storesnės ir platesnės knygos buvo įspraustos tarp plonesnių.

– Visa tai rabino Einhorno darbas, – paaiškino jis. – Paties rabino knygų čia mažuma. Kitos surinktos iš žydų namų gete. Pradėjome rinkti tą pačią dieną, kai prasidėjo deportacijos. Užteko minties, kad knygos gali papulti į blogas rankas, ir advokatas Neftalinas pasiekė, kad Būstų valdyba išduotų įsakymą surinkti knygas. Pagal jį kiekvieno kvartalo ir namo administratorius turėjo pereiti visus butus, rūsius ir palėpes, paliktas deportuotų žydų, ir atvežti visas surinktas knygas ir rankraščius į archyvą. Sakydami visas, tą ir turėjome galvoje, – pasakė jis ir nusišypsojo. – Čia ne tik knygos, bet ir įvairūs raštai bei publikacijos. Bet dar nė vienam nepavyko jų suskaičiuoti, niekas jų neįtraukė į katalogus, nerado buvusių savininkų pavardžių. Visa tai reikia padaryti.

Tarp siūbuojančių knygų stirtų jiems kažkaip pavyko įgrūsti jai stalą. Ponas Gliksmanas atnešė porą šiltų apklotų. Paskui lemputę, kurią tarsi cirko klounas ištraukė iš burnos ir įsuko į cokolį aukštai ant rūsio sienos. Buvo akivaizdu, kad jam labai patinka tokie triukai. Jai paprašius pieštuko, vyras ištraukė jį iš už ausies, o iš marškinių rankovės – du kalkinio popieriaus lapus, kuriuos ji įdėjo tarp popieriaus lapų ir įkišo į spausdinimo mašinėlę. Visų knygų antraštes reikėjo užregistruoti mažiausiai po du kartus: pirma paprastose kartotekos kortelėse, o paskui ilguose sąrašuose, kur reikėjo pažymėti ir ankstesnių savininkų pavardes.

Pasvirusioje šviesos kolonoje, pilnoje akmens dulkių ir sausų šešėlių, ji pamėgino pradėti tvarkyti knygų stirtas. Kai kuriose lentynose knygos jau buvo surūšiuotos – arba pagal temą, arba ryšuliais ir stirtomis pagal namus, iš kurių buvo atgabentos: nutrinti ir nučiupinėti Tanacho egzemplioriai, senos maldaknygės, kai kurios tokios mažos, kad lengvai galėjai įsiūti po marškinių atvartais arba surduto klostėse; nuotraukų albumai, kuriuose buvo įamžinti iškilmėms pasipuošę vyrai ir moterys prie ilgų padengtų stalų, arba mokiniai per iškylas, vilkintys trumpomis kelnėmis ir mūvintys kojinėmis iki kelių; čia buvo ir mokyklinių vadovėlių su skaičiavimo užduotimis, lenkų ir hebrajų kalbų gramatikos vadovėlių, kelių dešimtmečių darbo kalendorių, traukinių

tvarkaraščių pluoštelių, verstinių Liono Feuchtvangerio, Teodoro Fontanė arba P. G. Vudhauzo romanų.

Ji kruopščiai surašė visus vardus ir antraštes į duotas registro korteles.

Sunku buvo tai, kad ne viską buvo galima klasifikuoti kaip knygas. Pavyzdžiui, ką daryti su visomis šeimos biudžeto knygomis, kurių buvo šimtai – paprastų sąsiuvinių, kuriuos pildė namų šeimininkės, įrašydamos kiekvieno pirkinio kainą?

Aleksanderis Gliksmanas ateidavo ir išeidavo, bet taip tyliai ir ramiai, kad ji nelabai pastebėdavo. Vera pakeldavo galvą nuo spaudinio, kurį tuo metu tvarkydavo, bet rūsys jau būdavo tuščias; kai vėl pakeldavo galvą, vyras stovėdavo šalia ir žiūrėdavo į ją didelėmis akimis, kurios, regis, kuo ilgiau jis žiūrėdavo, darydavosi vis didesnės. Kartais atnešdavo maisto: be kasdienės pietų sriubos, turėdavo riekę duonos, plonai apteptos margarinu arba su plonai supjaustytais ridikėlių griežinėliais. Kartais jie valgydavo kartu, ir vieną dieną ji paklausė, kodėl taip svarbu vaikščioti pro atskirą įėjimą ir likti nepastebėtiems.

Ji manė, kad Gliksmanas išsisukinės, bet tas nustebino tiesiu atsakymu: „Archyvas yra geto širdis."

Darbą gaudavo tik tie, kas turėjo aukščiausio lygio apsaugą. Vera tai grupei nepriklausė, tad jeigu būtų paaiškėję, kad ji darbą gavo ne „įprastu būdu", visada galėjo atsirasti norinčių perimti jos pareigas (net jei archyvo vadovas ponas Neftalinas, savaime suprantama, puikiai žinojo, kad ji čia dirba). Be to, jos atveju juk esama ypatingų aplinkybių, – pasakė jis ir negrabiai ištiesė ranką, lyg norėdamas iš skreito paimti jos skaudančias rankas. To galėjo ir nesakyti. Dabar visi žinojo, kaip pavojinga priglausti arba įdarbinti žmones, priskirtus prie nedarbingų.

Vis dėlto kelis kartus ponas Gliksmanas išsivedė ją „į laisvę". Po ilgų dienų ankštame, tamsiame rūsyje didelė archyvo salė antrame aukšte buvo panaši į šviesos ir erdvės stebuklą. Viduryje salės stovėjo didelė malkinė krosnis su kaminu, išvestu per lubas ir pro vieną iš plačių langų. Šalia krosnies turėjo būti šilta, nes visi archyvarai dirbo vienmarškiniai. Ten stovėjo penkios besisukančios archyvo kartotekos – viena šalia kitos, panašios į didelius aštuonkampius loterijos būgnus su durelėmis iš šono, atidaromomis į išorę kaip spintelių du-

relės. Viduje buvo kartotekos kortelės, kuriose visi geto gyventojai buvo suklasifikuoti ir pagal pavardes abėcėlės tvarka, ir pagal būsto adresą. Archyvo būgnai būdavo užrakinami ir plombuojami kiekvieną naktį. Kalbėta, kad be paties Pirmininko originalų raktą turėjo tik advokatas Neftalinas, Archyvo skyriaus viršininkas. Būtent jis kas rytą iškilmingai atrakindavo kartotekas. Prie ilgų darbo stalų aplink nuolat tarškančius ir besisukančius būgnus sėdėdavo archyvo darbuotojai ir rūšiuodavo laiškų nuorašus ir protokolus, dėliodami juos į vokus ir rudus archyvinius segtuvus.

Keturi archyvo salės langai išėjo į Marijos bažnyčios pusę ir tiltą virš Giraitės gatvės. Su kiekviena diena saulė, kylanti už tilto ir dviejų bažnyčios bokštų smailių, apšviesdavo vis didesnį archyvo salės grindų plotą, o langų markizės būdavo nuleidžiamos vis žemiau, kol galiausiai visa salė likdavo keistoje, pilkoje, beveik netikroviškoje prieblandoje. Tačiau kas rytą ir vakarą markizės būdavo pakeliamos ir vėl nelikdavo ribos tarp didžiosios salės su būgnais ir salės su aukštu mediniu tiltu. Tiltu kylantys arba besileidžiantys žmonės kartais praeidavo taip arti, kad atrodydavo, lyg žygiuotų kiaurai per pačią archyvo salę.

Nr. 1: Darbininkas Frydlenderis, Davidas (šešiolikos metų) nuteisiamas kalėti keturis mėnesius GRIEŽTOJO AUKLĖJIMO NAMUOSE už pavogtas bulves. To įrodymas – trys bulvės, skirtos *Küche** Nr. 9 (Marysino g.), kurios neteisėtai buvo laikomos kaltinamojo kelnių kišenėje.

Nr. 2: Siuvėjo mokinė Kan, Liuba (devyniolikos metų) nuteisiama kalėti tris mėnesius GRIEŽTOJO AUKLĖJIMO NAMUOSE už pavogtas siūlų ritės ir adymo siūlus; vertė – 45 geto markės. Per apžiūrą adymo siūlai ir ritės buvo rasti neteisėtai įsiūti kaltinamosios batuose.

„Pirmininko Rūmai pastatyti amžiams“, – pasakė Aleksas ir parodė teismo protokolo kopiją, kurią kaip tik ruošėsi įdėti į vieną iš rudų archyvo vokų.

* vok. virtuvė – *Vert. past.*

Vienos savaitės teismo nuosprendžiai buvo sutraukti į du per kalkę nukopijuotus puslapius: iš viso devyniolika paskelbtų nuosprendžių dėl įvairių nusikaltimų, pradedant vagystėmis ir įsilaužimais, baigiant mėginimais pasisavinti. Tačiau Aleksas buvo toks pasipiktinęs, kad jo rankos virpėjo.

„Kokia prasmė skirti keturių mėnesių arba ilgesnę bausmę griežtojo auklėjimo namuose, jei netiki, kad getas išliks tiek laiko? Ar nėra taip, kad mes su tokia idiotiška teisėsauga tik pildome valdžios siekius: kad liktume už jų spygliuotos vielos atitvarų iki pasaulio pabaigos, kad mes, žydai, būsime išnaikinti iki paskutinio žmogaus? Ne, vargšeli, vok tas bulves! Numalšindamas alkį bent jau įrodysi, kad esi laisvas žmogus!“

Aleksanderio Gliksmano kalbėjimo maniera buvo keista. Kai imdavo karščiuotis arba kuo susidomėdavo, ištempdavo kaklą tarsi vėžlys iš kiauto ir įbesdavo į ją užsispyrusį, atkaklų žvilgsnį, lyg reikalaudamas, kad ji prieštarautų.

„Iš tiesų stebuklas, kad jis dar nedeportuotas“, – pagalvojo Vera kelis kartus. Nebent paslaptis slypi jo rankose. Vos tik Aleksas užsimaudavo antpirštį, archyvo dokumentai prašvilpdavo tarp jo verčiančių pirštų tarsi vėjas. Jo skaičiavimo ir faktų vertinimo maniera buvo kažkokia berniukiška, formali, turinti tam tikro iškilmingumo. Kai jie rūsyje vieni, Aleksas, pasitikėdamas ja, parodydavo pasaulio žemėlapį, kurį jis braižė jau keletą metų ant seno, į makulatūrą nurašyto popieriaus. Archyve, kaip ir visame gete, galiojo griežtos popieriaus normos ir kiekvienas skyrius jo gaudavo tik tada, kai advokatas Neftalinas parašydavo formalų prašymą Medžiagų kanceliarijai. Tačiau Gliksmanas kažkur rūsiuose rado išmestus registro sąrašus iš tų laikų, kai ši Lenkijos dalis priklausė Rusijos imperijai. Dokumentai, apsukti storomis, grubiomis virvelėmis, buvo taip ilgai išgulėję skersvėjyje ir drėgmėje, kad jų pluoštai sulipo plytos storumo gabalais.

Ant dokumentų, prirašytų senąja kirilica, jis stambiais pieštuko brūkštelėjimais brėžė rusų fronto linijos pokyčius po Stalingrado.

„Į nelaisvę paimti šeši aukšto rango generolai, o Vermachtas traukiasi visuose frontuose“, – pasakė jis ir žemėlapio lapuose parodė, kaip vyko mūšis dėl Charkovo; paskui plačiu pieštuko brūkšniu parodė, kaip generolas Žukovas perkėlė savo armiją link Kaukazo, atlikdamas vadinamąjį „replių“ manevrą.

Kadangi žemėlapis buvo sudarytas iš palaidų lapų, kuriuos buvo galima atskirti tik pagal kodą viršutiniame kampe, po kiekvieno pakeitimo žemėlapį galėjai išardyti ir paslėpti. Gliksmanas naudojosi tuo metu kiek iškreipta kodine kalba. Vokiečių armiją jis vadino Pauliumi arba tiesiog „Pl" pagal armijos generolą Frydrichą Paulių, kuris taip gėdingai buvo priverstas kapituliuoti prie Stalingrado. (Aleksas mano, kad reikėtų įvesti atskirą šventinę dieną – Pauliaus dieną, minint šį mūšį.) Rusų armija buvo pavadinta Azbuku arba tiesiog „Az" pagal senosios slavų kalbos žodį, skirtą apibūdinti kirilica parašytam tekstui, kuriuo kompaktiškai ir vienodai pilkai buvo užpildyti makulatūros lapai, sudarantys žemėlapio pagrindą. Didesni miestai ar įtvirtinimai pažymėti „WM" – *WielkieMiasto* trumpinys („didelis miestas"), po kurio ėjo trys raidės „pad" vietoje *padat* – „kristi". Visada krisdavo vokiečiai. Jei vokiečiai *nekrisdavo*, arba jeigu Vermachtas pradėdavo kontrataką ir atsiimdavo anksčiau prarastą teritoriją, Aleksas tiesiog perbraukdavo trumpinį „pad". Gliksmano *žemėlapis* buvo *tendencingas*: rusų praradimai būdavo pažymimi tik kaip laikinai nepasiektos arba atidėtos pergalės.

„Iš kur tu visa tai gauni?" Tačiau į tokius klausimus Aleksas nieko neatsakydavo. Tik beviltiškai skėsteldavo ir atrodydavo kaip mokinukas, pagautas vagiantis obuolius. Kitą akimirką jis pliaukšteldavo ranka į smilkinį ir pasakydavo: „Viskas turi likti galvoje!.." O paskui iš įpratimo iškart pridurdavo: „O galva, tai yra protas, turi išlikti šaltas!.."

Visą Šiaurės Afrikos pakrantę jis buvo nubraižęs keturiuose ar penkiuose lapuose; purvinai rudas kirilicos tekstas dabar tekėjo Libijos dykumos fone:

(Po Kaserino Romelis sustiprino savo šarvuočių armiją Šiaurės Afrikoje. Mūšis dėl Tuniso bus lemiamas...)

Savaime suprantama, vis dėlto būta ir rankraščio. Vėliau ji suprato, kad žemėlapis buvo tik tam tikras jos lojalumo patikrinimas. Dabar rūsyje šalia knygų ėmė atsirasti ir laikraščių bei kitų dokumentų. Kas rytą, archyvarui atrakinus rūsį, ji atrasdavo naujų laikraščių, įkaišiotų po knygų stirtomis arba tarp jų, arba aptikdavo dėžučių su registravimo kortelėmis. Daugiausia rasdavo

Litzmannstädter Zeitung egzempliorių, kuriuos pamiršo gete lankęsi vokiečių policininkai arba administracijos komisarai, o kai kurie iš jų gal buvo pavogti. Juose Vermachto atsitraukimas pateikiamas tik kaip taktinis bandymas „ištiesinti" tam tikras fronto atkarpas. Tačiau net propagandos ministro Gėbelso dviejų puslapių proklamacija apie „totalinį karą", išspausdinta 1943 m. vasario 19 d., negalėjo paslėpti desperatiškos vokiečių padėties.

Medžiagos tyrinėjimui būta ir daugiau: dokumentai, raštai, atsišaukimai – iš nelegalių laikraščių išplėšti lapai, kartais taip sugadinti drėgmės ir puvinio, kad beveik neįskaitomi. (Ko gero, jie buvo taip ilgai išgulėję daržovių ar bulvių dėžės dugne, kad perėmė pūvančių daržovių spalvą ir konsistenciją.)

Kai kurie dokumentai vis dėlto buvo visiškai sveiki, pavyzdžiui, lenkų pasipriešinimo judėjimo laikraštis *Biuletyn Informacyjny*, kuriame Aleksas Verai parodė atsišaukimą, atspausdintą rankraščio forma didžiosiomis raidėmis, tarp kurių buvo palikti tarpeliai:

ŽYDŲ JAUNIME, NETIKĖK TUO, KĄ JIE
MELUODAMI MĖGINA ĮTEIGTI...
Jie išvežė mūsų tėvus mums bežiūrint,
jie išvežė mūsų brolius ir seseris.
Kur tūkstančiai vyrų, sutikusių išvykti dirbti?
Kur žydai, deportuoti per Jom Kipurą?
Iš tų, kurie buvo išvežti pro geto vartus,
negrįžo NĖ VIENAS.
VISI GESTAPO KELIAI VEDA Į PONARĄ*,
O PONARAS REIŠKIA MIRTĮ!..

– Laikraštis iš Vilnos**, – konstatavo jis itin sausai ir dalykiškai, tonu, gąsdinusiu labiau už dokumento turinį. – Tai netoli sienos, kai kurie tenykščiai žydai jau pabėgo; bet skirtingai nuo Varšuvos, jie ten neturi ginklų, kad galėtų apsiginti.

---

* Jidiš kalba – Paneriai; Antrojo pasaulinio karo metais ten buvo masiškai žudomi žydai – *Vert. past.*

** Vilnius (lenk. Wilno; jid., hebr. Wilne) – *Vert. past.*

– Kur yra Ponaras? – paklausė ji.

Gliksmanas neatsakė.

Apie Varšuvą jis kalbėjo taip, lyg ten būtų gyvenęs visą amžinybę:

– Juk visame Varšuvos gete jie turi kanalizaciją. Tai reiškia, kad ginklų galima įnešti kloakų tuneliais. Už vokišką karinį pistoletą kontrabandininkai kitoje pusėje ima po penkiasdešimt tūkstančių zlotų. Sunkiausia su amunicija. Mano patikimi šaltiniai iš ŽKO* skundžiasi, kad vietinė lenkų armija nenori jos duoti. Kaip čia, taip ir Varšuvoje, lenkai atsisako duoti žydams ginklų. Kartais atrodo, kad jie labiau bijo žydų, o ne vokiečių.

Staiga kilo jausmas, kad knygos, supančios juos ankštame, įšalusiame rūsyje, guli tik ant plonos oro kolonos ir bet kada gali juos užgriūti. Jos pirma reakcija buvo gynybinė. Kaip jis drįso užversti jai ant galvos tokią žinią, pirma neįsitikinęs, ar Vera jai pasirengusi, ar apskritai *nori* žinoti? Kad esama įtarimų, jog kai kuriose vietose deportuotieji buvo masiškai sunaikinti kaip nepageidaujami žydiški elementai, jau buvo girdėjusi. Visi kiekvieno *resorto* darbininkai nuolat spėliojo, kokie tikrieji vokiečių ketinimai. Tačiau ji net nenumanė, kad kažkur Varšuvoje, Liubline ar Bialystoke vyksta organizuotas *pasipriešinimas* prieš okupacinę vokiečių valdžią.

Jeigu taip yra iš tikrųjų, kaip jis galįs stovėti, nutaisęs tą savo įprastą miną, išpūtęs akis, ir paprasčiausiai *kalbėti apie tokį dalyką*? Kaip jis arba jie galintys taip gyventi *nieko nedarydami*?

Jai visa tai išsakius, vyriškis ir toliau spoksojo į ją ramiai ir pasitikėdamas savimi. Vera pirmą kartą pastebėjo, kad jo žvilgsnyje esama kažko fanatiška – alkio gerai slepiamas, bet ilgai kauptas įtūžis:

– Kas *nenorėtų*? – tarė jis. – Bet iš kur imtume ginklų? O jeigu galėtume jų gauti – *ko imtis, kad Pirmininkas duotų leidimą juos panaudoti*?

Vyras nusijuokė iš savo pašmaikštavimo. Turbūt labiausiai ją nustebino būtent juokas: šiurkštus, krenkščiantis, lyg traukiamas iš jo ilgomis grandinėmis. Paskui jis sėdėjo nebylus ir nuleidęs akis spoksojo į save patį tokiu pat

* Žydų karinė organizacija – pogrindinė Lenkijos žydų ginkluoto pasipriešinimo organizacija Antrojo pasaulinio karo metais; lenk. ŻOB – *Żydowska Organizacja Bojowa* – *Vert. past.*

blyškiu, lyg ką tik pabudusio ir išsigandusio žmogaus žvilgsniu, kokiu stebėdavo ją.

Draudžiamus jo atneštus dokumentus ji sutvarkė taip, kaip suprato jį norint ir galbūt visą laiką ketinus padaryti: du *Trybuna* puslapius ji įrišo knygoje apie gaisrinės automobilius; tekstus iš *Biuletyn Informacyjny*, *Dziennik Żołnierza* ir *Głos Warszawy* įklijavo tarp Lodzės žydų bendruomenės kasmetinių ataskaitų puslapių. Monografija apie didįjį miesto sūnų, audinių fabrikantą Izraelį Poznanskį, buvo pakankamai stora, kad joje tilptų ir kelios iškarpos iš *Völkischer Beobachter* ir *Litzmannstädter Zeitung* su pranešimais iš fronto. Kad galėtų pažymėti, kokioje knygoje ir kokioje lentynoje saugomi uždraustieji tekstai, ji sugalvojo paprastą kodų, susidedančių iš raidžių ir skaičių, sistemą; kodą pieštuku užrašydavo kiekvienos mašinėle atspausdintos registracijos kortelės viršutiniame dešiniajame kampe.

Po poros mėnesių darbo visos vidinės Rūmų sienos buvo apklijuotos tokiais ženklais ir žinutėmis. Nematomomis, bet egzistuojančiomis. Jos skersai ir išilgai ėjo per knygų stirtas, tarp nugarėlių ir viršelių. Bet baigus darbą, po kurio, kaip tikėjosi, įlinkusios bibliotekos lentynos atsities, keistas knygų statinys atrodė dar trapesnis ir nestabilesnis. Tokiomis akimirkomis patalpos apačioje tarsi atsiverdavo keista, viską siurbianti anga, lyg stiprus sūkurys prausyklėje, nutekant vandeniui. Siurbimas iš apačios kartais būdavo toks stiprus, kad Verai tekdavo griebtis abiem rankomis už stalo kraštų, kad nebūtų įtraukta.

Tai buvo įprastas svaigulys, sukeltas bado.

Ji žinojo tą jausmą – silpnumą, pojūtį, lyg viskas, kas kieta, ima tirpti. Panašiai, kaip būdavo su alaus ir sodos vandens etiketėmis, kurios imdavo tižti, kai laikydavo butelius pamerktus didžiajame skalbimo dubenyje, kurį Maman nenoriai leisdavo naudoti.

(Ji juto šviesius Maman plaukus kutenant sprandą, šiltą motinos kūną, palinkusį virš jos, kai atsargiai pirštais knebendavo šlapias etiketes, kad jos greičiau atšoktų nuo slidžių butelių kakliukų.)

Viskas aplinkui buvo drėgna ir puru. Alekso palubėje įsukta lemputė švietė išskydusia šviesa. Vera išgirdo Aleksą ateinantį su maistu – sutarškėjo senas pieno bidonėlis, kuriame jis atnešdavo sriubos. (O gal tai gabalėlis sausos duonos blizgančiame arbatos indelyje?) Vieną dieną jis atnešė stiklainį su marinuotais agurkais. „Mano tėvas yra *klaingertner**“, – paaiškino jis tuo lyg šiek tiek įskaudinto žmogaus tonu, būdingu visiems Lodzėje užaugusiems žydams, kalbantiems jidiš.

Bet kad ir kiek ji valgė, tai nepadėjo išvengti siurbiančios alkio skylės, staigaus svaigulio ir silpnumo sūkurių. O gal susirgo todėl, kad dirbo uždaroje patalpoje? Drėgmė, sklindanti iš sienų, smelkėsi į skaudančius sprando ir pečių sąnarius. Ji niekada neišeidavo nei į tikrą šviesą, nei į tikrą tamsą, o visada į tokią pat blankią, vandeningą, rudai pilką substanciją, atsiduodančią puvėsių, dvokiančių anglies dūmų ir dulkių mišiniu.

Ji kelis kartus klausė Alekso, ar galėtų kiek dažniau sėdėti archyvo salėje. Kartais leisdavo, tačiau nenoriai, lyg nusižengdamas sveikam protui. O vieną rytą uždraudė visai. „Pirmininkas čia“, – tepasakė jis ir taip ištempė kaklą, kad tapo panašesnis į piktą sarginį šunį, o ne į nepavojingą vėžlį.

Tą dieną Aleksas užtruko rūsyje neįprastai ilgai, lyg norėdamas įsitikinti, kad aidintys karininkų įsakymai ir piktas batų kaukšėjimas laiptinėje virš galvos nepasiektų jųdviejų šiame „archyve archyve“, kaip jis vadindavo tai, ką juodu sukūrė.

Tačiau net ir Alekso apsilankymai ėmė darytis vis miglotesni. Kitą kartą jam pasirodžius, Vera niekaip negalėjo susigaudyti, ar archyvaras buvo ką tik išėjęs, ar dingęs kelioms paroms, tik ji nepastebėjo. Tarsi kažkas joje būtų nepastebimai, tačiau be galo stipriai suslėgęs laiką – ilgiausias tarpas dingo kažkur be pėdsakų.

Dabar ji aiškiai suvokė, kad neįveiks tiek darbo, kurį atlikti paprašė rabinas Einhornas. Tiesiog neužteks net daugybės knygų aprašyti visoms katastrofoms, kasdien vykstančioms už jos perpildyto rūsio sienų. Vera mėgino juokaudama pasakyti tai Aleksui: „juokinga“, sakė ji, kad iki šiol manėsi ištvėrusi

* jid. sodininkas – *Vert. past.*

gete daugelį dalykų: ankštumą, alkį, prastas sanitarines sąlygas bendruomenės name, užsitęsusią Maman ligą, mėginimą išsaugoti mamą nuo nacistų valymo akcijų! – o dabar, patekusi į šiltą ir įrengtą rūsio patalpą, gavusi darbą, kurį pagal geto mastelį vis dėlto galima laikyti nesunkiu, gaudama „daugybę maisto“, staiga pajuto, kad visa tai slysta iš rankų. Iš tiesų paskutinis lašas buvo viena vienintelė naujiena, vienas laikraščio puslapis, kurį Aleksas vieną rytą padėjo jai ant stalo. Straipsnio tonas buvo kupinas užsispyrimo, maištingas, bet jo fone nuslėpti tikrąsias aplinkybes pasidarė daug sunkiau. Ji iškart suprato, kad Alekso minėtas sukilimas, įvykęs Varšuvoje, baigėsi, ir kad visi gete negyvi, o gal neliko ir paties geto:

> Metai iš metų vokiečiai teigė esą išdidi ir neįveikiama šeimininkų rasė, tačiau per vieną naktį paaiškėjo, kad jie ne kas kita, o būrys mirtingų vyrų, krintančių nuo mirtį nešančios kulkos.
>
> *Jie nėra neįveikiami! Jie nelaimės!*
>
> Dabar, kai karo sėkmė Rytuose nusisuko, pasipriešinimas prieš Franką ir jo okupacinę valdžią išaugs ir čia, Varšuvoje, ir visoje Lenkijoje. Dėl pasipriešinimo geto gatvėse nė vienas žudikas nedrįso grįžti į geto rūsius ir tunelius, kur slėpėsi jų išrinktosios aukos. Antžmogiai nedrįso. *Antžmogiai bijojo.*“
>
> (J. Novakas)

Tai buvo paskutinis jos sutvarkytas laikraščio egzempliorius, pažymėtas 1943 m. gegužės 19 d. data.

Nuo tos akimirkos ji daugiau nieko neprisimena.

Sapne ji stovėjo su Aleksu įėjime į archyvą. Jame grūdosi šimtai žmonių, irgi laukiančių, kol baigsis lietus. Dar niekada gyvenime Vera nebuvo mačiusi tokio lietaus. Jis pliaupė ir tekėjo blizgančiu grindiniu, stogais ir fasadais. Žemę vis sudrebindavo duslus griaustinis, kartu suvirpindamas ir visą getą.

Juodu su Aleksu stovėjo vienas šalia kito, iš pradžių lyg visai nepažįstami, bet paskui lietus juodu tarsi apgaubė vienu šiltu paltu. Po kurio laiko ji visai pamiršo, kad juodu apskritai ten stovi. Su Aleksu buvo labai šilta.

Tada prašvito. Virš jų prasivėrė giedro dangaus plyšys.

Bet tik virš geto. Griaustinis nubildėjo kitapus atitvarų ir spygliuotos vielos, o dangų dengė stori, blizgantys ir juodi lietaus debesys.

Blyškioje, vandeningoje šviesoje atžingsniavo povai. Medinio tilto papėdėje įsišaknijo medis – didžiulis uosis, kurio šaknys prasiveržė pro kietus grindinio akmenis, o besiraitančios šakos iškilo aukštai virš tilto turėklų. Ant aplinkinių namų fasadų, kur vis dar matėsi vandens pėdsakai, tarsi blizgantys drugių sparnai išsiskleidė žaluma. Buvo pakeltos dryžuotos markizės, atverti langai. Šešėliuotuose įėjimuose ir kiemuose žmonės užsiėmė tuo, kas anksčiau buvo įmanoma tik paslapčia. Buvo kinkomi arkliai, ant plačių stalų išridenamos arba atsargiai nuleidžiamos blizgaus audinio staltiesės, dėliojamos lėkštės ir taurės. Veverkos kirpykloje nesiskutę klientai sėdėjo nusukę žvilgsnius ta pačia kryptimi, lyg visi klausytųsi to paties balso. Tačiau per visur gete iškeltus garsiakalbius girdėjosi tik sustiprintas lietaus balsas – uraganas lietaus, šniokščiančio ir tekančio grioveliais ir vamzdžiais.

Ji ėjo šlapiu grindiniu, tačiau jautėsi nebeturinti kūno. O gal visas getas staiga atsiskyrė nuo visa, kas laiko ant žemės. Įėjimų durys ir fasadai praskriejo pro šalį tarsi vartomos knygos puslapiai, ir lygiai taip pat ji išsprūdo pro arkinius vartus į plačius vidinius kiemus, kuriuose stovėjo vaikai. Staiga

atėjo mintis, kad dar niekada gete nebuvo mačiusi tokių kiemų. Anksčiau jie atrodė kaip gilūs urvai arba užpildas tarp namų, beprasmiškos kiaurymės, pilnos purvo, plytų duženų ir išmestų šiukšlių. Dabar šuliniai, ūkiniai pastatai ir išvietės aiškiai skyrėsi, siurbliai ir jų rankenos buvo nudažytos, ūkiniai pastatai apkalti grotelėmis vijokliniams augalams, ant toliu dengtų išviečių stogų buvo prikaltos medinės atbrailos, o į tokias atsiradusias dėžes pripilta žemės ir užveistos ilgos, tiesios agurkų ir pomidorų lysvės.

Ir tie visi vaikai... Jie stovėjo būreliais, tarsi atbridę aukšta žole ir staiga sustoję; jų akys – tušti baltymai, o veidai blyškūs kaip gėlių stiebeliai.

Gete vaikų nebūdavo. Pagyvenę vyrai nesėdėdavo apsigaubę maldų apsiaustais, ant rankos užsivynioję maldų juosteles, prie pat akių priglaudę maldaknyges.

Nebūdavo ir lietaus, kaip ir tokios gilios tylos lietuje.

Už viso to, ką dabar matė, už vaikų, lietaus ir tylos, buvo šviesi anga – vidus be pabaigos. Ji labai aiškiai suvokė, be jokio siaubo, kad taip atrodo mirtis. Tereikia pakilti savo popieriaus lengvumo kūnu tiesiai į nesuvokiamai giedrėjantį dangų. Vera pagalvojo, kad turi priešintis šiai pagundai bet kokia kaina, įsikibti tų pasibjaurėtinų, piktų ir tamsių dalykų, kurie yra žemė, kūnas, svoris ir getas.

Bet nueita jau per toli.

Ji nebegalėjo įsitverti savęs pačios. Nebelaikė net šviesa.

Aleksas išgremžė iš senos konservų skardinės orą. Kadangi šaukštas pasiekė jos burną, ji sukando kotelį. Šaukšto skonis buvo geležies ir oro. Šlakelyje sriubos Aleksas pamirkė kriaukšlę ir tarsi audinio skiautele ar kempinėle palietė žaizdotas lūpas. Iš pradžių Vera nesuprato, ką jis daro. Bet buvo akivaizdu, kad ji gyva. Vera gulėjo ankštame ištapetuotame kambaryje Beržų gatvėje, ant to paties nešvaraus čiužinio, ant kurio gulėdavo motina, o virš jos ir aplinkui buvo tos pačios sienos, kurias motina ištepliojo išmatomis; aukščiau buvo grotuotas vėdinimo langelis, atidaromas sukamąja rankena. Aleksas patraukė už jos, kad Verai į akis nepliekstų per ryški šviesa. Nors šviesa rėžė akis, nors gerklė, regis, buvo žaizdota, ir dar kažkoks įstrigęs gumulas joje, o pati Vera tokia nusilpusi, kad vos pajėgė pakelti rankas, vis dėlto ji norėjo, kad būtų šviesu; mergina sėdėjo šviesoje tarsi ant bedugnio šulinio krašto, o Aleksas vis dar gremžė šaukštu iš trokštamos skardinės. „Tu vis dėlto valgai", – tarė jis patenkintas.

Keista buvo ne tai, kad ji išgyveno, o tai, kad, regis, privertė kitus patikėti, jog gyvens ilgai, galas žino kiek. Kai tėvui pavyko gauti motinai vietą ligoninėje Mickevičiaus gatvėje, Vera nunešė ją žemyn laiptais užsidėjusi ant nugaros. Todėl niekas neatkreipė dėmesio, kad pati Vera labai sulysusi ir išsekusi; ligoninėje ji nesustodama lakstė su nešvariomis paklodėmis ir pilnais naktipuodžiais. Tarsi mėgindama pabėgti nuo savo pačios išsekimo.

Joselis pasakė, kad ligą ji bus pasigavusi ligoninėje. Tačiau Arnoštas ryžtingai atmetė ir pareiškė ligoninėje neturėjęs nė vieno dėmėtosios šiltinės atvejo nuo tada, kai persikraustė į Mickevičiaus gatvę: šiltinė dingusi su utėlėmis, pasakė jis ir kaltę suvertė darbui su knygomis purviname archyvo rūsyje. Jis paėmė „Kloramfenikolio" iš asmeninės pono Prezidento vaistinės, ir po dešimties dienų karštis ėmė slūgti, o raumenų mėšlungis silpnėti.

Bet Vera vis dar buvo tokia silpna, kad negalėjo nei atsistoti, nei rankos ištiesti – visa imdavo drebėti. Aleksas surado jai medinį vežimuką, tokį, kokiame prekes tampydavosi Imperatorius Francas, skudurų supirkėjas Pranciškonų gatvėje. Joselis su Martinu partempė jį į Marysiną.

Alekso Gliksmano tėvas buvo ne tik *klaingertner*, kaip kukliai pabrėžė sūnus, bet ir aukščiausio rango juristas geto *Landvirtshaftopteil* – Rūmų skyriuje, skirstančiame geto žemę, kuri nebuvo apstatyta, naudojama kokio *resorto* arba žaliavų sandėlio. Ankstyvą 1943-ųjų pavasarį Pirmininkas buvo nutaręs privatiems asmenims išdalyti visą dirbamą žemę, kuri anksčiau priklausė buvusiems kolektyviniams ūkiams. Tikėtasi, kad taip padaugės „vietinės" vaisių ir daržovių produkcijos. Nors Ehudas Gliksmanas dirbo departamente, nors dabar pirmą kartą per keletą metų atsirado naujų sklypų, kuriuos buvo galima paskirstyti, toli gražu nebuvo savaime suprantama, kad jis kaip nors bus susijęs su žemės dalijimu. Sudėtingoje priklausomybės ir užsitarnautų arba nepanaudotų atsidėkojimo skolų sistemoje, kuri viešpatavo Rūmuose, kas nors visada turėdavo pirmumo teisę. Bet Aleksas, matyt, užsispyrė. Verai atrodė, kad girdi jo įnirtingai atkaklų balsą, užtariantį čekų Šulcų šeimą; be to, ponas Šulcas juk gydytojas. Taigi vieną dieną, kai Verai buvo sunkiausias ligos periodas ir ji gulėjo ištapetuotame kambarėlyje, ir kai net amžinas optimistas Arnoštas, regis, buvo praradęs viltį, iš geto *Landvirtshaftsministerium* atėjo nedidelis pilkas formuliaras, kuriame buvo pranešta, kad Šulcų šeima atrinkta „atsakingai prižiūrėti ir tvarkyti" *einen kleinen Bodenanteil**. Formalus sklypo adresas buvo Marysino gatvė 11–4 (sklypo numeris 14). Tai buvo penkiolika kvadratinių metrų akmenuotos žemės pačiame Marysino ir Tuščiosios gatvių kampe. Nuomos sutartis sudaryta metams, nutraukimo laikas – vienas mėnuo.

Aleksas turėjo darbo žemės ūkyje patirties. Pirmaisiais metais gete jis dirbo jaunimo kolektyviniame ūkyje „Hashomer Hatsair", kuris užsiėmė plataus masto pionierišku darbu Marysine. Geto *shomrim* augino bulves, burokus, baltagūžius kopūstus, morkas ir cukrinius žirnius. Ne tik *hazanai* – kad mais-

* vok. mažas žemės sklypas – *Vert. past.*

to produktai būtų paskirstyti kolektyvui, bet ir *ateičiai*, kad būtų *pasirengę* iš anksto, nes tuo metu, kaip sakė Aleksas, visi tikėjo, kad karas, nepaisant visko, bus tik trumpas reikalas ir kad visi netrukus išvyks į Izraelį.

– Ten buvo mūsų susirinkimo vieta, – pasakė jis, rodydamas į akmeninį pastatą su įgriuvusiu stogu kiek toliau Tuščiojoje gatvėje. – Ten naktimis gulėdavome ir klausydavomės šikšnosparnių, kurių pastogėje buvo begalės. Tuo metu dažnai lankydavosi Prezidentas. Mes padengdavome ilgus stalus ir jis sėdėdavo garbės vietoje. Tuo metu jis buvo kitoks, beveik pataikūniškas, vakarieniaudavo su mumis, o paskui sėdėdavo visą vakarą ir dainuodavo, taip pat ir meilės dainas, – pasakė Aleksas ir uždainavo (jo balsas buvo šiurkštus ir kimus, ne itin gražus, bet veriantis):

B´erets jisrael muchrabim lisbol
Ani ohevet vesovelet,
Ve´tach eincha margish
Prachim li liktof etse
*Ki baprachim et libi arape.**

Paskui ponas Prezidentas grįžo, bet buvo tarsi perkeistas.

Tai buvo tuo metu, kai stalių dirbtuvėse Spaustuvininkų ir Tarnautojų gatvėse vyko streikai, pasibaigę maištu ir bado riaušėmis; jis buvo priverstas iškviesti vokiečius, kad numalšintų demonstrantus. Prezidentas buvo įsitikinęs, kad agitacijos prieš jį prasidėjo būtent socialistų sluoksniuose, – tarp mūsų *shomrim* ir kitose komunose. Todėl nutarė, kad visi kolektyviniai ūkiai Marysine būtų uždaryti, o visi, kurie nepraneš turį darbą, neteks darbo knygelių.

Tai buvo 1941-ųjų kovą. Mes galėjome rinktis: arba įsidarbinti kurioje nors iš Praškerso duobkasių brigadų ir imti laidoti mirusiuosius Brackos gatvėje, arba prisijungti mūrijant Centrinio kalėjimo priestatą. Tuo metu kalėjimo

* jid.
Izraelio žemėje kenčiu.
Myliu tave ir kenčiu,
bet tau nesvarbu.
Gėlėmis užgydysiu savo kenčiančią širdį.

viršininkas buvo Šlomas Hercbergas, su darbininkais elgdavęsis lygiai taip pat kiauliškai kaip ir su kaliniais. Nė viena alternatyva ne itin viliojo.

– Kas nutiko paskui? – paklausė Vera.

– Žinoma, man reikėjo pasipriešinti. Kaip kai kurie norėjo. Gal tada būtume jo atsikratę. Bet niekas nieko nedarė. O jis, mūsų Prezidentas, vis dėlto buvo supratingas ir patikėjo tėvo dievagojimusi dėl mano nekaltumo ir leido pradėti dirbti archyve. Aš juk buvau dirbęs susirinkimų sekretoriumi „Hashomere“, o kai visa tai dėjosi, gete nebuvo itin daug raštingų.

Keturioliktu numeriu pažymėtas sklypas pasirodė besąs kiek toliau nuo gatvės, už pilkos mūro sienos. Šalia jos stovėjo apgriuvusi pašiūrė, kurioje buvo daugiau skylių ir plyšių nei sveikų sienų. Tokios griūvančios lūšnos kėpsojo palei visą Marysino gatvę, tik vienoje kitoje buvo vienas ar pora langų ir primūrytas kaminas arba paprastas pro langą iškištas vamzdis. Dalis sklypų prie pašiūrių buvo maži, kai kurie tik tokio pločio, kad ištiesęs rankas vos tilptum; kiti buvo dideli kaip laukas, apjuosti aukštomis tvoromis su vartais.

Visą tą pavasarį Šulcų vaikai ateidavo čia, kai tik galėdavo – ir sekmadieniais, ir po darbo, jei pakakdavo jėgų ir maisto namuose. Kartais pasirodydavo ir Aleksas. Jis sakė negalįs sau leisti netekti Veros – tikriausiai galvoje turėjo darbą tvarkant knygas; jis ne kažin ką galėjo padėti kaupdamas, kasdamas ir ravėdamas, nors sakėsi turįs patirties. Joselis ir Martinas pasigamino įrankius: iš stogo skardos lakšto Martinas išlenkė paprastą kastuvą; ilgas medinis pagalys su keliomis vinimis gale virto grėbliu. Jie pasisėjo špinatų, ridikėlių, baltagūžių ir mėlynųjų kopūstų, burokėlių, kurių lapkočius galima valgyti (gete jie buvo vadinami *batviniais*), ir, savaime suprantama, pasisodino bulvių. Vandens gaudavo per purkštuvo sistemą, padarytą iš kelių geležinių vamzdžių, prijungtų prie geležinio dubens, kurį Martinui pavyko išpirkti iš vieno brigadininko geto *Almaterialressort*. Kaina buvo įkandama tikriausiai todėl, kad dubuo neturėjo dugno. Jie užkėlė dubenį ant medinio ožio, rasto pašiūrėje;

prieš tai Martinas uždengė skylę atliekamu puodo dangčiu. Jie pergręžė ožį ir į skylę įkišo metalinį vamzdelį. Paskui liko tik pripilti dubenį, kurį atsinešė iš geldų ir statinių, stovėjusių prie kitų *działky*, vandens. Kai atėjo laikas paleisti purkštuvą, Martinas užlipo ant sienos, pasiėmęs ilgą geležinį strypą su kabliu gale, pakėlė dangtį kelis centimetrus ir leido vandeniui srūti iš dubens į vamzdį, o iš jo trykšti per kiekvieną prastai užsandarintą sujungimą ir plyšį.

Laikui einant, ateidavo vaikų pažiūrėti, kaip jie dirba. Tai buvo maži vaikai, nuo penkerių iki daugiausia dešimties metų. Kai kurie iš jų buvo stebėtinai švarūs ir gerai aprengti. Ypač išsiskyrė maždaug aštuonerių metų berniukas, apvilktas vilnoniu megztiniu, vos siekiančiu juosmenį, ir kelnėmis iki kelių; jis avėjo visai nudrengtais *trepkis*, kaip ir visi geto vaikai, nepaisant metų laiko ir oro. Su juo atėjo apie pustuzinis draugų, vyresnių ir jaunesnių, susibūrusių aplink jį kaip apie savaime suprantamą lyderį.

„Tai turtingųjų vaikai, – pasakė Aleksas, atėjęs aplankyti vieną sekmadienį. – *Kierownicy* vaikai. Tėvams kartą jau pavyko išgelbėti jų gyvybes. Dabar jie nebedrįsta laikyti vaikų mieste."

Vieną dieną, kai vaikai kaip visada sėdėjo ratu ant mūrinės sodo sienos, išdygo du vyrai iš *Sondern* ir paprašė parodyti darbo knygeles bei nuosavybės ir leidimo pažymėjimus. Martinas padavė Žemės ūkio ministerijos laišką, ir abu policininkai palinko virš jo mykdami ir linguodami ant kulnų.

– Atrodo, kad viskas gerai, – pasakė vyresnysis, sulankstė dokumentą ir atidavė. – Bet ramybė jūsų darže greitai baigsis. Tai sakydamas jis linktelėjo į sieną už nugaros, kur berniukas su megztiniu buvo atsistojęs, mėgindamas pamatyti, kokį ten paslaptingą popierių policininkai tyrinėja.

– Penktosios policijos nuovados teritorija didelė, sunku viską pastebėti, – pasakė kitas policininkas. – Ypač sudėtinga su štai tokiais *działky*, – jie neapseina be papildomos priežiūros.

– Kiek? – paklausė Martinas, iškart supratęs, kur krypsta kalba.

Vyresnysis policininkas vertindamas nužvelgė sieną, smarkiai susiraukė ir įvertino:

– Tokio dydžio sklypas kainuoja apie penkiasdešimt markių.

– Už sezoną? – pasitikslino Martinas.

– Už savaitę. Ilgesniam laikui mes neįsipareigojame. Juk nei jūs, nei aš negalime tiksliai pasakyti, kas gete nutiks kitą savaitę, ar ne?

Bet galiausiai jie vis dėlto sutiko su žemesne kaina ir, nors kažką burbtelėjo, kad ji per žema, ateidavo visą rudenį ir netgi padėdavo purenti bei ravėti, o paskui nukasti pirmąsias bulves. Vienas, prisistatęs Goreku, papasakojo, kad įsidarbino pas Gertlerį *Sonder* pirmiausia dėl algos – jie gaudavo po aštuonis šimtus markių per mėnesį ir dvi porcijas sriubos per dieną; kaip tik alga išgelbėjo jį ir visus jo vaikus nuo *di shpere*. Turįs trejetą, pasakė jis išdidžiai, visos – mergaitės.

Visą ilgą, šiltą rudenį kiekvieną laisvą nuo darbo sekmadienį į Marysiną keliaudavo šimtų išbadėjusių miestiečių karavanai. Dauguma buvo paprasti geto kontorų ir departamentų tarnautojai, kurie kaip ir Šulcų šeima buvo gavę iš viršenybės malonę tapti atsakingais „žemės savininkais“. Kai kurie stumdavosi karučius, kiti tempdavo dviračius ar keturračius vežimėlius, susidėję į juos kastuvus, kibirus, šakes ir grėblius, akivaizdžiai savo darbo, kaip ir Joselio bei Martino. Tai buvo kova su laiku. Netrukus turėjo ateiti žiema, *der liber vinter**, kaip toje dainoje, ir dar nenuimtas derlius, šalčiui atėjus, liktų laukuose iki pat kitų metų. Jei tik apskritai ateis dar vienas pavasaris.

Gliksmanų šeimos sklypas buvo ne taip toli nuo Šulcų. Aleksas atnešė moliūgų sėklų, kurias jie pasėjo prie sienos, nukasę bulves.

Kol kartu dirbo archyve, Vera niekada nebuvo atkreipusi dėmesio, kaip Aleksas atrodo. Jis visada pritykindavo, tarsi pasieniais ir skersas; ji beveik niekada nepamatydavo, kaip jis ateina ir išeina. Dabar pasimatė, koks jis plonas ir sulysęs. Kaklą buvo apsivyniojęs ilgu šaliku, virš kurio tarsi dvi raudonos puodo rankenos kyšojo ausys. Tik vis tos pačios ją stebinčios akys. Ramus, tvirtas ir smalsus žvilgsnis.

Spalio prieblandoje jie ėjo Marysino gatve, ir, tarsi tai būtų eilinė darbo diena archyve, Aleksas papasakojo jai visus gandus, kuriuos jam pavyko nu-

* jid. mieloji, gražioji žiema – *Vert. past.*

girsti. Sąjungininkai užėmę Neapolį ir gerai įsitvirtinę Italijoje. Rusų pajėgos artinasi prie Kijevo ir galbūt greitai atsiims Ukrainos sostinę. O jei Kijevas kris, jei Ukraina kris, tada jau tik laiko klausimas, – tai žinojo visi, – kada Raudonoji armija atsiras prie *Weichsel** krantų.

„Gal mūsų išlaisvintojai bus čia dar prieš Chanuką!"

Jis nusišypsojo, bet ta šypsena neatsispindėjo akyse. Alekso žvilgsnis, stebint Verą, būdavo griežtas, budrus, lyg mėgintų suprasti, kaip moterį veikia jo žodžiai.

Tėvas ne kartą buvo ją įspėjęs, kad gete niekuo nepasitikėtų. „Nepasitikėk net pažįstamais. *Alkis mus visus paverčia skundikais!*"

Bet tą kartą, einant keistoje padūmavusioje spalio prieblandoje vaismedžių alėja už Praškerso dirbtuvių, Vera vis dėlto papasakojo Aleksui, ką sapnavo sirgdama, – kad giliausiame sapne, regis, mačiusi namą Beržų gatvėje, kur gyveno jaunasis inžinierius Šmydas. Ten stovėjo senas karutis be ratų, bet jo rankenos buvo atremtos į namo sieną; kaip ir visame gete, koks kadaise buvo, taip ir šiame kvartale knibždėjo vaikų. Jie stovėjo kieme iškėlę rankas virš pečių, lyg bristų per metrinę žolę arba būtų sėdėję tamsiame koridoriuje į laiptinę: šimtai vaikų, įsispraudusių tarp laiptinės sienos ir turėklų; jie vilkėjo kelnes su petnešomis ir palaikes palaidinukes, galvos nuskustos, o ploni, žaizdoti keliai prispausti prie smakrų.

Tada ji suprato, kad čia *ta vieta*.

Ji nė kiek neabejojo ir buvo lygiai taip pat visiškai įsitikinusi, kaip tiksliai žinojo, į kokią knygą įklijavo laikraščių lapus, kuriuos išsaugoti paprašė Aleksas. Vieną svaiginamą akimirką visas getas virto ištisu archyvu su išgaubtais laiptinių šonais ir kiemų sienomis, apklijuotomis tekstais ir slaptomis žinutėmis. Namo, kuriame gyveno Šmydas, palėpėje su ištraukiamomis plytomis, už kurių jis, Verai matant, paslėpė paties pasidarytą radijo imtuvą, vis dar degė šviesa.

Tačiau kelią jai užstojo vaikai laiptinėje. Pro juos neįmanoma prasibrauti. Net jei būtų *galėjusi*, nebūtų užtekę jėgų. Galbūt todėl, nepaisant tėvo pri-

* Vokiškas Vyslos upės pavadinimas – *Vert. past.*

minimų, ji nutarė viską papasakoti Aleksui. Viena ji vis tiek nebūtų pajėgusi užlipti iki pat palėpės.

– O tu raktą tebeturi? – paklausė jis.

Vyro akys buvo tokios didelės, kad atrodė, jog prilipo prie jos.

– Taip, raktą turiu, – atsakė ji ir sugniaužė ranką, visai kaip sapne: tarp pirštų tvirtai suspaudė tai, ko buvo sau pasižadėjusi niekam niekada neparodyti.

Gete buvo *gyvųjų ir mirusiųjų*.

Tik tiek, kad gyvieji nebūtinai vaikščiodavo tarp tų, kurie kasdien pėdindavo aukštyn ir žemyn aukštais mediniais geto tiltais. O mirusieji nebūtinai būdavo tarp tų, kurie anksčiau pėdindavo tais pačiais numintais laipteliais, o paskui buvo priskirti prastesnei rūšiai ir išvežti nežinia kur.

Pinkasas Švarcas arba Pinkasas *der felsher* – Pinigų padirbinėtojas, kaip jis buvo pravardžiuojamas, dirbo archyvo Gyventojų registre, kur išduodavo darbo knygeles ir tranzito leidimus visiems žydams, kuriems vokiečių institucijos vis dar duodavo darbo. Be to, Pinkasas *der felsher* geto įkūrimo pradžioje gavo užduotį sukurti bevertes monetas ir banknotus, kurie bus naudojami kaip geto valiuta. Taip pat jis sukūrė ne ką mažiau beverčius pašto ženklus. Pirmininkas juose pavaizduotas stovintis besišypsantis, atsisukęs į stilizuotą medinį tiltą, įkomponuotą į didžiulį krumpliaratį. Pats tikriausias darbo, galios ir gerovės gete simbolis.

Unser einziger Weg ir taip toliau, ir panašiai.

Pinkasas *der felsher* sukūrė ne tik pinigus, bet ir Mošės Pulaverio „Geto reviu“. Tik iš pirmo žvilgsnio kulisai galbūt atrodė nekalti: tradicinės scenos su berželiais, ganyklomis arba geto vaizdais – skersgatviai ir virš jų palinkusios, beveik griūvančios lūšnos bei sukrypę gatvių žibintai. Pažiūrėjus iš arčiau, dekoracijose vis dėlto išryškėjo keistos ir bauginančios detalės. Už lauko išvietės kyšojo velnio galva. Vežimas su angelais, pučiančiais *shoifer* trimitus, važiavo per teritoriją, pilną rūkstančių kaminų. Tai šen, tai ten įvairiais pavidalais pasirodydavo Pirmininkas: apsirengęs rabino rūbais stovėjo prie pirties ir grūdo besipriešinančius vaikus į didelę maudynėms skirtą statinę, arba brido į upę su tinklu rankose, pilnu žuvimis persirengusių pusnuogių žmonių. Tarp

1940-ųjų gegužės ir 1942-ųjų rugpjūčio „Geto reviu" parodė šimtą vienuolika įvairių spektaklių ir visuose sėdėjo geto elitas bei klausėsi nepadorių pokštų ir įžeidžiamų užuominų; jie taip susidomėję sekė kiekvieną repliką, kad niekada nepastebėjo dekoracijose demonstruojamo santūraus maišto.

Kai Pinkasas *der felsher* vėliau gavo užduotį paruošti eksponatus didžiajai Pramonės parodai, jis čia įžvelgė savo gyvenimo progą.

Valdžia nutarė senojoje vaikų ligoninėje Puodžių gatvėje 37 įkurti parodų salę didžiajai Pramonės parodai, bet pastatą pirma reikėjo sutvarkyti. Pinkasas pasikvietė abu savo jaunesniuosius brolius – abu dailides – ir kartu jie ėmėsi laužti grindis pirmame aukšte bei kasti žemę ir akmenis.

Galima pagalvoti, kad toks darbas turėjo sukelti įtarimų, – juk per didelės smėlio ir akmenų krūvos vienoje vietoje rodo, kad kažkas vyksta, kad taip neturėtų būti. Tačiau vokiečių žandarai, saugoję pastatą, vis dėlto nutarė, kad viskas gerai. Juk tai, kas vyko statybvietėje, vis dėlto jau buvo nutarta ir patvirtinta aukščiausioje instancijoje. Tad kai pirmoji Reichsvero ir SS karininkų delegacija vaikštinėjo apžiūrinėdama išblizgintas vitrinas, pilnas movų, apsaugų ausims, sniego batų ir kamufliažinių uniformų, jie nežinojo, kad trijuose požeminiuose kambariuose po jų kojomis, iškastuose Pinkaso *der felsher* ir jo brolių, jau slepiasi apie dvidešimt žydų.

Tai buvo pradžia to, kas vėliau bus pavadinta bunkeriu – vieta, kur mirusieji galėjo tūnoti, nepainiojami su vis dar gyvais žmonėmis. Tai buvo vieta, kur tokie kaip pianinų derintojas, nuolat keliaudavęs tarp mirusiųjų ir gyvųjų karalysčių, galėdavo pailsėti tarp savo kelionių.

Be to, pianinų derintojas buvo įpratęs prie ankštų patalpų.

Per visus metus, praėjusius nuo tos dienos, kai įžengė į getą, jis daugiau nepaaugo, todėl esant reikalui galėdavo įlįsti į pianiną. Vieną rytą jis išdygo ir geto Kultūros namuose. Pinkasas *der felsher* stovėjo ant kopėčių ir piešė kamuolinius debesis nuolat žydrame geto kulisų danguje, kai ant scenos pasirodė pianinų derintojas su dviem nutrintais įrankių krepšiais ir uždavė savo klausimą, kuris iki to laiko jau buvo ne ką mažiau nuvalkiotas. Pinkasas net nesivargino atsakyti ir neištraukdamas iš burnos teptukų parodė į didelį ka-

pelmeisterio Baiglmano koncertinį rojalį; tarsi žvėris, galiausiai grįžęs į savo guolį, derintojas atidarė rojalio dangtį ir įsiropštė vidun.

Paskui jis stengėsi būti naudingas visur, kur gali: kas vakarą atnešdavo panelės Rotštat instrumentą, kai ji atlikdavo solinius numerius, padėdavo dvyniams Šumams užsitempti ir nusivilkti sceninius kostiumus. Jis žymėjo bilietus, palydėdavo elito atstovus iki jų iš anksto rezervuotų vietų arčiausiai scenos, ištuštindavo pelenines ir šnekučiuodavosi su užsilikusiais svečiais fojė.

Bet tada prasidėjo *di groise shpere* ir, kai muzikantai bei aktoriai vėl susirinko spalio pradžioje, grįžo tik kiek daugiau kaip pusė orkestrantų, vaikų choro neliko, o iš scenos darbininkų liko tik ponas Davidovičius ir jo padėjėjas, mažasis kerėpla Herclas (tas, kurį kiti erzindavo). Buvo pasakyta, kad Kultūros namai nuo šiol bus naudojami tik per premijų įteikimus ir panašiems rimtiems tikslams, o ne skandalingiems reviu. Baiglmanas buvo pasirengęs orkestrą paleisti. Muzikantai taip pat buvo arba per daug pavargę, arba per daug nusilpę iš bado ir ligų, ir neturėjo jėgų net pagalvoti, kad reikėtų groti toliau.

Tačiau pianinų derintojas atsisakė pasiduoti. Jeigu *resortų* darbininkai nebegali ateiti į teatrą, pasakė jis, tada gal teatras turi nueiti pas juos?

Nors gete neliko vaikų namų, Roza Smolenska vis dar buvo įdarbinta geto Socialinių reikalų ir sveikatos departamente. Ji kasdien sėdėdavo nematomame kamputyje ponios Volks sekretoriate Dvaro gatvėje ir registruodavo prašymus duoti pieno pakaitalo nėščioms moterims arba papildomą normuojamų produktų kiekį tuberkulioze sergantiems pacientams. Tačiau kartais ji mokydavo aukšto rango tarnautojų vaikus kalbų ir skaičiavimo bei žydų istorijos keliuose nurodytuose fabrikuose. Ji turėdavo vesti užsiėmimus ten, kur tuo metu būdavo vietos, dulkėtuose sandėliuose arba kokiame nors direktoriaus parodytame užkaboryje, ir susitaikyti su tuo, kad pamoka bet

kada gali būti nutraukta, pasigirdus fabriko sirenai arba gavus kokį papildomą užsakymą, kuriam įvykdyti reikėdavo tuoj pat sušaukti visą prieinamą darbo jėgą.

Tačiau būdavo ir džiugių pertraukų. Viena iš tokių – kai per pietų pertrauką pro fabriko vartus įriedėjo teatro vežimas ir dideliam visų džiaugsmui sustojo prie pat sargybinių namelio, kur fabriko prižiūrėtojai sėdėdavo kartu su brigadininkais.

Savaime suprantama, per tokią „turnė" sunku atlikti daugiau nei kelis reviu numerius, todėl tarp *plotkių* artistai įterpdavo įvairių dainų.

Ponia Harel dainuodavo „Berelę ir Braindelę", ponui Gelbrotui akompanuojant smuiku. Lauke smuiko garsai atrodė trapūs ir šaižūs, lyg nykščio nagu brėžtumei per stiklą. Suskambėdavo geriau, kai paskui visa trupė užtraukdavo „Cip cipele", kurios naują tekstą – apie madam Dalintoją, tai yra *pani* Vydzielačką, parašė pats ponas Baiglmanas. Juk ji buvo gerai žinoma moteris! Tai ta stora, apsiblaususi moteriškė už dalijimo stalo antrame aukšte, kasdien įpilanti jiems sriubos: tiems, kuriais nepasitikėjo, atsargiai pasemdavo nuo paviršiaus, o tiems, kurie dėl kažkokių priežasčių buvo įgiję jos pagarbą, – samtį panardindavo giliau ir dosniau. Publika – du šimtai skarelėmis galvas apsirišusių moterų – dainavo kartu, nuoširdžiai sujaudintos, kad tapo dalimi spektaklio, kurį atliko svetima teatro trupė:

Pani vidzelatske: Ich main nisht kain GELECHTER
*– A bisele tifer, A bisele GEDECHTER.**

Darbininkės dainavo kartu ir taip barškino šaukštais į sriubos indelius, jog viršininkas Stechas užsidengė ausis ir paprašė vyriausiojo meistro įjungti fabriko sireną, kad liautųsi tas triukšmas.

Roza Smolenska iškart atpažino pianinų derintoją. Paskutinį kartą matė jį ant kopėčių, junginėjantį skambutį ant virtuvės sienos Žaliajame name. Dabar

* jid. Ponia Dalytoja, nejuokaukite,
Pripilkite man pilną indelį, duokite man sriubos visada. – *Vert. past.*

jis taip pat sėdėjo aukščiausioje vietoje, bagažui skirtoje vietoje ant Baiglmano teatro vežimo, ant paties krašto tarsi musė ant stiklainio.

Kai vaidinimas baigėsi ir ponas Gelbrotas apėjo publiką, atidaręs smuiko dėklą, melsdamas monetų ir duonos kriaukšlių, pianinų derintojas nušoko nuo vežimo stogo ir priėjo tiesiai prie ponios Smolenskos. Jis turįs kai ką papasakoti. Tai dėl pianino Žaliajame name. Jis likęs ten ir esąs geros būklės. Problema tokia, kad dabar jis neprieinamas, nes namas buvo paverstas *Erholungsheim**, tačiau ne Prezidento vaikams, o Gertlerio *saviškiams*, kurie sėdi ten ir dainuoja, rėkauja visa gerkle ištisą naktį, be to, nemoka groti. Kaip jam prieiti prie pianino, kai namas pilnas *Sonder* vyrų? Ar ponia Smolenska galėtų tai paaiškinti?

Vos ištarus žodį „Sonder", publika suūžė ir jauniausios darbininkės ėmė šaukti:

*Loif, loif! – der Zonderman kimt!!!***

Du iš brigadininkų sargų namelyje pastebėjo pavojų ir atlėkė plevėsuodami prijuostėmis. „Štiš, štiš!" – šaukė jie, lyg moterys būtų buvusios pulkas vištų, kurias šitaip būtų galima parginti į darbo vietas.

Kaip tik šitam geto *Sonderabteilung* padaliniui vadovavo jaunas, aukštas, liesas vyras, vilkintis kiek suteptą kostiumą baltais dryžiais, mažiausiai dviem numeriais per didelį. Po kepurės snapeliu buvo švarus ir blyškus veidas, kuriame nuo plaukų linijos iki ilgo, smailaus smakro aiškiai matėsi kiekvienas kaulelis ir raumuo.

„*Dokumente*!" – suriko jis Gelbrotui, kuris spaudė prie savęs smuiko dėklą, lyg tai būtų gelbėjimosi liemenė arba kūdikis, kurį reikia išgelbėti bet kokia kaina.

Kai kurie publikoje nusistebėjo, kad šis žydų *politsajt* su teatro trupės nariais užsispyręs kalbėjo vokiškai. Tačiau Rozos Smolenskos tai nestebi-

* vok. poilsio namai – *Vert. past.*

** jid. Bėkit, bėkit! – *Sonder* ateina!!! – *Vert. past.*

no. Nuo ano ankstyvo šabo ryto, kai broliai Kolmanai iš Kelno bendruomenės pasibeldė į duris ir įvilko jaunąjį Zamstagą, ji su vyriausiu ir, ko gero, daugiausia rūpesčių Žaliajame name sukėlusiu vaiku kalbėjo tik vokiškai. Ji žinojo, kad Zamstagas nuo to laiko išmoko apsimesti kalbąs ir lenkiškai, ir jidiš kalba. Būtent apsimesti. Dabar jis taip pat apsimetė kalbąs neva vokiškai su ponu Gelbrotu. Jo kalba skambėjo lygiai taip pat, kaip pompastiška karininkų arba viršininkų kalba, prikaišiota lenkiškų arba jidiš žodžių, kuriuos geto *dygnitarze* vartodavo norėdami pasipuikuoti. Tačiau Rozos jis neapgaus.

•

– *Beruf? Oder hast Du keine Arbeit?*
– *Ich bin Schauspieler.*
– *Was machst Du denn hier – Du shoifer – wenn Du Schauspieler bist?*
– *Ich habe hier meine gute Arbeit!*
– *Hörs mal oyf zum shráien, wir sind nisht afn di stséne!**

Išpūtęs akis pianinų derintojas laikėsi įsikibęs į panelės Smolenskos ranką.

„Zamstagas“, – sušnabždėjo jis beveik iškilmingai. Iš savo ką tik gautų viršenybės aukštumų Zamstagas pažvelgė į pianinų derintoją šypsodamasis blizgančių dantų eile.

„*Samstag ist leider im Getto kein Ruhetag***“, – tepasakė jis, atidavė Gelbrotui dokumentus ir išėjo lydimas savo vyrų iš fabriko kiemo.

Nepaisant visko, *Sondern* nutarė *neišvaikyti* minios, nors būtų galėję tai padaryti, nes taip parašyta nurodymuose. Neįkalino ir sprunkančios aktorių trupės – leido Baiglmano vežimui išvykti. Taip elgėsi ir vėlesniais mėnesiais

* Vok. – jid.
– Profesija? Ar neturi jokio darbo?
– Aš esu aktorius.
– Tai ką čia veiki, tu, *shoifer*, jei esi aktorius?
– Aš čia turiu gerą darbą.
– Baik šūkauti, mes ne scenoje.

** vok. Šeštadienis gete nėra poilsio diena. Žodžių žaismas: *samstag* šiuo atveju ne tik „šeštadienis“, bet ir vardas. – *Vert. past.*

bei kitais metais. Dar ne vienas *resortas* gavo pasidžiaugti šiais *badchonims**, kurie atvykę nugindavo nuolatinę alkio kančią keliais nedarniais smuiko akordais ir pažįstamais kupletais, prie kurių buvo galima prisijungti.

Tačiau pianinų derintojas, kuris susitraukęs sėdėjo ant rekvizitų kalno teatro vežime, staiga sumažėjo dar labiau.

Tu tik pagalvok, Zamstagas, – der shóite! –
nuėjo ir pasisamdė Sondernui!

Bet paskui, besižiojant užtraukti dainą apie vienišą berniuką iš vaikų namų, tapusį *politsajten* paties Gertlerio armijoje, derintojo kūnas ir veidas ėmė virpėti ir nepavyko išleisti jokio garso. Jis daug kartų visaip mėgino dainuoti tą dainą, įvairiu tonu ir registru, bet jai, regis, nebetiko jokios melodijos, net paties geto cemento pilkumo tonacija – tuščiavidurė ir netekusi bet kokio skambesio.

* jid. juokdarys, šventės vedėjas, linksmintojas. Tai sena žydų tradicija, chasidų bendruomenėse gyva iki šių dienų. – *Vert. past.*

Roza Smolenska padarė viską, ką galėjo, aiškindamasi, kas atsitiko Žaliojo namo vaikams. Sekretoriate Ďvaro gatvėje buvo keli pilki segtuvai, kurių dokumentus skaityti formalią teisę turėjo tik ponia Volk, bet Roza kartais įsmukdavo pažiūrėti. Kartą ją užtiko pati ponia Volk. „Jei dar kartą pamatysiu skaitančią įvaikinimo komiteto protokolus, pati pasirūpinsiu, kad jus deportuotų", – pasakė ponia Volk, o Roza tuo tarpu sugraibė sijono klostes ir stovėjo tiesi, rankas nuleidusi palei šonus, nudūrusi akis, kaip buvo išmokusi daryti, kai viršininkai ją kuo nors kaltindavo. „Ne, pone Rumkovski, aš nestovėjau ir nesiklausiau", – tvirtino ji tą kartą, kai Pirmininkas užsirakino kabinete su „nepaklusniomis" mergaitėmis iš Helenoveko. Tą pat ji pasakė ir dabar:

Ne, ponia Volk, tai turbūt nesusipratimas, ponia Volk,
aš nemačiau jokių segtuvų.

O paskui diena iš dienos vis užeidavo į ponios Volk kabinetą ir pamažu, versdama segtuvą po segtuvo, įsiminė visus vardus.

Juose pirmiausia buvo surašyti Prezidento vaikai. Taip buvo vadinami tie, kuriems Pirmininkas per didžiąją savo kampaniją „gelbėdamas geto vaikus" sugebėjo sukurti pameistrių vietas naujojoje pameistrių mokykloje Pranciškonų gatvėje arba pačioje Centrinėje siuvykloje. Iš jų išėjo pavyzdingi jauni darbininkai ir būtent Prezidento vaikai buvo ypač populiarūs, kai žmonės po *di shpere* kreipėsi į ponios Volk sekretoriatą, prašydami leisti įsivaikinti.

Buvo akivaizdu, kad daugelis prašančiųjų buvo netekę vaikų per rugsėjo įvykius.

Naujieji Kazimiro tėvai – buvęs tramvajaus mašinistas Ichakas Topolinskis ir jo žmona, neteko abiejų berniukų – šešerių ir ketverių metų. Natanielio glo-

bėjai neteko dukters, gimusios tą pačią dieną, kai vokiečiai įžengė į Lenkiją, 1939-ųjų rugsėjo pirmą. „Aš visada galvojau, – sakė motina, – kad faktas, jog mergaitė vienmetė su karu, apsaugos ją, bet vokiečiai atėjo jau pirmą komendanto valandos dieną ir atėmė ją iš manęs. Ar galite man tai paaiškinti, ponia Smolenska? Kaip galima reikalauti, kad maža trejų metukų mergytė išgyventų visiškai viena be mamos?“

Būta ir išgyvenimo istorijų. Gete daug kalbėta apie vadinamuosius *šulinių vaikus*. Buvo kelios pasakojimo versijos. Viena iš jų – apie dvejų metukų mergaitę, kuri buvo įdėta į lopšį iš paklodžių ir nuleista į šulinį kibiro grandine. Vokiečiams atėjus tėvai pasakė, kad mergaitė mirė nuo šiltinės ir kad vengdami infekcijos jie buvę priversti sudeginti visus jos drabužius ir užkasti kieme. Mergaitė gulėjo lopšyje šaltame šulinyje keturiolika dienų. Juodu kasdien nuleisdavo jai maisto ir vandens, kol buvo atšaukta komendanto valanda, ir tėvai galėjo ją iškelti. Mergaitė buvo sušalusi ir nusilpusi, bet gyva.

Ji vis dar gyva. Keista tai, kad prasiautėjus *szpera* akcijai, niekam neberūpėjo, kad jie kartą jau buvo įtraukti į deportavimo sąrašus. Biurokratinis geto aparatas vėl įtraukė juos į sistemą ir mergaitė iš šulinio vėl gaudavo duonos ir normuojamo maisto kortelių.

Debora Žuravska, kuri Rozai buvo bene artimiausia iš vaikų, irgi būtų gavusi mokinės vietą Pranciškonų gatvėje, jei po Pirmininko apsilankymo Žaliajame name ir to, kas nutiko Mirjam, nebūtų atsisakiusi turėti bet kokių reikalų su geto Prezidentu. Apie dabartinį jos gyvenimą Roza žinojo tik tiek, kiek buvo vokiškai parašyta įvaikinimo dokumentuose ponios Volk kabinete:

Herrn PLOT, Maciej, FRANZSTR. 133.
In Beantwortung Ihres Gesuches vom 24.09.1942 wird Ihnen hiermit das Kind Žuravska, Debora im Alter von 15 Jahren zur Aufnahme in Ihre Familie zugeteilt.
*Litzmannstadt Getto, den 25.09.1942.**

* Ponas Plotas, Macejus, Pranciškonų g. 133.
Atsakydami į Jūsų 1942 m. rugsėjo 24 d. prašymą, pranešame, kad įvardytas vaikas, Žuravska Debora, 15 metų, perduodama auginti šeimai.
Licmanštato getas, 1942-09-25.

Pranciškonų gatvės 133 namas pasirodė besąs sugriuvęs medinis barakas šalia ilgo griovio, kuriame plaukiojo išmatos ir atliekos. Iš gatvės pusės nebuvo jokių durų, o vienintelis langas jau seniai buvo užtaisytas lentomis ir užmūrytas. Rozai mėginant nusigauti per dvokiantį griovį į galinį kiemą, ją pamatė būrelis vyrų, kurie ėmė smarkiai mosikuoti ir triukšmingai tikinti, kad čia negyvena nei kažkokia Debora Žuravska, nei Macejus Plotas, kad ir kas būtų parašyta jos dokumentuose.

Nuėjusi į Gyventojų registrą Roza iš pavargusio kontoros darbuotojo sužinojo, kad žmogus tokia pavarde gete, žinoma, gyveno, bet dabar jo pavardė išbraukta iš registro. Macejus Plotas dirbo lentpjūvėje Spaustuvės gatvėje. 1942-ųjų sausį Iškeldinimo komisija įtraukė jį į „Gete nepageidaujamų individų sąrašą" ir vasarį deportavo. Kažkas apkaltino jį pavogus medienos atliekų iš lentpjūvės sandėlio. Galbūt kaltinimas buvo teisingas, gal padiktuotas gelbstint kažkieno kito kailį. Juk tai buvo tą baisiai šaltą žiemą, kai vogė visi, kas galėjo, kaip pasakojo kontoros darbuotojas, o tie, kurie dėl kokių nors priežasčių neturėjo galimybių vogti, mirtinai sušalo net nespėję atsidurti traukiniuose, stovėjusiuose ir laukusiuose Marysine.

Tačiau jei Macejus Plotas buvo deportuotas arba miręs, kas tada jo vardu užpildė įvaikinimo dokumentus? Ir kur, su *kuo* tokiu atveju yra jaunoji panelė Žuravska?

Roza dar nežinojo, kad išvykti iš geto žydai galėjo dviem keliais: „vidiniu" arba „išoriniu". Abiem atvejais likę giminaičiai turėdavo atiduoti darbo knygelę ir maisto normų korteles, kurias atitinkamos institucijos anuliuodavo, pažymėdamos antspaudais **TOT** (miręs) arba **AUSGESIEDELT** (iškeldintas), priklausomai nuo to, kuris kelias buvo pasirinktas.

Tačiau tai, kad darbo knygelės būdavo pažymimos kaip negaliojančios, nereiškė, jog buvęs savininkas dingo iš „apyvartos". Būta išmoningų vyrų, kurie supirkdavo likusias korteles arba papirkdavo Centrinio geto įmonių biuro darbuotojus, kad tie neuždėtų antspaudo deportuotųjų asmenų dokumentuose. Vos tik būdavo pranešama apie naują produktų dalijimą, jie apeidavo punktus su mirusiųjų darbo knygelėmis ir pasiimdavo, kas dar buvo likę: duoną, rugi-

nius dribsnius, cukrų. Kadangi buvo iškeldinta tiek daug žmonių – dešimtys tūkstančių vyrų ir moterų vos per kelis mėnesius – dideli maisto produktų kiekiai pateko juodojon rinkon, kur jų galėjo nusipirkti turėję *geld genung*, t. y. turėję prekybinių reikalų kitais klausimais.

Vienas iš tokių, kurie šitaip paleido pasaulin ištisas mirusiųjų armijas, buvo gete pagarsėjęs vagis ir sukčius vardu *Mognas* – Pilvas. Tas Pilvas buvo, jei tai įmanoma, dar gudresnis. Jis nusinešdavo mirusiųjų darbo knygeles ir maisto korteles pas *resortų* vadovus ir įkalbėdavo juos dar kartą įdarbinti buvusius darbininkus. Vadinasi, jie turėtų išmokėti algas žmonėms, deportuotiems iš geto, bet Pilvas mitriai pasisiūlydavo tas išlaidas padengti. Svarbiausia tai, kad mirusieji ir toliau gaudavo pašalpas, o jų maisto kortelės būdavo atnaujinamos. Iš principo tai buvo įmanoma kartoti iki begalybės.

Imperija, pastatyta ant nieko, šešėlių imperija, bet Pilvas buvo turtingas. Priimdamas svečius sėdėdavo dviejų metrų aukščio minkštakrėslyje, užpakalį ir nugarą atrėmęs į minkštas šilkines pagalvėles, o jo didžiulis pilvas – nukaręs, bet galingas, kabodavo tarp storų rankų. Geras ir paslaugus žydas, švenčiantis šabą, besilaikantis visų ritualinių draudimų ir netgi manantis galįs sau leisti laikytis *košer* reikalavimų. Be to, jis užsiimdavo labdara. Kad įrodytų esąs dievobaimingas ir trokštantis būti labdaringas, jis nusprendė imtis globoti kelis vargšus našlaičius, kurie po *szpera* akcijos buvo priversti palikti savo *ochronki*, kuriuos ponios Volk sekretoriatas pardavė aukcione. Būrelis jo labiausiai nusipelniusių mirusiųjų, tarp jų ir buvęs lentpjūvės darbininkas Macejus Plotas, pasirašė įvaikinimo prašymus, kurie buvo taip gerai užpildyti, kad net ponia Volk ir jos kolegos iš Įvaikinimo komiteto neturėjo jokių pastabų.

Taip atsitiko ir su panele Žuravska, kuri pateko į mirusiųjų karalystę dar būdama tarp gyvųjų.

Žinoma, patekusi į Pilvo namus ji iškart turėjo atiduoti darbo knygelę ir maisto korteles. Už menką savo pačios normos dalį šveitė barako grindis Pranciškonų gatvėje arba patarnaudavo kuriai nors iš daugybės „žmonų“, kurių Pilvas, einant metams, buvo spėjęs prisirinkti. Kadangi ji vis dar gerai atrodė, kartais tekdavo dirbti kuriuose nors iš „poilsio namų“, kuriuos ponas

Gertleris perėmė iš Pirmininko, o Pilvas apgyvendino mirusiaisiais, kad turėtų ką pasiūlyti pavargusiems policininkams, ateinantiems pailsėti. Viename iš tų namų buvo pianinas ir, kadangi buvo kalbama, kad Debora Žuravska kadaise grojusi pianinu, jai tekdavo linksminti Pilvo svečius muzika.

Roza Smolenska vėl kreipėsi į Gyventojų registrą ir sužinojo, kad Pilvas surado Deborai laikiną darbą skrybėlių ir kepurių fabrike Beržų gatvėje. Ten buvo gaminamos ir ausinės vokiečių armijai. Diena po dienos Roza laukdavo prie vartų tikėdamasi bent jau pamatyti savo buvusią numylėtinę. Galiausiai vienas darbuotojas pajuto simpatiją kantriai laukiančiai moteriai ir paklausęs, ar ji laukianti Deboros, įspėjo, kad toji visada išeinanti pro kitas duris. Tada Roza nuėjo už fabriko, kur buvo nedidelė krovinių rampa, ir kaip tik ten kitą vakarą, pasibaigus pamainai, pamatė Deborą, išeinančią su keliomis jaunesnėmis mergaitėmis. Prie rampos, tarsi koks eskortas, laukė tie patys du vyrai, su kuriais buvo susidūrusi prie barako Pranciškonų gatvėje.

Debora buvo kitokia, tačiau vis dėlto atpažįstama.

Sulysusi, pilvas išsipūtęs, kaip visų badaujančių vaikų, veidas liesas kaip žvėrelio. Be to, ji keistai ėjo, tarsi krabas, vieną petį pritraukusi prie sprando. Roza prisiminė, kad ji taip eidavo, kai jos kartu nešdavo vandenį iš šulinio, bet tada ji taip darydavo tam, kad atsvertų vandens pilną kibirą. Tai būdavo lediniais rudens arba žiemos rytais, kai tamsi žemė atrodydavo tarsi dubenėlis iš dviejų suglaustų saujų, o tarp jų šviesėdavo dangus. Debora tuomet papasakojo viską, ką darys po karo, kad stos į Muzikos konservatoriją Varšuvoje, galbūt nuvažiuos į Londoną ar Paryžių; kaskart ką nors pasipasakojusi Rozai, ji perimdavo kibiro rankeną į kitą ranką. Dabar Debora ėjo taip pat, tik be kibiro. Ji avėjo *trepkis*, kurių padai buvo taip nuzulinti, kad apsisukdama ji turėdavo pakelti vieną koją, – o gal todėl, kad *šlubuoja*?

Dabar Roza suprato. Jie mergaitę bus mušę.

Moteris nubėgo iš paskos.

– Aš radau tau darbą, – pasakė ji, o gal greičiau sušuko, nes Debora Žuravska iš visų jėgų stengėsi spėti vilkti savo sunkų, persikreipusį kūną paskui kitas priekin nuėjusias darbininkes.

– Pakavimo salėje Tusko porceliano fabrike. Tu pakuosi saugiklius. Ten yra pakankamai darbo! Kiek tik nori!

Tačiau Debora neatsigręžė.

Roza susizgribo stovinti Pilvo sargybinių apsuptyje. Jų kepurių snapeliai buvo žemai nuleisti, sustingusiuose veiduose kreivos šypsenos. Jie šypsojosi ir tada, kai sugriebė Rozą už liemens ir pargriovė ant žemės.

Mergaitės buvo spėjusios nueiti iki Pranciškonų gatvės, kur jų laukė Pilvas. Jis buvo storesnis, nei kalbama: toks platus per pilvą, kad pajudėdavo tik padedamas kitų. Ten stovėjo dvi jaunesnės moterys ir vyras – tarsi Pilvo jaunystėje kopija – sūnus (jei tai sūnus) su tokia pat frygiška kepure kaip tėvo. Būrelis kėblino, vilkosi per išdžiūvusį purvą. Pilvas, dėl kurio vyras gavo pravardę, kabėjo tarp šlaunų tarsi subliuškęs, maskatuojantis maišas. Buvo galima pamanyti, kad vyras puikuojasi suvalgomo maisto kiekiu, bet šįkart pilvas kabojo tuščias; gal todėl vyras buvo toks įtūžęs. Jis pratrūko Rozai dar nespėjus prieiti. Pareiškė žinąs, kas ji tokia – dirbanti ponios Volk sekretoriate, ar ne? „Jūs parazitai, štai kas jūs. Algas gaunate už tai, kad užsipuolate padorius žmones, nes jūsų gerbiamas Prezidentas dėmesį kreipia tik į mažiausius, į *mažylius*, argi ne? Jiems duoda apelsinų ir *šokolado*, o mes, suaugę ir *pajėgūs* vyrai, kurie dirbame savo darbus ir aprūpiname šeimas, – ką gauname mes? Na taip, atsidėkodamas jis užsiundo tokias kaip ponia Volk, o dabar dar ir jus, *Smolenska*! Juk tai net ne visai žydiška pavardė!“

Kol Pilvas paniekinamai plūdosi, Rozos Smolenskos viduje skambėjo pavojaus signalas, kaip tada, kai Pirmininkas užsirakino su Mirjam, o pianinų derintojas užlipo kopėčiomis ir pridėjo kamertoną prie skambučio koridoriuje. Kaip tada, taip ir dabar atrodė, kad sirena užgožia visa, kas anksčiau aplinkui buvo erdvė ir šviesa. Viskas susiliejo, ištirpo tame siaubingame garse, kuris trukdė galvoti, kvėpuoti, apkritai bet ką padaryti ar pasakyti.

Roza pastebėjo, kad Deboros pirštai, kadaise liauni kaip pianistės, dabar buvo sužaloti, paraudę nuo uždegimo ir žaizdų, lyg būtų įkišusi į šarmą. Jos rankos buvo įkištos, o gal greičiau įvyniotos į pirštines, panašesnes į skudu-

rus. Roza instinktyviai paėmė Deborą už rankos ir ta suriko iš skausmo bei pamėgino atsitraukti, o kažkas (vėl Pilvas?) aidint signalizacijai paklausė:

– Kas jūs iš tikrųjų, ponia Smolenska?

– Aš mergaitės motina.

Debora iškart paneigė:

– Aš neturiu motinos, niekada nieko neturėjau.

– Tai gal pagaliau pasirūpinkit, kad šitos moters čia neliktų.

Pagrindinė geto *Sonderabteilung* būstinė buvo anapus Balutų aikštės, galiniame namo kieme Limanovskio ir Zgežo gatvių kampe; tame pačiame name buvo gestapo būstinė ir Viešosios tvarkos policijos pirmoji nuovada. Turintieji reikalų *Sonderne* pirma turėdavo užsiregistruoti prie buomų pas vokiečių sargybinį, ir jei tas neturėdavo jokių pastabų dėl dokumentų, žmogus galėdavo apeiti buomą ir įeiti pro nedidelį įėjimą į kairę nuo gestapo pastato.

Grotuoti langai buvo tamsūs, tačiau tolėliau stovėjo būrelis vyrų ir šildėsi prie didelės, plačiašonės, seniai pajuodavusios statinės, pastatytos kieme; iš jos kilo juodi, gaižūs dūmai ir sklido tirštais tumulais. Regis, visas kiemas buvo pilnas nežymaus dūmų rūko, todėl kūnai ir veidai atrodė blyškūs ir neryškūs.

Jai priartėjus Zamstagas ne pasisveikino, o nusisuko nežymiai šypsodamasis, lyg Roza būtų aptikusi jį darantį ką nors gėdinga. Ant rankos jis ryšėjo *Sonder* komandos raištį su Dovydo žvaigžde. Kepurę su snapeliu buvo padėjęs tarp kitų ant palangės, bet Roza pastebėjo, kad nuo vidinės kepurės juostelės jam ant kaktos buvo likęs ryškus atspaudas, siauras dryželis, švytintis ugnies atšvaituose tarsi užkrėsta žaizda. Tik šypsena ta pati – dvi eilės lygių, aštrių dantų, kurie jam nusišypsojus blykstelėdavo balti ir šlapi nuo seilių.

– Ar tu dabar jo meilužė? – tepaklausė Zamstagas, o paskui pakartojo lenkiškai, garsiai, kad ir kiti išgirstų. – *Czy jesteś jego kochanką*?

Išgirdę žodį „meilužė“, vyrai žengė arčiau statinės ir pažvelgė į Rozą plačiai šypsodamiesi, varstydami begėdiškais žvilgsniais. Nuo dūmų, kylančių iš statinės, ėmė ašaroti akys, o Roza ėmė beviltiškai virpėti visu kūnu.

Zamstagas žengė artyn ir apkabino ją.

– Nagi, nagi, – tarė jis. – Neverk.

Jo rankos buvo tvirtos ir su nuospaudomis. Vaikino drabužiai buvo persismelkę rūgštaus prakaito ir dūmų kvapo bei dar kažko, salsvo ir glitaus. Staiga Roza nebeatlaikė. Ji ėmė pasakoti apie susitikimą Pranciškonų gatvėje kaip sena, svaičiojanti, bejėgė moteris, kokia buvo paversta; papasakojo apie Deborą, kuri ją atstūmė, apie jos rankas („Su tokiomis ji niekada neįstos į Konservatoriją", – būtent taip ji pasakė.), apie šlykštūną Pilvą, nepaeinantį be kitų pagalbos, kurio kadaise išsipūtęs pilvas dabar tabalavo tarp kojų kaip odos maišas. Ji nežinojo, ar Zamstagas klausosi, ar ne. Gal klausėsi. Tačiau paminėjus Pilvą, kitų policininkų šypsenos išnyko. Pilvas buvo įtakingas vyras, papirkęs daugelį iš *Sondern*. Ji pastebėjo, kad vyrai nusisuko, staiga tapę abejingi.

Tačiau Zamstagas guodė toliau, vis mechaniškiau, įnirtingiau: „*Nie płacz, kochana; nie płacz...*"*

Juodu apsikeitė vaidmenimis. Nesuvokiama, kad čia tas pats kūnas, kurį ji kadaise keldavo iš Chajos Mejer maudymo statinės Žaliojo namo virtuvėje: liesas, ištįsęs paauglys, mėgindavęs prisidengti, kai jį šluostant šiurkšti rankšluosčio skiautė pasiekdavo paslėpsnius. Roza pagalvojo apie šulinių vaikus. Kaip ilgai jie gali išstovėti negyvame, šaltame vandenyje, nepatyrę nepataisomų vidinių pokyčių, nepavirtę kuo nors kitais, kol išlips iš šulinio?

Praėjus dviem dienoms po jos apsilankymo, vienas Gertlerio *Sonderabteilung* padalinys atvyko į žmonių perpildytą Pilvo rezidenciją Pranciškonų gatvėje. Paskui buvo pasakojamos skirtingos versijos apie tai, kas ten įvyko iš tikrųjų. Vieni sakė, kad operacijai vadovavo pats Zamstagas. Kiti manėsi žiną, kad Zamstagas laikęsis nuošaliai ir leidęs darbuotis savo vyrams.

Tačiau visi teigė, kad policininkai įsiveržė be perspėjimo. Daužydami lazdomis išvarę moteris ir vaikus, jie ėmė krėsti visus sučiuptus vyrus. Buvo konfiskuota daug peilių, į storus ritinius susuktų reichsmarkių ir Amerikos dolerių. Tokiais atvejais galiodavo nerašyta taisyklė – atimtus banknotų pluoštus

* lenk. Neverk, mylimoji, neverk. – *Vert. past.*

policininkai susikišdavo po drabužiais. Kaip tik tada, pamatęs, kas darosi, Pilvas atsipeikėjo iš sąstingio, apėmusio jį dėl netikėto užpuolimo, ir įtraukęs kaklą puolė policininkus.

Kai kurie sakė, kad buvo kalbama, jog didžiulis vyro pilvas buvęs tik paprasta edema, kad jis kentęs badą kaip ir kiti. Tačiau gete niekas niekada nebuvo matęs tokios fizinės jėgos. Prireikė kelių vyrų, kol jie didžiulį kūną pargriovė ant grindų, bet Pilvas kelis kartus vos neišsiveržė. Anot kai kurių šaltinių, viduryje mūšio Zamstagas prasibrovęs pro besigrumiančius policininkus, atlenkęs storą it jaučio Pilvo sprandą ir tol daužęs galvą lazda, kol iš sutriuškintos nosies ėmė trykšti kraujas, o besipriešinantis kūnas galiausiai susmuko.

Pilvas neva mėginęs pasprukti.

Bet kai akys užpiltos krauju, o pats vienas nepaneši savo kūno, toli nenubėgsi.

Kieme jis vėl buvęs pargriautas.

Viduryje kiemo, kaip beveik visuose geto kiemuose, stovėjo šulinys. Ant siurblio stovo buvo riestas geležinis kablys, ant kurio galėjai pasikabinti kibirą, kol pumpuoji vandenį. Pilvas gulėjo prie šulinio ant nugaros. Jo veidas buvo virtęs kruvina ir purvina įtūžio kauke. Šeši vyrai prispaudė jo rankas ir kojas, kad jis vėl neatsistotų. Anot kai kurių liudininkų, Zamstagas priėjęs prie prispaustojo. Šypsodamasis savo seilėmis blizgančia šypsena, jis neva paklausęs, ar Pilvas žinąs, kokia bausmė laukia vyrų, išnaudojančių vaikus, patikėtus jų globai.

Abejotina, ar Pilvas apskritai suprato, apie ką kalbama. Daužydamas jį lazda Zamstagas, matyt, buvo suknežinęs žandikaulį, nes vyro burna karojo atvipusi, nevaldoma, o per prakirstą apatinę lūpą nevaržomai tekėjo seilių ir kraujo putos.

Du Zamstago vyrai užlaužė Pilvui rankas už nugaros, kad priverstų jį atsistoti. Pilvas, matyt, pagalvojo, kad jie bandys jį išsivesti, todėl visai atsipalaidavo, kad būtų sunkesnis. Zamstagas tuo pasinaudojo, ir vyrams jį prilaikant abiem rankomis suėmė Pilvo galvą ir nulenkė ją prie siurblio taip, kad platus, atsikišęs geležinis kablys įsmigo vyrui į kairę akį.

Pilvas sukriokė beveik kaip žvėris.

Zamstago vyrai laikė jį užlaužę rankas. Kraujo čiurkšlėje ant gyslos tabalavo išdurta akis, tarsi kiaušinis su riebia, rusva plėvele. Zamstagas vėl sugriebė Pilvo galvą, ramiai ir atsargiai, beveik meiliai slopindamas pasipriešinimą, ir vėl ėmė spausti link kablio. Šįkart ėjosi lėčiau, nes Pilvas priešinosi kaip įmanydamas – rankomis, kojomis, pečiais, nugara. Tačiau Zamstagas buvo kantrus. Be galo lėtai, po staigių, stiprių stumtelėjimų tomis akimirkomis, kai Pilvas, regis, būdavo beištrūkstąs, jau kruvinas šulinio kablys įsmigo ir į dešinę akį.

Buvęs visagalis dabar gulėjo ant žemės kaip paskerstas, apakintas, krauju plūstantis gyvulys.

Tuo metu prisirinko smalsuolių. Iš pradžių paties Pilvo įnamiai – apie dvidešimt moterų su vaikais, paskui iš gatvės atlėkė praeivių, išgirdusių triukšmą. Debora suprato – jei nori pabėgti, reikia bėgti dabar, kol policininkai dar neišėjo ir Pilvas nepareikalavo siaubingo keršto. Ji grįžo į namą, susirinko savo menką mantą į nutrintą kuprinę ir išbrido per platų purvo griovį į gatvę. Mergaitė ištisas valandas klaidžiojo kvartaluose aplink Balutų aikštę, klausinėdama visų praeivių, gal jie žinantys, kur gyvena Roza Smolenska.

Geto laikrodis Zavišos Juodojo ir Puodžių gatvių kampe greit išmuš penkias. Artėjančioje žiemos tamsoje šaligatviais per purviną sniegą iš fabrikų ir dirbtuvių ėjo daugybė žmonių. Vienas praeivis pasakė pažįstąs seną mokytoją Smolenskos pavarde; ji gyvenanti tame pačiame name Beržų gatvėje kaip ir jo sesuo. Namą ji lengvai atpažinsianti – ten yra vienas elkeris.

Grįžusi namo vėlų vakarą Roza Smolenska rado Deborą Žuravską namo su elkeriu laiptinėje. Mergaitė susigūžusi sėdėjo ant įėjimo slenksčio, drebėdama iš siaubo ir šalčio. Roza paguldė ją į savo lovą, o pati miegojo ant nešvarių grindų priešais krosnį, susisukusi į kelis storus apklotus. Debora atsikėlė auštant, pilkoje šviesoje susidėjo daiktus ir netarusi nė žodžio išėjo į darbą. Tačiau vakare ji grįžo pas Rozą ir parsinešė visas maisto korteles ir, duodama suprasti, kad ketina čia pasilikti, atidavė jas Rozai užrakinti virtuvėje stalčiuje, kuriame pati mokytoja saugodavo savo korteles ir kuponus.

Čia darbininkų miestas, pone reichsfiureri, o ne getas.

1943-iasiais ir pirmąjį 1944-ųjų pusmetį Hansas Bybovas matė valstybę – beveik tokią struktūrą buvo išplėtojęs getas kaip gerai veikiantis darbininkų miestas. Devyniasdešimt procentų žmonių dirbo fabrikuose ir dirbtuvėse, kurias Bybovo įsakymu įkūrė vargšas Rumkovskis. Gamyba buvo efektyvi, pelningumas didelis. Prieš metus (1942) *Gettoverwaltung* kaip administracinis vienetas galėjo pasigirti svaiginančia suma – beveik dešimties milijonų reichsmarkių grynuoju pelnu.

Tačiau *Musterlager** kitiems keldavo pavydą. Kol kas getą valdė civilinė administracija, tačiau SS, kuri valdant Himleriui vis labiau panašėjo į valstybę valstybėje, ėmė vis dažniau ir įžūliau savintis pelningą getą. Jei Licmanštato getas būtų darbo stovykla, valdoma karinės struktūros, jis būtų žymiai efektyvesnis, teigė esesininkai. Vadinamoji jų organizacijos *Wirtschaftsverwaltungshauptamt*** jau buvo pateikusi konkretų pasiūlymą perkelti visą getą, įrenginius ir visa kita į Liubliną, kurio getas (pagal žydų skaičių) buvo beveik tokio pat dydžio, tačiau jo produktyvumas siekė tik dešimtadalį Licmanštato. Sujungus šių dviejų getų pramonę, tokia racionalizacija būtų verta milijonų. SS administracija jau buvo spėjusi suskaičiuoti.

Bybovas darė viską, kad išlaikytų SS ir reichsfiurerį Himlerį nuošaliai. Jis nuvyko į Pozeną*** ir užsitikrino tolimesnę civilinės administracijos paramą. Nuvykęs į Berlyną susitiko su Albertu Špėru**** ir atstovais iš *Rüstungskom-*

---

* vok. pavyzdinė stovykla – *Vert. past.*

** vok. Ūkio valdymo tarnyba – *Vert. past.*

*** vok. Posen, lenk. Poznań, liet. Poznanė – *Vert. past.*

**** Albertas Špėras (vok. Albert Speer) – architektas, Trečiojo reicho valstybės veikėjas, Ginkluotės ir karinės pramonės reichsministras (1942–1945 m.) – *Vert. past.*

*mando**, kuris nepaisant masinio traukimosi rytuose vis dar siuntė getui didelius uniformų ir karo amunicijos užsakymus. Tol, kol karo veiksmai vis dar buvo itin intensyvūs, Vermachtas niekada nebūtų leidęs, kad kas nors būtų perkeliama arba keičiama ir taip stabdomas ar trikdomas tiekimas. Tačiau Bybovas žinojo, kad viskas pakibę ant plaukelio: jei Rytų fronte iškils daugiau sunkumų, Fiureris gali staiga vėl imti klausytis Himlerio ir įsakyti perkelti arba restruktūrizuoti getą.

Taigi karas, kuris Bybovui reiškė visokeriopą sėkmę, susidarius tokiai situacijai virto dviašmeniu kardu. Kartais Bybovą apimdavo baisus įtarimas, kad jo įprastai toks saugus ir stabilus getas visai neturi jokio pamato, kad visa, ką jis sukūrė, yra tik miražas, ir kad gali pakakti vienintelio žodžio – vienintelio brūkštelėjimo depešoje iš Berlyno – ir viskas sugriūtų... Kaip neseniai per vieną pokalbį teigė naujasis Lodzės meras Otas Bradfišas, getas esąs visai ne *Musterlager*, o atvirkščiai – „gėda, pone Bybovai, gėda!..“ Paprastai šaltas ir santūrus Bradfišas baladojo kumščiu į policijos ataskaitas, sukrautas ant jo stalo. Bybovas puikiausiai žinojo, kas tose ataskaitose: jose buvo pranešama, kad *Kripo* darbuotojai buvo papirkti žiūrėti pro pirštus į fabrikų „nuostolius“, kad jo paties administracijos tarnautojai, mainais už dosnius komisinius, sutiko priimti užsakymą pasiūti moteriškų apatinių Nekaro mados industrijai Hamburge, užuot įsakę laiku pabaigti jau vėluojančius užsakymus armijai. Be to: „Kaip tai įmanoma, kad jūsų paties administracijos tarnautojai dar ir šiandien leidžiasi paperkami žydų? Kaip tai įmanoma, pone Bybovai?“

Ir kokia iš to nauda, kad Bybovas bandė aiškinti, jog supuvimas yra žydiškos *prigimties* dalis; jis tai nuolat kartojo (kaltino žydus, nors vogė jo paties administracijos darbuotojai). „Tai pasirūpinkite, kad ta prigimtis vieną kartą būtų sutramdyta visiems laikams!“ – nenusileido Bradfišas. Bybovas buvo atsidūręs tarsi replėse. Kad ir ką darytų ar nedarytų, vis tiek suteiktų esesininkams dar daugiau argumentų perimti geto valdymą.

---

* vok. Kariuomenės aprūpinimo padalinys prie Ginkluotės ir karinės pramonės ministerijos, atsakingas už materialinį kariuomenės aprūpinimą – *Vert. past.*

Bybovas vėl čia. Vidurvasaris. Iš žolės link aukšto alkano dangaus kilo svirplių čirškesys. Po dangumi nuolat judėjo tūkstančiai išdžiūvusių, sulinkusių vyrų ir moterų. Su karučiais ir vežimėliais jie keliavo iš dvokiančių geto skersgatvių arba stovėjo palei kelkraščius, palinkę su kapliais ir kastuvais virš molio ir žvyro.

Tačiau Bybovas jų nematė. Jo automobilis stovėjo šalia apgriuvusios lūšnos, gete žinomos kaip Praškerso dirbtuvė. Vairuotojas pavažiavo kiek į šoną ir atidarė abejas duris, o asmens sargybiniai pasislėpė pavėsyje po medžiu. Tuo metu Bybovas vaikštinėjo aplink, sunėręs rankas už nugaros, spardydamas dulkes ir žiūrėdamas, kaip jos pamažu nusėda ant nublizgintų batų galiukų.

Lauke anapus kelio, Tuščiosios ir Apkasų gatvių kampe, du pagyvenę vyrai pjovė žolę. Nors kepino liepos saulė, juodu vilkėjo storas striukes, per kurių siūles ant nugaros ir krūtinės, kur buvo prisiūtos geltonos žvaigždės, matėsi pamušalas. Saulės šviesoje blykčiojo dalgių ašmenys. Tarp jų stovėjo indas su vandeniu, kurį vyrai vis perduodavo vienas kitam. Staiga vienas iš jų šūktelėjo Bybovui.

Kas čia dabar? Lyg kažką siūlytų. Bybovas nenoriai prisiartino.

Vienas iš vyrų nusišypsojo bedante burna tarp įkritusių skruostų, pakėlė vandens bakelį ir pasiūlė Bybovui atsigerti. Pagalvojęs, kad ponas karštyje galbūt ištroškęs.

Savaime suprantama, tai buvo negirdėtas dalykas. Žydas pasiūlė atsigerti arijui, be to, aukščiausio rango karininkui gete, jau nekalbant apie tai, kad tai taip nehigieniška – iš paprasčiausio bakelio su vandeniu. Bybovas žiūrėjo tai į vieną, tai į kitą, stovinčius po dalgių ašmenimis. Jų šypsenose matėsi tam tikras lūkestis, tad Bybovas negalėjo susilaikyti ir bent jau atsuko dangtelį, o paskui išsiviepęs nusišluostė burną (nors, dievai mato, buvo ištroškęs).

O tada, žinoma, pasigirdo klausimas. Vienas žydas apsimestinai droviai paklausė, gal gerbiamasis ponas turįs šiek tiek duonos.

„*Ko*? Duonos? Duona – normuojamas produktas. Jei esi garbingas, gavai korteles ir gali atsiimti duoną savo parduotuvėje.“ – „Kortelių aš turiu visą pluoštelį, – spyrėsi vyras, – bet kas iš to, jei nusivilkęs į paskirstymo punktą išgirstu, kad duonos nėra: *Es gibt kein Brot zu erhalten.*“ Paplonines balsą, įsiteikdamas, – nes įsivaizdavo, kad vokiečių valdininkai tikisi iš žydų būtent tokio tono, – tarė: „Aš nevalgęs jau tris dienas.“

Tačiau Bybovas nenusileido: „Čia, gete, duonos užtenka visiems, kurie nori dirbti.“

Tada pjovėjas sukaupė drąsą ir pareiškė, kad jis, žinoma, dirba, juk garbingasis ponas matąs tai savo akimis: jis ir jo draugas Ischakas nupjovę visą pievą; pašaras atiteks pienininko pono Michalo Gertlerio karvėms. Bet esama tokių, kurie per visą gyvenimą garbingai nepakėlę nė piršto. Tie *shiskes* tik vaikštinėją! O taip. Kai kurie net važinėją limuzinais.

Vyriškis ištarė žodį taip, lyg būtų apsižiojęs karštą kiaušinį.

Bybovas staiga sukluso.

– Kas? – tepaklausė jis.

Vyras neaiškiai mostelėjo.

– Kur? – paklausė Bybovas.

– Kur?

– Kur tie, su limuzinu, važiuoja?

– Į namą štai ten.

– Koks tai namas?

– Anksčiau vadinosi Žaliuoju namu. Dabar nežinau, koks tai namas.

– Koks tai namas? Kalbėk aiškiai, žmogau!

– *A pensie.*

– A – kas?

– Pensionas.

– Mat kaip, pensionas. Kam skirtas, jei galiu paklausti?

Pjovėjas tik gūžtelėjo, lyg norėdamas pasakyti: „Iš kur aš žinau? Galingiesiems? Tiems plačiapečiams? Tiems, kurie manosi nusipelnę pailsėti tarp darbų?“ Tačiau nepasakė. Ir nereikėjo. Nes ponas Bybovas dideliais žings-

niais jau žingsniavo link Žaliojo namo. Abu pjovėjai nusekė iš paskos. Darėsi įdomu.

Praėjus metams po *szpera* akcijos, iš senųjų vaikų namų mažai kas buvo likę. Žali dažai, kadaise davę namui pavadinimą, seniai buvo atsilupinėję. Nuo stambių pamato akmenų aukštyn plito kažkoks puvėsis, dėl kurio mediena sudrėko ir išpurto. Stogas buvo įgriuvęs, kai kurių langų rėmai išimti, tad žiojėjo tik didelės, juodos skylės. Tačiau kai kur jas vis dėlto dengė užuolaidos, o iš už jų dirsčiojo išsigandę arba pasipiktinę veidai.

Bybovas ranka padaužė durų viršų, ir staiga, tarsi namas būtų gyva būtybė, kažkur giliai viduje pasigirdo garsus inkštimas.

– Beprotis, – sumurmėjo senasis pjovėjas, – visiškas beprotis.

Tai, kas atsitiko paskui, atrodė dar beprotiškiau, jei tai įmanoma. Bybovas vos spėjo atitraukti ranką, kai durys su trenksmu atsidarė ir pro jas plakdamos sparnais išpuolė apie dešimt vištų. „Taip, tikrų vištų – tikrų, gyvų vištų“, – vėliau dievagojosi pjovėjas. Tokių, kokių gete seniai niekas nebuvo matęs dar iki vokiečiams ateinant. Bybovas turėjo išsigąsti ne ką mažiau. Jis užsidengė rankomis veidą, gindamasis nuo šio netikėto skraidančio pavojaus, todėl ne iš karto pastebėjo, kad už plevėsuojančių sparnų vežimėlyje sėdi didžiulis vyras ir rėkia kaip išprotėjęs išsigimėlis – iš tiesų taip ir atrodė. Taip, kai kuriems būtų buvę sunku atpažinti, kad tai Pilvas. Dabar jis rėkdavo ant visų ir visko, kas artindavosi prie jo, aklo ir pažeminto. Iš kur jis galėjo žinoti, kad anapus slenksčio, už skraidančių vištų, stovi pats amtsleiteris? Juk jis nieko nematė. O Bybovas išvydo groteskišką, peraugusį monstrą, įgrūstą į kažkokį medinį sukrypusį vežimėlį, per kurio kraštus dribo visos kūno dalys, o centre kūpsojo pilvas, blizgantis, mėlynų kraujagyslių išvagotas pilvas, menkai apsuktas purvinais skudurais; virš jo – subjaurotas veidas, kur vietoje akių buvo randuoti, kruvini šašai, o po jais burna – plačiai atvertas, drebantis mėsgalys. Vyras rėkė tarsi beprotis.

Bybovas instinktyviai žengtelėjo du žingsnius atatupstas, čiuopdamas ginklo dėkle po švarku – lyg tam, kad turėtų ko įsitverti, bet išsitraukęs tuoj pat

ištuštino visą dėtuvę į šlykštų Padarą, kuris nuo šūvių griuvo ant nugaros ir žlegtelėjo į sieną. Vištos išlakstė į visas puses, lyg tūtelės būtų pataikiusios ir į jas. Atrodė, kad akimirką visą dangų uždengė trykštantis kraujas ir skraidančios plunksnos.

Tada nutiko keistas dalykas. Įsiviešpatavusi tyla iškart suvienijo juos į būrį. Bybovas stovėjo pačiame priekyje su ištuštinta dėtuve, jo galva ir pečiai buvo aplipę plunksnomis; šalia jo su tokiais pat vištų kostiumais stovėjo du Pilvo asmens sargybiniai, kurie, pasigirdus beldimui į duris, buvo pristūmę prie jų vežimėlį, nes Pilvas, nepaisant pavojaus, užsispyręs visada norėdavo atidaryti pats; šalia sargybinių stovėjo dvi jaunos prostitutės, kurias Pilvas buvo atsivežęs į Žaliąjį namą; dabar jos priėjo norėdamos pasirodyti; na ir dar tuodu pjovėjai anapus durų, atėję kartu nuo Praškerso dirbtuvės.

Tą akimirką jų buvo daug, o Bybovas – vienas. Kuris nors iš Pilvo padėjėjų juk būtų galėjęs atsinešti platų Chajos Mejer virtuvinį peilį iš viršutinio stalčiaus virtuvėje. Be to, pjovėjai stovėjo juk su dalgiais. Ten ir tada kuris nors iš jų galėjo lengvai atsikratyti aukščiausiojo engėjų valdžios atstovo, kuris kasdien jų gyvenimą vertė pragaru.

Tačiau tą akimirką, regis, nė vienas apie tai net nepagalvojo. Atrodė, kad Pilvo nešikai ir patarnautojai stovėjo beveik suparalyžiuoti, išvydę, kad jų šeimininkas negyvas. Tuo metu vieno iš pjovėjų, Ischako, galvoje sukosi tik viena mintis. Baltoms plunksnoms dar nespėjus nugulti ant pono amtsleiterio pečių, jis jau buvo pačiupęs vieną iš kudakuojančių vištų ir pasikišęs po pažastimi lėkė žemyn šlaitu. Jis nešėsi maisto sau ir šeimai mažiausiai mėnesiui. Pusiaukelėje prie Giraitės gatvės jis sutiko Bybovo vairuotoją ir asmens sargybinius, kurie, išgirdę šūvius, dabar bėgo pažiūrėti, kas atsitiko.

Niekas gete nebūtų kuo rimčiausiai tvirtinęs, kad visa, kas paskui nutiko – Rūmų žlugimas, Gertlerio areštas ir pasikėsinimas nužudyti Pirmininką – nutiko todėl, kad buvo nušautas paprastas sąvadautojas ir smulkus vagišius,

vardu Pilvas, kuriam anksčiau dar buvo išdurtos akys. Tačiau Veverkos kirpykloje, kur žmonės aktyviai aptarinėjo įvykius, buvo padaryta išvada, kad gete prieš žlugimą visada būna išvešėjęs pasipūtimas. Tai galioja ir smulkiems vagišiams, ir *shiskes*. O kai akmuo ima riedėti nuo kalno!..

Kai Giraitės gatvėje pasigirdo pirmieji šūviai, ponas Tauzendgeldas, išnuomojęs Žaliąjį namą kaip prieglobstį bėgančiam Pilvui, lesino paukščius princesės Helenos voljeruose. Jis taip išsigando, kad vos nenukrito nuo kopėčių, o paskui įpuolė į namą, mosikuodamas ilga dešine ranka: „Anglai ateina, anglai ateina..."

Bet atėjo *Kripo*. Mažiausiai pustuzinis vyrų pasivijo bėglį ant laiptų pakeliui į antrą aukštą, kur princesė Helena gulėjo ligos patale; jie parvilko vyrą į kiemą, kur laukė vienas iš jų automobilių. Jau po pusvalandžio Tauzendgeldas buvo pakabintas už užlaužtų rankų ant įžymiojo mėsos kablio Raudonojo namo rūsyje, o aplink stovėjo pustuzinis vyrų iš areštinės, stebėdamiesi gamtos pokštu – tokia ilga dešine ranka. Kūnas kabojo akivaizdžiai pakrypęs, tiek pakrypęs, kad skirtingai nei kitų kalinių, gumbuotas Tauzendgeldo veidas buvo nukreiptas *žemyn*, o ne *aukštyn*. Taigi areštinės komendantui Miuleriui, kad pataikytų į galvą, teko užsimoti guma dengta medine lazda iš apačios, beveik kaip žaidžiant golfą. Jis vis dėlto pataikė ir Tauzendgeldas suriko, o jo pakabintas kūnas susitraukė, nors nebuvo kam susitraukti. Tačiau *Kripo* tardytojas ištraukė iš jo tik vieną pavardę – Gertlerio, o tai nebuvo ta pavardė, kurią jie norėjo išgirsti būtent dabar.

Tuo metu Bybovas buvo spėjęs grįžti į savo kabinetą Balutų aikštėje. Kai atvedė Rumkovskį, amtsleiteriui ant atlapų vis dar buvo vištų plunksnų. Rumkovskis stovėjo kaip visada – galva nuleista, rankos palei šonus. Regis, beveik girdėjosi, kaip aplink jį griūva didžiuliai Rūmai.

– Aš maniau, mes buvome susitarę, – pasakė Bybovas.
– Buvome ir tebesame, pone amtsleiteri.
– Tačiau vis dėlto į getą buvo įvežta ir jūsų sąskaitoje užfiksuota maisto produktų, kurių pagal vertę skirta 125 263 žydams, nors pagal jūsų pačių skaičiavimus yra tik 86 985 žydai. Kaip galite tai paaiškinti?

– Tai turėtų būti nesusipratimas.
– Nesusipratimas? Čia nesusipratimų nebūna. Vadinasi, 38 278 žydai bus taip susigundę be galo patrauklia geto situacija, jog įsigavo savarankiškai, kad galėtų pasinaudoti nuo valgio lūžtančiais stalais. Ar galite man pasakyti, kur tie žydai yra dabar, pone Rumkovski?
– Jei buvo pateikti klaidingi duomenys, aš tuoj pat...
– O kaip jie įsigavo? Gal įsmuko tada, kai aš miegojau, o gal kokia kita proga, kai buvau nusisukęs?
– Aš nedelsdamas išsiaiškinsiu šį nemalonų reikalą.
– Ko gero, turėsite padaryti daugiau, Rumkovski! Įsakau čia ir dabar suskaičiuoti gyventojus iš naujo. *Turi būti suskaičiuotos visos galvos*! Prie kiekvieno žydo pavardės turi būti aiškiai nurodytas adresas ir *Ressort*. Nuo dabar negalios nė vienas adresas, jei tai nebus gyvenamoji vieta, kur minimas žydas yra užregistruotas. Supratote? Tai galioja ir jūsų kvailai galvai, Rumkovski! Be to, visi turi gauti naujas darbo knygeles. Kiekvienoje turi būti įrašyta ne tik savininko pavardė, gimimo data, adresas ir *Ressort*, bet ir įdėta nuotrauka, kurios tikrumą patvirtins Jakubovičius iš Centrinio geto įmonių biuro. Šiuos asmens dokumentus reikės parodyti kaskart gaunant maisto pagal korteles ir per būsto patikras. *Ist das verstanden?**

Pirmoji krata įvyko iš karto. Pro praviras miegamojo duris princesė Helena matė tuos pačius policininkus, kurie ką tik išvilko vargšą Tauzendgeldą, stovinčius sode prie jos narvų su paukščiais. Gal ji galės ištverti, kad jie išsivedė poną Tauzendgeldą, bet ką jie daro jos mylimiems paukščiams? Moteris plačiai atidarė langą, išlindo į mirtinai pavojingą baltą šviesą ir sušuko:

– *Nelieskite mano čivylių! Imkite, ką norite, tik nelieskite mano čivylių!*

Kiekvienais metais princesės Helenos kepenis ištikdavo ta pati bėda: vasarą moterį apimdavo nuovargis, pykindavo ir taip skaudėdavo galvą, kad rytais ji

* vok. Supratai? – *Vert. past.*

vos pajėgdavo atsimerkti. Daktaras Garfinkelis, spaudydamas pilvo organus, kaip ir ankstesniais metais manydavo užčiuopiąs tam tikrą kepenų padidėjimą, todėl paskirdavo griežtą dietą – baltos mėsos švelniame buljone, o svarbiausia – ilsėtis visiškoje tamsoje, nes sergantiesiems gelta tiesioginė saulės šviesa galinti rimtai sužaloti akis.

Todėl atėjus *Kripo* ir ėmus namuose viską versti aukštyn kojomis, princesė Helena stovėjo vidury kambario užsidengusi akis. Jie numetė narvus su paukščiais, besidaužančiais iš baimės, išvertė iš dėžių ir skrynių drabužius ir batus, taip pat visus laiškus, pakvietimus ir padėkos korteles iš jos sekretero; ant grindų atsidūrė ir plunksnomis puošta skrybėlaitė, kurią buvo užsidėjusi per Nuostabųjį furšetą, kuriame lankėsi net tokie vyrai kaip Bybovas ir Fuchsas; *Kripo* vyrai ištraukė skrybėlaitę iš drabužių spintos lentynos ir sutrypė ilgaauliais batais. Princesė Helena garsiai suriko ir pamėgino pasislėpti už užuolaidų. Kai nepavyko, vėl puolė į lovą, tikėdamasi priedangos ten, bet kriminalinės policijos komisaras Šnelmanas padavė jai telefono ragelį ir pareikalavo, kad ponia Helena Rumkovska pakviestų savo svainį. Kai ta atsisakė ir toliau tik rėkdama mosikavo, komisaras paskambino pats ir iškart savo viršininkui atraportavo: „*Wir haben noch ein paar Hühner gefunden*“*, ir tuo pat metu suirzęs nuvijo porą varnėnų, kurie buvo ištrūkę iš narvų ir dabar išsigandę lakiojo tarp lovos ir plevėsuojančių užuolaidų.

Įprastomis aplinkybėmis dabar būtų buvęs pats laikas įžengti ponui Tauzendgeldui ir imti derėtis. Gal būtų įkišęs pedantiškajam komisarui dovanėlę, gal būtų pasakęs, kad jie gali padėti vieni kitiems išspręsti rūpesčius taip, kad abi pusės liktų patenkintos. Bet dabar Tauzendgeldas kabojo Raudonojo namo rūsyje ir buvo verčiamas atsakyti į klausimus apie savo „slaptus“ ryšius su geto *Sonderabteilung*, neturėdamas jokių galimybių derėtis dėl kompromiso. Pirmininkas, galiausiai supratęs, kad šįkart išeičių nebus, įsakė nusiųsti vieną vežimą į Karolio Miarkos gatvę ir išvaduoti princesę Heleną iš apgulties.

Situacija buvo tokia, kad tądien Marysine buvo užsakyta daug vežimų, nes daugelis staiga panoro keliauti iš „kaimo“ į „miestą“. Pirmininkas disponavo

* vok. Dar radome porą vištų. – *Vert. past.*

tik savo fajetonu. Po ilgų derybų jam pavyko prikabinti paprastą vežimą, į kokį pjovėjai kraudavo šieną.

Ekipažui atvykus paaiškėjo, kad princesei Helenai labiau rūpėjo ne jos pačios evakuacija, o kad į saugią vietą būtų nugabenti paukščiai. Ji stovėjo prie miegamojo lango ir nurodinėjo Kuperiui bei kitiems vežikams, kol fajetonas nuo vežiko pakylos iki stogo buvo prikrautas narvų su varnėnais ir kikiliais. Paskui vėl atsigulė į lovą ir atsisakė pajudėti, nepaisydama jokių grasinimų. Baigėsi tuo, kad tie patys vežikai turėjo nunešti lovą su Helena siaurais, girgždančiais laiptais, o paskui įkelti ją į vežimą ir viską gerai pririšti, kad didžioji ponia nenukristų. Paskui dar buvo sukrauti lągaminai, dėžės ir krepšiai, ir tik tada ekipažas galiausiai pajudėjo.

Tai buvo šeštadienio popietė, tvanki ir drėgna 1943 m. liepos 10 d. Virš dulkančių geto gatvių kybojo mėlynai blizgus dangus, pritvinkęs tarsi karvės tešmuo. Kelyje nuo Marysino iki pat Balutų aikštės jie vis sutikdavo Pilvo prostitučių. Jų rankos buvo plonos kaip pagaliukai, o pilvai ištinę nuo bado. Jos šaukė nukarūnuotai princesei, gulinčiai savo lovoje lėtai riedančiame vežime. Tačiau ta buvo beveik akla kaip velionis Pilvas, nes kažkas pasigailėjęs princesės užrišo jos šviesai jautrias akis skepeta. Ir girdėti ji nieko negirdėjo, nes paukščiai narvuose kėlė baisų triukšmą.

Pasiekęs Dvaro gatvę ekipažas nė nestabtelėjęs pasuko link Pirmininko miesto rezidencijos. Jei vis dėlto būtų stabtelėję, kampe būtų pamatę sudaužytą pono Tauzendgeldo kūną, plūduriuojantį atmatų pliurzėje. Jis gulėjo veidu žemyn, o ilgoji ranka buvo ištiesta, lyg net miręs būdamas jis siektų kažko, ko niekada nepaims.

Regina Rumkovska visada prisimins paskutinį kartą, kai matė Gertlerių šeimą gyvus – *visą* Gertlerių šeimą, apsirengusius taip, lyg būtų puikiai susiderinę kokiam nors spalvotam žurnalui: žmona vilkėjo šviesią medvilninę suknelę ir paltą, buvo užsidėjusi skrybėlaitę su šydu; berniukai buvo apvilkti trumpomis

kelnėmis iki kelių ir trumpais tvido švarkais su kišenėmis bei mūvėjo kojines iki kelių; mažosios dukters batukai su raišteliais buvo tokie pat kaip mamos, taip pat ir skrybėlaitė, ir net du gražūs raudono tiulio kaspinai, nusvirę nuo skrybėlaitės ant nugaros šalia ilgos kasos.

„Pono Prezidento nėra namuose", – tai viskas, ką Regina sumojo pasakyti šiai pasakiškai šeimai, staiga išdygusiai ant Rumkovskių slenksčio. Tačiau Gertleris galantiškai kilstelėjo skrybėlę ir paaiškino, kad šeima užsukusi tik paklausti, gal jaunasis *ponaitis Stanislavas* arba *šių namų Sūnus* norėtų pasivažinėti fajetonu su jo žmona ir vaikais. O jis pats mielai trumpam pasiliktų. Turįs aptarti su ja tam tikros svarbos reikalą.

Visą dieną žmonės nesibaigiančia srove tai ateidavo, tai išeidavo ir diskutavo apie vasarnamių Marysine iškraustymą, ką *Kripo* išsivežė, ko dar „pasigailėjo". Namiškiams pavyko apstatyti princesės Helenos lovą širmomis, kad ji negirdėtų blogiausių dalykų, bet vos atpažinusi savo vyro balsą tarp kitų vyriškų balsų, ji vėl imdavo rėkti ir įsakinėti:

Juzefai, ar gali atnešti man arbatos, paskirtos daktaro Garfinkelio? Ar nepamiršai paimti trešnių iš Miarkos gatvės? O dubenėlio su grietinėle, kurį atnešė Michalo žmona?

(Širmos aplink Helenos lovą nesušvelnino kakofonijos, kurią kėlė varnėnai, kikiliai ir dagiliai čiulbėdami, tarškėdami ir čirkšdami savo narvuose; tai buvo visas zoologijos sodas staiga, regis, užėmęs gyvų svečių vietas.)

Kita mūsų gyvenamoji vieta bus ne Hamburgas, o Sosnovicės. Galbūt ir ten bus galima aiškintis jūsų brolio likimą. Ponia Rumkovska, man atrodo, kad galbūt aptikau pėdsaką.

Davidas Gertleris pasilenkė ir pasiūlė jai cigaretę iš plono sidabrinio portsigaro, jo dangtelį atidaręs mažojo piršto nagu. Regina spoksojo į jį. Staiga ji suprato, kodėl Gertleris, jo žmona ir vaikai tokie išsipuošę. Jie ketina išvykti iš geto.

Tik būkite kantri ir palaukite, ponia Rumkovska.

Tai buvo paskutinis kartas, kai jį matė, – 1943 metų liepos tryliktą.

Netrukus ji susidėjo į lagaminą kelis savo daiktus, tarp jų pasą ir diplomą, ir ėmė laukti.

Kitą dieną, liepos 14-ą, apie penktą valandą popiet, prie sargybinių posto šalia gestapo vyriausiojo štabo Limanovskio gatvėje, kur buvo ir geto *Sonderabteilung* vyriausiasis štabas, privažiavo du automobiliai su Poznanės numeriais. Sargybiniai pakėlė buomą, automobiliai įvažiavo, bet vairuotojai variklių neišjungė. Netrukus du policininkai civiliais rūbais išsivedė Gertlerį. Paskui juos išėjo keli tarnautojai iš saugumo tarnybos, nešdami kartonines dėžes, segtuvus, dėžes ir kitokią akivaizdžiai konfiskuotą medžiagą. Keli darbuotojai iš pono Prezidento sekretoriato, tapę įvykio liudininkais, girdėjo, kad Gertleris belipdamas į automobilį vieno iš civiliai vilkinčių policininkų paklausė, ar jie mano turį pakankamai medžiagos, ar norėtų apžiūrėti ir jo asmeninį butą, o karininkas vokietis garsiai ir aiškiai atsakė, kad jis ir jo vyrai šį kartą gavę visko, ko reikia. Automobiliai iškart išvažiavo pro vartus prie Balutų aikštės, nuriedėjo Limanovskio gatve ir paliko getą, o sargybiniai pareigingai atidavė pagarbą.

Paskui žmonės būriavosi prie Balutų aikštės kelias dienas, nes kiekvieną vakarą gete pasklisdavo gandas, kad Gertleris netrukus grįšiąs. Dvi savaites kas vakarą jie plūsdavo čia jo pasitikti. Laukiančiųjų prisirinkdavo vis daugiau, kartais iki penkių šimtų vyrų, kurie viltingai lūkuriuodavo po geto laikrodžiu Zavišo Juodojo ir Puodžių gatvių kampe. Sklido gandas, kad Gertleris parvyksiąs tuo pačiu Poznanėje registruotu automobiliu, kuriuo buvo išvežtas, ir kad vos tik automobilis „kirs geto vartus“, Gertleris pro galinį langą duosiąs ypatingą „ženklą“ išrinktiesiems.

Apie jo sugrįžimą kartais būdavo kalbama su didesniu užsidegimu ir išsamiau nei apie jo priverstinį išvykimą.

Regina Rumkovska kelis kartus sapnavo, kad Davidas Gertleris sugrįžo. Daugumoje sapnų jis būdavo jau miręs. Ji negalėjo paaiškinti, iš kur žino, kad

jis miręs, bet iškart suprato, kad SS limuzine už blizgančio stiklo sėdi negyvas žmogus; automobilis užgesintais žibintais naktį įriedėjo po mediniais tiltais. Vyras išlipo ir atidavė pagarbą garbės kuopai iš savo paties *Sonderkommando*, atvykusiai jo pasitikti. Garbės kuopos vyrai taip pat buvo negyvi. Turgaus aikštėje vis dar kabojo lavonai keturiolikos vagių ir maištininkų, kuriuos vokiečiai nuteisė myriop (kiekvienam ant kaklo kabojo po plakatą „Aš esu žydas ir savo tautos išdavikas"). Negyvas Gertleris nustūmė lavonus į šoną, kaip nustumiami skalbiniai ant virvės, tada nuėjo ir atsisėdęs pradėjo pasitarimą su savo artimiausiais žmonėmis kontoroje Limanovskio gatvėje. Kontoros langai pirmame gestapo pastato aukšte buvo vieninteliai, švietę gete tą naktį. (Sapnuodama šį sapną apie save pačią ir ketvirtį milijono kitų mirusiųjų, Regina pagalvojo, kad gal būtent todėl Gertleris šitaip paprastai galėdavo kirsti geto sienas dieną ir naktį. Štai kodėl jo šeima atrodydavo puikiai apsirengusi ir rafinuota. Gal tai paaiškina net ir tai, kodėl jis pagaliau pasakė radęs jos dingusio brolio pėdsaką. Gertleris negyvas. Galbūt jis buvo miręs nuo pat pradžių.)

Tačiau Regina Rumkovska vis dar sėdėjo ir laukė.

Ji sėdėjo buto prieškambaryje Puodžių gatvės 61-ame name, susidėjusi į lagaminą tik pačius būtiniausius daiktus, kaip buvo nurodęs Gertleris, ir laukė automobilio, vežimo ar bet kokios kitos transporto priemonės, atvyksiančios jos paimti. Aplink ją griuvo Rūmai. Bybovo įsakymu jau buvo tikrinami visi kontoros darbuotojai; iš daugybės įvairių departamentų vis ėjo žmonės ir visi norėjo audiencijos pas Pirmininką, kad galėtų prašyti „pasigailėti" to ar to sūnaus arba pusbrolio, arba uošvio, arba seserėčios. Tarp daugybės prašytojų buvo ir geto *Landvirtshaftopteil* Finansų skyriaus viršininkas ponas daktaras Ehudas Gliksmanas, atėjęs prašyti dėl sūnaus. Jauni ir sveiki geto archyvo ir registratūros darbuotojai buvo suvaryti į darbo brigadas, kurios, anot Bybovo, bus nusiųstos dirbti „naudingo" darbo Radogoščiuje arba visur, kur tik bus naudingų darbininkų poreikis. Pinkas Švarcas, *der felsher*, buvo iškviestas skubiai pagaminti naujų darbo knygelių su nuotraukomis, nes Bybovas parei-

kalavo, kad visi naujieji darbininkai gautų būtent tokias; vos tik gavę naujus tapatybės dokumentus, jie buvo sustatyti į ilgas kolonas ir iššingsniavo link Marysino, lydimi žydų *politsajten*, kurie įsijautę svaidėsi bjauriais žodžiais:

Ir parazitn, vos hobn gelebt fun undz ale teg,
itst iz tsait tsu grobn in dem shais!
*Rirt zich ad di polkes, ir chazeirim!**

(„Tačiau mano sūnus intelektualas, jis nesukurtas sunkiam fiziniam darbui", – pasakė ponas Gliksmanas. – „Patikėkite manimi, pone Gliksmanai, prieš valdžios nutarimą net ir aš nieko negaliu padaryti, *net ir aš*, pone Gliksmanai!" – atsakė Pirmininkas.)

Pasivažinėjimas su ponia Gertler, trukęs tik kelias valandas, buvo reikalingas tik dėmesiui nukreipti. Vaikui grįžus namo niekas neturėjo laiko juo pasirūpinti. Panelė Dora Fuchs vargais negalais sudarė dvi atskiras eiles interesantų, kurie įveikė visą kelią nuo pat Sekretoriato iki „asmeninės" Pirmininko kontoros. Salone gulėjo princesė Helena; jos lova buvo atskirta užuolaidomis. Daktaras Garfinkelis suleido jai dozę morfino, bet tai, regis, ne itin padėjo. Ji gulėjo ant nugaros ir mosikavo rankomis baidydama tikrus ar įsivaizduojamus paukščius, o tuo metu ponia Košmar stovėjo ant taburetės ir šiukšlių semtuvėliu mėgino iškrapštyti kelis paukščius, įstrigusius užuolaidose.

Galiausiai princesė Helena užmigo. Stašekas praskleidė užuolaidą ir išvydo, kad jos galva guli atskirai ant pagalvės smailia nosimi į viršų, kyšančia tarp žandų, ištinusių kaip balionai. Jam panūdo išdurti skyles, bet neišdrįso. Vaikas išėjo iš kambario. Paukščiai buvo keistai nuščiuvę, lyg tik dabar būtų susigaudę, kad buvo perkraustyti.

* vok. Jūs, parazitai, gyvenę mūsų sąskaita visą šį laiką, dabar jūsų eilė kapstytis po mėšlą! Judinkitės, tinginiai! – *Vert. past.*

Kambario kampe stovėjo manekenas su beveik baigtu kostiumu, užvilktu ant kūno be galvos. Stašekas ištraukė vieną iš ilgų adatų, kuriomis buvo prismaigstytas audinys, ir atsisėdo šalia vieno narvo. Jame pašiaušusi plunksnas tupėjo balta papūga, kakadu. Berniukas mėgino ką nors jai pasakyti, tačiau paukštis tik spoksojo iš po baltų kuodo plunksnų, o paskui paniekinamai linguodamas nusisuko. Aiškiai bjaurus, arogantiškas paukštis. Stašekas bedė adata ir nustebęs pamatė, kad jos smaigalys įsmigo po pat galva. Paukštis suspurdėjo ir plakdamas sparnais pamėgino išsprūsti. Kai Stašekas ištraukė adatą, baltu plunksnų apdaru nutekėjo plona kraujo srovelė, piešdama gražų raudoną brūkšnį. Paukštis svirduliavo po narvą, kilnojo sparnus lyg skristi, tačiau dešinys sparnas nekilo. Papūga spoksojo į berniuką išsigandusi, tačiau be priekaišto, ir žiopčiojo, lyg būtų nutarusi prabilti.

Stašekas baikščiai dirstelėjo į užuolaidas, bet už jų buvo tylu. Princesė Helena vis dar miegojo. Jis atidarė narvo dureles, staiga sudvejojo, kur dėti paukštį, kurį laikyti nebuvo prasmės – juk gulėjo ant narvo dugno žiopčiodamas, pritraukęs sparnus po savimi. Po kiek laiko berniukas įkišo ranką ir ištraukė papūgą. Vis dar šiltas ritės formos kūnelis kažkodėl sukėlė stiprų pasišlykštėjimą. Jis iškart numetė paukštį ir ėmė galvoti, kaip atsikratyti tąsaus kraujo ant delno, kur prilipo ir plunksnų bei kažko geltona. Reikėjo eiti į virtuvę ir nuplauti ranką kibire, bet jis nedrįso. Koridoriuje vis dar stovėjo ponia Košmar ir padedama panelės Fuchs lydėjo lankytojus į Pirmininko kabinetą. O ką pabudusi pasakys ponia Helena? Kaip reikės paaiškinti, kodėl paukštis nugaišo?

Sunerimęs jis ėmė tikrinti vieną narvą po kito, ieškodamas, kur įkišti negyvą paukštį. Vietos nebuvo. Be to, paukščiai sukruto ir ėmė karštligiškai duotis po narvus, lyg užuodę nuo jo sklindantį mirties kvapą.

Kartais jis vis pripuldavo prie kokio itin triukšmingo narvo, atsisėsdavo ant jo ir iš viršaus smeigdavo adata – vien savo malonumui pamatyti, kaip paukštis plakasi ir karštligiškai spaudžiasi prie grotelių, nesupratęs, iš kur buvo durta.

Staiga už užuolaidų pasigirdo netikėtai švelnus ir meilus balsas: „Stasiuk, Stasiulekai?..“

Pabudo princesė Helena. Ji dar nieko nežinojo apie poną Tauzendgeldą, tačiau buvo pradėjusi nerimauti ir nekantrauti, o dabar norėjo pasikalbėti su savo taip mylimu, nuostabiu sūnėnu: „Staaa-siuuuk?“

Jis apsižergė kitą narvą. Jame tupėjo strazdas su gražiu geltonu snapu. Stašekas taip stipriai suspaudė narvą šlaunimis, kad papilvę ėmė maloniai kutenti. Paskui lėtai, lyg kapstydamas, įkišo adatą į narvą. Pažvelgęs žemyn pamatė, kad strazdas vis sukasi vilkdamas sužeistą sparną, tarsi būtų laikrodis su sekundžių rodykle. Dabar ir iš kitų narvų ėmė sklisti siaubingas triukšmas, tarsi garso siena.

– Stasiuk? Ateik čia, būk geras! Ką darai? Ateik, ateik, būk geeeras!..

Jis skubėdamas ėjo nuo narvo prie narvo; kuriuos pasiekė, nuvertė ant grindų ir badė, smaigstė paukščius, kurie mėgino laikytis ore, beviltiškai vasnodami. Adata slidinėjo lipniame delne, todėl visą laiką reikėdavo suimti iš naujo. Galiausiai numetė ją, atplėšė narvo dureles ir įkišo ranką.

Du balandžiai keršuliai prasmuko, braukdami per ranką šnarančiomis sparnų plunksnomis, o trečias kapojo krumplius.

Jis ištraukė ranką ir pakėlęs akis tarpduryje išvydo ponią Reginą. Ji buvo apsirengusi kelionei, pasiėmusi kelioninį lagaminą, nutaisiusi miną, lyg būtų stovėjusi čia ilgai ir laukusi, kol Stašekas pažvelgs į jos pusę.

– Tu blogas, blogas, blogas, – tepasakė ji ir nusišypsojo, lyg gavusi patvirtinimą to, ką seniai žinojo.

Visur gulėjo negyvi paukščiai: kilimo raukšlėse po kėdėmis, po stalu salone, palei grindjuostes koridoriuje, ant slenksčio į virtuvę. Kaip tik už to slenksčio stovėjo vaikas ir žvelgė į savo globėją. Rankos, laikančios negyvą papūgą, buvo ištepliotos krauju, taip pat ir kaklas, skruostai, burna – kraujo kaukė iškreipė jo veido bruožus ir dabar berniukas atrodė šiek tiek sutrikęs, beveik panašus į nekaltą.

Tačiau žvilgsnis nebuvo nekaltas. Vaikas žiūrėjo į ją lygiai taip pat įžūliai, beveik su aistringa neapykanta kaip ir anksčiau. Regina sugriebė berniuko ranką, jam nespėjus vėl pakelti jos prie burnos, kurį laiką žvelgė į kruviną paukščio kūnelį su mažomis patetiškomis kojytėmis, kyšančiomis iš plunks-

nuoto pilvo, o paskui nusviedė paukštį poniai Košmar, išlindusiai iš Helenos kambario. Ponia Košmar vis dar mosikavo semtuvėliu.

– Ateina dar daugiau interesantų, ponia Rumkovska! Ką man daryti?

Regina neatsakė. Ji sugriebė vaiką už rankos ir įstūmė į kambarį, kur jį vesdavosi Pirmininkas, kur buvo dėžutė su tais visais pasibjaurėtinais piešiniais. Ji atidžiai užrakino duris ir įsidėjo raktą į suknelės kišenę. Išėjusi į koridorių, prieškambaryje išvydo Chaimą, išbalusį kaip paklodė, o jam už nugaros stovėjo Abramovičius ir visas štabas. Abramovičius pasakė tai, ką žiopčiodamas mėgino išspausti, bet nesugebėjo Chaimas:

– *Jie suėmė Gertlerį. Tepasigaili mūsų Izraelio Dievas.*
Jie suėmė Gertlerį!

Vyrai buvo atvežę pono Tauzendgeldo lavoną. Daktarui Garfinkeliui teko nedelsiant atitraukti užuolaidą, kad suleistų klykiančiai princesei Helenai dar vieną morfino dozę. Tačiau Regina galvojo tik apie Gertlerį. Ji sėdėjo su lagaminu koridoriuje ir laukė vyro, kuris nebegrįš. Bet jis buvo vienintelis, galėjęs vėl suvesti ją su mirusiu broliu.

Pirmininkas sėdėjo kabinete ir verkė:

– Jis buvo man tarsi sūnus, panašiausias į sūnų, kokį kada nors esu turėjęs.

O vaikas sėdėjo savo kambaryje ir juokėsi apsiskleidęs groteskiškais negyvų ir sužalotų paukščių piešiniais.

Hanso Bybovo kalba geto fabrikų direktoriams ir kitiems vadovams, pasakyta Kultūros namuose 1943 m. gruodžio 7 d. (rekonstruota)*:

Geto fabrikų vadovai ir darbininkai,

(Pone Aurbachai! Prašau jūsų, sėskitės.)

Seniai ketinau su jumis pakalbėti, bet dėl įvairių sunkumų tai galiu padaryti tik dabar. Kalbėsiu lėtai ir aiškiai, kad tie, kurie nekalba vokiškai, galėtų suprasti arba kad kiti jiems padėtų suprasti, ką sakau.

Gavau žinių, kad gete būta neramumų. Kaip suprantu, neramumai pirmiausia kilo todėl, kad pasitaikė tam tikrų netikslumų dalijant maistą. Savaime suprantama, kalbant apie aprūpinimą maistu, pirmiausia turi būti patenkinti vokiečių tautos poreikiai, tada likusios Europos ir galiausiai žydų.

Nuo tos dienos, kai prieš trejus su puse metų perėmiau šio geto vairą ir administravimą, viena iš pagrindinių mano užduočių buvo rūpintis maisto tiekimu. Jūs net neįsivaizduojate, kokių milžiniškų sunkumų turėdavau, kad kasdien aprūpinčiau getą darbu. Tik darbu buvo galima užtikrinti, kad į getą ir toliau atvyktų maisto kroviniai.

Pripažinsiu, kad keliomis mano žydų atstovų įvestomis dalijimo formomis neužtarnautai naudojosi tie, kurie jau turi maisto, piktnau-

* Iš *Geto kronikos*: „Komendantas Leonas Rozenblatas palydėjo amtsleiterį Hansą Bybovą ant Kultūros namų scenos pro atskirą įėjimą ir, vos tik į ją įžengęs, sukvietė visus geto Kriminalinės policijos atstovus užimti vietas už jo. Taigi šie policininkai sėdėjo už jo ant scenos ir budriai dairėsi po salę, kol buvo sakoma kalba. Bybovas pabrėžtinai uždraudė bet kokį kalbos stenografavimą, taigi, kitaip tariant, nebuvo kas daryti. Todėl šis [žemiau esantis] tekstas yra rekonstruotas pagal užrašus, kuriuos iš atminties surašė keli ta proga dalyvavę žmonės.“

džiaudami sąskaita tų, kurie maisto neturi. Pasitaikė pasibjaurėtinų piktnaudžiavimo atvejų, kai žmonės godžiai paėmė arba blogiausiu atveju perpardavė ribojamą turėtų maisto produktų kiekį. Siekdamas kartą ir visiems laikams išnaikinti tokią nusikalstamą tvarką, paskelbiau, kad ankstesnė kuponų sistema nebegalioja, ir įvedžiau papildomų maisto normų paskirstymo sistemą. Nuo dabar tie, kurie dirba mažiausiai penkiasdešimt penkias valandas per savaitę, savo darbo knygelėse gaus spaudą **„L"** *(***Langarbeiter****); čia ir dabar pranešu, kad kiekvieno resortleiterio pareiga pasirūpinti, kad naujųjų taisyklių būtų paisoma. Užtikrinu, kad kiekvienas bandantis sukčiauti su tais pažymėjimais arba išduoti juos asmenų, nebegyvenančių gete, vardu, susilauks to, apie ką nedrįso net susapnuoti, tiksliau tariant, bus priversti nužengti nuo Gyvenimo scenos, kurioje vaidina**.*

Tai galioja resortleiteriams, *tai galioja visiems ir kiekvienam, dirbančiam tose instancijose, kurios priima nutarimus dėl patikrinimų [*die Prüfungen*] arba tolimesnio visų darbo pažymėjimų galiojimo.*

Darbininkai, tarnautojai, departamentų ir sekretoriatų atstovai.

*Netrukus bus ketveri metai, kai gyvenate uždaryti už spygliuotų vielų. Per tuos metus tarp kai kurių iš jūsų pasitaikė spekuliavimo mintimi, kad sąlygos pasikeis. Galiu užtikrinti, kad to nebus. Vadovybė [*die Führung*] Berlyne yra tvirta ir ryžtinga, ir mes laimėsime šį karą, kurį mums primetė vokiečių tautos priešai.*

Ta proga noriu aiškiai pabrėžti, kad geto stebėjimas yra policijos tvarkos dalykas, už kurį atsakomybė pirmiausia tenka Kriminalinei policijai ir ponui Aurbachui; jis ir SD sprendžia, kokius įgaliojimus deleguos geto tvarkos palaikymo struktūrai. Mes bendradarbiavome su Davidu Gertleriu. Deja, Davidas Gertleris buvo priverstas palikti getą. Jo postą perims Marekas Klygeris. Klygeris palaiko nuolatinį ryšį su mumis ir Saugumo tarnyba. Esama priežasties pabrėžti, kad kai ypatingasis skyrius

---

* vok. ilgai dirbantis darbininkas. – *Vert. past.*

** Pažodžiui: *Ein solcher Leiter würde etwas erleben, woran er nicht im Traume denkt: er würde nämlich von der Bühne des Lebens abtreten müssen…* – *Vert. past.*

*[*Sonderabteilung*] namuose darys kratą – o nuo šiol ji bus atliekama vis dažniau – tai ji bus pagal įsakymą, visiškai suderinta su mumis, ir* Sondern *pareiga besąlygiškai konfiskuoti ir pasirūpinti tiek daiktais, tiek žmonėmis, kurie mėgins išsisukti nuo taisyklių, nuo dabar galiosiančių visai geto gamybai.*

*Kalbėdamas apie gamybą, noriu pranešti apie papildomus mums iškeltus reikalavimus ir įpareigojimus. Vadinamieji patikrinimai [*die Prüfungen*] – tai yra žmonių, anksčiau dirbusių kontorose ir departamentuose, įdarbinimas ir registravimas į darbo komandas gete ir už jo ribų, jau prasidėjo ir tęsis tokiu tempu, kokiu bus būtina. Artimiausiu metu mums reikės penkių tūkstančių darbininkų projekte, kurį mums paskyrė* Alberto Špėro *ministerijos [Ginkluotės ir karinės pramonės ministerijos] skyrius, atsakingas už laikinus būstus nuo karo nukentėjusiose Reicho teritorijose; mūsų fabrikai lies heraklito plokštes tiems laikiniems būstams.*

Tiems, kurie, nepaisydami visko, prieštarautų šiems įsipareigojimams arba manytų, kad šios darbo užduotys laikinos arba dėl įvykių bus atšauktos, noriu pabrėžti, kad įdarbinimas nenutrūks.

Mums ir toliau reikės darbininkų.

Mums reikės darbininkų visą begalybę, tol, kol tęsis karo veiksmai.

Po *szpera* akcijos atrodė, kad netekus valdžios Pirmininko nuopuolis beveik niekada nesibaigs. Kaip iš bepročio atimamas vienas rūbas po kito, taip iš jo buvo atimami neriboti įgaliojimai. Jis nebeturėjo įtakos gamybai ar gamybos sąlygoms, jis nebeturėjo įtakos maisto produktų paskirstymui, išskyrus mažytę dviejų procentų dalį, kurią dalydavo „asmeniškai" ir užsispyręs darydavo malonės dovanas, pavyzdžiui, per Jom Kipurą visiems darbininkams išdalydavo talonus, prilygdavusius lėkštei *tshollent*. Po valymo 1943-iųjų vasarą jis neteko galios net paskirti pareigas. Norėdamas ką nors paaukštinti ar net atleisti, pirma turėdavo gauti patvirtinimą iš vokiečių administracijos. Labiausiai visas virveles tampė Bybovas.

Geto Prezidentas virto veidmainių karaliumi, elgeta, kurio sukauptos valdžios pagrindas buvo išmokta maniera; jo pasaulį buvo galima sumažinti iki vos kelių ceremonijų, pavyzdžiui, tuokti ir išskirti žmones, ir beprasmiškų „patikrinimų" fabrikuose ir nemokamose valgyklose. Regis, ir jo asmens sargybiniai, visada būdavę šalia, jau nesiburdavo aplink jį taip besąlygiškai kaip anksčiau. Tačiau kaip tik tą akimirką, kai artėjo, regis, visiškas žlugimas ir pažeminimas, kai kas nutiko ir tai iškart grąžino Pirmininkui jei ne galią ir svarbą, tai bent jau suteikė tam tikrą išteisinimą.

Buvo sakoma, kad jis išdavė getą. Bet galbūt ir išdavystei, lygiai kaip ir didvyriškumui, būtina ilgą laiką ruoštis, kad viską apvainikuotų sėkmė. Tokiu atveju išdavystė prasidėjo dar tada, kai pačiomis pirmomis *szpera* akcijos paromis Rumkovskis elgėsi didvyriškiausiai, atsisakydamas įvykdyti valdžios įsakymus. Tačiau kas jis – didvyris ar išdavikas? Išgelbėtojas ar budelis? Galbūt galiausiai tai visai nesvarbu. Rumkovskis buvo *getas*. Kad ir ką jis darė, kad ir ką tokius ar kad ir kiek žydų išgelbėjo arba negelbėjo, jam buvo paruoš-

ta tik viena išdavystės scena. Vienintelis jo uždavinys – pribrendus laikui ir viršininkams įsakius užlipti ant tos scenos.

Iš *Geto kronikos*
Licmanštato getas, 1943 m. gruodžio 14 d., antradienis

Šiandien apie pusę dvylikos ryto per getą tarsi ugnis nubėgo gandas: *Gestapas išsivežė Pirmininką*. Tai neva nutikę šitaip: pusę dešimtos prie Balutų aikštės privažiavo automobilis iš Pozeno saugumo tarnybos. Į sekretoriatą prie Pirmininko kontoros atėjo du policininkai – vienas uniformuotas, o kitas civiliais rūbais. „Ar jūs geto žydų vyriausiasis?.. Kokia jūsų pavardė?“ Pirmininkas prisistatęs, o tada policininkai pasakę: „Pasikalbėkime be pašalinių“, – ir įžengę į jo kabinetą. Du vyrai – Mošė Karas ir Eliašas Tabaksblatas – tuo metu buvę su Pirmininku, nedelsdami išėjo.

Tų dviejų karininkų ir Pirmininko susitikimas truko maždaug dvi valandas. Na, o pusę dvylikos Pirmininkas nuėjo link miesto, lydimas anų dviejų iš saugumo tarnybos.

Iš pradžių niekas gete iki galo nesuprato, kas atsitiko. Geto širdis ėmė daužytis tik apie septintą vakaro, kai Pirmininkas vis dar nebuvo grįžęs. Visur būriavosi žmonės aptarti, kas atsitiko.

Pirmininko arklys ir fajetonas kaip visada stovėjo prie kontoros ir išstovėjo ten iki pat vėlyvos nakties. Nebuvo jokių žinių. Daugelis buvo įsitikinę, kad Pirmininkas buvo išvežtas į Pozeną.

Išeidamas iš kontoros Balutų aikštėje Pirmininkas spėjo pasakyti ten atsitiktinai buvusiam daktarui [Viktorui] Mileriui: „Jei kas nors atsitiktų, prisiminkite, kad svarbiausia išdalyti maisto produktus. Daugiau niekas nesvarbu.“ Pirmininkas atrodęs labai susikaupęs.

Tomis sunkiomis valandomis daugelis prisiminė Gertlerio bylą. Tačiau skirtumai tarp šių dviejų atvejų buvo didžiuliai. Gertleris gete buvo populiarus, tačiau šitas incidentas – dėl to sutarė visi – buvo susijęs su pačiu geto tėvu. Visi buvo sukaustyti siaubo. Dar niekada žmonės taip aiškiai nejuto

tokio nepaneigiamo dalyko, kad *Rumkovskis yra getas*! Kažin ar bent vienas tą naktį galėjo užmigti. Dar viena priežastis nerimauti buvo ta, kad į miestą iškviestas net amtsleiteris Bybovas ir kad iš jo taip pat nebuvo jokių žinių. Kas belieka tokiomis aplinkybėmis, jei ne laukti?

Tik nedideliam išrinktųjų būriui Pirmininkas vėliau papasakos, kas nutiko per tas dvi paras, kai jis buvo dingęs iš geto. Iš pradžių jis manė, kad tuodu saugumiečiai nuvedė jį į geto administracijos kontorą Moltkės gatvėje, bet vėliau, pasakodamas apie įvykius, jis jau nebuvo įsitikinęs. Aiškiai prisiminė tik vieną dalyką, – kad durys, pro kurias jį įvedė, buvo tokios aukštos, jog nesimatė, kiek likę iki lubų, o visi ornamentai pačiame viršuje, regis, buvo pauksuoti. Iš pradžių jį įvedė į didelį kambarį, kur penki „aukšti ponai" sėdėjo prie ilgo stalo; žali šviestuvų gaubtai virš jo kabojo taip žemai, kad dūmai, kylantys lempų šviesoje, visai dengė vyrų veidus anapus stalo. Jam nepavyko atpažinti nė vieno, nors tą akimirką (kaip sakė jis) visi žiūrėjo į jį.

Adjutantas sumušė kulnais ir išrėkė: „Heil Hitler!" Rumkovskis stovėjo kaip visada – rankos palei šonus, galva nuleista.

– *Rumkovski*!
– *Ich melde mich gehorsamst*!

Akies kampučiu jis vis dėlto pastebėjo, kad vienas saugumietis įėjo su buhalterijos knygomis, kurias jam buvo įsakyta pasiimti, ir dabar jos keliavo per ponų vokiečių rankas. Vienas lyg atsikrenkštė, o gal tyliai nusijuokė.

– *Mes žinome, kas jūs toks. Jūs – žydų vyriausiasis,*
turtingiausias žydas Lodzėje. Apie jus kalba visas Reichas.

Galiausiai buhalterinės knygos atsidūrė pas vyrą toliausiai kairėje. Jis atsainiai pravertė kelis lapus, o paskui stebėjo Rumkovskį per storus akinius, tuo pat metu vis vilgydamas apatinę lūpą liežuvio galiuku.

„Vėliau supratau, – pasakė Rumkovskis, – kad tai SS oberšturmbanfiureris Adolfas Eichmanas, o vyras į dešinę nuo jo, tas su raginiais akinių rėmeliais, – SS hauptšturmfiureris daktaras Maksas Hornas iš SS *Wirtschafts und Verwaltungsamt** – tai jis pasiūlė sušaukti komitetą. Šalia jo sėdėjo SS oberfiureris daktaras Herbertas Mehlhornas, atsakingas už žydų klausimus prie Reicho vietininko kanceliarijos Pozene. Savaime suprantama, nė vienas iš aukštųjų ponų neprisistatė, nieko nedarė ir apskritai nepasakė nė žodžio, tik skimbčiojo stiklinėmis ir grafinais arba atsikrenkšdavo, arba cakteldavo liežuviu. („Atrodė, kad jie visi visiškai patenkinti vien užmetę į mane akį", – vėliau sakė Rumkovskis.) Netrukus vėl atsidarė aukštos durys, įžengė adjutantas, atidavė pagarbą „Heil Hitler" ir pranešė atvykus amtsleiterį Bybovą. Bet tada Rumkovskis jau buvo paprašytas išeiti, ir prieš uždarant duris jam už nugaros spėjo išgirsti tik kelis greitus klausimus, į kuriuos Bybovas atsakė, jog heraklito plokščių gamyba vyksta visu tempu, „*Genau***, pone hauptšturmfiureri". Be to, „geto laboratorijose" netgi buvęs išrastas ypatingas cemento ir pjuvenų mišinys, kuris per visus tvirtumo bandymus parodė turįs išties *unikalių* savybių. Niekur kitur, nei apygardoje, nei Vartegau, nepavyko sukurti tokio *pavyzdinio produkto.*

*Und so weiter****. Per tarpdurį, o gal dar aukščiau – per durų ornamentą pačiame viršuje, skverbėsi pataikūniškas Bybovo balsas, vis dar besigiriantis geto darbo pajėgumais ir puikiais gamybos rezultatais.

Rumkovskis buvo palydėtas į kitą kambarį. Palei sieną, po Fiurerio portretu, kuriame jis buvo atvaizduotas visu ūgiu, stovėjo žemų medinių suolų eilė. Rumkovskis atsisėdo ant vieno iš jų krašto. Kadangi vizitas buvo toks trumpas, jis ilgai buvo įsitikinęs, kad iš kambario išvestas tik trumpam, kad greitai vėl bus pakviestas. Tačiau laikas ėjo ir nieko neįvyko, išskyrus tai, kad balsai aname kambaryje pagarsėjo. Netrukus suskimbčiojo taurės, girgždančiomis grindimis nukaukšėjo santūrūs, bet ryžtingi žingsniai. SS sargybinis taip pat

* vok. Valdymo ir ūkio tarnyba – *Vert. past.*

** vok. tiksliai, punktualiai – *Vert. past.*

*** vok. Ir taip toliau – *Vert. past.*

vis žvilgčiojo tai į Rumkovskį, tai į duris, lyg nežinodamas, ką daryti su tuo žydu, kurį aukštieji ponai paliko pas jį. „Aš neturėjau nė vienos cigaretės“, – vėliau sakys Rumkovskis; turėjęs tik du džiūvėsius, kuriuos paskubomis buvo spėjęs prigriebti iš alavinės skardinės, kurią panelė Dora Fuchs laikydavo ant savo stalo, bet nedrįsęs išsitraukti iš baimės sudaryti nepalankų įspūdį: „vargšas žydas valgo“.

Staiga iš kambario išsiveržė juoko salvė, durys atsidarė ir pasirodė Bybovas; iš pradžių atrodė, kad nesusigaudo, o paskui išsigando: „Rumkovski, jūs vis dar čia?“

Jis skubiai abiem rankomis uždarė duris ir prispaudė prie lūpų pirštą, duodamas ženklą tylėti. Paskui išvedė Rumkovskį per laiptinę, ilgu tamsiu koridoriumi į mažą apšviestą kambarį ir uždarė duris iš vidaus, žiūrėdamas į Pirmininką kaip į sąmokslininką.

Net patiems artimiausiems ir patikimiausiems Rumkovskiui nebuvo lengva paaiškinti, kas atsitiko. Gal paprasčiausiai trūko žodžių apibūdinti pasitikėjimo jausmui, kuris, regis, atsiradęs tarp jo ir Bybovo. Buvo beveik taip, kaip anksčiau, kol dar nebuvo jokio „gamybinio proceso“, kol dar nebuvo kalbos net apie jokius *resorty*; juodu sėdėdavo Rumkovskio kontoroje, Bybovas skaitydavo ilgus pasiūlymų sąrašus, bet kai nerasdavo kokio nors gaminio, Rumkovskis staiga pasiūlydavo kokį žmogų ar įmonę ir Bybovas sušukdavo: „Juk tai genialu, Rumkovski!“

Tik tiek, kad naujienos, apie kurias kalbėjo dabar, nebuvo tokios džiaugsmingos kaip tada, pasakė Rumkovskis ir pasistengė kaip įmanydamas geriau atpasakoti tai, ką jam patikėjo Bybovas: Berlynas nutaręs, kad dėl vykstančio karo nebeįmanoma išlaikyti dabartinės apimties geto administracijos, kuri turi būti perorganizuota; be to, anksčiau „nepamainomi“ asmenys Ribė ir Čarnula turės palikti Licmanštatą ir tarnauti armijoje.

Bet tai ne blogiausia, Rumkovski. Blogiausia tai, kad visas getas, visa ta geto gamybos dalis, skirta karo pramonei, bus paimta iš civilinės admi-

nistracijos ir perduota SS kompanijai „Ostindustrie-Gesellschaft", trumpiau tariant, getas pereina iš Gau* *rankų į SS!"*

Dabar jie buvo, anot Rumkovskio, Bybovo „miesto kontoroje". Pagrindinę vietą užėmė didelis, platus rašomasis stalas su patiesalu rašymui ir rašiklių stovu iš netikro marmuro. Ant stalo krašto stovėjo pakopomis sustatyti telefonai. Iš spintos, pritvirtintos prie sienos, Bybovas išėmė taurę ir įsipylė gėrimo, iš portsigaro ant stalo išsiėmė cigaretę, tačiau Rumkovskiui nepasiūlė.

Dabar derybose pertrauka, bet aišku tiek, kad jei daktaras Hornas prastums savo pasiūlymą, net ir aš būsiu priverstas palikti tarnybą administracijoje. Jūs, Rumkovski, tikrai puikiai įsivaizduojate, ką tai reikš autonomijai, kurią jums, žydams, tiek metų daviau.

Tą akimirką staiga iškilo scena, anksčiau visiškai glūdėjusi tamsoje, pripažino Rumkovskis. Ištiesęs ranką ir padrąsinančiai šypsodamasis, Bybovas atsargiai, beveik draugiškai užvedė jį ant scenos.

Bet aš, žinoma, nepaliksiu administracijos nepagyręs, kad mes – jūs ir aš – visada glaudžiai bendradarbiavome. Gal net turėsiu galimybę pasiimti kelis geriausius darbininkus. Tačiau jie turės būti tikrai geri darbininkai, tokie, kokius išauklėti galite tik jūs.

Aš turiu didelių planų, Rumkovski. Mane vilioja perimti didelę tekstilės eksporto firmą su sandėliais Hamburge ir Kylyje. Žinoma, vis dar turiu išlaikęs prekybinius ryšius kavos ir arbatos rinkoje.

O dėl jūsų ir jūsų šeimos, Rumkovski, pasirūpinsiu, kad jums bet kokiu atveju būtų pasiūlytas saugus ir orus kelias palikti getą.

Gute Geschäftsbeziehungen vergisst man doch nicht so schnell.**

---

* vok. apskritis, apygarda – *Vert. past.*

** vok. Juk geri verslo ryšiai pamirštami ne taip greitai. – *Vert. past.*

Tačiau dabar turite eiti, Rumkovski. Daktaras Hornas yra ponas Punktualumas, jis neleidžia vėluoti nė minutės ir suskaičiuoja, kas neatėjo.

Tai sakydamas jis paėmė Rumkovskį už rankos. Tas, pamanęs, kad bus pasiūlyta lyg ir apsikabinti, – kad tai bus apsvaigimo sukeltas lojalumo patikrinimas, toks pat, kaip būdavo visus šiuos metus, – pasiruošdamas pasilenkė žemiau už Bybovą. Tačiau tas norėjo tik išsitraukti iš kišenės monetų. Vokietis įspaudė Rumkovskiui į delną kelis pfenigius ir draugiškai dunkstelėjo per nugarą sakydamas: „Štai, Rumkovski, šito užteks tramvajui!"

Ir atsitiko toks keistas dalykas, kad „turtingasis" žydas Rumkovskis, nė karto nebuvęs už jam nurodytos *Gebiet** ribų, išskyrus tą kartą, kai važiavo į Varšuvą su gestapo sunkvežimių konvojumi, dabar stovėjo visiškai vienas ir nesaugomas Lodzės arijų dalyje, laukdamas tramvajaus, kuris parveš jį atgal į getą.

Aušo pilkas rytas. Stotelėje Podolės gatvėje susirinko būrelis paprastų lenkų ir *Volksdeutsche*. Visi spoksojo į geltoną žvaigždę ant jo krūtinės ir peties. Ar žydas važiuos *su jais* tramvajumi? Ir ką apskritai žydas veikia už geto mūrų ir tvorų? Tačiau ponas amtsleiteris juk ne tik liepė važiuoti tramvajumi, bet ir davė pinigų bilietui, tad kai tramvajus privažiavo, Rumkovskis padarė griežčiausiai draudžiamą dalyką: jis – *paprastas žydas*! – įlipo į tramvajų ir niekas jam nesutrukdė. Jis sėdėjo pačiame gale ir spoksojo į duris, kurios beveik stebuklingai sklandžiai atsidarydavo ir užsidarydavo, įleisdamos arba išleisdamos lenkus ir vokiečius. Netrukus vagonas buvo visiškai pilnas. Tačiau gale, kur sėdėjo Rumkovskis, buvo tuščia. Vyras buvo alkanas. Palto kišenėje vis dar turėjo du džiūvėsius, kuriuos pasiėmė iš Doros Fuchs arbatos indelio, tačiau nedrįso jų išsitraukti. Apskritai nedrįso pajudėti.

Aplinkui ėmė tankėti lentinės ir spygliuotos vielos atitvaros ir tramvajus ėmė šliaužti Giraitės gatve gilyn į „negyvą" arijų koridorių. Kažkas iš keleivių, matyt, buvo spėjęs pakalbėti su vairuotoju, nes tramvajus, nepaisydamas

* vok. teritorija – *Vert. past.*

taisyklių, sustojo prie Balutų aikštės ir Pirmininkas galėjo išlipti. Tramvajus skimbtelėjo ir nuvažiavo tolyn, o pro jo apšviestus langus spoksojo išsigandę veidai. Pirmininkas nuėjo link savo geto, galvodamas apie Bybovą ir jo pažadą:

*Aber gute Arbeiter – Musterarbeiter müssen es sein.**

* vok. Bet tai turi būti geri darbininkai – pavyzdiniai. – *Vert. past.*

Paskui bus įvairių nuomonių, kada iš tikrųjų prasidėjo paskutinės deportacijos iš geto: ar 1944-ųjų birželį, kai burgamistras Otas Bradfišas davė įsakymą galutinai ištuštinti getą, ar vasario pradžioje, jau tada, kai valdžia staiga pareikalavo, kad 1 500 sveikų vyrų užsiregistruotų „dirbti už geto ribų". (Kai įsakymas nebuvo nedelsiant įvykdytas, reikalavimas buvo pakeltas iki 1 600, paskui iki 1 700 vyrų.) O gal deportacijos iš tikrųjų prasidėjo tą šaltą, pilką, ūkanotą rytą 1943-iųjų gruodį, kai ponas Prezidentas, be pėdsakų dingęs iš geto dviem paroms, prisistatė pas vokiečių sargybinį prie Balutų aikštės? Namo jis grįžo tuščiomis rankomis, tačiau vis dėlto parsivežė kai ką, ko neturėjo išvykdamas.

Bent jau kai kurie taip teigė.

Apie Rumkovskį niekas niekada nebūtų galėjęs pasakyti, kad jis tingi, kai reikia ką nors sutvarkyti ar suorganizuoti. Praėjus vos dviem valandoms po grįžimo į Balutų aikštę tramvajumi, jis apsilankė įmonėje „Betrieb Sonnabend" Jakubo gatvėje 12-a. Batsiuviai kaip tik buvo atsisakę sriubos ir dirbti dėl prastų darbo sąlygų, nors direktorius Zonabendas ragino ir maldavo. Vos įžengęs pro fabriko vartus, Rumkovskis priėjo prie vieno iš streikuotojų ir partrenkė ant žemės. Kitus batsiuvius nubaudė prailgindamas jų darbo dieną dviem valandomis, o akcijos kurstytoją liepė išvežti į Centrinį kalėjimą ir nuplakti visų kalinių akivaizdoje.

Tokia tvarka veikė visą pavasarį. Pavogęs mažiausią virvagalį, nors kelis varžtus ar veržles, be jokio paaiškinimo atsidurdavo Centriniame kalėjime. Jei tiek daug darbingų žmonių būtų sėdėję už grotų ankstesniais metais, getą būtų ištikusi katastrofa. Bet dabar viskas pasikeitė. Praėjus vos kelioms naujųjų metų savaitėms, tikrindamas kalėjimą, Pirmininkas kalbėjo apie „savo"

kalinius kaip apie *tinkamos panaudoti žmogiškosios medžiagos sandėlį*, kuri blogais laikais praversianti kaip *rezervas*. Gete buvo daug svarstoma, ką Pirmininkas turėjo galvoje, o svarbiausia, kokie bus tie blogi laikai? Netrukus paskelbta naujiena, kuri, kaip visi žinojo, kažkur nuves:

Pranešimas Nr. 408
1 500 vyrų darbui už geto ribų

Anot pono amtsleiterio Bybovo, 1 500 vyrų bus išsiųsti dirbti fizinio darbo už geto ribų. Minimi darbininkai privalo turėti tokių fizinių ir dvasinių gebėjimų, kad lengvai pasirengtų įvairioms užduotims. Negalima pasiimti per didelio bagažo. Tačiau minimieji darbininkai turi būti apsirūpinę batais ir žieminiais drabužiais.

Šis šaukimas negalioja darbininkams tų fabrikų ir dirbtuvių, kurias Profesinė komisija įvertino kaip būtinas prekių gamybai gete, o tai yra:

1. Cheminė ir paprasta valyklos
2. Dujų skyrius
3. Stiklo taros sandėlis

Visų kitų padalinių darbininkai nuo rytojaus 8.00 valandos turi registruotis apžiūrai ir patikrinimui specialiai sušauktoje gydytojų komisijoje prie buvusios poliklinikos Hamburgo gatvėje 40.

Licmanštato getas, 1944-ųjų vasario 8 diena, antradienis
Ch. Rumkovskis. Žydų vyriausiasis

Nė vienas, perskaitęs šį pranešimą, negalėjo neprisiminti *szpera* akcijos prieš pusantrų metų. Žinoma, Pirmininkas važinėjo aplink tikindamas, kad šįkart viskas kitaip, kad kalbama *tik* apie darbą (o tai apie ką buvo aną kartą?), kad išvykstantiesiems *joks pavojus* negresia. Bet jeigu jis nesakė tiesos aną kartą, kodėl turėtų tikėti juo dabar? Nerimstantys gandai įtikino, kad getas jau nebus pavaldus civilinei administracijai, kad visos įmonės bus nupirktos neseniai įkurtos, SS administruojamos įmonės „Ostindustrie-Gesellschaft“, kuri

ketinanti išsiųsti iš geto visus darbingus žydus, nepaisant amžiaus, ir šitaip paversti getą koncentracijos stovykla. Be to, geto Prezidentas žinojęs šiuos planus; negana to, rėmęs juos, nes tai davė jam galimybę kartą ir visiems laikams atsikratyti savo priešų ir susigrąžinti vadovavimą getui.

Todėl pasirodžius šaukimui niekas nekreipė į jį dėmesio.

Po dviejų dienų, 1944 m.vasario 10 d. rytą, pasitikrinti sveikatą į Hamburgo gatvę atvyko tik trylika darbininkų iš reikalaujamų 1 500.

Po dviejų dienų skaičius pakilo iki penkiasdešimt vieno.

Daugiau neatėjo.

Ieškomieji darbininkai nepasirodė net darbo vietose, neatėjo pasiimti net kasdienės sriubos normos. Pirmininkas pagrasino paskelbsiąs negaliojančiomis jų darbo knygeles ir maisto korteles. Bet nepadėjo net tai. 1944 m. vasario 18 d. rytą *Geto kronika* pranešė, kad Centriniame kalėjime iš viso yra 253 vyrai. Tik trečdalis iš 750 vyrų – tiek reikėjo, kad būtų galima išsiųsti pirmą partiją.

Tą pačią dieną Pirmininkas visame gete paskelbė komendanto valandą.

Per naktį buvo užrakinti visi fabrikai, uždaryti visi paskirstymo punktai, o *Sondern* vyrai perėjo namą po namo. Jie įsilaužė ir patikrino visus butus, rūsius ir palėpių sandėliukus; tie, kurie nebuvo įrašyti į išimčių sąrašus arba negalėjo parodyti galiojančio darbo pažymėjimo, buvo besąlygiškai išvežti į Centrinį kalėjimą. Žmonės kalbėjo, kad viskas vyko lygiai taip pat kaip per *di groise shpere*. Tik tiek, kad šįkart tą purviną darbą atliko patys žydai. Šįkart nedalyvavo nė vienas vokiečių kareivis, niekur nesimatė nė vieno vokiško ginklo.

Buvo laikas, kai Jakubas Vaisbergas užsidirbti pragyvenimui galėjo tik ieškodamas anglių prie senosios plytinės Puodžių ir Dvaro gatvių kampe, konkuruodamas ne tik su šimtais kitų vaikų, bet ir su išbadėjusiais suaugusiaisiais, kurie valkiodavosi aplink plytinę tikėdamiesi pavogti iš sunkiai dirbančių

vaikų maišus su anglimi. (Kartais jį nuo plytinės stogo saugodavo Adamas Žepinas, kartais ne.)

Tačiau dabar viskas buvo kitaip.

Jau porą mėnesių Jakubas buvo laimingas nedidelio vežimėlio savininkas: paprasto vežimėlio su dviem stringančiais ratais, velkamo už ienos arba diržais. Vežimėlyje laikydavo įrankius, kuriuos naudodavo jo dėdė Fabianas Zaitmanas, kai prieš karą gamindavo lėles savo dirbtuvėje Gniezno gatvėje. Jis turėjo ylų, plaktukų ir atsuktuvų, visko, ko reikia peiliui pagaląsti arba laužtuvui pagaminti. Jakubas Vaisbergas vaikščiojo per kiemus siūlydamas tokias paslaugas. Be to, turėjo kelias dėdės pagamintas lėles-pirštines bei marionetes. Iš pradžių jis ketino parduoti lėles ar bent jau medžiagas, iš kurių jos buvo padarytos: audinį, medieną, pjuvenas arba geležį tikrai buvo galima kur nors panaudoti. Bet paskui jam nebeatrodė, kad tai būtina, nes tėvas, turėdamas vežimėlį, sugebėjo įtikinti *resortleiterį*, jog Jakubas galėtų padėti vežioti dalį medienos dirbtuvių krovinių.

Tokia tad buvo vežimėlio nauda.

Kaip tik tuo metu – vėlyvą 1944-ųjų žiemą ir ankstyvą pavasarį – gete pagal Ginkluotės ir karo pramonės ministerijos Berlyne užsakymą buvo pradėta gaminti *Behelfshäuser*. Tuose namuose turėjo apsigyventi vokiečių šeimos, kurių būstus bombarduojantys sąjungininkai pavertė žvyru ir pelenais. Visos dalys, reikalingos šiems laikiniems būstams, bus gaminamos gete: ne tik minėtosios heraklito plokštės (kurioms naudojamą stebuklingąjį mišinį iš cemento ir medžio drožlių išgyrė Bybovas), bet ir durys, šoniniai fasadai ir gegnės. Dar niekada – jau ketverių metų – geto istorijoje darbo tempas nebuvo toks intensyvus, o gamybos mastai tokie dideli. Su tuo susijusiuose fabrikuose buvo įvestos trys pamainos, pjovimo ir obliavimo staklės nestovėdavo be darbo nė valandos per parą. Vos tik Centrinis geto įmonių biuras tavo knygelėje uždėdavo antspaudą, niekas nebeklausdavo, kas tu toks ar iš kur, – žmogus iš karto būdavo įmetamas į gamybos procesą. Turėdamas vežimėlį Jakubas galėjo pradėti dirbti medienos gaminių sandėlyje Turgaus gatvėje, iš kur kasdien šimtus kubinių metrų medienos reikėdavo nuvežti iš pradžių į lentpjūvę Dvaro gatvėje, o paskui į stalių dirbtuves Pucko ir Tarnautojų gatvėse.

Tai buvo keistos dienos.

Getas, kuriame Jakubas užaugo, buvo pilnas triukšmo ir grūsties. Dabar atrodė, kad ištisus kvartalus užgulė bloga lemiančios tylos dangtis. Jakubas sustodavo su vežimėliu viduryje gatvės, kuri anksčiau būdavo pilna žmonių, o dabar joje girdėjosi tik skardus lietaus lašų barbenimas į ištemptą brezentą, o paskui pats lietus, kylantis tarsi šnabždesys iš šlapios žemės. Ar kada nors aplink jį yra buvę taip tylu, kad girdėtųsi beveik negirdimas krintančio lietaus čiurlenimas?

Tokiomis dienomis lauke būdavo tik *Sondern* vyrai. Jie stovėdavo ant kiekvieno kampo ir budėdavo, sudėję rankas už nugaros, plačiai išsižergę. Kartais po vieną, kartais grupėmis po keturis arba šešis, lyg ruoštųsi šturmuoti visą kvartalą. Kelis kartus matė juos velkant kokį vyrą ar tai, kas kadaise buvo vyras, o dabar panašesnis į kurią nors iš Zaitmano lėlių, kurios kojos vangiai tabaluoja po kūnu. Tai būdavo dar vienas iš daugelio tūkstančių, nutarusių verčiau slėptis malkinėje ar anglių rūsyje, o ne prisistatyti į darbą Pirmininko įsakymu.

Jeigu Jakubas pataikydavo atsidurti su savo vežimėliu vietoje, kur ką tik buvo sučiuptas žmogus, *Sondern* pargriaudavo ir jį. Policininkų veidai buvo subjauroti kasdienio smurtavimo prieš kitus, iškreipti lyg ir gėdos bei žinojimo, kad turi galią tyčiotis iš kitų.

Nie spacerować, nie spacerować –
Nevaikštinėk čia, nevaikštinėk!

Jam, vienuolikmečiui, buvo nesuvokiama, kaip toje pačioje erdvėje, kur ištisas valandas pjovimo ir obliavimo staklės kelia nuolatinį, kurtinantį triukšmą, o žmonės laksto neatgaudami kvapo, kad tik spėtų iš vienos darbo vietos į kitą, esama tokių netikroviškai tylių vietų? Kaip du darbininkai gali darniai pasilenkti ir už galų pakelti platų lentų ryšulį, kai tuo pat metu stiprios uniformuotos rankos išneša tarp jų kitą vyrą kruvinai sudaužyta galva? Niekas nematydavo, niekas net dėmesio nekreipdavo.

Baiglmano vežimas dabar važiavo iš šios nesuvokiamos triukšmo ir tylos teritorijos čirpdamas nenoriai besisukančiomis ratų stebulėmis.

Pianinų derintojas, kuris kaip įpratęs balansavo ant rekvizitų kalno vežimo gale, nušoko fabriko kieme ir nutraukė brezentą tokiais pat itin pedantiškais judesiais, lyg nutrauktų į šoną uždangą. Už raudono audeklo stovėjo pianinas, o ant jo bei aplinkui stovėjo ir gulėjo tūbos ir trombonai, apkamšyti čiužiniais arba senais sofų kamšalais, o blizgantys klavišai ir spaustukai tarsi peršalę vaikai buvo apvynioti nešvariais skudurais. Kontrabosas apsuktas vaškine staltiese. Smuikai suguldyti dėkluose, kurie sukrauti vieni ant kitų tarsi karstai.

Pasakodamas apie vokiečių jaunimo orkestrą, sudarytą tik iš Hitlerjugendo narių ir prieš kelias savaites suburtą Lodzėje, derintojas buvo kažkuo panašus į plėšrūną; orkestro vadovas pareikalavo, kad turtingasis miesto *Judengebiet** aprūpintų juos instrumentais. Vos tik gavęs tokį „pasiūlymą", Bybovas įsakė Pirmininkui išleisti dekretą, kuriuo būtų pareikalauta, kad visi muzikos instrumentai gete nedelsiant būtų pristatyti į supirkimo vietą Bleichervego gatvėje. Paskui buvo atsiųstas vertintojas vokietis. Jis padalijo instrumentus į tris grupes – beverčius, netinkamus naudoti ir tinkamus – ir sutiko sumokėti kelias simbolines markes tik už pastaruosius. Kapelmeisteris Baiglmanas turbūt dar niekada nebuvo taip verkęs kaip tada, kai turėjo atiduoti aštuoniolikto amžiaus smuiką, padarytą meistro Guarnerio mokinio, už maždaug dvidešimt beverčių rumkių, nors smuikas buvo vertas mažiausiai kelių tūkstančių markių.

Tai, kad žmonės badauja, miršta, surenkami ir deportuojami – dar galima ištverti. Bet ką daryti su tyla, su šia siaubinga tyla?

Kovo devintą švenčiamas Purimas. Be to, tai ir Chaimo Rumkovskio gimtadienis. Tačiau šiandien geto Prezidentas guli lovoje ir perduoda, kad nieko nepriims, tačiau sveikinimus galima atsiųsti paštu. Ant jų reikia užklijuoti bū-

* vok. žydų rajonas – *Vert. past.*

tent šiai dvigubai šventei Pinkaus *der felsher* specialiai sukurtus pašto ženklus.

Atrodo, kad Pirmininkas ėmė atgauti dalį ankstesnių kaprizų.

Baiglmano teatro trupė šiais metais turės atsisakyti muzikinio pagerbimo, nes gete neliko instrumentų. Ponia Groš turės atlikti šlovinančią dainą akompanuojant tuo, kas prieinama: mediniais plaktukais, vibruojančiais pjūklais, *menashkies* ir bilsnojant šluotos kotu. Paskui Jakubas Vaisbergas su keliomis Fabiano Zaitmano lėlėmis parodys improvizuotą vaidinimą apie Purimą. Vežimo kraštas atstos scenos grindis, o ryškiai raudonas uždangalas ant Baiglmano pianino – pakeliamą uždangą.

Badaujantis rabinas iš Vlodavos gaus pabūti *loyfer* – tuo, kuris pristato vaidinimą. Badaujantis rabinas iš Vlodavos buvo viena mėgstamiausių Fabiano Zaitmano lėlių. Šią lėlę jis pasiimdavo visur, kur tik važiuodavo su savo lėlių teatru; badaujantis rabinas kartais pristatydavo visą vaidinimą, kartais būdavo tik vienas iš spektaklio aktorių.

Jis gyvena palėpės kambaryje, miesto sinagogos viršuje; palėpės lubos nuskliaustos, čia stovi lova, staliukas ir malkinė krosnis. Iš šios aukštos vietos, – dabar scenoje matosi, kad jis pasirodo palėpės kambario lange, – rabinas pasakoja Vlodavoje išdirbęs dvidešimt metų ir negavęs nė gabalėlio duonos. Jis klausia bendruomenės vyriausiojo, kodėl niekada negauna duonos, o tas atsako, kad todėl, jog miesto *kehilos* valdantiesiems nepatinka jo pamokslai.

Tačiau badaujantis rabinas iš Vlodavos turi maišą. Tai tas pats maišas, kurį nešiojasi Jakubas – jame laiko Fabiano Zaitmano lėles. Badaujantis rabinas klausia publikos, ar ji nori pamatyti, kas maiše. Publika juokiasi ir šaukia „taip, taip!..“ (jie atpažįsta Jakubą ir jo maišą). Badaujantis rabinas iš Vlodavos ištraukia iš maišo retą Rytų augalą, kurį deginant kyla ypatingi dūmai, veikiantys kaip *vundermitl**. (Tuo metu Jakubas uždegė ugnį ir iš po vežimo ėmė rūkti dūmai.) Žmonėms, įkišusiems į dūmus galvą, toji tarsi apsvaigsta, ir jie mano, kad visa, kas jiems sakoma, yra tiesa, kad persų ka-

* jid. stebuklinga priemonė, vaistai – *Vert. past.*

ralius Ahasveras linki Izraelio tautai gera ir kad jiems nėra ko bijoti piktojo Hamano.

Žiūrovai, gerai žinantys šią klasikinę Purimo istoriją, supykę šaukia: „Koks čia rabinas? Šalin netikrą rabiną!"

Ir rabinas dingsta, nuodingi dūmai išsisklaido, uždanga pakyla ir prasideda *tikrasis* Purimo vaidinimas:

Estera išteka už persų karaliaus Ahasvero, o karaliaus tarnas Hamanas slankioja po kulisus planuodamas piktus išpuolius prieš žydų tautą. Hamaną vaidina viena iš senų Zaitmano lėlių, kurią Jakubas aprengė kaip *politsajt*: kepurė, ilgaauliai batai ir specialus *Sondern* raištis ant rankovės. Publika, išvydusi Hamaną su policininko uniforma, regis, suvirpėjo, ir pasipiktinę žmonės ėmė šen bei ten rėkauti ir tarškinti sriubos indeliais.

Tačiau dabar scenoje pasirodo gelbėtojas Mordechajus; savaime suprantama, tai vėl badaujantis rabinas iš Vlodavos, tik kitu pavidalu. Jis vėl nešasi maišą. Maišas vėl pilnas *vundermitl*. „Ateik, ateik, – kviečia Mordechajus. – Jei įkišite galvą į maišą, dosniai gausite duonos. Be to, nugabensiu jus į Izraelio žemę!.." Ir tarsi norėdamas parodyti, kas jis toks iš tikrųjų už visų savo kaukių, Mordechajus iškelia ranką lyg norėdamas palaiminti, kaip daro Pirmininkas, tuokdamas geto poras.

„Chaimas, Chaimas!" – ėmė šaukti publika, iškart atpažinusi savo Pirmininką. Ore tumulais kyla *vundermitl*.

Didysis Hamanas krinta ant nugaros, užduseęs nuo siaubingų dūmų.

Nuo persų karaliaus Ahasvero akių nukrinta migla. Jis atpažįsta Hamaną kaip Blogio įrankį, šlovina Mordechajų už jo gudrumą ir pažada žydų tautai nuo šiol amžiną ištikimybę. Tačiau publika vis tiek žiūri tik į persirengusį Pirmininką su *vundermitl* maišu. Jie trypia, barškina sriubos indeliais ir šaukia:

Chaimai, Chaimai!
Duok mums duonos!
Chaimai, Chaimai!
Duok mums duonos!

Kita diena – penktadienis.

Netrukus būtų prasidėjęs šabas, jei valdžia nebūtų uždraudusi jį švęsti.

Getą apsiautė rūkas, ir dabar matėsi ne visi namai, o tik purvu aptaškyti pamatai. Samuelis Vaisbergas buvo spėjęs ateiti iki pat stalių dirbtuvės durų, kai pastebėjo policininkus, grandine sustojusius priešais fabriko vartus. Pačiame priekyje stovėjo karininkas ir vartė visų ką tik atvykusių darbininkų asmens dokumentus.

Patikrinus dokumentus darbininkai turėjo sustoti kieme, o tada prasidėjo lyg ir inventorizacija.

Sondern vyrai vaikščiojo tarp obliavimo ir rąstų pjovimo staklių, skaičiuodami ir užrašinėdami rąstų kiekius. Samuelis stovėjo šalia Jakubo. Jakubas nenoromis sujudėjo, bet šiaip neparodė nė ženklo, kad kas nors būtų negerai.

Rūkas kiek prasisklaidė. Pro debesis besiskverbiančioje blyškioje, balzganoje šviesoje fabriko stogas sublizgo matine pilkuma tarsi gyvsidabris. Buvo taip tylu, kad girdėjosi, kaip nuo stogo ant purvino kiemo laša ir bėga tirpsmo vanduo.

Staiga fabriko kontoroje kažkas skubriai apsižodžiavo ir du griežti policininkai išvedė poną Kutnerį. Vėliau Samuelis Vaisbergas sakys beveik nieko nežinojęs apie tą Kutnerį, tik tiek, kad jis dirbo Servanskio baldų fabriko padalinyje, kuriame buvo gaminami viršduriai ir langų rėmai. Policininkų grandinė žengtelėjo porą žingsnių pirmyn, lyg norėdama sulaikyti kitus darbininkus nuo bet kokio mėginimo protestuoti prieš bendradarbių išvežimą. Tačiau niekas neprotestavo. Po kurio laiko visi darbuotojai buvo paraginti grįžti prie darbo.

Kiek toliau nuo plačių obliavimo staklių, į kurias Samuelis kišo medieną, susimetė būrelis darbininkų. Jie apie kažką kalbėjosi rodydami į jo pusę. Sprendžiant iš nugirstų sakinių, vyrai kalbėjo ne apie jį, o apie Jakubą ir vakarykštį teatro trupės vaidinimą.

Jiems parūpo, iš kur Jakubas gavo audinių ir medienos lėlėms, kai gete beveik neįmanoma gauti nei viena, nei kita.

Samuelis paprašė prižiūrėtojo leidimo trumpam pasitraukti nuo staklių ir išėjo į kiemą ieškoti Jakubo. Rūką jau buvo išgarinusi saulė. Ji ryškiai apšvietė supjaustytą ir nepridengtą medieną; iš atvirų pjūvių sunkėsi sakai. Jakubo nesimatė.

Samuelis pagalvojo, kad tas vėl išvažiavo su savo vežimėliu. Suspaudė širdį. Veltui išlaukęs penkias minutes jis grįžo į savo vietą prie staklių.

Namo jie ėjo kartu – tėvas ir sūnus.

Samuelis paklausė Jakubo, ar jam po rikiuotės reikėjo atsakyti į klausimus apie medienos trūkumą. Jakubas papurtė galvą, tačiau ėjo tylus ir nuleidęs galvą. Maišą su lėlėmis nešėsi ne pasipūtėliškai persimetęs per petį kaip visada, o prisispaudęs prie kojų, beveik gėdydamasis.

Kitą rytą Samuelį iškvietė pas fabriko direktorių.

Paskutinis kartas, kai Samuelis išdrįso peržengti Servanskio kabineto slenkstį, buvo tada, kai išprašė darbo Jakubui. Tą kartą sakė, kad didžiuojasi juo, kad sūnus puikiai darbuojasi plaktuku ir atsuktuvu. Be abejonės, tai paveldėjęs iš savo dėdės, garsiojo lėlininko Fabiano Zaitmano.

Dabar nė vienas iš jų to pokalbio neprisimena.

Servanskis atsikrenkštė ir tarė, kad pasakys Samueliui viską taip, kaip yra: ponas Kutneris, kurį *Sondern* ką tik įkalino, yra vienas geriausių jo darbininkų, labai sumanus inžinierius, be kurio jis *jokiomis aplinkybėmis negalintis išsiversti.*

Tada liekanti problema dėl jaunojo ponaičio Jakubo ir „papiktinimo", kurį kitiems fabriko darbininkams sukėlė jo spektaklis apie Purimą; gal ponas Vaisbergas sutiktų mainyti? Jei sūnus Jakubas apsikeistų vietomis su inžinieriumi Kutneriu?

– Jūs turite pamėginti suprasti, pone Vaisbergai, – tarė direktorius ir pažvelgė į Samuelį taip, lyg tikrai tikėtųsi jį suprasiant, jog „valdžia reikalauja,

kad darbo jėgos rezervui Centriniame kalėjime perduočiau keturiasdešimt sveikų darbininkų. Kaip galėčiau apsieiti be keturiasdešimties vyrų tokiomis įtemptomis gamybos sąlygomis, kokios yra dabar? Nežinau, ką daugiau man daryti."

Samuelio Vaisbergo plautyje ėmė gelti atspaudas, kurį kadaise paliko jam įspyrusio vokiečio aulinis. Vyras nežinojo, ką sakyti.

„Bet aš jau netekau vieno vaiko, pone Servanski." (Tokių dalykų tiesiog negalima sakyti.) Tačiau Servanskis turi atsakymą net ir tam, kas neištarta:

– Jei neišsiųsite sūnaus, pats turėsite apsikeisti su Kutneriu vietomis, pone Vaisbergai. Be to, jūs juk seniai turite tą problemą su plaučiu.

Dabar ponas Servanskis šypsojosi – sunkioji dalis atlikta. Jis paaiškino, kad bus atsiųsti dokumentai. Iš pono Vaisbergo pusės nereikėsią jokių „varginančių atsisveikinimų". Be to, juk buvo pasakyta, kad darbo sąlygos Čenstochove, kur, anot informacijos, bus išvežti tie 1 500 darbininkų, esančios tikrai pakenčiamos. Bet kokiu atveju, karas juk greitai baigsis. Tada visa šeima vėl galės susivienyti. Be to, ponas Vaisbergas galintis guostis tuo, kad yra ne vienintelis. Tokie darbininkų mainai yra įprasti.

Po tų siaubingų *szpera* parų, kai iš jų atėmė Chaimą, dalis Halos pasikeitė visiems laikams.

Jakubo brolis Chaimas buvo mylimas ir mėgstamas kaip retas kitas vaikas, o Hala visada žinojo turinti su juo ypatingą ryšį. Ji buvo vienintelė, sugebėjusi prasibrauti iki nepalenkiamos, tylios valios jėgos, kuri, kaip motina žinojo, slėpėsi už, regis, negyvo, pilko žvilgsnio. Atėmus Chaimą tas ryšys tarp motinos ir sūnaus nenutrūko. Atvirkščiai, dar labiau sustiprėjo.

Halai atrodė, kad ji kasdien tiksliai žino, kur yra jauniausias sūnus, ką jis daro, ką galvoja. Ji galėdavo persikūnyti į jo kūną ir sielą lygiai taip pat paprastai ir natūraliai, kaip kiti užsimauna kojines ar pirštines.

Tačiau ji buvo praktiška moteris. Likusius vaikus vis dėlto reikėjo maitinti, nors maisto beveik nebuvo.

Hala kasdien eidavo į darbą Centrinėje skalbykloje, valgydavo *resortką* su kitomis skalbėjomis, vilkinčiomis baltus griežto kirpimo drabužius. Kai buvo paskelbta apie naujas normas, ji ištisas valandas grūsdavosi eilėse, kad gautų tuos nedidelius papildomus davinius: gal maišelį burokų, o gal pusę kilogramo *batvinių*, iš kurių galima išvirti sriubą.

Tačiau visą laiką šalia egzistavo kitas pasaulis, kuriame ji gyveno su Chaimu. Būdavo, kad pagalvojus apie jį imdavo byrėti ašaros, o labai įsiverkus krūtinę sugniauždavo ėdantis skausmas. Tada sūnus vėl pasirodydavo. Iš pradžių akys, atkaklus mėlynų akių žvilgsnis, o iš jo stebuklingas kūnas: platus, status sprandas, jau vyriški pečiai, per platūs vos šešiamečiui, tiesios ir tarsi ašmenys aštrios mentės. Hala liesdavo laibą, stiprų berniuko kūną; drėgnos, minkštos pažastys, kirkšnys ir kelių linkiai buvo tarsi jos kūno dalys.

Jo kūnas, – tai ji greitai suprato, – iš tikrųjų niekada nebuvo išėjęs iš jos kūno.

Tarp vidinio ir išorinio pasaulių, tarp gyvenimo gete ir sapnų apie Chaimą, Haloje atsivėrė praraja. Anapus jos stovėjo Samuelis ir Jakubas. Stovėdama kitoje pusėje su Chaimu, Hala šaukė Jakubui ir draudė eiti laukan su vežimėliu, nors jam tai reiškė viską. Halos veido išraiška niekada nesikeisdavo – atrodydavo, kad ji stovi kitapus prarajos ir šaukia. Kas vakarą ji laikydavo suspaudusi Jakubą tarsi replėmis ir šveisdavo aplūžinėjusius nagus.

Ištvėrusi ketverius ilgus bado ir vargo metus gete, Hala aiškiai žinojo vieną dalyką – *svarbiausia neišsišokti.*

Jei Samuelis tą kartą nebūtų patraukęs ano vokiečių sargybinio dėmesio prie perėjos Zgežo gatvėje, jam niekas nebūtų įspyręs į plautį ir jis nebūtų virtęs luošiu visam gyvenimui.

Jei Adamas Žepinas nebūtų užsispyręs slėpti savo ligotos sesers, galiojant draudimui išeiti į lauką, vokiečių karininkas nebūtų įtūžęs ir jos mylimas Chaimas vis dar būtų su jais.

O kalbant apie lėles, tai dar Fabianui Zaitmanui esant gyvam ji tvirtino, kad žydas turėtų šalintis stabų. Geras žydas švenčia šabą, laikosi *košer* (jei gali) ir, svarbiausia, neužsiima kvailais vaidinimais. Šventvagystė ir stabmeldystė atneša tik blogį.

Dabar ji sėdėjo ir pilstė skystą burokėlių sriubą, matydama tik vieną išsiskiriantį dalyką – abipus lėkštės ant staltiesės sūnaus rankas – purvinas ir žaizdotas po darbo dienos gete; o šalia vyro rankų gulėjo Iškeldinimo komisijos laiškas, adresuotas p. Samueliui Vaisbergui, *Gnesenerstrasse 28, Litzmannstadt Getto*. Adresas buvo aiškiai užrašytas laiško viršuje. Kaip gali būti, kad toks nekenčiamas dokumentas įsmuko į jų namus?

– Tu nesiregistruosi jokioje iškeldinimo komisijoje, – tepasakė ji.

Nė kiek nemosikuodama, nors kiekvienas skiemuo buvo ištartas lyg ir su įtūžiu, ji tarsi tik dabar pasakė pirmuosius žodžius po kelių dešimtmečių tylėjimo:

– Tu nesiregistruosi. Kad ir ką darytumei, tu nesiregistruosi...
Mes tave paslėpsime!

Samuelis net nepagalvojo, kad galėtų pasislėpti, nors slapstėsi jau šimtai vyrų, atsidūrusių tokioje pat situacijoje. Pirmininkas grasino represijomis. Moterys, slepiančios savo vyrus, neteko darbo leidimų. Visi gete žinojo, ką tai reiškia. Nėra darbo – nėra maisto.

Tačiau Hala nedvejojo nė sekundės. Jie atėmė iš jos mylimiausią vaiką. Dabar ji neketino atiduoti dar ko nors. Tada geriau tepasiima ją.

Nė vienas nevalgė. Nė vienas neišdrįso pažiūrėti Halai į akis. (Jei būtų pažiūrėję, būtų pamatę, kad nuo aukštų skruostikaulių link burnos kampučių ėjo blyškus dryžis, tarsi nubrėžtas lygiai taip pat griežtai kaip ant senųjų Fabiano Zaitmano lėlių veidų.)

Šalia skalbyklos Puodžių gatvėje buvo senas sandėlis, kuriame anksčiau buvo kraunamos anglys. Dabar anglių kroviniai atvykdavo (jei iš viso atvykdavo) taip retai, kad sandėlio nebereikėjo. Tačiau Hala vis dar turėjo raktą. Moteris ištraukė jį iš prijuostės kišenės, numetė ant stalo ir atsistojo.

Nuvesti ten tėvą bus Jakubo užduotis, o Hala eisianti sudėti daiktų. Taip pat įdėsianti maisto, kad išgyventų. Ji nepasakė, kokio maisto ir iš kur jo paims, tačiau nė vienas nedrįso klausti.

Vienas mėgstamiausių Fabiano Zaitmano pasakojimų buvo apie lokių dresuotoją, kuris eidavo per turgus su savo šokančiu lokiu. Dresuotojas buvo bevardis, o lokys buvo Mikrutas. O tas lokys buvęs toks, pasakodavo Fabianas Zaitmanas, kad net keliaujant iš miesto į miestą pėdindavo letena apkabinęs savo dresuotojo pečius.

Taip jie vaikščiojo iš vieno miesto į kitą, neatskiriami kaip tandeminis dviratis.

Tokiu tandeminiu dviračiu jautėsi ir Jakubas, eidamas per getą su tėvu. Aukštyn ir žemyn, aukštyn ir žemyn pažįstamomis gatvėmis, kurios dėl draudimo išeiti į lauką atrodė visiškai svetimos. Ką tik tarp pašiūrių ir prekystalių grūdosi tūkstančiai žmonių. Dabar čia nebuvo nė vieno. Pro uždengtus langus nesiskverbė joks spindulys. Nuo aštuntos vakaro gete galiojo visiškos tamsos įsakymas.

Kad darbininkai negalėtų pasislėpti darbo vietose, Pirmininkas įsakė po paskutinės pamainos visus fabrikus uždaryti ir užantspauduoti. Tačiau skalbyklos anglių sandėlis buvo ne tame pačiame pastate, o priešais stovinčio namo rūsyje. Jakubas atrakino motinos duotu raktu. Surūdijusios durys neramiai sugergždė.

– *Ar tau ko nors reikia?*
– *Ne, nieko.*
– *Rytoj ateisiu.*
– *Ateik, kai galėsi. Aš susitvarkysiu.*

Jakubas viena ranka laikė duris, o kita raktą. Prieblandoje liko tėvo veidas, sulinkęs kūnas, nudelbtos akys. Jakubas suprato, kad turi uždaryti ir užrakinti dabar, nes paskui neprisivers. Tačiau uždaryti durų negalėjo. Sūnus neuždaro durų priešais tėvą. Be to, kaip jis susigaudys šioje baisioje skylėje? Ar čia bent oro pakanka? Kur jis miegos?

Samuelis nejudėjo, sūnus taip pat. Jie stovėjo apimti neryžtingumo, kol gatvėje kažkas subarškėjo – kažkoks metalinis daiktas, paspirtas praeivio. Paskui griežtas balsas kažką šūktelėjo jidiš kalba. *Sondern.*

– Uždaryk, – tarė tėvas.

Ir Jakubas uždarė. Bet buvo taip sunku pasukti raktą, kad turėjo užgulti duris visu kūnu. Vis dėlto jis tėvą užrakino, palaukė, kol *Sondern* patrulis, regis, praėjo ir išsmuko į gatvę.

Jakubas ėjo su savo lokiu per mišką. Miškas tankus ir sunkiai praeinamas. Dresuotojas beveik nematė kelio. Bet jautėsi saugus, apkabintas savo lokio.

Paskui kažkas atsitiko. Dresuotojas atsisuko ir, nors dar jautė ant nugaros lokio letenas, paties lokio jau nebuvo.

Jis žinojo, kad vis tiek turi eiti toliau.

Jis ėjo ir ėjo, o eidamas juto, kad pats virsta lokiu. Bet jeigu jis lokys, kas tada dresuotojas?

Jakubas stovėjo su savo nekaltomis lokio letenomis ir negalėjo į tai atsakyti.

„Kur tavo dresuotojas?“ – vis klausė jie. Tai keturi *Sondern* vyrai. Jie stovėjo per tam tikrą atstumą vienas nuo kito, lyg ketintų pulti jį iš visų pusių. Savaime suprantama, jie ieškojo ne dresuotojo.

„Kur tavo tėvas?“ – klausė jie.

Vienas policininkas išskirtinis. Jis šviesiaplaukis, mėlynų akių, pailgo veido, o burna – vien dantys. Tas besišypsantis policininkas vis žengė šonan lyg norėdamas pasislėpti jam už nugaros, ir kaskart, kai taip padarydavo, kuris nors kitas užvoždavo Jakubui per veidą lazda arba delnu.

„Kur paslėpei tėvą?“ – paklausė blondinas blizgančiais dantimis, stovėdamas taip arti Jakubui už nugaros, kad tas juto karštą kvėpavimą į sprandą. Lenkiško sakinio tvarka kažkuo buvo keista, bet Jakubas nespėjo suprasti kuo, nes vyras vėl atsitraukė, o kiti trys priėjo ir ėmė mušti.

Paleido po keturių valandų.

Jis kažkaip sugebėjo parsigauti į namus Gniezno gatvėje.

Šiaip ar taip, jie nieko nesulaužė. Bet jautėsi visiškai be jėgų. Parsigavo iki įėjimo, bet užlipti laiptais nebeįstengė. Hala rado jį prie laiptų, grįžusi iš skal-

byklos prieš septynias. Ji užsikėlė sūnų ant nugaros ir užnešė kaip kokį bulvių maišą.

Motina pakūrė krosnį, užkaitino katilą vandens ir skuduru nuplovė veidą. Nupraususi įbėrė į vandenį kažko panašaus į druską ir vėl ėmė plauti. Jakubui ėmė perštėti lyg druskos užpylus, jis ėmė šaukti ir norėjo nusisukti. Bet Hala suspaudė jo galvą tarp kelių ir toliau trynė, šveitė jo veidą. Kai galiausiai paleido, veidas degė taip, lyg oda būtų suėsta. Jakubas išsiveržė jai iš rankų ir staiga viskas dingo. Tikriausiai jis užmigo.

Naktį tie keturi atėjo vėl ir išplėšė juos iš lovų.

Ar jis apskritai miegojo lovoje?

Negalėjo prisiminti. Tik tiek, kad nepažįstami vyrai sučiupo ir prispaudė prie sienos. Jie vėl mušė lazdomis, taikydami į šonus, į išlinkusią vietą tarp juosmens ir paslėpsnių, kur skauda labiausiai. Skausmas toks baisus, kad riksmas netelpa gerklėje. Jis ėmė vemti blyškia, vandeninga pliurze. Bet vyrai nekreipė dėmesio. Jie įmurkdė Jakubo veidą į vėmalus ir keliais ar alkūnėmis laikė primygę kaklą ir mentes tol, kol Jakubas nebegalėjo įkvėpti.

– Nenužudykit jo! – suriko kažkas.

Tai Hala.

Nepaisant skausmo, jam pavyko apsiversti ant šono. Tuo pat metu pamatė, kad motina svirduliuoja atbula, o jai iš nosies trykšta kraujas. Vienas iš vyrų prispaudė ją prie sienos.

Jie ilgai stovėjo, regis, visai nejudėdami, policininkas buvo prisispaudęs prie motinos, apkabinęs ją beveik globėjiškai. Paskui vyras ėmė lėtai judinti apatinę kūno dalį trumpais, stipriais smūgiais link motinos. Tik dabar Jakubas išvydo motinos veidą. Virš vyro delno, stipriai užspaudusio jai burną ir nosį, matėsi tik bejėgiškos, išplėstos akys.

Jakubas pabandė kaip nors išsilaisvinti iš skausmo paralyžiaus ir nusigauti iki motinos, kuri susigūžusi gulėjo prie sienos, bet kad ir kaip stengėsi, negalėjo iš savęs išeiti. Paskui skausmas virto siaubingu, vimdančiu tirpuliu, ir jis vėl ėmė vemti.

Jakubas atrakino tėvą.

Anglių rūsio tamsa buvo persimetusi į tėvo veidą. Aplinkui ir tarp jų tvyrojo rūgštus šviežių, tekančių išmatų dvokas, toks stiprus, kad užgožė net rūgštų drėgmės ir pelėsių dvoką.

Tai visiško pažeminimo kvapas.

Pirmą kartą gyvenime Jakubas Vaisbergas bijojo savo tėvo. Bijojo to, ką jam padarys tamsa ir atskirtis. O gal jau padarė.

Todėl Jakubas neskubėjo ištraukti to, ką atsinešė.

Tarp savęs ir tėvo jis pastatė nedidelę žvakę.

Į tėvo klausimą, kiek žvakė kainavo, jis atsakė, kad tik porą pfenigų. Iš tiesų Pfeiferovos turguje ji kainavo pusantros markės. Dėl įsakymo dangstyti langus vaikų pardavinėjamos žvakės tapo paklausia preke.

Paskui Jakubas padėjo dubenėlį su sriuba, kurį Hala buvo uždengusi dangteliu, kad sriuba išliktų šilta. Ir duonos.

Tėvas godžiai atsigėrė sriubos ir drebančiomis rankomis susikišo duoną į burną, nors žinojo, kad nereikėtų. Jei maistas pereina per kūną per greitai, jis tampa bevertis. Tačiau pažemintas Samuelis nematė savo juodo veido, nebematė, ką daro jo rankos ir lūpos.

Galiausiai galima pasikalbėti.

– Jie pakėlė kvotą iki tūkstančio šešių šimtų vyrų, – pasakė Jakubas.

Samuelis tylėjo. Jakubas paklausė už jį:

– Ir kiek užsiregistravo?

– Jiems dar nepavyko įvykdyti kvotos, – atsakė jis į savo paties klausimą.

Kitą vakarą ar praėjus kelioms dienoms Jakubas pasakė:

– Jie pakėlė iki tūkstančio septynių šimtų.

– Kiek dabar surinkta darbininkų rezervo?

Jakubas prispaudė pirštus prie šaltų akmeninių grindų.

„Kiek žmonių užsiregistravo?“ – turėtų paklausti, bet neklausia tėvas, tačiau Jakubas sako:

– Dabar gali registruotis ir moterys.

Jakubui tai ištarus Samuelis nė nekrustelėjo. Paskui tamsus jo veidas tarsi išsilygino ir vėl susitraukė.

Jakubas neiškentė:

– Tėti, būk geras, neleisk jiems išsivesti mamos.

- Eik, – liepė Samuelis ir nusisuko nuo šviesos.

Kitą dieną, kai Jakubas atrakino duris, tėvas jau stovėjo prie jų susiruošęs. Jis buvo susidėjęs tuos vos kelis daiktus ir neleidęs sūnui peržengti slenksčio pats peržengė jį taip negrabiai, nerangiai, kad stumtelėjo Jakubą ir tas vos nenugriuvo.

– *Kur tu?*

– *Gana.*

– *Bet mama atsiuntė tau maisto.*

– *Man nebereikia jokio maisto.*

Tačiau tėvas visai nebuvo toks įtūžęs ir stiprus, koks ką tik atrodė. Nuėjęs porą šimtų metrų jis susvirduliavo ir turėjo atsiremti į sieną. Paėjęs dar porą šimtų susmuko visai. Jakubas sugriebė jį už rankovės ir pamėgino pakelti. Nepavyko. Tik atsiklaupus ir apkabinus tėvą, pavyko šiek tiek išjudinti jį iš siaubingo sąstingio.

Pamažu tandeminis dviratis vėl pajudėjo.

Nuo skalbyklos Puodžių gatvėje iki Centrinio kalėjimo pagrindinio įėjimo buvo vos aštuoni šimtai metrų. Nusigauti iki ten jiems prireikė daugiau kaip valandos. Padėdamas tėvui eiti Jakubas stebėjosi, kad galima šitaip nusilpti. Juk maisto jis atnešdavo kasdien, motina įdėdavo net didesnes porcijas nei tada, kai Chaimas buvo gyvas. Nuo kruopščiai taupomo duonos kepalo ji kasdien atpjaudavo vis storesnę riekę.

Alkis nusilpina, bet dar labiau tamsa. Žmoguje įsitvirtinusi tamsa pamažu išgremžia net ir patį stipriausią kūną. Jakubui pasirodė, kad galbūt šalia jo eina jau ne tėvas, o tik kažkoks aklas stabas.

Prie Centrinio kalėjimo stovėjo du vokiečių policininkai, o šalia jų, prie kalėjimo vartų, du vyrai iš žydų policijos. Kai Jakubas su tėvu prisiartino, vienas iš policininkų priėjo nepatikliai žiūrėdamas. Jakubas stengėsi sugalvoti, ką tinkamo pasakyti, bet tėvas jį aplenkė:

– *Aš Samuelis Vaisbergas. Atėjau užsirašyti į darbo rezervą.*

Nepatiklusis kalėjimo sargybinis nušvito. Iškėlęs ranką savo kolegai, kuris artinosi iš kitos pusės, davė ženklą.

– Štai kaip, atėjo laikas užsirašyti!.. – tarė kolega taip, kad girdėtų vokiečių policininkai, ir lyg norėdamas galingiesiems parodyti, koks jis pats galingas, užsimojo lazda ir stipriai smogė tėvui per sprandą. Tėvas susmuko lyg marionetė, kuriai nukirpo siūlus. Vokiečiai nė nekrustelėjo. Nepatiklusis sargybinis bakstelėjo kūną aulinio galu, lyg vis dar negalėtų patikėti tuo, ką padarė jo kolega. Paskui atsitraukė per žingsnį.

– Tu atlikai savo darbą, – tarė jis Jakubui. – Dabar eik namo.

Adamas Žepinas persikraustė pas Juzefą Feldmaną į senąjį sodininkystės ūkį Marysine dar praėjusiais metais, kovą ar balandį. Nė vienas iš jų paskui nebūtų galėjęs pasakyti, kada, kaip ir net kodėl. Sutarė tik dėl to, kad taip buvo praktiškiau abiem. Tolimesniame šiltnamio kampe, prakraustęs kibirus ir geldas, Juzefas padarė vietos miegoti. Kadaise klientai kaip tik čia rinkdavosi plonakamienes obelaites ir kriaušaites, kurių šaknys būdavo aprištos maišais. Ant akmeninių grindų Juzefas paklojo kelis džiuto maišus ir arklio gūnią, o ant jos palaikį čiužinį. Adamas Žepinas gulėdavo čia ir matydavo virš žemos mūrinės sodo tvoros kylančią aušrą, kuri apšviesdama sudužusius stiklinius indus lentynose pažerdavo spalvų kaskadą. Darėsi vis šviesiau.

Oficialiai Adamas Žepinas vis dar buvo užregistruotas pas tėvą gete, bet Šaja dabar turėjo tik virtuvę, nes kambarį užėmė atvykusi kita šeima. Adamas kartais vis dėlto aplankydavo tėvą Gniezno gatvėje. Su savimi dažniausiai atsinešdavo tik darbo knygelę. Dienos kuponus jis palikdavo komodos stalčiuje Šajos virtuvėje. Tėvas apsiėmė parnešti tuos menkus davinius, kuriuos dar buvo galima gauti. Adamui atėjus jis užsispyręs viską pasverdavo ir atidžiai padalydavo kiekvieną kepalą lygiai per pusę, nors sūnus dažnai atsinešdavo savo maisto: bulvių, nugriebtų iš vagonų, ropių, kopūstų ir burokų, išrautų žiemą. Naujieji nuomininkai pavydžiai žiūrėdavo iš kambario. Matyt, Žepino sūnus turi ryšių tarp pačių *di oberstn*, nes iš kur gi galėtų kas vakarą atvilkti tokių brangenybių?

Adamas išmoko būti atsargus. Kelyje iki pat Marysino knibždėte knibždėjo *Sondern*. Net ir eidamas tą kelio galelį nuo Feldmano iki Radogoščiaus vartų dėl viso pikto stengdavosi prisišlieti prie ko nors iš savo darbo brigados, dažniausiai Jankelio Moskovičiaus ir Mareko Cunvaldo bei pastarojo dviejų jaunesnių brolių, kurie taip pat pakraudavo ir iškraudavo krovinius stotyje.

Jankeliui buvo ne daugiau kaip keturiolika ar penkiolika. Jo plaukai buvo kaip šepetys, o per nosį ėjo plati strazdanų juosta, todėl atrodė dar jaunesnis. Jankelis dar nebuvo išmokęs neišsiskirti ir dirbti tylomis, taip taupant jėgas. Jis turėjo teorijų apie viską ir nepraleisdavo nė mažiausios progos jas paskelbti. Pavyzdžiui: „Visi šitie grįžta iš Rytų fronto", – pareiškė jis pamatęs konvojų su amunicija, atbarškantį Jogailos gatve; ten buvo ir tankų purvu aplipusiais vikšrais bei apvyniotais vamzdžiais. „Jiems pasisekė, kad galėjo parsivežti artileriją, bet jie klysta, jei mano, kad galės čia įtvirtinti naują frontą. Stalinas sutraiškys juos savo šarvuočiais."

Tačiau per Radogoščių buvo išvežama ne tik besitraukianti vokiečių artilerija, bet ir didžioji dalis produkcijos, kurios nesuvokiamus kiekius getas prigamino per žiemą ir pavasarį. Sraunia srove link krovinių stoties buvo vežamos durys, langai, namų galai, kartais net gegnių konstrukcijos, pritvirtintos ant sunkvežimių priekabų. Lyg judėtų visas miestas.

Ir nuolat reikėjo naujų darbininkų.

Keli privilegijuoti darbininkai atvykdavo tramvajumi, kurio du prikabinti vagonai kasryt prašliuoždavo ilgais, plynais purvo laukais. Tačiau dauguma naujų darbininkų eidavo pėsti, kai kurie vis dar vilkėdavo marškinius ir būdavo užsimovę ant rankovių apsaugas, lyg jų būtų laukiama grįžtančių prie rašomųjų stalų ir skaičiavimo pulpetų tą pačią dieną.

(Kai kurie prievarta įdarbintieji pasakodavo baisias istorijas, jog buvo atvykęs pats Bybovas prižiūrėti, kad kontorų darbuotojai paliktų savo darbo vietas. Apsilankė kuponų išdavimo skyriuje, taip pat ir paties įkurtoje Amatų ir kontrolės tarnyboje, kur išsigandusiems revizoriams pareiškė, kad jų vadovas Juzefas Rumkovskis turi tučtuojau perduoti jo žinion trisdešimt penkis sveikus ir tvirtus darbininkus, arba pats ponas Rumkovskis turės važiuoti į Marysiną ir trupinti plytas.)

„Jie gamina cementines plytas, – vieną dieną išdidžiai pareiškė Jankelis. – Hera-klitą!"

Jankelis bandė pakalbėti su keliais iš Rūmų atsiųstais tarnautojais, su *advokatais*, kaip juos vadindavo, kad per juos galėtų pamėginti perduoti žinias draugams komunistams, vis dar veikiantiems gete. Tačiau tą žiemą į Radogoš-

čių buvo atsiųstas būrelis nustekentų, pavargusių ir išsekusių žmonių, iš kurių mažai kas tiko būti pasiuntiniais. Vos ponas Olšeris spėjo užregistruoti juos savo sąraše, žmonės susmuko iš bado ir išsekimo ir juos teko nugabenti į laikiną vietinį medicinos punktą, kuriam įrengti Pirmininkas buvo gavęs leidimą.

Net Haris Olšeris neturėjo atskiro kabineto. Neturėjo net rašomojo stalo, kol *būrio vadas Zonenfarbas*, įsakius pačiam stoties viršininkui, paskolino „radijo stalelį", kuris anksčiau stovėjo budėjimo būdelėje prie krovinių rampos. Prie šio stalelio dabar sėdėjo ponas Olšteris ir registruodavo ką tik atvykusiuosius, viena ranka prisidengdamas akis nuo lietaus ir pūgos.

Po kiek laiko keliems patyrusiems darbininkams iš Medienos gatvės pavyko surėsti į angarą panašią medinę konstrukciją netoli krovimo rampos. Angaras buvo devyniasdešimties metrų ilgio, trijų metrų aukščio ir penkių, jei ne daugiau, metrų pločio, matuojant su pakraigėmis. Kai kurie iš Rūmų darbuotojų buvo nusiųsti į sandėlį, kur turėjo semti smėlį ir nešioti plytų duženas prie duobės, kur stovėjo cemento maišyklės. Jas prižiūrėjo lenkų darbininkai, kuriuos kasryt atveždavo traukiniu. Adamas pažinojo kelis iš jų, anksčiau dirbusius prie iškrovimo rampos. Kai kurie iš jų įveždavo į getą cigarečių ir vaistų. Tačiau dabar nė vienas iš lenkų neparodė, kad jį pažįsta. Jie pripildydavo ir ištuštindavo maišykles, nepakeldami akių net tada, kai cementą reikėdavo išpilstyti į paruoštas formas.

Angaras buvo pastatytas heraklito plytoms lieti. Į medines formas buvo išpilstomas cemento, susmulkintų plytų ir medžio drožlių mišinys. Paskui vyrai išlygindavo jį ilgakotėmis mentėmis. Po poros valandų ateidavo brigadininkai bei inžinieriai ir mediniais pagaliukais patikrindavo, ar mišinys sustingo.

Vokiečiams tai buvo svarbus gaminys! Vien per pirmas dvi kovo savaites, bestatant angarą, iš Lodzės atvyko daugiau kaip keturios delegacijos. Atvyko patikrinti Bybovas ir jo vyrai. Paskui Bybovo paskirta ypatingoji *Fachleute** komisija, kuriai vadovavo Aronas Jakubovičius. Keista, bet net ir žydų inžinieriai atvyko automobiliais. Pravažiuojant automobilių kortežui Adamas matė, kaip jie išsigandę dairėsi pro šoninius ir galinius langus. Lyg vokiečiai būtų paėmę juos įkaitais.

* vok. specialistai – *Vert. past.*

Kovą atėjo Pirmininko eilė.

Paskui Adamas turės daug priežasčių prisiminti tą dieną, ne tik todėl, kad ji atneš pasekmių jo paties likimui, bet ir todėl, kad tik tada iš tiesų suprato, jog karas baigiasi. Niekas daugiau nebūtų galėjęs jo įtikinti, jei ne tai, kas nutiko Pirmininkui. Ne paniška *Behelfshäuser* statyba, ne priešlėktuvinės gynybos sirenos, kasnakt aidinčios virš tuščio dangaus, ne apkasai, rausiami už Brackos gatvės sienų, net ne dabar jau beveik kasdieniai gandai, platinami Jankelio ir jo draugų, kad naktį į getą slapčia įsigavę rusų ryšininkai susitiko su komunistinio pasipriešinimo nariais. Bet kad jie apsigręžė ir ėmėsi *aukščiausiojo*, paties Pirmininko... kai viskas nuėjo *taip toli*, tada jis suprato...

Tuo metu lenkai kartu su vokiečių inžinieriais jau buvo spėję sukurti namo prototipą, kuris kaip ir tikras baigtas namas buvo trijų su puse metrų dydžio, pastatytas iš mėlynai nudažytų heraklito plytų, su įstatytais langais, kuriuos ant sienų, regis, tiesiog užkabino kažkoks praeivis. Zonenfarbas įsimylėjo tą namą iš pirmo žvilgsnio. Jis iškart perkraustė visą savo seną mantą iš sargybinio būdelės prie krovinių stoties rampos, liepė parnešti Olšterio „radijo staliuką" ir lauke ant sienos pakabino stoties varpą. Namą pavadino *prašmatniuoju namu*, turbūt dėl ryškios mėlynos spalvos.

Visus tuos metus Radogoščių saugojo tie patys vokiečių sargybiniai, bent jau nuo to laiko, kai čia ėmė dirbti Adamas. Du sargybiniai Šalcas ir Hencė; trys, jei skaičiuosi su būrio vadu Didriku Zonenfarbu, kuris vis dėlto rodydavosi kiek galima rečiau, kad nesuteiktų plebėjams per daug garbės. Jis maloningiausiai iškišdavo ranką pro langą ir paskambindavo varpu tik tada, kai pasirodydavo vežimas su sriuba, arba kai ateidavo laikas keistis pamainai. O šiaip laukan išeidavo tik tada, kai reikėdavo į išvietę, o tai jis darydavo kaskart, kai tik suvalgydavo atsineštus pietus. Adamas su kitais stovėdavo ir fantazuodavo, kokių skanumynų jis kasryt atsineša savo barškančiose skardinėse ir indeliuose; jie visada liaudavosi dirbę ir žiūrėdavo, kaip Zonenfarbas pavalgęs velka savo didžiulį kūną link „arijų" išvietės, ir stebėdavosi, kaip žmogus per vieną kartą gali susikimšti tiek maisto, jog yra priverstas *išsituštinti*, kad atsirastų daugiau vietos naujam maistui.

Grįždamas jis visada įspirdavo kokiam nors pasipainiojusiam darbininkui ar atkišdavo didelį, ką tik nušluostytą užpakalį ir apsimesdavo paleidžiąs savo panieką.

Adamas buvo seniai išmokęs ištverti pastovius smūgius ir įžeidžius žodžius. Beveik nepastebėdavo jų. Nebegirdėdavo ir vokiečių karininkų šūksnių, tų isteriškų germaniškų *įsakinėjimų*, kurie nuolat skersai ir išilgai skraidė jiems virš galvų; nebegirdėjo ir ausis rėžiančio įriedančių vagonų triukšmo, atplėšiamų pakrovimo angų, geležies džeržgimo į geležį. Vienintelis kartas, kai verta suklusti, – kai šaukia valgyti sriubos. Kai Zonenfarbas iškišdavo didelę, šiurkščią ranką pro savo prašmatniojo namo langą ir imdavo skalambyti varpu (kuris buvo priveržtas tiksliai toje pačioje vietoje, kur anksčiau stovėjo sargybinio būdelė), Adamas pažvalėdavo.

Viena iš Jankelio teorijų buvo apie tai, kad jų iškraunami maisto produktai skirti tik geto galingiesiems ir turtingiesiems, kad net skystoji kasdienė sriuba atskiedžiama, o koncentratas atitenkąs *jiems*. „Pažiūrėsim, ar sriuba šiandien buvo užsukusi pas kopūstą", – sakydavo jis, kai Zonenfarbas patraukdavo už varpo virvelės.

Tuo metu pro šalį ėjo Šalcas ir taip užvožė Jankeliui per galvą, kad tas išpylė sriubą matant šimtams išsigandusių darbininkų. Bet Jankelis niekada nebijodavo. Tik šiek tiek nusilenkdavo. Tarsi vokiečių sargybiniai, išmušę jam iš rankų sriubą, būtų suteikę jam progą dar vienu cirko triuku pademonstruoti *savo* rafinuotą panieką *jiems*.

Buvo nutarta, kad Pirmininkas tą dieną viską patikrins pats: *eine Musterung des nach Radegast zugeteilten Menschenmaterials**, kaip tai pavadinta *Kronikoje*, išsamiai aprašančiai šį įvykį.

Dabar vadinamasis darbo rezervas stovėjo „Kino Marysin" pastate, atsukę sulenktas nugaras sniegui ir lietui, kertančiam tarp kreivų lūšnos lentų.

Būrelis buvo sunerimęs. Bybovo į darbus išsiųstų kontoros darbuotųjų atstovas pareikalavo, kad visoms moterims būtų leista grįžti į „normalius dar-

* vok. Žmogiškųjų išteklių Radegaste patikrinimas – *Vert. past.*

bus“ ar kad jos bent jau galėtų dirbti viduje ar priedangoje nuo vėjo. Vienas iš vyrų pasiskundė, kad plytų skeveldros suraižė rankas ir pirštus, kad jiems trūksta įrankių, kad sriuba tokia skysta, jog indo dugne matytųsi moneta (jei tokią turėtų).

„Mieli žydai, mieli kenčiantys broliai ir seserys“, – pradėjo Pirmininkas, bet tada keliems darbininkams jau pasidarė gana ir jie ėmė brautis iš ankštos daržinės. Nors atsiųstieji *Sondern* lyg ir bandė užkirsti kelią, paskui pirmuosius darbininkus netrukus nusekė dar keli. Žmonės grįžo į savo darbo vietas, o Centrinio geto įmonių biuro tarnautojai, turėję surašyti protokolą, liko bejėgiškai stovėti, laikydami ilgus pavardžių sąrašus.

„Streikas, – sumurmėjo kažkuris, – tai prilygsta atsisakymui dirbti!..“ Bet kas iš to?

Kelias dienas staigiai kaitaliojosi oras. Vieną akimirką saulė švietė tai pilkame, tai ryškiai mėlyname danguje, kuris staiga išsigiedrijęs beveik apakindavo. Kitą sekundę iš plačių aplinkinių lygumų atšniokšdavo gūsingas lietus arba sniegas. Laukai anapus spygliuotos vielos ir sargybinių bokštelių per minutę nusidažydavo baltai it cinkas ir staiga aplinkui likdavo tik sniegas, kuris tą akimirką, kai darbininkai vėl palinkdavo prie neštuvų ir karučių, sūkuriuodamas pakildavo, regis, iš pačios žemės.

Atsižvelgdami į orą žmonės manė, kad po nesėkmingo patikrinimo Pirmininkas iškart grįš į elektra šildomą saugią kontorą prie Balutų aikštės. Bet vietoje to jis privertė Kuperį apsukti fajetoną ir nulėkė link Radogoščiaus aplinkui siaučiant sniegui.

„Be to, jis turėjo patikrinti cemento fabriką, – kaip Jankelis paaiškino tą reikalą vėliau. – Nors visiškai nebuvo su tuo susijęs. Juk tai Bybovo ir Olšerio projektas!“

Sniegas, ką tik kritęs didžiuliais kiekiais, jau buvo spėjęs ištežti ir virsti sunkia, tiršta, vandeninga pliurze, kurią dar labiau suputrino vežimų ratai, auliniai ir klumpės, be perstojo klampojančios po statybų aikštelę. Paslydo du vyrai su neštuvais, pilnais smėlio – vienas krisdamas patraukė antrą. Tą pat akimirką vienas Pirmininko ratas įklimpo purve ir vežikas Kuperis išlipo.

Tada Adamas ir pastebėjo, kad kažkas ne taip.

Niekur nesimatė Pirmininką nuolat supančių asmens sargybinių. Pirmininkas atsistojo fajetone, bet vėl atsisėdo supratęs, kad yra visai vienas.

Nuo medinių pastolių angaro palubėje kažkas staiga šūktelėjo:

– *Chaimai, Chaimai, duok mums duonos, Chaimai!*

Šūksnis nebuvo agresyvus, atvirkščiai – nuskambėjo beveik draugiškai. Adamas matė, kad Pirmininkas pakėlė akis ir jo žvilgsnyje akimirkai šmėkštelėjo kažkas beveik panašaus į lūkestį.

Tada atskriejo pirmas akmuo.

Pakankamai nesuvokiama. Darbininkai aplinkui sustingo.

Nors akmenį turėjo mesti kažkuris iš jų, atrodė, kad nė vienas to nesitikėjo. Visi buvo vienodai stipriai išsigandę – ir jie, ir pats Pirmininkas, dabar padaręs tai, ką ketino prieš akimirką: atsistojo lipti iš fajetono.

Tada atlėkė antras akmuo.

Adamas matė, kaip jis aiškiai nubrėžė lanką per dangų ir nusileido kažkur už fajetono. Staiga į orą pakilo daug akmenų ir ne tik jų: plytgaliai, seni metaliniai strypai, atplėšti plytų liejimo formų gabalai, iš vidinės pusės dar aplipę cementu. Sniegas kirto beveik horizontaliai. Staiga aplinkui ėmė aidėti riksmai ir triukšmas, bet labiausiai už visus rėkė Pirmininkas – šiurkščiu, šaižiu balsu, beveik cypdamas, tarsi mažas žvėrelis, kurį kažkas netyčia vis prispaudžia ir vos nesutraiško mirtinai.

Tada tai ir nutiko: stiprus smūgis parbloškė jį ant žemės.

Jis nepamatė, iš kurios pusės ar kas trenkė, tik susigūžė iš didelio skausmo, beviltiškai slysčiodamas purve, atmieštame sniegu. Jis pajuto, kad iš po kelnių klešnės kažkas teka, ir spėjo pagalvoti: „Kad tik nenukraujuočiau“, kai iš tos pačios tuštumos kažkas įspyrė jam tiesiai šonan. Dvi stiprios rankos sugriebė jį už pažastų ir akimirką buvo neįmanoma atskirti sniegu tekančio purvo nuo akių, įbestų į jojo; žemiau švietė eilė baltų, seilėmis blizgančių dantų plačiai atvertoje burnoje, kuri vis rėkė ir rėkė:

– *Tu,* SHOITE, *manei, kad išsisuksi nuo manęs?*

Geto kronikoje parašyta, kad per vieną patikrinimą Radogoščiuje Pirmininkas paslydo „dėl blogo oro“ ir susitrenkė galvą į cementinį lovį, todėl buvo priverstas laikinai lankytis pas medikus. Po kelių puslapių parašyta, kad Bybovas pasigailėjo susirgusio žydų vyriausiojo ir pasirūpino, kad jis būtų slaugomas „arijų ligoninėje“ Lodzėje.

Čia nebuvo nė žodžio teisybės.

Netiesa, kad Pirmininkas paslydo, netiesa, kad kreipėsi į medikus už geto ribų ar kad sulaukė jų pagalbos. Jis gulėjo apsirišęs galvą kruvinu tvarsčiu bendroje su broliu vasaros rezidencijoje Karolio Miarkos gatvėje Marysine ir sapnavo, kad yra pavasaris, kad vanduo kliokia ir kyla, kaip visada būna Rusijoje tokiu metų laiku, o jo vaikai stovi aplinkui vandenyje ir žiūri, kaip jis skęsta. Tada atbrido jaunasis gelbėtojas, paėmė į glėbį ir ryžtingai išnešė į krantą.

– Kas jūs? – paklausė Pirmininkas.

– *Ich bin Werner Zamstag, Leiter von der Sonderabteilung, VI:e Revier.** Atėjau pasakyti, kad išlaisvinimas arti. Be to, atėjau pasakyti, kad ką tik išgelbėjau jums gyvybę, – pasakė Zamstagas.

– Jūs išlaikėte šį išbandymą ir aš, žinoma, būsiu amžinai dėkingas!

– Nuuu, *mein Herr***, ar žinote, kad tai, kas kalbama apie rusus, yra tiesa? Vakar vieną mačiau. Jis stovėjo eilėje prie dalijimo punkto, atsisuko ir tarė man: „*Ne bojsia, osvoboždenije blizko...*“ – Nebijok, išlaisvinimas arti! (Taip ir pasakė. Būtent tokiais žodžiais!)

---

* vok. Aš esu Verneris Zamstagas, 6-osios *Sonderabteilung* nuovados vadas. – *Vert. past.*

** vok. Mano pone – *Vert. past.*

– Jeigu kreipčiau dėmesį į nuolatinius gandus, nieko nenuveikčiau. Koks patiklumas!

– *No tak**, – pagaliau prabilote taip, kaip jums būdinga. *Baléidik nisht dem eibershtn er vet dir shlogn tsu der erd!***

– Kas jūs?

– Kas aš? Ne tu! Bet vis dėlto – aš tas, į kurį gete tu panašiausias!

– Skamba kaip eilėraštis. Ar jį sukūriau aš?..

– Jie nebegali pakęsti jūsų atvaizdo. *Oif mit den altn****, – sako jie. Jūs važiuojate pro šalį savo prašmatniu fajetonu, o *jūsų paties žmonės* atsuka jums nugaras ir apsimeta užsiėmę, kad tik nereikėtų į jus pažvelgti. Iš tikrųjų visas getas susimokė prieš jus. Jūs vienintelis to nematote.

– Ką dar žmonės kalba apie mane?

– Žmonės sako, kad esate jų vienintelė priedanga nuo tamsos – *Jest szczesciem w nieszczesciu.*****

– Taip, tai tiesa, esu.

– Jie sako, kad atidavėte vaikus, ligonius ir senelius.

Jie sako, kad bejėgius paaukojote pirmiausia.

Jie sako, kad leidote mirti iš troškulio tiems, kurie buvo ištroškę labiausiai!

– Gal tu vienas iš jų? *Bist Du ein Praeseskind?..******

– Tikras ar netikras? *Freund oder Feind? Zamstag oder Sonntag? Ich bin der Sonstwastag – ein sonniges – ein glückliches Kind!******* Ober hot nisht kejn moire. S´z gut!********

---

* lenk. Na taip – *Vert. past.*

** jid. Nejžeisk Visagalio, nes jis sulygins tave su žeme! – *Vert. past.*

*** jid. Šalin senį – *Vert. past.*

**** lenk. Laimė yra nelaimėje. – *Vert. past.*

***** vok. Ar tu vienas iš Prezidento vaikų? – *Vert. past.*

****** vok. Draugas ar priešas? Šeštadienis ar sekmadienis? Aš esu visai kitokia diena – laimės ir džiaugsmo kūdikis! – *Vert. past.*

******* jid. Bet nebijok. Viskas gerai! – *Vert. past.*

Manęs sąraše nebuvo. Tai viskas.

– Kokiame sąraše?

– Jūsų vaikų sąraše – jūsų tikrų vaikų! *Ich bin ein eheliches Kind, ein echtes Ghettokind!**

(Juk matote: nebeturiu odos, nebeturiu nosies, skruostų – esu panašus į jus! Nė vienas, žiūrintis į mane, negalėtų aiškiai pasakyti, ar aš priešas, ar draugas.)

Gut oder Böse?

Ob man von einer guten Familie stammt oder nicht.

*Ob man ein Jude ist – o d e r n i c h t!)***

Jūs, pone Prezidente, taip pat turite išmokti atskirti Priešą nuo Draugo. Jūs negalite kreiptis į visus ir bet ką tuo pačiu metu. Todėl reikia SĄRAŠO. Kam bus suteikta privilegija išeiti su jumis, o kas bus palikti?

– O jeigu mirsiu? Jei kas nors pakeliui nužudys?

– Jūs negalite mirti – juk jūs mano tėvas! (Be to, asmeniškai ėmiausi priemonių, kad atsakingieji už tą pasibjaurėtiną sąmokslą prieš jus būtų areštuoti ir įkalinti.) Be to, miręs jūs ar gyvas – koks skirtumas? Tie, kurie linki jums blogiausia, sako, kad buvote miręs nuo pat tos akimirkos, kai įžengėte į getą. Ponas Mirtis? Ar tai jūs?

Tokiu atveju mes visi gete esame Mirties vaikai. Dabar stovime ir laukiame, kad mus iš čia išvežtumėte. Mes šaukiame: – Tėve! Parodykite mums savo nemirtingumo įrodymą! Išgelbėkite savo vaikus – ir išsigelbėsite pats!

---

* vok. Aš teisėtas vaikas, tikras geto vaikas! – *Vert. past.*

** vok. Gėris ar blogis? Žmogus arba kilęs iš geros šeimos, arba ne. Žmogus – arba žydas, arba ne! – *Vert. past.*

Adamas Žepinas pamanė, kad bus apkaltintas pasikėsinimu nužudyti ar bent jau už kurstymą ir, jei policininkai neužmuš jo iš karto, tai nuves į Centrinio kalėjimo „kino teatrą“ ir po truputį ištrauks iš jo tiesą, kaip darydavo Šlomas Hercbergas. Tačiau naujajam kalėjimo komendantui Hercbergo metodai netiko. Verneris Zamstagas nesibodėdavo pats nusileisti į Šachtą ir net gana atvirai bendraudavo su savo kaliniais. Visada ateidavo su pulku *politsajten*, kuriems taip rūpėjo padaryti savo viršininkui gerą įspūdį, kad net nelaukę jo įsakymo iškart prispausdavo Prezidento žudiką prie sienos, imdavo spardyti ir daužyti keliais pilvą ir papilvę. Mušdavo tol, kol vaikinas susmukdavo ant žemės gaudydamas orą.

Kaip tik iš šių *padėjėjų*, kaip Zamstagas juos vadindavo, Adamas sužinojo, kad lenkų ir žydų gydytojai kovoja gelbėdami Pirmininko gyvybę, kad Bybovas svarstęs su Bradfišu pasiųsti net specialiąsias SS pajėgas kaip 1940-ųjų rugpjūtį, kad numalšintų sukilimą dar jam tik užsimezgus; jei tai nutiktų, jaunojo Žepino sąžinę slėgtų ne tik Pirmininko gyvybė, bet ir svarbiausia atsakomybė už tai, ar likę 80 000 žydų bus deportuoti, ar ne.

Visa tai buvo išgalvota, bet Adamas, savaime suprantama, to nežinojo.

Verneris Zamstagas įžengė į kamerą tik padėjėjams pareiškus visus šiuos kaltinimus. Po apklausos Adamas paskui prisiminė tik blizgią naujojo kalėjimo komendanto šypseną. Tik dantys, jokios burnos. Tarsi tardytų pati Mirtis:

– Tu didelis ar mažas, Žepinai? – paklausė Zamstagas.

– Atsiprašau?

– Ar tu didelis Žepinas, ar mažas?

– Ar tavo vardas Adamas, ar Laibas? – paklausė padėjėjai.

– Mano vardas Adamas...

– Mes žinome, koks tavo vardas. Ar tu didelis, ar mažas?
– ...Žepinas, – tarė Adamas.
– Tai jau sakei, – tarė padėjėjai. – Kuo vardu tavo dėdė?
– Laibas. Mano dėdės vardas Laibas...
– Kada buvai sutikęs jį paskutinį kartą? Mes norime žinoti, kas jis toks, kas yra jo sąraše, – pasakė Zamstagas.
– Duok mums tų bolševikų pavardes, tų žudikų pakalikų, ir galėsi iš čia išeiti! – pareikalavo padėjėjai.
– Mes apie tave jau viską žinome – kokią kainą buvai pasiruošęs sumokėti praėjusį kartą, kad išeitum iš čia. Prisimeni, Adamai Žepinai? – pasakė Zamstagas. – Tą kartą tave išpirko dėdė Laibas. O kaina – tavo paties sesuo.
– Kada matei savo dėdę Laibą paskutinį kartą? – paklausė padėjėjai.
– Tu įklimpęs iki pat ausų, Adamai, – tarė Zamstagas. – Viską įrodo dokumentai: Iškeldinimo komisijos laiškas, tavo paleidimo raštas, išduotas Šlomo Hercbergo, tavo dėdės parašas, kai atėjo tavęs pasiimti...
– Mes žinome, kokią kainą buvai pasiruošęs sumokėti aną kartą, kad išeitum į laisvę. Atsilyginai savo seserimi, – pasakė padėjėjai.
– Pasakyk mums, kur yra tavo dėdė Laibas. Išduok mums kurstytojų ir perversmo agitatorių pavardes iš dėdės Laibo sąrašo, ir aš grąžinsiu tau laisvę, – pažadėjo Zamstagas.

Jis gulėjo galvą padėjęs ant žemės prie pat grotų, kuriomis buvo atitverta ilga kamerų eilė, o aplink girdėjosi žingsniai ir aulinių padai, grikšintys ant žvyro. Zamstago vyrai net ir naktį į kalėjimą atvesdavo naujų savanorių į Pirmįninko darbo rezervą.

Jie buvo vadinami ne kaip kitaip, o *savanoriais*, nežiūrint, kiek laiko praėjo nuo to, kai jie prisistatė gavę šaukimą ar juos atvesdino *Sondern*.

Šalia ant gulto gulintis vyras pasakė, kad dabar jų rezerve trys tūkstančiai, visi darbingi vyrai. Jis ištarė tai su akivaizdžiu pasitenkinimu, tiesiog pasidi-

džiavimu, ir pridūrė, kad labai norįs patekti į amunicijos fabriką Čenstochove, kur, anot gandų, bus išvežti tik *geriausi* darbininkai. Paskui pasilenkė link Adamo ir lyg paslaptį pasakė jam, kad Hitlerio dienos, žinia, suskaitytos, bet vokiečiai niekada neleis, kad Licmanštato getas būtų išlaisvintas. Žydai turės pirma iš ten išeiti. Tik tada jų gelbėti ateis rusai ar anglai.

Apskritai tarp „savanorių" vyravo, regis, didelis optimizmas. Adamas greitai suprato, kad tai Zamstago nuopelnas. Jam užėmus postą, visos kameros buvo atidarytos, vadinamojo „išorinio" rezervo kaliniai galėjo įeiti ir išeiti kada panorėję (kai kurie gulėjo laikinose lovose arba gultuose koridoriuje, lyg ruoštųsi išvykti kažkur visai kitur ir čia paskubomis įsikūrė tik stovyklą). Kai anksti rytais įveždavo sriubos vežimėlį su žvaliai barškančiais puodais ir indeliais, kas gi eidavo pačiame priekyje, jei ne pats Zamstagas, kaip tikra sriubą dalijanti madam, ir savo keista, nepažįstama tarme šaukdavo:

Čia yra maisto visiems, kurie nori dirbti!
MAISTAS VISIEMS! MAISTAS VISIEMS!

Adamas pastebėjo, kad kuo daugiau „savanorių" atsirasdavo ir kuo ankščiau darėsi kamerų aukšte, tuo giliau jis būdavo perkeliamas. Giliuosiuose koridoriuose buvo laikomi išbrokuotieji iš rezervo, tie, kurie turėjo kokią negalią arba buvo susižaloję darbe, bet nenorėdavo to parodyti.

Kai Šachtoje sėdėjo praėjusį kartą, čia buvo šilčiau. Be to, čia girdėjosi aukštas, švilpiantis garsas, kuris jį, nežinia kodėl, instinktyviai traukdavo. Gal kur nors žemiau buvo skylė ar anga, pavyzdžiui, grotos ar langelis, pro kurį patekdavo oras. Nors tai, žinoma, visiškai neįmanoma. Nejaugi uoliena, ant kurios pastatytas getas, apačioje visiškai skylėta?

Tas keistas garsas vis dar girdėjosi, bet dabar buvo žemesnio, platesnio tono, nebe toks nepakenčiamai šaižus ir gręžiantis ausis. Vis dar jautėsi ir kažkoks akustinis slėgis, dėl kurio galvoje, regis, imdavo suktis siurbiantis, traukiantis verpetas.

Giliau Šachtoje Adamas pastebėjo, kad koridoriai vedė ne *iš* kamerų pastato, kaip manė anksčiau, o stambia spirale tarsi gilyn į žemę: atsidūręs gal

penkiais ar dešimčia metrų žemiau ankstesnio lygio, jis vis dar girdėjo tuos pačius garsus kaip prieš kelias minutes ar dienas, tik silpniau: tarškančius raktus, sukamus beprasmėse spynose, užstumiamas arba užkabinamas duris, nerūpestingą rezervo vyrų juoką iš palengvėjimo, kad pagaliau turi ką valgyti, kai tuo metu gete niekas nieko negaudavo; iš to palengvėjimo jie buvo visai pamiršę, jog bus deportuoti.

Akmuo ant akmens – aiškiai matėsi skirtingi sluoksniai (o tarp visų šių sluoksnių – vis giliau besiraizgantys koridoriai).

Kada jis suprato peržengęs slenkstį ir kad jau nebėra gyvųjų karalystėje? Gal pamatęs, kaip sėdi išbrokuotieji? Susitraukę ir nusisukę, lyg nebeturėtų net veidų.

Tačiau daina vis dar ta pati. Ilgas, pratisas tonas, kuris taip giliai po žeme buvo panašesnis į griaudesį, sukeliantį virpesius ne tik kaktoje ir smilkiniuose, bet ir visame žandikaulyje bei kaukolės pagrinde. Kanalizacijos grioveliu išilgai koridoriaus vis dar sruvo ir tekėjo atmatos, dabar atmieštos vandeniu, prasiskverbiančiu pro koridorių lubas ir sienas, regis, net pro nelygias akmenines grindis. Kai kuriose tunelių atkarpose tekdavo bristi per gilias drumzlino, dvokiančio kanalizacijos vandens balas.

Bet dabar jis galėjo vaikščioti nepasilenkęs, o kai pakeldavo akis, tamsa grotoje atrodydavo skystesnė ar bent jau labiau permatoma. Prieš jį atsiskleisdavo dukslus kraštovaizdis: šachtos tunelio lubos tapdavo žvaigždėtu dangumi, o priešais grioviu tekančios atmatos plaukdavo į tai, kas drėgmėje ir šlapumoje išsiplėtė iki požeminės jūros, kurios bangos kildavo link iškrypusių grotos sienų ilgomis, riebaluotomis keteromis.

Dabar jis buvo iš visų pusių apsuptas mirusiųjų.

Kai kurie turėjo maišų ir čiužinių, lyg net ir čia nebūtų galėję išsiskirti su nuosavybe. Bet dauguma sėdėjo po vieną arba poromis, atmetę rankas į šonus, lyg jos staiga būtų tapusios svetimais daiktais.

Savaime suprantama, tarp jų buvo Lida. Ji sėdėjo ant išsikišusios uolos atbrailos, apsivilkusi tuos šviesius medvilninius marškinius, kuriuos jis kasryt užmaudavo jai per galvą; ant nugaros jai buvo angelo sparnai – ji visada svajojo tokius turėti. O šalia sėdėjo Verneris Zamstagas, vieną koją nuleidęs į

atmatų griovį, užsidėjęs saulės akinius, lyg saugodamasis nuo begalinės čia viešpataujančios šviesos.

Zamstagui nieko nereikėjo sakyti. Kažin ar jis kada nors buvo labiau suprantamas nei dabar. „Tėvas, – deklamavo jis, teatrališkai apkabindamas siaurus Lidos pečius, – niekada neapleidžia savo vaikų."

Bet net Verneris Zamstagas negalėjo sutrukdyti Adamui paliesti Lidos paskutinį kartą. Jis sugriebė ją už pačių pirštų galiukų ir nubrido per rudą nuotėkų pliurzę, apšviestas mirusios baltos šviesos. Jos kūnas plūduriavo, lyg staiga nieko nebesvertų, o berankoviai marškiniai išsipūtė tarsi balionas arba švytinti balta burė, – tik trumpam, nes paskui audinys pritraukė juodo nuotėkų vandens ir kūnas apsunko nuo keistų povandeninių srovių. Tačiau akimirką ji iš tiesų plūduriavo ir veide spėjo šmėkštelti kad ir mažiausia šypsena. Beveik kaip tada, kai jis vežiodavo seserį karučiuose: ji šypsojosi iš laimės, kad juda laisvai ir bent akimirką nekrinta.

Galiausiai jis paleido pirštus ir leido Lidai nuslysti į atvirą jūrą, kuri yra niekas.

Išdavystę visada tenka nešiotis kaip peilį – arčiausiai širdies.

Kai Adamas Žepinas po trijų savaičių grįžo iš rezervo, Olšeris iš pradžių atsisakė vėl jį užregistruoti. „Mums nėra jokios naudos iš brokuotų darbininkų. Nesuprantu, kodėl jie užsispyrę visą laiką siunčia mums tokius darbininkus!“

Olšeris, vienas iš administracijos vadovų, kadaise buvo Veliunio žydų tarybos vyriausiasis. Jis teigė, kad nuo to laiko žinąs, kaip elgtis su žmonėmis. Vokiečių geto sargybos Radogoščiaus padalinio vadas Didrikas Zonenfarbas taip pat manėsi žinąs, kaip elgtis su žmonėmis. Matyt, jis ilgai stebėjo Olšerį ir Žepiną pro savo mėlynojo prašmatniojo namo langą, nes vos tik Adamas šlubuodamas grįžo į savo darbo vietą smėlio duobėje angare, Zonenfarbas išėjo laukan ir ėmė sekioti paskui vaikiną, pamėgdžiodamas, kaip tas velka koją, – nesulenkdamas jos, permesdamas iš klubo, lygiai taip, kaip vaikščiodavo geto badaujantieji.

Vokiečių sargybiniai ir stoties viršininkas juokėsi – nes to iš jų buvo tikimasi.

Visi kiti nusuko akis.

Staiga Adamas virto tokiu žmogumi, su kuriuo nekalbama. Priežastis – todėl, kad buvo paleistas iš rezervo. Patekęs ten, tarsi atsidurdavai *už geto ribos*, net jei dar nesi iš jo išvežtas. Tas, kurį paleisdavo, matyt, buvo dėl ko nors išbrokuotas. O gal užverbuotas skundiku?

Kadangi vis dar atgabendavo amunicijos, kurią reikdavo perkrauti, Adamas buvo grąžintas į krovinių stotį. Staiga į getą buvo atvežtas didelis kopūstų krovinys. Paprastų baltagūžių kopūstų, kurių išoriniai lapai buvo blyškūs ir nesubrendę – atrodė, kad kopūstai apvynioti tvarsčiais. Kadangi didelė dalis senojo daržovių sandėlio buvo apsemta, Adamas ir jo brigada turėjo išsirašyti įrankius – vinių, plaktukų ir mažų negrabių medinių kūjelių, su kuriais,

vadovaujant Šalcui ir kitiems sargybiniams, turėjo pagaminti medinių dėžių, maždaug trijų su keturiais metrų dydžio; jos buvo pakeltos ant kuolų; šiose dėžėse kopūstai bus laikomi tol, kol bus pervežti į getą. Tai, kad žydų darbininkams buvo išduoti tokie potencialiai mirtinai pavojingi įrankiai, buvo ženklas, rodantis valdžios sutrikimo ar bent jau vis labiau plintančios netvarkos lygį. Anksčiau jie tokių įrankių nebūtų gavę.

Be to, buvo keista atlydžio žiema. Kol ateidavo iki angaro, turėdavo bristi per purviną, dvokiantį nuotėkų vandenį. Kasdien, po pamainos, Olšeris įsakydavo jiems sukrauti į krūvas ir supakuoti pagamintas heraklito plytas, kad jų nesugadintų vanduo, jei naktį pakiltų dar labiau. Turbūt Adamas buvo vienintelis brigadoje, kuriam vanduo nekėlė nerimo. Juk jis žinojo, iš kur tas vanduo. Žinojo, iš kur įrankiai. Vos pajutęs rankoje peilio ir atsuktuvo svorį, vaikinas suprato, kad juos į rankas jam įdėjo aukštesnė jėga.

Jankelį, Gabrielį, brolius Cunvaldus ir kitus iš senosios brigados jis pamatė tik tada, kai atvažiavo sriubos vežimėlis. Visi suko nuo Adamo akis, išskyrus Jankelį, kuris niekada nieko nebijodavo. Vos tik Jankelis atsisėdo šalia, Adamas suprato, kad turės paklausti apie dėdę Laibą. Tačiau vardo neminėjo, tik apibūdino išvaizdą: pailgas, siauras veidas, panašus į dviračio balnelį, maži, siauri plyšeliai vietoje akių. Paskui apibūdino žvilgsnį, skverbiantį tave iš tų plyšelių, žvilgsnį, kuris, regis, vis dėlto nemato to, į ką žiūri.

Jankelis iškart suprato, apie ką kalba. Savo ruožtu jis dabar būtų galėjęs klausinėti, ką Adamui kalėjime padarė Zamstagas ir jo vyrai, kodėl Adamas staiga buvo paleistas, kodėl nebuvo įtrauktas į darbo rezervą kaip visi kiti, kuriems *Sondern* pajusdavo „simpatiją“. Bet Jankelis neklausinėjo. Vietoje to jis tik paklausė:

Ar tiesa, kas kalbama, – kad Laibas yra tavo dėdė ir kad jam turi būti dėkingas už tai, jog gavai čia darbą?

O kai Adamas nusuko akis, dar paklausė:

Ar jam turi būti dėkingas ir už tai, kad atgavai darbą?

Radogoščiuje buvo daug tokių, kurie prisiminė, kaip aną kartą gete prasidėjo sriubos streikas. Buvo 1943-iųjų birželis, taip pat Marysine – batsiuvių dirbtuvėje, kuri vadinosi „Betrieb Izbicki" ir gamino klumpes bei paprastus medinius sandalus, padarytus tik iš medinio pado ir įdėklo su juostele – tokių buvo galima prigaminti šimtus tūkstančių už vos kelis grašius.

Darbų vadovas, Berekas Izbickis, gete buvo pagarsėjęs kaip tikras *nagas*. Jis darė viską, kad valdžios akyse pasirodytų kaip efektyvumo pavyzdys, tačiau vos tik inspektoriai iš Centrinio geto įmonių biuro nusisukdavo, jis iškart imdavo viską taupyti, o su darbininkais elgdavosi blogiau nei su gyvuliais. Izbickio *resortka* būdavo košiama kiekvieną dieną. Brigadininkai ir darbų vadovai, įskaitant Izbickį, kasdien gaudavo tirštą, maistingą viralą su daržovėmis ir kopūsto griežiniais, kuriuos galėjai kabinti samčiu, o paprasti darbininkai turėdavo tenkintis vandeningu nuoviru, kurio skonis būdavo prastesnis už nuoplovas.

Po kelių mėnesių vienam darbininkui trūko kantrybė – jis trenkė žemėn sriubos lėkštę ir užriko:

Po velnių, juk tai negeriama, šito aš negersiu.

Išsišokimas nebuvo planuotas. Vis dėlto žodžiai nukeliavo iš lūpų į lūpas tarsi slapta žinutė ir galiausiai pasiekė Izbickį, kuris tuo metu valgė pietus: sriubą su stora kiaulienos odele, burokėlių konservus ir bulves. Putodamas iš įtūžio jis atlėkė palei darbininkų eilę, laukiančią prie dalijimo stalo, ir paklausė: „Kas čia toks turi priekaištų mano sriubai?"

Kai darbininkas, nusviedęs indelį su sriuba, kiek negrabiai pakėlė ranką, Izbickis sugriebė jį už pečių ir atgalia ranka trenkė antausį.

Bet tada nutiko negirdėtas dalykas: užuot susitaikęs su bausme, nepaklusnusis batsiuvys užsimojo ir taip vožė Izbickiui, kad tas prisiplojo prie žemės.

Kilus visuotinei sumaiščiai atlėkė keli viešosios tvarkos policininkai iškėlę lazdas, bet užuot išsilakstę, kaip paprastai būdavo, darbininkai liko stovėti lyg

priaugę prie žemės; kai atsistojęs Izbickis ėmė mušti ir stumdyti darbininkus, kad tie eitų link stalo, kur laukė pilstytojos, nuo eilės atsiskyrė ir tuščiomis į darbo vietą grįžo tai vienas, tai kitas darbininkas.

Pirmasis sriubos streikas tapo faktu.

Krizė buvo laikoma tokia rimta, kad teko pasikviesti Pirmininką, o tas ten pat įvedė kelias drausminančias priemones, kurios galėjo pasirodyti „teisingos", nes buvo pritaikytos visiems. Iš pradžių pylos gavo Izbickis, nes smurtavo prieš vieną iš savo darbuotojų. Paskui nepaklusniajam batsiuviui buvo pagrasinta, kad už kurstymą bus anuliuota darbo knygelė ir maisto normų kortelės. Batsiuvys klusniai nurijo sriubą, išsaugojo darbo knygelę ir taip jam pavyko dar šiek tiek laiko pramisti pačiam ir išmaitinti šeimą.

Tačiau gete įsitvirtino pasakymas „sriubos streikas", o darbininkai turėjo ką prisiminti.

Net jeigu darbininkas neturi kuo pasipriešinti, net savo paties gyvybe, jei neturi dėl ko derėtis, nes jo darbdavys vis tiek neturi ko duoti, tai vis dėlto galima įgyti galios labai paprastai – *atsisėsti ir atsisakyti valgyti sriubą*... Tai staiga atsidaręs paskutinės galimybės langelis, kai nebeužteko net paskutinių jėgų. Net jaunasis Jankelis kasdien kartodavo: „Tik pagalvok, jei tiesiog susėstume ir pasipriešintume!.."

Po sriubos streiko pas Izbickį 1943 metų vasarą atėjo ilga, sunki žiema. Nei Marysine, nei Radogoščiuje nė vienam nerūpėjo darbininkų sąlygos – visi plėšėsi, vargo ir klausė prižiūrėtojų įsakymų. Bet vėl atėjo pavasaris, dar vienas karo pavasaris. Matyt, anapus spygliuotų vielų sėdėjo kažkoks velniškas protas, kuris visa tai sugalvojo, kad dar labiau pakankintų geto gyventojus, – staiga į krovinių stotį buvo pradėti vežti maisto produktų kroviniai.

Visus ketverius metus getas meldė bulvių – ne kartais atvežamų supuvusių, gličių, sušalusių, dvokiančių, o tikrų bulvių. Jos galėtų būti pamargintos puvinio, bet kietos, dar geriau su *tikros* žemės likučiais ant lupenos, kad galėtum bent įsivaizduoti derlingą, purų ir tuo pat metu šiek tiek drėgną dirvožemį, iš kurio bulvės buvo iškastos.

Tokių bulvių niekas nematė ketverius metus. Bet dabar jų atvežta. Iš pradžių buvo tik kopūstai, mažiausiai tona. Visi vagonai iki kraštų prikrauti blyš-

kiai žalių rutulių, panašių į „vaikų galvas, kurioms norisi gerai iššveisti ausis. O tada atkeliavo bulvės, tikros bulvės ir tiek daug vagonų, kad vėl buvo galima užpildyti senuosius sandėlius Jogailos gatvėje. Ir dar daugybė kitų daržovių: špinatų, ankštinių pupelių, ropių.

Šūksnis nuo krovimo rampos: „Vokiečiai vėl išrado svogūnus!"

O dar konservuoti burokėliai. Nesuvokiamas kiekis konservuotų burokėlių.

Tuo metu iškrovėjai jau buvo spėję susiginčyti, kas veš į sandėlį pirmą krovinį. Nes nugriebti ką nors buvo galima tik sandėlyje, nematant saugantiems plieniniams šalmams.

Prie sriubos dalijimo stalų taip pat pasigirdo atsargios, bet pagrįstos optimizmo gaidos, o nuvalkioti juokai nuskambėjo kitokiomis intonacijomis:

Bus įdomu pamatyti, ar sriuba šiandien važiavo pro kopūstą.
O gal kopūstas įkris į sriubą pakeliui iš čia.
Nebent netyčia.
Čia prezidentiniai kopūstai, ar neatskiri iš skonio? Sugedę, bet tu persi auksu – prabangi prekė.

Tačiau sriuboje kopūstų nebuvo. Nei bulvių pėdsakų. Tik tokia pat drungna, tokia pat karstelėjusi krakmolo buiza. Jankelis stovėjo už Adamo, o už šio – begalinė eilė iki sriubos vežimų. Šen bei ten išlįsdavo optimistiška galva, iš priekinių reakcijos mėginanti nuspėti, koks sriubos skonis šiandien. Tada Jankelis atsigręžė, iškėlė dubenėlį virš galvos ir iš visų jėgų trenkė į žemę:

Aš šito šūdo nevalgysiu...

Streikas. Visi kaip užburti žiūrėjo į jauną, strazdanotą vyrą pasišiaušusiais plaukais. Jo akyse žaižaravo įsiūtis, bet pažvelgus į jas giliau šmėkštelėjo dar kažkas. Kas? Pasipriešinimas? Viltis? Zonenfarbas iškart išrėplino iš savo mėlynosios prašmatniosios būdos. Po jo įprasta tvarka – Šalcas ir Hencė.

– Ar čia kažkas atsisako sriubos?..

Zonenfarbas net ir nelaukdamas atsakymo suprato, kas čia kaltas. Jankelio dubenėlis vis dar gulėjo prie pat jo kojų.

Zonenfarbas atsilošė visu didžiuliu kūnu lyg kūjo metikas, paskui jo ranka smogė ir Jankelis žnektelėjo ant žemės lyg pakirstas. Šalcas neatsiliko – nukreipė šautuvo vamzdį tiesiai jam į galvą:

– *Sieh zu, dass Du deinen Arsch hochkriegst und deine Suppe verputzt sonst mache ich dir Beine!..**

Jei Adamas tą akimirką būtų galėjęs pakišti savo paties liesą kūną tarp šautuvo vamzdžio ir plikos Jankelio galvos, kurios oda virpėjo kaip vanduo dubenėlyje, jis taip ir būtų padaręs. Šalcas lėtai atlaužė nuleistuką. Jankelis taip išsiviepė, kad pasimatė apatiniai dantys. Tačiau šūvis nenuaidėjo. Staiga visi, stovėję eilėje priešais gulintįjį ir už jo, numetė savo indelius ant žemės. Vienu metu krintant šimtams *menashkies* nuaidėjo toks ausis kurtinantis žvangesys, kad net Šalcas neteko amo ir atsisuko, pakėlęs vamzdį aukštyn.

Jo akyse matėsi panika.

– *Keine Mittagspause mehr, keine Mittagspause*, – užriaumojo jis ir ėmė mosikuoti šautuvu. – *Los zur Arbeit...***

Minia grįžo prie darbų. Bet dabar viskas ėjosi lėtai. Atvykdavo nauji traukiniai, bet nepaisant piktų vokiečių sargybinių šūksnių, krovikai judėjo kraštutinai lėtai ir po poros valandų Zonenfarbas paskambino varpu duodamas ženklą, kad pamaina baigėsi.

Jau tada buvo pradėjęs sklisti gandas, kad sriubos streikai kilę ir pačiame gete: žmonės atsisakė dirbti pirmame ir antrame metalo sandėliuose Puodžių gatvėje, taip pat ir balnų dirbtuvėse Jakubo gatvėje 8.

---

* vok. Žiūrėk, kad pakeltum savo subinę ir greitai išsrėbtum savo sriubą arba aš tau padėsiu!.. – *Vert. past.*

** vok. Daugiau jokios pietų pertraukos, jokios pietų pertraukos. Grįžkit prie darbo... – *Vert. past.*

Vanduo gete vis kilo ir kilo.

Kas naktį iš negyvos žemės sruvo tirpsmo vanduo.

Adamas saugojo įrankius, atsitiktinumo įduotus jam į rankas. Dabar jis turėjo peilį, atsuktuvą, kūjį ir plaktuką, kuriuos nešiodavo užsikišęs už kelnių juosmens, kaip anksčiau Feldmanui nešiodavo vaistus ir žinutes. Niekas nieko neįtarė, nes po apsilankymo Šachtoje jis ir taip buvo pradėjęs šlubuoti. Buvo virtęs vienu iš nenaudingųjų, netinkamų tolimesniam darbui, bet dėl nesuvokiamų priežasčių sulaukęs valdžios malonės ir leidimo sugrįžti. Išgyvenęs, o gal tik gyvas mirusysis? Vieną dieną jis nutarė, kad gana šlubuoti, ir atsiskyrė nuo žygiuojančios kolonos pakeliui atgal į getą.

– Kur tu?.. – šūktelėjo Jankelis pavymui. (Jis buvo išties pastabus.) – Jie nušaus tave, jei eisi į tą pusę!

Bet Adamas vis tiek nuėjo.

Prie Radogoščiaus vartų stovėjo sargybos bokštelis, iki pusės užverstas tirpstančio sniego; kareivis iš bokštelio žiūrėjo į savo atvaizdą mirgančiame vandenyje. Atitvarai, skiriantys getą nuo miesto, jau nebuvo tikri atitvarai, o tik gabalas vielos, apsuktos ant nieko.

Kartais naktimis jie įjungdavo prožektorių: blyškios šviesos stulpas pakildavo nuo žemės į vandeniu permirkusį dangų, o vienišas sargybinis bokšte automatu taikydavosi į viską, kas juda: tra-atta-tata-tatta-ta-ttaaa...

Buvo kalbama, kad žydai nakties priedangoje mėgindavo perplaukti ten, kur vielos dabar buvo atsidūrusios po vandeniu. Iš tikrųjų sargybinis šaudydavo į žiurkes. Linksmesni sargybiniai juokaudavo, kad dabar padėtis tokia bloga, jog net Lodzės žiurkės bando pabėgti nuo „bolševikų invazijos“.

Vandens ir dangaus veidrodžių šviesoje Marysinas buvo panašus į labai seną veidą, kurio bruožai tai išryškėdavo, tai vėl išsilygindavo. Telefono laidų stulpai išilgai Jogailos ir Giraitės gatvių ėjo per vandens veidrodį tarsi ilgi rato stipinai. Pasklidę aplink šiuos stipinus gulėjo ir tarp vėjo pašiaustų vandens plotų dreifavo namų ir dirbtuvių stogai.

Tai, kas liko iš Žaliojo namo, vis dar pakenčiamai laikėsi ant savo šlaito, kaip ir kapinės už savo mūro sienų bei Juzefo Feldmano sodininkystės ūkis su savo įrankių pašiūrėmis ir šiltnamių galais.

Tačiau senasis gluosnis prie Praškerso dirbtuvės sankryžoje tarp Apkasų ir Marysino gatvių gulėjo kaip medūzos galva – jo ilgos, šviesiai žalios šakos plūduriavo lygiame kaip veidrodis vandenyje.

Jei būtų buvę galima pažvelgti į getą iš viršaus, galėtum nubrėžti brūkšnį nuo gumbuoto gluosnio iki pat atmatų duobių, kur išviečių valytojai išversdavo savo statines.

Visa kita buvo virtę vandeniu.

Adamas iš pradžių manė, kad dvokas sklinda nuo atmatų duobių, tačiau tas kvapas skyrėsi nuo gaižaus, rūgštaus salietros kvapo, sklindančio nuo fekalijų duobių; šitas buvo sodresnis, sudviseęs, vimdantis.

Iš kiemo Adamas išėjo ant kietesnės žemės. Čia stovėjo tai, kas kadaise buvo „dirbtuvė“ – žemas, ilgas medinis pastatas su arklide ir priestatais; gale stovėjo atskiras pastatas, kadaise tarnavęs vežimų stogine. Vieno iš orų kaitos nugairintų medinių pastatų durys buvo iššokusios iš vyrių ir dabar daužėsi vėjyje.

Artindamasis Adamas pagalvojo, kad reikėtų patepti vyrius. Paskui suprato, kad ausį rėžiantį garsą skleidžia ne vyriai. Dvokas taip pat ne iš čia. Tai žiurkės.

Laibas spėjo pasenti vos per kelerius metus. Žiūrint iš toliau, jį buvo galima palaikyti vienu iš lenkų valstiečių, kurie ištisas dienas dirbo laukuose, iki juodumo nudegę saulėje. Bet tai buvo ne įdegis. Žiūrint iš arčiau matėsi, kad oda išbrinkusi, kad ji vandeninga ir šlapiuojanti. Anksčiau giedras, šviesiai pilkas

akis dengė ištinusios odos klostės, o raudonas pakaušis blizgėjo ir buvo šlapias beveik kaip galąstuvo akmuo.

Laibas sėdėjo prie ilgo stalo, kurį buvo išvilkęs į patalpos vidurį, o virš jo, po juo, palei sienas stovėjo narvai, po kuriuos žiurkės lakstė arba tupėjo nagais ir aštriais dantimis įsikirtusios į grotas ir šnypštė.

– *Treif*!..* – teištarė Laibas, tik nežinia kam – žiurkėms ar Adamui, kuris sustojo ant slenksčio priblokštas nenusakomo dvoko.

Dukslioje, rudai pilkoje prieblandoje matėsi, kad Laibas pakilo nuo stalo ir užsitempė juodą pirštinę. Kita ranka paėmė pagalį su kabliu gale ir juo atkabino vieno iš narvų kabliuką. Jame tupėjusi žiurkė instinktyviai įsikabino į pagalį. Laibas žaibišku greičiu sugriebė ją, o kita, pirštinėtąja, ranka apsuko ją aplink pagalį ir vienu stipriu peilio kirčiu perpjovė pilvą.

Vidurius išvertė į atliekų kibirą, kurį tuo metu prisistūmė koja. Kiti žvėreliai, užuodę kraują ir vidurius, tarsi pasiuto, – tą sekundę nieko daugiau nesimatė ir juo labiau nesigirdėjo, nes žiurkės narvuose ėmė daužytis ir braižytis. Lėtai ir tvirtai viską lupdamas lauk, Laibas krauju ir viduriais išterliojo narvo grotas; įsmeigęs peilį į dar spurdantį kūnelį, įgudusia ranka nulupo odą.

Paskui atgręžė į Adamą pliką, nudegusį veidą:

– Žinau, kad atėjai sąrašo tų, kurie mėgino nužudyti Pirmininką.
Pasiimk jį dabar, nes paskui bus mažai laiko!..

Adamas jau buvo atkreipęs dėmesį į pinigus, Laibo padėtus ant stalo – į tvarkingai, tarsi banke ar valiutos keitykloje, stulpeliais surikiuotas monetas ir banknotų pluoštus. Be to, tai buvo tikra valiuta: zlotai, reichsmarkės ir žali amerikietiški doleriai. Kai kurie banknotai buvo tokie suglamžyti, lyg dešimtmečiais būtų gulėję kišenėse arba po palto pamušalu, o tada ištraukti ir kruopščiai išlyginti pirštais.

Laibas nusišluostė nuo rankų kraują skuduru, kurį tam reikalui, regis, buvo pasikišęs po kėdės sėdyne, kruvina atgalia ranka persibraukė lūpas ir ištraukė

* jid. nekošerinis – *Vert. past.*

pluoštelį užrašų knygelių, aplenktų vaškine klijuote, kurias jis išlygino taip pat, kaip, matyt, prieš tai pinigus. Lygiai taip pat kruopščiai, kaip išardydavo ir išdėliodavo savo dviratį detalėmis, kiekvieną mažiausią nikeliuotą varžtelį ir rėmo dalį padėdamas atskirai – atidžiai ir santūriai, tiksliais judesiais, taip, kaip rabinas dengia Sederio* stalą, arba *košer* reikalavimų besilaikantis skerdikas pjausto ir mėsinėja skerdeną.

(Kai valdžia įsakė atiduoti visus dviračius, Laibas pats pirmas atsistojo į eilę prie surinkimo punkto Liutomersko gatvėje, pasiruošęs atiduoti savąjį. Tai buvo tą patį pavasarį, kai kilo pirmasis sriubos streikas; savaime suprantama, prieš tai Laibas spėjo pabuvoti ir pas Izbickį bei užsirašyti į savo juodąsias užrašų knygeles visų kurstytojų pavardes. Adamas prisimena, kaip tądien atrodė Laibas, atidavęs dviratį: lyg atsiprašytų, nuolankus, bet pirmiausia *išdidus*. Lyg būtų patenkintas, – net jei pats nukentėjo, – kad dar kartą mato įstatymo ir tvarkos valdžią laimint prieš palaidą ir nevaldomą griūtį.

Be to, jis juk gavo atlygį – *pinigų*; nesvarbu, kad suma menka ir bevertė, kad už juos nieko negalėjai nupirkti.)

Tačiau Adamas nežiūrėjo į pinigus ant stalo. Jis žiūrėjo į narvų sieną, į persikreipusių, besikankinančių žiurkių knibždėlyną už grotų. Šmėkštelėjo mintis: kas nutiktų, jei tuo pačiu metu galėtų atidaryti visus narvus? Kas atsitiktų, jei – nors akimirkai – visas šitas sunkiai suvaldytas chaosas būtų paleistas?

Tačiau nenurimstantys gyvūnai judėjo taip greitai, kad buvo neįmanoma užsilaikyti prie mažiausios minties; dvokė taip baisiai, kad buvo neįmanoma net įsivaizduoti ko nors dar, bent prabėgomis.

Adamas nebematė nei narvų, nei grotų. Matė tik virpančių gyvūnų kūnų bangą, judančią iš vieno kambario galo į kitą.

Ir dar Laibo veidą, palinkstantį virš banknotų krūvelių ant stalo; veidas tarsi tapo šios vimdančios bangos tęsiniu. Laibo galva ant žiurkės kūno. Galva vis praranda formą, vieną akimirką išsitempia į pataikūnišką šypseną, kitą – virsta kruvina neapykanta. Tačiau Laibas – ar tai, kas liko iš jo balso žiurkių triukšme, – kalbėjo ramiai, beveik tėviškai pamokomai. Lyg visa tai būtų tik

* Šventinė Pesacho vakarienė – *Vert. past.*

kažkoks praktinis reikalas. Jis buvo *pavargęs* – taip, net nuolat budintis prižiūrėtojas Laibas jautėsi pavargęs, kai atėjo laikas perduoti savo darbo vaisius tam, kuris gali perimti:

– Adamai, dabar klausykis įdėmiai. Kai tavo pavardė atsidurs deportuojamųjų sąraše, tu ne paklusk, o pasiimk šiuos pinigus ir pasistenk pasislėpti kokioje saugioje vietoje. Paprašyk Feldmano – jis padės. Jie sakys, kad visi geto gyventojai bus perkelti į kitą, saugesnę vietą, sakys, kad getas per arti fronto, kad čia nesaugu. Bet saugesnės vietos už šitą nėra. Ir niekada nebuvo. Apskritai nėra jokios kitos vietos.

Adamas norėjo kur nors padėti Laibo paduotus pinigus ir ranka prirašytas knygeles, bet šiame kambaryje nebuvo jokios laisvos vietelės ką nors padėti. O kai tai suprato, jau buvo per vėlu – per ilgai dvejojo.

Kai pasileido dėdei iš paskos, tas buvo jau pusiaukelėje link Giraitės gatvės. Tik dabar Adamas atkreipė dėmesį į tai, ką buvo spėjęs pamatyti, bet nespėjęs suvokti: Laibas brido per vandenį basas. Jis nebeturėjo batų, kuriais taip didžiavosi.

Jau tą patį vakarą, Juzefui Feldmanui kontoroje susivyniojus į odas miegoti, Adamas paėmė lempą ir perskaitė pavardes Laibo sąrašuose.

Užrašų knygelių buvo dvylika; jose buvo suregistruota apie tuzinas geto fabrikų ir dirbtuvių, surūšiuotų pagal gatvių pavadinimus ir namų numerius. Centrinė siuvykla Puodžių gatvėje pavadinta „Centru". Siuvyklos Jakubo gatvėje pavadintos „Jakubo 18" ir „Jakubo 15", o kojinių fabrikas Medienos gatvėje – „Medienos 75". Laibas užrašė duomenis buku pieštuku suliniuotuose storo popieriaus lapuose. Kai kur paraštėse buvo užsirašęs pavardes kontaktinių asmenų, suteikusių jam informaciją. Raidės mažos ir preciziškos, lyg Laibas būtų stengęsis rašyti kuo aiškiau kiek įmanoma mažesniame plotelyje.

Po kiekvieno *resorto* pavadinimu abėcėlės tvarka buvo surašyta daug darbininkų pavardžių. Kai kuriais atvejais ir namų adresai bei duomenys apie šeimos situaciją ir politinę bei religinę pakraipą. Dažniausiai minimas „bolševizmas"; santrumpa „PZ" reiškė *Poale Zion*, „O" – ortodoksas („Ag I" – *Agudat Israel*), o *bundistai* pažymėti tik plačia, įkypa „*B*".

Adamas pervertė ranka prirašytus lapus: pravertė balnų gamyklą, kurioje Laibas bus dirbęs, kai išėjo iš baldų fabriko Medienos gatvėje; pravertė vinių fabriką, Izbickio batų fabriką Marysine, kol galiausiai priėjo prie pakrovimo ir iškrovimo brigados Radogoščiaus stotyje. Bet kokia pavarde Laibas čia buvo įsidarbinęs? Ir kaip galėjo dirbti čia mėnuo po mėnesio, gal metai iš metų ir išlikti nepastebėtas nei Adamo, nei ko nors kito?

Radogoščiaus brigados puslapyje surašyta daugiau kaip penkiasdešimt pavardžių; dauguma jų Adamui buvo gerai pažįstamos:

Marekas Cunvaldas – 21 metų, Marysino 25, pavadintas „M šleivakoju“ arba „Totoriumi“ (Adamas niekada nebuvo girdėjęs vadinant jį kitaip nei Mareku arba Marku).

Gabrielis Gelibteris – 34 metų, pavadintas „Daktaru” (nes kartą padėjo sutvarstyti vyrą, kurio ranka buvo įstrigusi varstote); anksčiau buvo „PZ“ narys.

Pinkusas Kleimanas – 27 metų, žinomas bolševikas, anksčiau priklausė valymo komandai, ten susipažino su Sefardeku iš kairiųjų sindikato „Syndikatslinke“.

Ir, žinoma, Jankelis:

Jankelis Moskovičius – 17 metų, buvęs „Gordonia“ aktyvistas, dabar komunistas; Marysino 19. Gyvena su motina ir tėvu. Žinomas kaip Niuteko R. parankinis. Vienintelis vaikas šeimoje. (Tėvas: Adamas M., silpnosios srovės pastotės brigadininkas Beržų g. 56; anksčiau priklausė „Syndikatslinke“).

Adamas stovėjo prie krovimo rampos ir matė saugomą *Gettoverwaltungs* kortežą, pravažiuojantį pro visus prekių sandėlius ir sustojantį priešais tą krovinių stoties pastato dalį, kur buvo stoties viršininko ir vyriausiųjų prižiūrėtojų kabinetai. Ėjo antra streiko diena. Pirma Adamo mintis – „Dabar mums galas, dabar jie mus visus deportuos." Bet kitaip nei kitais kartais, kai Bybovas viską „aprodydavo" esesininkams ir prekybininkų delegacijoms, šįkart atvyko tik vienas štabo automobilis, kurį lydėjo motorizuoti policininkai arba sargybiniai iš asmeninės Bybovo apsaugos. Be to, buvo akivaizdu, kad apie vizitą iš anksto nepranešta. Tik po pusvalandžio nuo atvykimo Didrikas Zonenfarbas atlėkė mosikuodamas rankomis ir šaukdamas, kad visi susirinktų kieme, kur Bybovas sakysiąs kalbą geto darbininkams.

Ponui amtsleiteriui vis dėlto nepakako kantrybės palaukti, kol stoties viršininkas parodys tinkamą vietą. Prie prašmatniojo Zonenfarbo namo stovėjo vežimas. Jis buvo kiek pasviręs, bet padedant dviem asmens sargybiniams Bybovui pavyko užlipti ir atsistoti tiesiai.

Geto darbininkai!

Atvykau čia pasakyti, kad situacija išties rimta.

Daugelis jūsų matote mane pirmą kartą, todėl prašau žiūrėti į mane itin atidžiai, nes to, ką pasakysiu dabar, nekartosiu.

Situacija Lodzėje pasikeitė. Reicho priešai jau bombarduoja miesto pakraštį. Jei bent viena iš bombų būtų nukritusi ant geto, nė vienas iš mūsų šiandien čia nestovėtume. Galiu patikinti, kad padarysime viską, kas mūsų galioje, kad užtikrintume jums saugumą ir galimybes užsidirbti pragyvenimui.

Tai galioja ir jums, krovinių stoties darbininkams.

Tačiau jūs patys taip pat atsakingi už savo saugumą.

Šiandien įsakiau dviem papildomoms brigadoms kasti apkasus. Viena apkasų linija turi būti kuo skubiausiai iškasta nuo Evaldo iki Bernhardo gatvės, o kita – prie Bertoldo gatvės, pradedant nuo „Kino Marysin".

Jūs tuoj pat gausite instrukcijas, kur turi rinktis kasėjų brigados. Tiems, kurie, nepaisant visko, nutartų neprisistatyti, priminsiu, kad Häftling komandai, anksčiau suburtai Centriniame kalėjime, vis dar reikia darbininkų. Šiandien sužinojau, kad darbininkų reikia „Siemens" fabrikuose, „A G Union", „Schuckert" įmonėse; darbininkai reikalingi visur, kur gaminama amunicija. Taip pat ir Tschenstochau**, kur, kaip suprantu, jau buvo išsiųsti ne vienas iš jūsų bendradarbių.*

Taip pat girdėjau, kad ne vienas iš jūsų skundėtės dėl maisto, netgi atsisakėte valgyti, nes staiga sugalvojote, kad jums tiekiama sriuba yra antrarūšė. Aš suprantu, kad norite valgyti ir gyventi – taip ir bus. Bet dabar svarbiausia, kad maisto produktai pirmiausia atitektų tiems, kuriems reikia. Kodėl manote, kad kitur žmonėms geriau? Vokiečių miestai kasdien bombarduojami. Žmonės badauja ir Lodzėje. Badauja ir vokiečiai. Mūsų pareiga ir prievolė pirmiausia pasirūpinti savo rasės žmonėmis.

Tačiau, žinoma, mes rūpinamės ir savo žydais. Visus tuos metus, kai dirbu amtsleiteriu, nebuvo nė dienos, kad nepadaryčiau visko, kas mano galioje, siekdamas užtikrinti savo darbininkams žydams saugias sąlygas. Nepaisydamas, kad kartais tai politiškai nenaudinga, parūpindavau getui didelių ir svarbių užsakymų, taip išsaugodamas darbo vietas žydams, kuriuos kitu atveju būčiau buvęs priverstas deportuoti. Nuo jūsų galvų nė plaukas nenukrito. Jūs patys galite tai paliudyti.

Todėl noriu priminti, kad ypač svarbu kiekvieną užsakymą atlikti taip, kaip įsakyta, iki paskutinio punkto ir taško, kad kiekvienas krovininis traukinys, išvykstantis iš Radegasto, būtų aptarnautas iškart ir sku-

---

* vok. kalinys – *Vert. past.*

** lenk. Čenstochovas – *Vert. past.*

biai, kad nedelsiant būtų paklūstama kiekvienam įsakymui. Tiems, kurie darys, kaip įsakyta, būsiu ypač geranoriškas.

TAČIAU AŠ STOVIU ČIA IR KALBU NE KURČIOMS AUSIMS!

Jei užsispyrę prieštarausite ir neatsisakysite visiems kenksmingo elgesio, jei ir toliau tinginiausite ir atsisakysite atlikti jums paskirtą darbą, aš nebegalėsiu užtikrinti niekieno saugumo. Taigi atlikite savo pareigą – susidėkite daiktus ir prisistatykite ten, kur privalote.

Nelaukdamas iš darbininkų jokio atsako, lyg šio skubaus vizito tikslas būtų buvęs tik informuoti ir tiek, Bybovas, padedamas adjutantų, skubiai nulipo nuo vežimo ir grįžo prie automobilio. Ant krovinių rampos ir aplink angarą stovėjo darbininkai, suvaryti išklausyti pranešimo, ir laukė, kad įvyks *dar kažkas* – kad jie bus sustatyti į priverstines kasėjų brigadas, kad bus atrakintas sandėlis ir išdalyti kirtikliai bei kastuvai.

Tačiau nieko tokio neįvyko.

Zonenfarbas kurį laiką sutrikęs stovėjo viduryje būrio. Ar Bybovas ką tik davė jam įsakymą, ar ne? Paskui grįžo, regis, apimtas bejėgiškumo į savo prabangųjį namą. Netrukus pro plačiai atvertus namo langus pasigirdo radijo skleidžiamas triukšmas. Iš pradžių buvo panašu į maršą.

Tie, kurie dirbdavo arčiausiai krovinių stoties, ir anksčiau buvo girdėję Zonenfarbą klausantis radijo, bet tada garsas skverbdavosi pro uždaras duris, o vos jas atidarius, radijas visada būdavo slapukiškai pritildomas. O dabar garsas vis stiprėjo. Negyvoje šviesoje įsikarščiavusio vyro balsas svaidėsi metalu skambančiais šūkiais:

Tokios milžiniškos istorinės reikšmės karas kaip šis, į kurį esame įtraukti, savaime suprantama, reikalauja neįtikėtinų aukų ir vargų. Esama tokių, kurie nepajėgia įvertinti šių aukų platesnėje istorinėje perspektyvoje. Kuo daugiau tokių, tuo didesnė tikimybė, kad net ateityje kovosiančios kartos klaidingai supras mūsų aukas, o gal ims vertinti jas kaip nereikšmingas.

Tačiau žiūrėdami iš laiko ir amžinybės perspektyvos, mes imame suvokti ir vertinti tam tikrus istorinius įvykius kitaip.

Galime pateikti ne vieną istorinį pavyzdį.

Tarkime, šiandien mums nesuvokiama, kodėl Aleksandro Didžiojo arba Julijaus Cezario amžininkai neįvertino tikrosios šių vyrų didybės. O mums jų didybė akivaizdi.

– Aš pažįstu žmonių, kurie klausosi, – sumurmėjo Marekas Cunvaldas. – Bet kažin ar jie klausosi šito rėksnio!..

Adamas atsigręžė. Hencė ir Šalcas buvo priėję prie Zonenfarbo namo, bet kadangi durys buvo uždarytos, o jų viršininkas nesiteikė pasirodyti, juodu nežinojo, ką daryti. Įjungtas radijas – tai neginčytinas nusižengimas taisyklėms. Be to, stoties viršininkas buvo išleidęs dekretą, kuriame sakoma, kad šalia krovinius iškraunančių žydų jokiomis aplinkybėmis negali būti radijo imtuvo ar kitos ryšio priemonės. Bet ar galima bausti savo vadą? Be to, juk kalbėjo ne bet kas, o pats Gėbelsas, ir dar per paties Hitlerio gimtadienį! Mėginimas tokioje situacijoje išjungti radijo aparatą prilygtų mėginimui nutildyti patį Fiurerį.

Tą akimirką atsilapojo durys ir ant slenksčio pasirodęs Zonenfarbas pranešė, kad ponas Bybovas paskambino iš šeštosios policijos nuovados ir pasakė, jog visi darbininkai *šios didžios dienos proga* gaus papildomą sriubos porciją.

Iš kažkur atriedėjo sriubos vežimas. Sargybiniams staiga atsirado ką veikti. Pribėgę Šalcas ir Hencė mėgino išrikiuoti darbininkus į eilę, tačiau ji buvo reta, nutįsusi daugelį metrų. Atrodė, kad žmonės abejingi ir visai nenori prieiti.

Zonenfarbas vėl užsidarė name ir pro atvirus langus vėl pasigirdo pompastiški Gėbelso išpuoliai bei griausmingos ovacijos. Regis, nė vienas karininkas nemanė, kad būtina sustabdyti šį taisyklėms prieštaraujantį šūkavimą.

„HEIL HITLER!“ – pasigirdo triumfo šūksnis iš namo, matyt, kaip atsakymas į panašią šlovinimo frazę iš radijo. Tada ant žemės tarkštelėjo sriubos indas ir išsklido būrelis darbininkų – jie ryžtingai ėjo nuo sriubos vežimo, kuris apleistas liko stovėti viduryje rampos, blizgantis ir beveik netikroviškas.

Zonenfarbas vėl pasirodė tarpduryje.

– *Provokacijos? Vėl?*

Ir staiga juos apsupo daugybė ginkluotų vokiečių žandarų. Iš kur jie atsirado? Netikrovišką letargą, prieš tai tvyrojusį krovinių paskirstymo stotyje, nutraukė aulinių kaukšėjimas, šunų antkaklių skimbčiojimas ir kimūs vokiški balsai, šaukiantys „Halt!“

Kažkas iš darbininkų būrio atsigręžė ir sušuko:

– *Tai JIS, tai JIS!..*

Adamas matė, kad Jankelis atsisuko į Šalcą, kuris jau buvo pakėlęs ginklą prie peties. Jankelis viena ranka iškėlė dubenėlį, lyg rodydamas, kad jis iki kraštų pilnas trokštamos Hitlerio gimtadienio sriubos. O gal tai buvo tik dar vienas paniekinamas judesys?

Adamas nusisuko ir tą pačią akimirką Šalcas nuspaudė nuleistuką. Tyloje, panašioje į didelę kiaurymę, nuaidėjo šūvis.

Visi stovėjo aplink tą kiaurymę tarsi apmirę. Priešais juos ant pilvo gulėjo Jankelis. Iš žaizdos kakle pulsavo kraujas ir skleidėsi aplink Jankelį plačia bala. Jo blizgančios, lyg ir nustebusios akys buvo nukreiptos ten, kur gulėjo dubenėlis. Dabar buvo neįmanoma pasakyti, ar vaikinas nusviedė dubenėlį kaip galėdamas toliau, ar dabar, net miręs, iš visų jėgų stengėsi jį pasiekti.

Tačiau dubenėlis buvo tuščias. Jame nebuvo nė lašo sriubos.

Adamas ėjo namo tuščiais keliais. Saulė kepino, nors jos nesimatė. Šešėliuotame šviesų žaisme, sklindančiame iš šiltnamio, jis išvydo tuos pačius automobilius, kurie anksčiau išvežė Bybovą į Radogoščių. Dabar jie stovėjo prie šiltnamio, tačiau Bybovo nesimatė. Išlipęs stoviniavo tik Verneris Zamstagas. Adamas pirmą kartą pamatė jį su nauja *Sondern* užsakyta uniforma: pilkai

žalias kitelis su raudonais ir baltais policijos ženklais ant atlapų ir antpečių, tokių pat spalvų kepurė ir juodi ilgaauliai batai.

Zamstagas kaip visada šypsojosi, bet kai Adamas priėjo, iš šypsenos liko tik grimasa: į veidą įsprausta pilkai baltų dantų eilė, kuri, regis, tuoj nukris.

– Kur sąrašas? – tepaklausė Zamstagas.

Adamas nepajėgė suvaldyti kūno. Dėl nuolatinio alkio, išsekimo ir siaubo jį ėmė tampyti mėšlungis ilgais intervalais nuo kojų iki pat krūtinės ir pečių. Vaikinas pamėgino papurtyti galvą, bet tik sutarškino dantimis, tuo įsiutindamas „naująjį" Zamstagą.

Staiga jis prispaudė Adamą prie sienos.

– Kur? – suriko Zamstagas, taškydamasis seilėmis. – Mes žinome, kad buvai sutikęs Laibą. Kur sąrašas?.. – Ir dar nespėjus Adamui atsakyti: – Tu meluoji! Kodėl meluoji?

Iš pradžių Adamas norėjo pasiduoti pirmam impulsui ir suklupti. Juk Jankelis vis tiek negyvas. Argi dabar svarbu, jeigu jo arba dar kokio darbininko pavardė bus sąraše? Kodėl tiesiog neatidavus jam to sąrašo?

Tačiau Zamstago įtūžis atrodė neproporcingai didelis palyginti su tuo, ko reikalavo. Be to, argi nekeista, kad valdžia tarsi koks eskortas lydi savo tvarkos palaikymo komisarą žydą? Jeigu jau valdžia nebepasitiki savo pavergtais pavaldiniais, kuo tada pasitikėti? Ir kuo tada pasitikėti Adamui?

Sodininkystės ūkio kontoroje Feldmanas buvo pakūręs krosnelę. Per plyšius surūdijusioje skardoje matėsi blyškios liepsnos, regis, negyvos, palyginti su matine saulės šviesa.

Zamstagas pasilenkęs stumdė žarstekliu žioruojančius pagalius. Adamas stovėjo nugara į sieną ir žiūrėjo į pasilenkusį, vis dar berniukiškai ploną jaunojo policininko kūną. Tuo pat metu matė ir save patį, stovintį šalia ir laukiantį bausmės. Šiltnamio siena už jo buvo mūrinė; tokia siena, prie kurios tave gali pastatyti (galvojo jis), bus visada ir tokia pat visur, kad ir kas nutiktų, viršesnis visada turės kuo tau pagrasinti: deportacija, smurtu, įkaitusia geležimi prie veido.

Bet tuo pat metu kirbėjo ir kita mintis, gimusi tą pat akimirką, kai išvydo kortežą ir Vernerį Zamstagą, išsitempusį šalia priekinio automobilio, lyg būtų vairuotojas su senamadiška livrėja.

Koks *resortlaiteris* (svarstė jis) sutiktų pasiūti uniformas specialiajam žydų būriui, kuris, galiausiai pasiuvus uniformas, galbūt jau neegzistuotų? Ir kodėl valdžiai apskritai turėtų rūpėti uniformos, jei neliko žmonių, kuriuos reikėtų prižiūrėti?

Jie bijo.

(Taip jis svarstė – apie tokį paprastą dalyką.)

Kažkas vyksta, bet jie nežino, kas, tik tiek, kad jų turėta valdžia pamažu slysta iš rankų. Suvokęs jų baimę, Adamas nusprendė, kad daugiau nieko jiems neduos. Tegul suplėšo į gabalus, bet nuo dabar daugiau nieko neduosiu.

Zamstagas stovėjo priešais, iškėlęs įkaitintą žarsteklį.

Tada iš žeme dvokiančios tamsos išlindo Juzefas Feldmanas ir padėjo ranką Zamstagui ant peties:

– Neapsimoka, Verneri, jis nieko neturi...

Zamstagas ir Feldmanas trumpai žvilgtelėjo vienas kitam į akis, bet pakankamai ilgai, kad žarsteklis Zamstago rankoje spėtų ataušti. Paskui šypsena-grimasa virto nenusakomo pasišlykštėjimo išraiška, ir Zamstagas įprastu galvos linktelėjimu davė vyrams ženklą paleisti Adamą.

Paskui prasidėjo chaotiško naikinimo orgija: pirma Zamstago vyrai numetė nuo lentynų visus stiklinius indus, paskui ėmėsi šiltnamio sienų – aukštai užsimodami virš galvos, jie vieną po kito išdaužė langus. Tada persimetė į Feldmano „kontorą“ ir išvertė spintas bei lentynas, į šukes sudaužė dubenis ir lėkštes. Jie atplėšė nuo sienos ir nugriovė net virimo plytelę, kurią Feldmanas buvo pasistatęs, nors ne kažin ko turėjo virti.

Viso šito nepaaiškinamo siautėjimo fone Zamstagas pasirodė tarsi su išskaidytos šviesos dangaus mėlynumo aureole. Jis laikė kelias banknotų krūveles, kurias Laibas buvo davęs Adamui.

– Ar čia tavo išdavystės pinigai? – tarė jis, tik nežinia kam – Adamui ar Feldmanui – ir nelaukdamas atsakymo atsisėdo ant Adamo čiužinio krašto ir

suskaičiavo aptiktus pinigus. Patenkintas suma susikišo banknotus į naujos uniformos kišenes ir iššygiavo, lydimas savo vyrų.

Praėjo pora minučių, paskui lauke vienas po kito suūžė varikliai ir visi išvažiavo – visas kortežas tankia vora link Giraitės gatvės.

Adamas su Feldmanu stovėjo tarp griuvėsių. Aplink juos visur gulėjo šukės akvariumų, kiekviename iš kurių anksčiau buvo po atskirą pasaulį.

– Apgailestauju, – teištarė Adamas.

– Tu nekaltas, – pasakė Feldmanas.

Krosnelėje vis dar tokiomis pat matinėmis liepsnomis degė ugnis. Adamas ištraukė iš čiužinio paslėptas Laibo užrašų knygeles, čiupo žarsteklį, kuriuo Zamstagas jam grasino, ėmė plėšti lapą po lapo ir sukišo į atidarytą krosnelę.

Taip jie visi ir sudegė: šleivakojis Marekas, ponas Gelibteris, Pinkusas Kleimanas ir, žinoma, Jankelis. Adamas uždarė dureles, nesijausdamas užtikrintas, ar taip juos visus išgelbėjo, ar pasmerkė dar blogesniam likimui.

Ji matė jį išaugantį iš virpančio ruožo tarp apsemtos žemės ir akinamai šviesaus dangaus: molio gabalas išsipūtė, ištįso ir tapo žmogumi iš kūno ir kraujo; jis lėtai artinosi link jos.

Vera nebuvo mačiusi Alekso beveik dešimt mėnesių, nuo tos dienos, kai Bybovas įsakė sugriauti Rūmus. Tačiau Aleksas nebuvo labai pasikeitęs. Jis visada buvo liesas, tik dabar dar liesesnis, veidas tarsi išgremžtas – dar labiau išsišokusi kakta ir skruostikauliai. Bet akys tos pačios. Jos spoksojo į Verą su augančia nuostaba, lyg jis šią akimirką būtų labiausiai nustebęs, kad juodu vėl susitiko.

Dešimt mėnesių ji praleido rūsyje po archyvu, daugiau ar mažiau užrakinta, ir sudėjo dėlionę iš žinučių, kurias jai ar kitiems iš grupės pavyko nugirsti. Ji prisiversdavo ką nors pasižymėti dienoraštyje net tada, kai nieko nenutikdavo. Užsirašydavo, kad lijo arba snigo ir kokios spalvos dangus. Užsirašydavo, kiek kartų per naktį juos pažadino priešlėktuvinės gynybos sirenos. Užsirašydavo apie sirenas, kaukiančias gete, ir apie vokiečių priešlėktuvinės gynybos šviesas iš didžiulių prožektorių, skrodžiančias dangų ir staiga iš nuolatinės geto tamsos iškeliančias stogą, namo galą, tuščią gatvę. Bet pirmiausia pasižymėdavo tai, ką išgirsdavo per naujienų kanalą. Iš radijo imtuvo sklindantys balsai visada būdavo ploni ir aštrūs tarsi adatos, nuolat gožiami statiško triukšmo: tai buvo aukšto tono švilpesys, keistai vinguriuojančios garso bangos, kurias girdėdama ji įsivaizduodavo dideles, vibruojančias metalines juostas, atskriejančias oru.

Bet galiausiai jai vis dėlto pavyko pagauti bent šį tą didžiuliame, skubriame informacijos sraute ir užrašyti žodžius ant popieriaus. Ji panaudojo citavimo

kodą, sutartą su Aleksu. Tą dieną, kai sąjungininkų daliniai pirmą kartą išsilaipino Apeninų pusiasalyje – 1944-ųjų sausį – ji pasiėmė seną Bedekerio atlasą ir pažymėjo vietas, kuriose vėliau įvyko mūšiai, taip pat ir prie Monte Kasino. Viename tome, kuriame buvo surinktos garsios lotyniškos citatos, išverstos į lenkų kalbą, ji įrašė Ovidijaus, Senekos ir Petronijaus eilučių, kuriomis užšifravo kampanijos eigą: „*Omnia iam fient fieri quae posse negabam*" – „Visa, ką sakydavau, kad niekada neįvyks, vyksta dabar."

Jei kas nors būtų panoręs išsiaiškinti, ką ji žino, būtų turėjęs išimti visas rūsio bibliotekos knygas iš visų lentynų ir išplėšti lapus, lankus arba viršelius. Ir to nebūtų pakakę, nes visi žodžiai ir sakiniai buvo užšifruoti, o Alekso nupiešti žemėlapiai buvo išdalyti į tiek daug ir mažų fragmentų, įklijuotų į daug įvairių knygų, kad nebūtų pavykę surinkti jų į krūvą net žinant, kaip turi atrodyti visuma. Tai buvo kruopšti statyba. Kurdama archyvą pagal kiek įmanoma griežtesnes taisykles, Vera tikėjosi, kad jis bus toks panašus į tikrovę, jog ribos tarp pasaulio už sienų ir geto, kuriame ji uždaryta, jei ne išnyks, tai bent jau nebus tokios matomos.

Žinoma, tai buvo neįmanomas projektas.

Tačiau sienos vis plonėjo.

Vieną rytą ji vėl išgirdo Maman grojančią pianinu. Ji grojo senuoju „Pleyel", tuo, kuris stovėjo jų bute prie Rygerio parko Prahoje, kol jie dar nebuvo įsigiję didžiojo rojalio. Vera atpažino sausą skambesį lygiai taip pat aiškiai, kaip ir tylų motinos suknelės šiugždėjimą, kai ji palinksta virš klavišų ir vidinė suknelės rankovių pusė liečiasi prie liemens. Tai buvo paprasti muzikinių pratybų kūriniai – „Papillons" ir „Kinderszenen".

Vera priklausė grupei, kurioje buvo keturi klausytojai. Ji žinojo jų vardus, bet ne daugiau. Kur ir kada jie klausysis, dažniausiai sužinodavo tik tada, kai būdavo iškviečiama. Klausytojai turėjo mažai apibrėžtų taisyklių, tačiau vienos

laikėsi griežtai – jei klausydavosi su grupe, tai susirinkdavo tik jos vadovui sukvietus.

Buvo ir tokių, kurie klausydavosi vieni. Juos vadino *vienišiais*.

Jie turėjo radiją savo namų rūsyje dar iki karo arba atsivežė su savimi nedidelį imtuvą, kai buvo atgabenti į getą, ir įsakius neatidavė jo, nors tai buvo mirtinai pavojinga. Vera buvo įsitikinusi, kad archyve būta ir daugiau tokių *vienišių*. Mergina manėsi pastebinti jų veiduose šmėkštelint jai taip pat pažįstamą džiaugsmą kaskart, kai sąjungininkai pasistūmėdavo priekin arba užimdavo kokią strategiškai svarbią vietą. Daugelis *vienišių* nekalbėdavo apie tai, ką sužinojo, bet buvo ir tokių, kurie nuolat prasitardavo. Šitaip gete skliido naujienos apie karą. Chaimas Vidavskis ir kiti „tikrieji" klausytojai bijojo ne *Sondern* skundikų, kurie dabar slėpėsi kiekvienoje laiptinėje, bet kad toks pliurpimas apie karą, apie rusus, kur jie yra ir ką daro, anksčiau ar vėliau atves *Kripo* pas tuos, kurie žino *daugiau*, bet nieko nesako.

Chaimas Vidavskis ir Aronas Altšuleris priklausė vienai grupei kartu su Ischaku Lublinskiu ir trimis broliais Veksleriais. Marysine Aleksas Gliksmanas priklausė kitai grupei, o prie aparato Beržų gatvėje dirbanti Vera, du Lenkijos žydai Kšepickis ir Bronovičius bei „vokietis" Hahnas – trečiai.

Dar buvo *goniec* vaikinukas Šemas, lakstydavęs su pranešimais, jei kuris nors susirgdavo, negalėdavo ateiti arba reikėdavo pakeisti laiką, o gal net vietą, nes „stotis", kurios klausėsi, buvo sekama.

Visos grupės turėjo tokių pasiuntinukų, nebūtinai žinojusių, kas šiaip vyksta tarp klausytojų. Kuo mažiau žinojo, tuo geriau.

Ką Šemas žinojo ar nežinojo, to Vera niekada nesužinos. Viena jo koja buvo sustirusi arba nesveika nuo gimimo. Eidamas jis permesdavo sveikąjį klubą į priekį, o nesveikąją koją vilkdavo, todėl dažnai būdavo susikūprinęs, įtraukęs galvą ir nuolat atrodydavo nusižeminęs. Tačiau visą laiką šypsojosi primerkęs akis, lyg kažką regztų, o gal greičiau lyg žinotų, ko laukia. (Vera ne kažin ką žinojo apie Kšepickį ir Bronovičių, beveik nesuprato, ką tuodu sako, nes jie kalbėjo tik jidiš arba lenkiškai. Net ir apie Hahną ji nieko tiksliai nežinojo, nors tas buvo atvykęs su vienu iš traukinių iš Berlyno, taigi buvo „jos rūšies".)

Dažniausiai jie pagaudavo pogrindinius stoties „Radio Polskie“ signalus. Tada su ausinėmis sėdėdavo Kšepickis. Lenkų radijas nuolat keisdavo dažnį. Kartais signalas eidavo iš Bialystoko, kartais iš Kelcų. Kšepickis mėgindavo pagauti Varšuvą, kad signalas būtų aiškesnis, bet jam niekada nepavyko. Vokiečių siųstuvai Poznanėje arba Lodzėje užgoždavo „simfonijos koncertais“ arba koks nors vokiečių naujienų radijo pranešėjas įtemptu balsu skelbdavo apie naujus pasiekimus Rusų fronte, kur išdidžiajai vokiečių armijai po įnirtingų mūšių – jie visada būdavo „įnirtingi“ – pavyko atmušti bolševikų puolimus.

Vera stengdavosi suspėti užrašyti paminėtų vietovių pavadinimus, kad galėtų įrašyti juos Alekso žemėlapyje iš atskirų dalių, tačiau spėdavo pasižymėti vos kelis, o naujienų pranešėjas pereidavo prie vadinamųjų *Aussenpolitische Berichte** apie tai, kokie diplomatai ir ministrai susitiko Berlyne; pranešimai visada baigdavosi ilgais, pagiežingais išpuoliais prieš *der Totengräber des britischen Imperiums* arba *der gemeine englische Gauner***, kaip buvo vadinamas Vinstonas Čerčilis. Vera klausydavosi tikėdamasi išgirsti bent užuominą, kokios yra tos Čerčilio *Lügen und Betrügereien****, bet pranešėjas imdavo pasakoti apie laivyno manevrus Baltijos jūroje arba kokia nors itin patyrusi medicinos sesuo imdavo dalyti slaugos patarimus, kaip išvalyti ir perrišti žaizdas.

Paskui jie niekada nekalbėdavo apie tai, ką išgirdo. Tą dieną sėdėdavęs su ausinėmis išversdavo kitiems. Nė vienas nieko neužsirašinėdavo ir nesižymėdavo. Tai buvo nerašyta taisyklė – neturėjo būti jokių rašytinių jų veiklos pėdsakų, visos naujienos turėjo eiti iš lūpų į lūpas. Bet kai Kšepickiui retkarčiais pavykdavo pagauti *BBC*, o Vera sėdėdavo su ausinėmis, visi matydavo, kad Verneris Hahnas linkčioja ir kandžiojasi lūpas, lyg mėgintų įsiminti kiekvieną ištartą žodelį.

---

* vok. Užsienio politikos pranešimai – *Vert. past.*

** vok. Britų imperijos duobkasys *arba* eilinis anglų sukčius – *Vert. past.*

*** vok. melagystės ir apgaulės – *Vert. past.*

Gal Hahnas slapta kūrė vidinį archyvą apie tai, kas vyko didžiuosiuose frontuose.

Kaip ir pati Vera. Arba legendinis Chaimas Vidavskis.

Vidavskis. 1944 metų pradžioje jam buvo ką tik sukakę keturiasdešimt. Senbernis. Gyveno su tėvais ankštame bute Paupio gatvėje; be to, su jais gyveno ir du pusbroliai.

Jis dirbo inspektoriumi kortelių ir kuponų skyriuje (*wydział-karta*), kur buvo dalijami maisto produktų kuponai. Vidavskis visiškai tyliai darbavosi viename iš svarbiausių postų visame gete. Per jo rankas kasdien pereidavo tūkstančių markių verti duonos, pieno, mėsos ir daržovių kuponai, tačiau kad ir kaip keista, atrodė, jog jam nė karto nekilo mintis pasinaudoti savo padėtimi ir įgyti įtakos bei valdžios.

Tačiau jis vedė apskaitą. Didelio kontoros žurnalo, į kurį įrašydavo patikrintų kuponų kontrolinius numerius, paraštėse nuo 1943 metų pavasario pasirodė skaičių ir raidžių kodai, reiškę vokiečių ir rusų dalinių pozicijas fronte, kaip toli nuo įvairių strateginių pozicijų buvo kai kurios armijos ar jų korpusai, kokios kiekvienos armijos pajėgos, pavyzdžiui, kaip buvo apginkluotos vokiečių tankų divizijos ir artilerija, kuri po pralaimėjimo prie Stalingrado buvo nusiųsta atremti generolo Žukovo kontrpuolimo.

Čia iškilo keistas paradoksas. Nors Vidavskis savo koduojamus karo užrašus laikė didžiausioje paslaptyje, visi gete žinojo, kad norint gauti informacijos, kaip *sekasi* įvairiuose frontuose, reikia kreiptis į Vidavskį. Jei kas nors *žino kokių naujienų apie karą*, tai Vidavskis. Vis dėlto, regis, nė vienas nesuprato, kad jis yra vienas iš klausytojų. Išaiškėjus šiam faktui, visi išsižiojo.

Atrodė, tarsi gete būtų buvę du visiškai skirtingi supratimai, du pasauliai, egzistavę vienas šalia kito, tačiau niekada nesusiliesdavę.

Tačiau sienos ėmė plonėti ir čia, tarp šių pasaulių.

Es geht alles vorüber
Es geht alles vorbei
Nach jedem Dezember
*Kommt wieder der Mai.**

Štai šitaip jis parašė, spausdamas raides vieną prie kitos, kad visos sutilptų riebaluotame rudame pakavimo popieriuje, matyt, vieninteliame pasitaikiusiame po ranka; tačiau jam būdinga kiek palinkusi rašysena dar nebuvo sugadinta. Vieną rytą mėnesių sandūroje Vera rado ant savo stalo lapelį; tai buvo vienas iš begalybės įrodymų, kad Aleksas turėjo įgimtą talentą įsigauti per kiek tik nori užkabintų ir užrakintų durų ir pristatyti savo žinutę. Nuo tada, kai ėmė klausytis, apskritai niekas nebuvo įžengęs į rūsį su knygų sienomis po archyvu. Ji tai žinojo, nes ponas Šobekas, žydas ortodoksas, daug metų dirbęs archyvo ūkvedžiu ir vienintelis, neskaičiuojant jos, turintis rūsio raktus, galiausiai krito nuo tuberkuliozės ir buvo paguldytas į kliniką Dvaro gatvėje.

Būtent šis vokiečių šlageris buvo kažkuo ypatingas, girdėtas per vokiečių radijo stotis ir jos, ir, be abejonės, Alekso.

Net ir praėjus nemažai laiko po okupacijos (taip jai kartą pasakojo Aleksas), geto *shomrim* vakarais komunoje dainuodavo vokiškas dainas, be to, *vokiškai*, lyg norėdami pasakyti, kad laukiamas išlaisvinimas svarbus visoms nacijoms, visoms tautoms. Aleksas nebūtų galėjęs suformuluoti savo prašymo dar geriau ar aiškiau, nei šitaip pakviesdamas ją ateiti aplankyti jo ten, tremtyje.

Marysinas gegužę. Kontrastas nebūtų galėjęs būti dar aiškesnis tarp triukšmingo ir karštligiškai skubančio geto (ypač dabar, kai kiekvienas *resortas* dalyvavo Špėro laikinųjų būstų gamyboje) ir senojo sodų miesto, kuris po nakties lietaus atgimė naujam gyvenimui po žydinčiomis vyšniomis ir obelimis. Vos už kelių šimtų metrų nuo balų Dvaro gatvėje, kur formaliai baigėsi „miestas“, viena po kitos ėjo lygios kaip styga eilės kruopščiai atmatuotų ir atskirtų

* vok. Viskas pasibaigs, viskas praeis. Po gruodžio gegužė ateis. – *Vert. past.*

daržų sklypelių. Visas plotas nuo Marysino gatvės ir einant toliau Brackos ir Jogailos gatvėmis buvo panašus į ištisinį žaliuojantį sodą, kurio kiekviename sklypelyje tvarkingomis eilėmis prismaigstyta plonų pagaliukų, prilaikančių gležnus augalus. Kai kurie sklypeliai buvo tokie maži, kad beveik visą plotą užėmė medinės dėžės, sustatytos viena ant kitos arba viena šalia kitos pagal išmoningai apgalvotą sistemą, kad kiekvienai dėžei kliūtų kiek įmanoma daugiau saulės šviesos.

Vėliau ji prisimins tą dieną, kuri taps viena iš paskutiniųjų, praleistų gete su Aleksu.

Aleksas apžiūrėjo Veros „laukus", kaip jis juokais pavadino jos ir brolių sklypą, taip pat laistymo įrenginį, sukonstruotą Martino ir Joselio; dabar juo laistė ne tik savo sklypą, bet ir dar kelis šalia esančius. Paskui Vera su Aleksu nuėjo pasivaikščioti siauromis Marysino gatvėmis.

Dangus buvo tarsi akinamai mėlynos spalvos burė. Vieversiai plakėsi ore, tarsi kybotų ir virpėtų ant nematomų siūlų.

Žolė buvo šilta.

(Dienoraštyje rašydama apie šią „išvykos dieną", ji galvojo, kad niekada, net Prahoje, kai su broliais vaikštinėdavo kalvomis už Zbraslavo, nepagalvodavo apie gamtą kaip apie gyvą padarą, kuris, kaip žmogus, gali turėti plaukus arba odą arba palikti drabužius. Bet taip tądien buvo su žolės likučiais – ji buvo *šilta*, kūno temperatūros, beveik drungna.)

Aleksas pasakojo, kaip vyksta darbas cemento ir pjuvenų fabrike Radogoščiuje, kaip jį ir kitus iš darbo brigados kasryt pasiima viešosios tvarkos policija, o vakarais parvaro atgal. Taip sutapo – tai galėjo būti ir atsitiktinumas – kad visa brigada buvo apgyvendinta tame pačiame name Tuščiojoje gatvėje, kuriame anksčiau laikydavosi geto *shomrim*. Aleksas ją atsivedė kaip tik čia. Buvo sekmadienis, vienintelė nedarbo diena per savaitę. Tarp čia gyvenančių darbininkų Vera atpažino kelis buvusius archyvo ir pašto darbuotojus, su kuriais susidurdavo laiptinėse arba eilėse prie dalijimo punktų aplink Balutų aikštę; dabar jie buvo dar labiau sulysę, jei tai įmanoma, suplyšusiais, palaikiais drabužiais, o batai beveik vien tik susukti purvini skudurai. Toli gražu

ne visi buvo įsitikinę sionistai – tai Aleksas išsamiai išaiškino dar pakeliui. Lyg būtų buvę svarbu! Čia bet kokiu atveju sėdėjo *visų* geto stovyklų darbininkai, suvaryti po tuo pačiu varvančiu stogu. Vera ištraukė šio to, ko buvo pavykę užauginti savo ir brolių sklype: kelias kietas bulves, agurkų, ridikėlių, taip pat marinuotų burokėlių ir kopūstų – to, ką juodu su Martinu buvo paruošę, kaip jie sakydavo, žiemai. Kiti brigados darbininkai taip pat ištraukė tai, ko turėjo. Buvo duonos. Ir dar to, ką jie vadino *babka* arba *lofix* – paprastų kavos miltelių, išmaišytų su krakmolu, paliktų sustingti, o paskui supjaustytų gabaliukais kaip pyragas.

Didžiulę patalpą apšvietė jos viduryje stovinti krosnelė. Jie sėdėjo ir kalbėjosi apie kampaniją, pradėtą darbininkų komunistų, dirbančių krovinių paskirstymo stotyje. Kampanija turėjo kodinį pavadinimą, sklindantį iš lūpų į lūpas, vos tik atvykdavo naujas krovinys: „*Pracuj pomału!..*“ – „Dirbk lėtai!“ Esmė tokia: kiek galima mažesnėmis pastangomis pratempti kiekvieną pailgintą arba uždelstą pamainą.

Taip pat pasitaikydavo įsakmių raginimų nestoti į eilę prie pietų sriubos.

Vokiečių karininkai stotyje buvo sutrikę. Stoties viršininkas pasiskundė Bybovui, kad žydai tapę vangūs, o vertingi kroviniai liekantys nepakrauti. Jie netgi diskutavo, ar nederėtų pakelti sriubos maistinės vertės, kitaip tariant, liautis ją *košus*. Bybovas netgi atvažiavo pats ir pamėgino pakalbėti su darbininkais ir grąžinti juos į vėžes. Valdininkai neva svarstę netgi tai, kad gal darbas vyktų sparčiau, jei per garsiakalbius sklistų maršo muzika!

Visi iš to juokėsi, kol Aleksas staiga pasakė vis dėlto nutaręs prisijungti prie komunistų. Niutekas Radzuneris ir jo vyrai gete buvę vieninteliai, kuriems pavyko bent šiek tiek pasipriešinti Prezidentui. Kažkas įsiterpė ir papriešta-ravo – kilo karšta diskusija ir tęsėsi tol, kol tamsa išstūmė iš vabzdžiais dūzgiančio vasarėjančio dangaus paskutinę šviesą; prieblandoje iš krosnelės beveik nematomu dūmų stulpu aukštai aukštai kilo žiežirbos, pagautos oro srovės. Staiga, visiškai spontaniškai, kažkas uždainavo, kažkas kiek dvejodamas prisijungė ir netikėtai dainavo jau visi, iš pradžių tyliai, bet pamažu vis garsiau, vis karščiau:

Men darf tsi kemfn
Shtark tsi kemfn
Oi az der arbaiter zol nisht laidn noit!
Men tur nisht shvagn,
Nor hakn shabn;
*Oi vet er ersht gringer krign a shtikl broit.**

Tą naktį, apsisiautusi sunkiu, pilku Alekso paltu, kuris gaižiai dvelkė anglies dulkėmis ir senu prakaitu, prisispaudusi prie jo kūno, kad nebūtų šalta, Vera šnabždėjo Aleksui mėgindama pagauti jo žvilgsnį, tų *Alekso akių* žvilgsnį, kuriose kartais atsispindėdavo baisus nuovargis, bet tuo pat metu budrumas ir dėmesys.

Pamatęs, kad Vera žiūri į jį, Aleksas šyptelėjo ir visiškai tyliai, vieną kartą, ištarė jos vardą. „Vera", – tepasakė jis, lyg tuos du skiemenis būtų buvę galima atsargiai perskirti, o paskui lygiai taip pat atsargiai sudėti. Užuot atsakiusi, ji pasilenkė ir delnais suėmė jo veidą galvodama, kad štai, pagaliau jis vėl pasiekiamas – apčiuopiamas.

Tą akimirką ji stipriai pajuto, kad tai ne viskas, ką Aleksas norėjo pasakyti ir ką ji troško išgirsti, kad ilgėjosi ne tik tų visų draudžiamų žinučių, jo įkištų tarp lapų ir knygose, paslapčia atneštų į jos rūsį. Vera ilgėjosi jo viso, viso to, kas jis yra – blyškaus veido ir nesuvokiamai siaurų pečių, kuriuos apkabino, taip pat ir nugaros, ir klubų, ir liemens. Ji negalėjo liautis. Norėjo, kad Aleksas priklausytų jai. Jei bolševikai kada nors ateis ir išvaduos juos, tai ji norės tik vieno dalyko: trokšti Alekso taip, kaip nebuvo troškusi nė vieno savo gyvenime, kaip nebuvo nė pagalvojusi, kad apskritai įmanoma šitaip trokšti kokio nors žmogaus šioje bado ir tremties žemėje.

---

* jid.
Mums reikia kovoti,
Kovoti iš visų jėgų,
Kad darbininkų neengtų!
Negalima tylėti,
Reikia judėti,
Jei taip bus lengviau duonos gauti.

Jį vadino „vaikinuku Šemu“; jis buvo jų asmens sargybinis, žiurkių gaudytojas ir tas, – paskui Vera buvo dėl to visiškai įsitikinusi, – kuris išgelbėjo juos visus paskutinę akimirką.

Beržų gatvėje stovinčio namo, kurio palėpėje jie vis dar laikė Šmydo radijo imtuvą, antrame aukšte gyveno toks Šmulis Borovičius. Jis gyrėsi kadaise buvęs aukšto rango tarnautojas maisto produktų paskirstymo skyriuje, kad turėjęs trijų kambarių butą ir netgi galėjęs sau leisti turėti tarnaitę. Bet Rūmams sugriuvus Borovičius buvo priverstas palikti savo „prestižinį“ darbą ir kaip daugelis kitų tomis nesaugiomis dienomis leidosi užverbuojamas *Sondern*, kur greitai iškilo laipsnių laiptais ir dabar užsispyręs reikalavo būti vadinamas „kapitonu“.

Apklausti Borovičiaus kartais atvykdavo *Kripo*. Tomis dienomis bildėdavo durys, vokiečiai varinėdavo Borovičių su raktais, kad atidarytų ir aprodytų, ko esama įvairiuose rūsių ir butų sandėliukuose. Tačiau jis nė karto nebuvo suimtas ir net nebuvo iškviestas tolimesniam pokalbiui. Todėl visas namas padarė išvadą, kad Borovičius yra skundikas.

Taip atsirado vaikinukas Šemas. Jis su tėvu gyveno trečiame aukšte, bute virš Borovičiaus. Kai atvažiuodavo *Kripo*, Šemas sekdavo Borovičių per kišeninį veidrodėlį, kurį buvo įtaisęs už lango, arba apsimesdamas, kad dėlioja savo darbo spąstus žiurkėms prie durininko durų, klausydavosi pasilenkęs prie slenksčio. Kartą per veidrodį pamatė civiliais drabužiais vilkinčius *Kripo* vyrus, susibūrusius aplink stalą, ant kurio Borovičius buvo padėjęs kelis lapus. Jis taip pat matė, kaip vienas iš policininkų trenkė Borovičiui antausį, bet paskui pasirausė palto kišenėje ir davė jam cigaretę.

Smalsutis Šemas užsikabarojo su savo spąstais ir į palėpę, kur išpūtęs akis stebėjo, kaip Vera su kitais klausytojais sėdėjo palinkę virš Šmydo senojo radijo imtuvo. Kšepickis pasakė: „Arba turime patraukti vaikinuką į savo pusę, arba teks visa tai pamiršti čia ir dabar.“ Taip Šemas tapo jų *goniec* nuo pat pradžių. Kol jie klausydavosi, vaikinukas budėdavo už durų arba sėdėdavo apačioje laiptinėje su savo spąstais.

Paklausę Kšepickio patarimo jie įdėjo radiją į seną lagaminą, kurį užsinešė į palėpę. Jį Verneris Hahnas buvo atsivežęs iš Berlyno. Tai buvo senas kelioninis lagaminas su senoviškais apkaustais; jį buvo galima pastatyti ir ant ilgojo, ir ant trumpojo šono. Kšepickis teigė, kad tai, jog *Sondern* narys gyvena tame pačiame name, greičiau yra privalumas, bet tokiu atveju reikia būti pasiruošusiems greitai dingti, todėl geriau, kai radijas lagamine, o ne už krosnies plytų, nes kol iš ten ištrauki ir vėl paslepi, praeina kelios brangios minutės.

Vėliau paaiškėjo, kad jis teisus. Praėjus vos porai savaičių perkėlus imtuvą į lagaminą, Šemas atsiuntė žinutę, kad Borovičius su dviem policininkais lipa link palėpės.

Jie staigiai užtrenkė lagamino dangtį, sugebėjo įkalbinti Šemą atsigulti ant jo ir visi nunešė lagaminą žemyn laiptais, o vaikinukas gulėjo įsikibęs į lagaminą ir rėkė, bliovė ne savo balsu; ponas Borovičius atsigręžė ir sušuko: „Aš žinojau, kad tas berniukas epileptikas, aš žinojau."

Vokiečiai, nutaisę griežtas minas, stovėjo šalia.

Kas iš jų savo noru būtų lietęsis prie pasiutlige apsikrėtusio žydo?

Taip jiems pavyko išsigelbėti patiems ir išgelbėti imtuvą. Nors tai įvyko „per plauką", kaip paskui pasakė Šmulis Kšepickis.

Tada jie įsikraustė į tuščią anglių rūsį viename Jūreivių gatvės name, priešais pono Borovičiaus namą; tarp jų buvo medinė tvora, galbūt ne itin slėpusi nuo svetimų akių, tačiau bent jau teikė saugumo iliuziją.

Kaip tik ten sėdėjo vieną rytą, kai atėjo žinia apie išsilaipinimą. Lauke šniokštė šiltas lietus; jis smarkiai barbeno į lentinį stogą ir tokias pat sienas. Vėliau Vera dažnai prisimins šį garsą, nes dėl nesiliaujančio lietaus barbenimo buvo sunku suprasti balsus ausinėse. Kartais metusi skubų žvilgsnį pro retai sukaltas lentines rūsio sienas ji pamatydavo peršlapusią viršutinę Šlemo kūno dalį ir pagalvodavo, „kad tik jis pasėdėtų ramiai dar minutę, tada aš spėsiu tai išgirsti"; netrukus balsas ausinėse pasakė: „*This is the BBC home service, here is a special bulletin read by John Snagge:*

Early this morning began the assault on the northwestern face of Hitlers European fortress... The first official news came just after half past nine

when supreme headquarters of the allied expeditiary force... (usually called SHAPE from its initials...) issued COMMUNIQUE NUMBER ONE, this said: under the command of General Eisenhower allied naval forces supported by strong air forces began landing allied armies this morning on the northern coast of France...“*

Savaime suprantama, Šemas atsistojo kaip tik tą akimirką.

Atmintyje, regis, įsirėžė kiekviena detalė: kaip jie susigūžę sėdi ant lagamino, Kšepickis ir Bronovičius šalia jos, visi įtempę nugarą ir pečius, kaip būna vaikams, manantiems, kad pasislėpė nuo suaugusiųjų; kaip išsiplėtė Vernerio Hahno akys, jam po truputį suvokus, ką reiškia Veros iš anglų kalbos į vokiečių išversti žodžiai.

O ką suvokė Šemas? Vera taip ir nesuprato, ar keistai išsipūtusiose akyse ir vis besimainančiame berniuko veide atsispindi baimė ar lūkestis? Gal mėšlungis neleido iš išsigimusio kūno išsiveržti didžiuliam spaudimui, sprogdinančiam ir lenkiančiam jį iš vidaus? O gal atvirkščiai – gal jam visus šiuos pančius uždėjo baimė? Vienaip ar kitaip, Vera matė, kad vaikinuko kūnas už pašiūrės lentų stovi įsitempęs kaip plieninė spyruoklė. Kitą sekundę jo nebesimatė. Kšepickio veide šmėkštelėjo tikra baimė:

– *Ššš! Mir muzn avék, di kúmt shoin!***

Bet jau buvo per vėlu.

Vaikinukas Šemas nuėjo vilkdamas suparalyžiuotą koją (dėl lietaus pusiau ištežusiame purve pėdsakai matėsi nuo pat kiemo iki gatvės) ir dabar stovėjo Jūreivių ir Beržų gatvių sankryžoje šaukdamas visa gerkle. Iš aplinkinių namų išskėtę rankas bėgo žmonės. Svaiginančią aiškumo akimirką Vera suvokė, kad

---

* angl. Eteryje *BBC* žinių tarnybos specialus pranešimas. Prie mikrofono Džonas Snegas: „Šiandien anksti ryte pradėta šturmuoti Hitlerio Europos tvirtovė šiaurės vakaruose... Pirmieji oficialūs pranešimai gauti iškart po pusės dešimtos, kai vyriausiasis sąjungininkų ekspedicinių pajėgų štabas... (pagal pirmąsias raides dažniausiai vadinamas SHAPE...) išleido komunikatą Nr. 1, kuriuo pranešama: šįryt, vadovaujant generolui Eizenhaueriui, sąjungininkų jūrų pajėgos, padedamos galingų oro pajėgų, pradėjo išsilaipinimą šiaurinėje Prancūzijos pakrantėje...“ – *Vert. past.*

** jid. Mes turime dingti, jie jau čia! – *Vert. past.*

jie visi, žinoma, buvo klausytojai-vienišiai, išgirdę tą pačią naujieną ir dabar išbėgę pasidalyti ja vieni su kitais. Pačiame būrio viduryje, tarp šaukiančių, besiglėbesčiuojančių ir besibučiuojančių žmonių, gulėjo vaikinukas Šemas, įspaustas į purvą savo paties beformio kūno svorio ir virš jo besijuokiančių žmonių.

Šįkart Kšepickis ir Bronovičius net nemėgino įkišti imtuvo į lagaminą. Jie tiesiog pabėgo. Verneris Hahnas padėjo jiems persiropšti per žemą tvorą. Turbūt tai juos ir išgelbėjo. Kitą akimirką atlėkė *Sondern* ir ėmė vaikyti džiūgaujantį būrį, o pirmoje policininkų eilėje buvo kapitonas Borovičius, savaime suprantama, pirmiausia atpažinęs Šemą.

Jei ką ir pažinojo, tai būtent jį.

Vis dėlto juos išdavė ne Šemas.

Raudonojo namo kankinimo kamerose jis neištarė nė žodžio. Net ir per akistatą su keliais visai nekaltais žmonėmis, kai policininkai pagrasino nužudysią visus, jei jis nepasakys, kas yra „išdavikai". Nieko nepasakė net ir tada, kai buvo išvestas į kiemą už nugaros surištomis rankomis ir parklupdytas priešais kitų, ką tik nušautų klausytojų kūnus.

„Gauni paskutinę progą! – pasakė *Kripo* komisaras ir prispaudė jam prie smilkinio pistoletą. – Pasakyk mums savo bendrininkų vardus ir mes tave paleisime."

Tačiau išsigandęs vaikinukas toliau tik malė žandikauliais ir užsispyręs tylėjo.

Vidavskį išdavė vyras Sankevičiaus pavarde. Jie kelerius metus buvo kaimynai – gyveno tame pačiame name Paupio gatvėje. Jie nebuvo artimi draugai, tačiau visada sveikindavosi ir apsikeisdavo keliais gerais žodžiais. Sankevičius, pavyzdžiui, buvo vienas iš tų, kurie kreipdavosi į Vidavskį sužinoti, kokia „padėtis pasaulyje". Pro savo langą jis įdėmiai stebėdavo, kokiu laiku Vidavskis grįžta ir išeina, su kuo ateina arba išeina. Nors visi kvartale žinojo,

kad Sankevičius yra *Kripo Spitzel*, nė vienas nė karto nepamanė, kad jis išduos Vidavskį.

Vėl tie du pasauliai.

Kripo užpuolė kitą dieną po sąjungininkų išsilaipinimo Normandijoje, apie šeštą ryto. Kai policininkai įsiveržė, Moišė Altšuleris sėdėjo ir valgė pusryčius su šešiolikmečiu sūnumi. Savaime suprantama, jis ryžtingai paneigė turįs bent kokių sąsajų su kažkokiais klausytojais. Tada jie išsivedė sūnų Aroną į gretimą kambarį ir sulaukė, kol tėvas, neatlaikęs riksmų, iš senos siuvamosios mašinos dėžės ištraukė „Grundig" radijo imtuvo dalis. Moišė Altšuleris, turintis elektriko specialybę, iš varinių laidų buvo pasigaminęs ausines; paskui paaiškėjo, kad laidus pavogė iš silpnosios srovės pastotės, kurioje dirbo.

Iš Altšulerių buto Volbožo gatvėje policininkai nuėjo į Malūnininkų gatvę, kur padedami durininko įsigavo į butą, priklausantį tokiam Mojšei Tafeliui, kurį jie aptiko *in flagrante delicto**. Tafelis sėdėjo užsidėjęs ausines ir taip susikaupęs klausėsi, kad tik trumpai dirstelėjo į jį apsupusius policininkus.

Po Mojšės Tafelio buvo suimtas kažkoks Lublinskis iš Nepilnosios gatvės, paskui trys broliai Veksleriai – Jakubas, Šymonas ir Henochas iš Puodžių gatvės. Paskui ir Chaimas Vidavskis, kurio vardas būtinai minimas kiekvienoje apklausoje.

Birželio 8 dienos rytą kriminalinės policijos komisaras Gerlovas su dviem asistentais atvyko į Vidavskio namus Paupio gatvėje. Siaubo apimti jaunojo vyro tėvai pasakė, kad jų sūnaus nebūta namuose kelias dienas, bet jis yra sąžiningas ir teisingas žmogus, tikrai niekaip nesusijęs su jokiais klausytojais. Kuponų skyriuje Vidavskio bendradarbiai taip pat buvo priversti pripažinti, kad nematė jaunojo pono direktoriaus porą dienų, bet tai garantuotai susiję tik su laikinu negalavimu. Tada policininkai paprašė Vidavskio bendradarbių paskleisti žinią, kad jei išdavikas bėglys tuoj pat nepasirodys, jie areštuos ne tik motiną ir tėvą, bet ir visus skyriaus darbuotojus ir nužudys juos vieną po kito, kol bus suimti visi nelegalūs klausytojai.

Paskui jie išvyko kitu sąraše nurodytu adresu.

---

* lot. nusikaltimo vietoje – *Vert. past.*

Vera rašė. Ji visą dieną sėdėjo tarp knygų, segtuvų bei albumų stirtų ir rašė. Be pertraukos ir taip greitai, kaip leido skaudantys pirštai, tuščiuose lapuose arba antroje prirašyto lapo pusėje, ant kartotekos kortelių, ant titulinių blizgančių viršelių, senų sąsiuvinių paraštėse. Ji užrašė viską, ką kada nors buvo girdėjusi arba manėsi girdėjusi iš to, ką skaitė žinių pranešėjai.

Kaskart, kai išgirsdavo ant laiptų girgždant žingsnius arba manydavosi pastebėjusi virš laiptų judančio kūno šešėlį, ji susigūždavo, lyg mėgindama tapti nematoma. Išgirdusi barškant sriubos vežimą, užlipdavo į archyvą, atsistodavo į eilę ir laukdavo savo samčio sriubos, nesidairydama nei į dešinę, nei į kairę iš baimės, kad mažiausias žvilgsnis į draugą ar priešą gali ją išduoti.

Vera galvojo apie Aleksą. Ar jie ten, Marysine, girdėjo apie išpuolį prieš Altšulerius ir Vekslerius, gal spėjo kaip Vidavskis pasitraukti į saugią vietą. Bet kur jam eiti? Jie gyvena gete. Kur gali būti saugių slėptuvių?

Penktą valandą pasibaigus darbo dienai ir vis dar nepasirodžius *Kripo* policininkams, ji susirinko daiktus. Bet užuot pasukusi link savo kiemo, nuėjo tolyn Beržų gatve.

Sankryžoje, kur paskutinį kartą matė vaikinuką Šemą, pargriautą džiūgaujančių klausytojų-vienišių, stovėjo būrys žmonių nugaromis į ją. Vera kurį laiką pastovėjo nuošalyje, kol įsitikino, kad nė viena iš nugarų nepriklauso nė vienam to namo gyventojui, galinčiam atpažinti ir įduoti ją. Galiausiai ji atsargiai paėmė vienam vyrui už alkūnės, ištraukė jį iš susibūrimo ir paklausė, kas vyksta. Vyras įtariai nužvelgė ją nuo galvos iki kojų. Paskui, tarsi staiga apsisprendęs, pasakė jai, regis, iš pasipiktinimo virpančiu, o iš tikrųjų – iš pasididžiavimo, jog gali papasakoti, sprogstančiu balsu, kad vienas iš ieškomų klausytojų – pats viršiausiasis! – šįryt nusižudė. Kažkoks Chaimas Vidavskis, jei ši pavardė jai kartais žinoma. Aplinkui gyvenantys žmonės matė jį stovintį visą naktį prie tėvų buto ir negalintį apsispręsti, ar duoti apie save žinią. Artėjant rytui kažkas matė jį kažko ieškant palto kišenėje ir pagalvojo, kad dabar

jis pasiduos, pagaliau įeis į namą ir užlips iki buto; tačiau vyras susmuko pusiaukelėje link įėjimo – suveikė nuodai. „Ciano vandenilis, – pasakė nepažįstamasis ir linktelėjo taip, lyg nusimanytų apie tai. – Jis nešiojosi nuodų visą laiką. Mirė tėvų akyse. Abu matė jį pro langą."

Vera paklausė, ar šiame name, prie kurio jie dabar stovi, kas nors buvo areštuotas, ir vyras papasakojo, kad *Kripo* buvo ir čia ir kad anglių rūsyje kitapus kiemo rado radijo imtuvą, labai gudriai paslėptą sename lagamine. Kol kas suimti du vyrai – vienas liesas, panašus į akrobatą, o kitas – Vokietijos žydas, jau identifikuotas kaip lagamino savininkas. Jo pavardė ir ankstesnis adresas Berlyne buvo užrašyti ant etiketės vidinėje dangčio pusėje.

Tačiau iš Alekso nė žodžio.

Jeigu jo nesuėmė, tai jis gali slėptis tik vienintelėje vietoje – senajame *Hashomer* pastate Tuščiojoje gatvėje. Pusiaukelėje link Marysino ją vėl įveikė bado sukeliamas svaigulys. Žemė po kojomis kaip visada ima svirti, keliai linksta, pasidaro silpna, išdžiūsta burna. Ji atsisėdo ant akmens pakelėje ir išvyniojo nosinaitę, kurioje visada nešiodavosi gabalėlį duonos tokiems atvejams. Tačiau Verą užvaldė ne tik bejėgiškumas, bet ir jausmas, kad staiga nieko nebevaldo, nebežino krypties. Anksčiau buvo *vidaus* ir *išorės* pojūtis bei tiek pat tvirtas ir nepajudinamas, kiek ir neapibrėžtas noras, kad išorinis pasaulis prasiskverbtų *čia*, į getą; Verai atrodė, kad taip (beveik kaip išvertus drabužį) kažkokiu būdu ji išsigautų *iš geto*. O dabar nebuvo nieko – nei išorėje, nei viduje. Tik saulė už šviesių debesų plėvelės, blyški saulė, lėtai tirpstanti baltumoje. Staiga viskas aplinkui ją susiliejo ir tapo beforme, karšta ir balta visuma.

Kai pasiekė bendruomenę Tuščiojoje gatvėje, viską jau gaubė pieno baltumo prieblanda, o išsekę darbininkai jau gulėjo susirietę savo gultuose po sugriuvusiu stogu. Kai jai galiausiai pavyko nuropoti iki tos vietos, kur anąkart miegojo su Aleksu, čiužinys ir apklotai buvo šalti ir nejudinti. Ji visą naktį išgulėjo atviromis akimis, klausydamasi šikšnosparnių, kurie skraidė aplinkui mosuodami mikliais nematomais sparnais didžiulėje tamsoje po stogu. Aleksas neparėjo.

Iš *Geto kronikos*
Licmanštato getas, 1944 m. birželio 15–16 d.,
ketvirtadienis–penktadienis.

Gete komisija. Jame vėl kyla kraštutiniai neramumai. Prieš pat vidurdienį į getą atvyko komisija, sudaryta iš vyriausiojo burmistro dr. Bradfišo, buvusio burmistro Venckės, vyriausybės prezidento dr. Alberso ir vieno aukštesnio rango karininko (apdovanoto riterio ordinu), turbūt iš oro pajėgų.

Visi komisijos nariai nuvyko į Pirmininko kontorą, kur dr. Bradfišas kelias minutes kalbėjosi su ponu Prezidentu. Netrukus po to abu gestapo komisarai Fuchsas ir Štrombergas prisistatė pas panelę Fuchs. Vos pasibaigus šiems vizitams, gete jau sklandė daugybė beprotiškų gandų ir visi buvo apie tą patį – iškeldinimą [*Aussiedlung*]. Dar nė vienas gete nežinojo, kas iš tikrųjų buvo pasakyta Pirmininko kontoroje, bet žmonės manėsi žiną, kad kalbėta apie didesnį iškeldinimą. Jei ryte kalbėta apie maždaug 500–600 žmonių, tai vėliau dieną galėjai suprasti, kad bus iškeldinti tūkstančiai, gal didžioji geto dalis, o kai kurie manėsi netgi žiną, kad bus iškraustytas visas getas.

[...] Tikslas – kad iš geto išvyktų kelios didelės partijos darbininkų. Anot duomenų, pirma 500 žmonių grupė bus išsiųsta į Miuncheną, kur valys miestą po paskutinių oro antpuolių. Tą pačią savaitę, tikriausiai jau penktadienį, birželio 23 dieną, išvyks dar viena, 900 žmonių ar panašaus dydžio, grupė. Paskui per ateinančias tris savaites išvyks po 3 000 žmonių. Kiekvieną partiją lydės grupės vadovas, du gydytojai, medicinos personalas ir tvarkos palaikymo atstovai. Pastarieji turi būti paimti ne iš reguliariųjų geto pajėgų, o iš pačių išsiunčiamųjų. [...] Kur šios didelės partijos vyks, kol kas neaišku.

Pranešimas Nr. 416

Dėl savanoriško darbo už geto ribų

Dėmesio!

Pranešama, kad vyrai ir moterys (taip pat ir sutuoktinių poros) gali registruotis dirbti už geto ribų.

Tėvai, turintys darbingą amžių pasiekusių vaikų, turi teisę leisti registruotis net ir šiems vaikams.

Užsiregistravusieji gaus visa, kas reikalinga: drabužių, batų, apatinių ir kojinių. Su savimi galima turėti penkiolika kilogramų bagažo.

Noriu itin pabrėžti, kad šiems darbininkams suteiktas leidimas naudotis pašto paslaugomis, tiksliau tariant, jie turi teisę siųsti laiškus. Taip pat patvirtinta, kad užsiregistravusieji dirbti už geto ribų turi galimybę nedelsdami pasiimti savo maisto normas nelaukdami eilėse. Registruotis Centriniame geto įmonių biure, Liutomersko gatvėje 13, nuo penktadienio, 1944 m. birželio 16 d., kasdien tarp 8.00 ir 9.00.

Licmanštato getas, 1944 m. birželio 16 d.

Ch. Rumkovskis

Licmanštato žydų vyriausiasis

Memorandumas

(Žodinio įsakymo nuorašas)*

Kiekvieną pirmadienį, trečiadienį ir penktadienį turi išvykti grupės dirbti už geto ribų. Kiekvienoje turi būti po tūkstantį žmonių. Pirma grupė išvyks

* Užrašyta sekretorės D. Fuchs Pirmininko gaunamos korespondencijos žurnale 1944 m. birželio 18 d., sekmadienį – *Aut. past.*

šį trečiadienį, 1944 m. birželio 21 d. (apie 600). Grupės turi būti pažymėtos romėniškais skaičiais („I grupė " ir taip toliau). Kiekvienas darbininkas turi būti pažymėtas grupės numeriu, kuris turi būti pritvirtintas ant rūbų, be to, toks pat numeris turi būti ir ant jo bagažo. Asmuo gali pasiimti 15–20 kilogramų bagažo, kuriame turi būti ir nedidelė pagalvė bei apklotas. Maisto pasiimti dviem–trims dienoms. Kiekvienai grupei turi būti paskirtas vadovas, o jam – dešimt pagalbininkų, iš viso vienuolika žmonių grupei.

Traukiniai išvyksta 7.00, taigi pakrovimas turi prasidėti lygiai 6.00. Su 1 000 žmonių grupe turi vykti gydytojas arba felčeris ir dvi arba trys medicinos seserys. Kartu gali važiuoti medicinos personalo artimieji.

Bagažo negalima suvynioti į paklodes ar antklodes. Jis turi būti supakuotas kiek galima talpiau, kad būtų paprasta sukrauti į traukinį.

Dėl tų vienuolikos asmenų: jie turi užsidėti tvarkos palaikymo personalo kepures ir raiščius.

Naujienos

Iš *Geto kronikos*, Licmanštato getas, 1944 m. birželio 22–23 d., ketvirtadienis–penktadienis

Tagesbericht von Donnerstag, den 22. Juni 1944. Tageschronik Nr. 173

Das Wetter: Tagesmittel 19-30 Grad, sonnig.

Sterbefälle: 26, Geburten: keine

Festnahmen: Verschiedenes: 1, Diebstahl: 1

Bevölkerungsstand: 76.401

Selbstmordversuch: Am 21.6.1944 versuchte die Sachs Gerti geb. 22.8.1905 in Brünn, durch Einnahme eines Schlafmittels Selbstmord zu begehen. Die Genannte wurde durch die Rettungsbereitschaft ins Krankenhaus überführt.

Tage snachrichten

Der Präses befindet sich noch immer in Spitalspflege.

Ausreise.

[redacted].Das Getto steht ganz unter dem Eindruck des Aderlasses, der ihm jetzt bevorsteht. Man glaubt allgemein, dass es sich jetzt um den Beginn einer allmählichen Liquidierung des Gettos handle und man befürchtet, dass nach Absolvierung der vorgesehenen Transporte, vielleicht nach kurzer Unterbrechung, eine weitere Evakuierung vor sich gehen wird. Gegen diese Annahme spricht der Umstand, dass die Gettoverwaltung nach wie vor Aufträge für die Ressorts hereinnimmt und dass man bestrebt ist, die wichtigen Ressorts, durch die Aussiedlung, in ihrer Produktion nicht zu stören.

Abtrennung von weiteren Gettoteilen. Heute fand am Baluter-Ring eine Besprechung zwischen Vertreter der Gettoverwaltung und einigen jüdischen Abteilungsleitern statt. Gegenstand der Besprechung war die Frage, unter welchen Umständen gewisse Partien des Gettos abgetrennt und der Stadt einverleibt werden könnten. Es handelt sich um die Wohnblocks an der Hamburgerstrasse, am Bach, Holzstrasse, Altmarkt und Bauchgasse. Bei Kassierung dieses Teiles des Gettos würde eine Umsiedlung von ungefähr 10.000 Juden in andere Teile des Gettos erforderlich sein. Im Zusammenhang damit nahm auch der Leiter des Wohnungsamtes Wolfowicz an der Besprechung teil. Ing. Gutman soll ein entsprechendes Gutachten über dieses Projekt ausarbeiten.

Zur Arbeit ausserhalb des Gettos. In der Nacht auf heute wurden durch weitere Polizeistreifen Personen sichergestellt, und ins Zentralgefängnis gebracht. Es handelt sich zunächst um die Sicherung des Kontingents für den 2. grösseren Transport, der voraussichtlich Montag, den 26. ds. Mts. abgehen soll. Gestern wurden ca 600 Menschen für den 1. Transport bestimmt. Es heisst, dass ca 50 Menschen hievon, separat über Baluter-Ring, zum Torfstechen abgehen sollen. Alle Reisefertigen erhielten heute 1 Brot, 25 dkg Wurst, 25 dkg Zucker und 25 dkg Margarine.

Allmählich erfolgt die Deblockierung der Lebensmittelkarten von Personen die die Aufforderung erhielten, von der Kommission jedoch befreit wurden. Der Vorgang ist ziemlich kompliziert. Die Listen aus dem Zentralgefängnis gehen zunächst an die Kartenstelle, die zufolge ihrer Mitarbeit an der Aktion von der Stellung eines Kontingents befreit ist, und an die Approvisationsabteilung wo sich sämtliche Register befinden. Dort werden die Eintragungen vorgenommen u. zw. unter Kontrolle der Sonderabteilung, die die Listen ebenfalls erhält. Die im Laufe des Tages erfolgten Deblockierungen werden dann den Verteilungsläden bekanntgegeben, bzw. ersehen diese aus den Register

./.

© Valstybinis Lodzės archyvas

Šitaip buvo pasakojama *Kronikoje*:

1944 m. birželio 16 d., penktadienį, apie penktą valandą popiet, tą pačią dieną, kai vyriausiasis burmistras Otas Bradfišas atvyko pas Rumkovskį pranešti, kad getas bus galutinai iškeldintas, Balutų aikštėje apsilankė ir labai girtas Hansas Bybovas. Jis įgriuvo į Pirmininko kontorą ir įsakė visiems išeiti iš kabinetų, tada metėsi ant Pirmininko ir ėmė pliekti jį lazda.

Tai buvo antras kartas per trumpą laiką, kai ant Pirmininko buvo išlietas akivaizdžiai beprotiškas įtūžis; ant jo kūno ir veido aiškiai matėsi smūgių žymės. Dingo anksčiau tokia tvirta ir užtikrinta laikysena; dabar jis buvo susilenkęs ir neužtikrintas, o anksčiau toks skaistus ir išdidus veidas po baltų plaukų karčiais, kadaise puošęs sienas ir rašomuosius stalus visuose geto sekretoriatuose ir kanceliarijose, dabar buvo tarsi žaizdų ir gumbų kaukė.

Net abu Bybovo padėjėjai – ponas Čarnula ir Švindas – suprato, kad jeigu dabar nesuvaldys pono Bybovo, gali nutikti kas nors labai bloga. Atvesti Bybovą į protą mėgino ir žydų tarnautojai ponas Jakubovičius bei panelė Fuchs. Bet niekas nepadėjo.

„Velniai griebtų, nekišk nagų prie mano žydų!" – pasigirdo Bybovo riksmas iš barako. Paskui dužo langas, pažiro šukių lietus ir garsiai, skardžiai ant visos aikštės nuaidėjo Bybovo balsas:

Tu baily, prakeiktas bestuburi, man reikalingas kiekvienas žmogus, bet vos atvyksta ponas vyriausiasis burmistras ir pasako, kad kas savaitę turi išsiųsti iš geto po tris tūkstančius žydų, iškart tik jawohl, herr Oberbürgermeister – *„bus padaryta, pone vyriausiasis burmistre", nes jūs, žydai, mokate tik veidmainiauti ir pataikūniškai į viską atsakyti „taip" ir*

„amen“, o jie tuo metu ima ir vagia getą man iš panosės tiesiogine to žodžio prasme!

Sakyk man – kaip man įvykdyti visus savo tiekimo užsakymus, jei nebeturėsiu darbininkų? Kaip išgyvensiu gete, jei neliks žydų?

Iš veido išrankiojus šukes ir patenkinamai susiuvus bei sutvarsčius žaizdas, geto Prezidentas pasiprašė parvežamas „namo“ į senąjį kambarį antrame vasaros rezidencijos aukšte Karolio Miarkos gatvėje. Tuo metu visi galvojo, kad Pirmininkui išmušė paskutinė valanda. Ponas Abramovičius pasilenkė prie ligonio lovos ir paklausė, ar jis turi kokį paskutinį norą; senis šnabždėdamas paprašė, kad pakviestų jo seną ištikimą pavaldinę, buvusią vaikų prižiūrėtoją Rozą Smolenską.

Paskui iš šito buvo sukurta istorija. Nepaisant daugelio pavaldinių ir artimų bendradarbių pasiaukojimo visus tuos metus, Pirmininkas, gulėdamas mirties patale, panoro pamatyti tik vieną žmogų – eilinę vaikų prižiūrėtoją. Tačiau ponas Abramovičius sėdo su Kuperiu į fajetoną ir nuvažiavo prie buto su erkeriu Beržų gatvėje, kur gyveno ponia Smolenska su vienu iš įvaikinti atiduotų vaikų. Ponia Smolenska vėl apsivilko senąją uniformą ir kartu su tais dviem atvyko į Marysiną. Ponas Abramovičius įleido ją į kambarį, kur gulėjo mirštantis Prezidentas, ir diskretiškai uždarė paskui save duris. Ponas Prezidentas nužiūrėjo ją nuo viršaus iki apačios ir nežymiai mostelėjo ranka, kad ji atsisėstų šalia, o tada pasakė, kad „dabar svarbiausia vaikai“. Nuo tos akimirkos viskas buvo lygiai taip pat kaip anksčiau.

– Dabar svarbiausia vaikai! – tarė Pirmininkas. – Ponia Smolenska, turi visus juos surinkti į tam tikrą vietą, o kur ji yra, nurodysiu tik vėliau. NEGALIMA PALIKTI NĖ VIENO VAIKO. Ar ponia Smolenska tai suprato? Vaikams užsakytas specialus transportas. Su jais važiuos du gydytojai ir dvi medicinos seserys, kurias išrinksiu specialiai tam reikalui. Ką pasakys ponia Smolenska? Ar ponia Smolenska nori lydėti grupę kaip vaikų prižiūrėtoja?

Roza Smolenska jau seniai buvo pametusi skaičių, kiek kartų per visus tuos metus ji buvo iškviesta į kabinetą ar kambarį, kur Pirmininkas gulėdavo „pasiligojęs“ arba tik „iškankintas“. (Kankindavo jei ne „širdis“, kuria tuo metu visą laiką skųsdavosi, tai kas nors kita.)

Dabar jis atrodė išties nesveikas, veidas ištinęs, raudonas, virš smilkinio, abiejų skruostų ir akies, kur buvo susiūtos žaizdos, matėsi juodi kraujo krešuliai. Bet baisiausia tai, kad po sužalotu veidu išliko senoji kaukė ir dabar ji šypsojosi ir mirksėjo Rozai lygiai taip pat klastingai ir begėdiškai sąmoningai kaip visada. Balsas, girdimas iš po tvarsčių, buvo tas pats, visada įsakinėdavęs arba apsimesdavęs sutinkąs su Rozos norais, jei tik ji (savo ruožtu) sutiks su jo:

– Juk ponia Smolenska nori vykti su saviškiais? Tokiu atveju noriu, kad ji imtųsi atsakomybės ir nuvestų vaikus į susirinkimo vietą, kaip bus nurodyta ir paaiškinta. Ar ji gali tai pažadėti Rumkovskiui?

Pirmininkas abiem rankomis suėmė jos ranką. Jo plaštakos buvo sutvarstytos iki pat riešo ir aukščiau jo, todėl iš po gipso kyšantys maži pirštai buvo panašūs į baltus tešlos gumulus. *Bet ranka ta pati!* Ir kaip daugelį kartų anksčiau, kai jam pavykdavo apgaule pasiekti, kad Roza paliestų jį, dabar ranka vėl mėgino įsigauti ten, kur jai ne vieta, ir paliesti tai, ko nederėjo.

Kaip ji būtų galėjusi pasakyti, kad vaikų, kuriuos jis reikalauja suvesti į vieną vietą, nebėra?

Kad neliko vaikų, kuriuos reikėtų gelbėti!

Moteris negalėjo. Tas beširdis žvilgsnis sužalotame veide vėl kreipėsi į ją ir Roza negalėjo jo nuvilti. Tad tarė: „Taip, pone Pirmininke, aš padarysiu viską, ką galiu, pone Pirmininke.“ O po išlyginta vaikų prižiūrėtojos uniforma aplink šlaunis ir tarpkojį klaidžiojo sutvarstyti pirštai, panašūs į tešlos gumulus. O ką ji galėjo padaryti? Šypsojosi ir verkė iš dėkingumo, savaime suprantama. Kaip visada.

Galutinis iškeldinimas iš geto vyko dviem etapais. Pirmas, labiau organizuotas, tęsėsi nuo birželio 16-os iki kito mėnesio vidurio. Paskui buvo dviejų savaičių pertrauka, per kurią dauguma dalykų, regis, grįžo prie įprastos tvarkos. Po dviejų savaičių deportacijos tęsėsi ir dabar buvo vežamos jau ne pavienės grupės į vietas už geto ribų – prasidėjo visiškas *Verlagerung**.

Visas getas – žmonės, įrengimai ir visa kita – turėjo būti perkelti į kitą vietą.

Dabar frontas buvo labai arti. Kasnakt po kelias valandas kaukdavo priešlėktuvinės gynybos sirenos. Roza Smolenska gulėdavo už geltonos užuolaidos ponios Grabovskos bute jusdama, kaip kažkur toli nukritusios bombos tyliai sudrebina namo sienas ir ją pačią.

Paskutiniu metu Debora Žuravska dirbo Tusko porceliano fabrike Lvovo ir Žolių gatvių kampe. Fabrikas gamino gaubtus saugikliams ir izoliatoriams ir buvo viena iš nedaugelio sričių, Bybovo pavadintų *kriegswichtig***, todėl buvo paliktas gete net prasidėjus evakuacijai. Deboros darbo vieta buvo pačiame ankšto ir įšalusio barako gale, kur ji su keliomis mergaitėmis stovėdavo ir pakuodavo saugiklius į mažas keturkampes kartonines dėžutes, po dvylika į kiekvieną. Paskui dėžutės būdavo uždaromos sukišant viršutinės ir apatinės dalies kraštelius į įstrižas įpjovas šonuose. Dėžutes sudėdavo į dėžes po dvidešimt kiekvienoje.

Debora atlikdavo šiuos paprastus veiksmus kiekvieną dieną.

Vieną dieną ji negrįžo namo. Paskui Roza buvo priversta pripažinti, kad negali tiksliai pasakyti, *kada* Debora dingo: tą patį rytą pakeliui pas Tuską,

---

* vok. Perkėlimas – *Vert. past.*

** vok. Svarbus karui – *Vert. past.*

naktį ar dar išvakarėse. Paskutiniu metu Debora gana dažnai pasišalindavo arba „užsimiršdavo“, kaip jie sakydavo fabrike. Ji išeidavo iš pakavimo kambario ir nuklysdavo į kurį nors iš tų iškart pažįstamų ir tuo pat metu visiškai svetimų skersgatvių, atsiveriančių už fabriko. Tai nutikdavo vidury dienos arba vakare po fabriko sirenos. Jei nutikdavo dieną, ji dažniausiai spėdavo pereiti vos kelis kvartalus, nes ją sustabdydavo *Sondern* policininkai ir reikalaudavo parodyti darbo knygelę. Bet jei tai nutikdavo po pamainos, kartais ji nuklysdavo labai toli, kol koks kaimynas ar pažįstamas pranešdavo Rozai, kad „jos mergaitė“ yra kažkuriame kvartale. Kartą perėjo net tiltą prie Balutų aikštės ir ėmė klaidžioti tarp medienos dirbinių fabriko darbininkų Spaustuvininkų gatvėje; Roza tik per atsitiktinumą spėjo rasti ją anksčiau už *Sondern*.

Bet kartais moteris paprasčiausiai būdavo per daug pavargusi. Dešimt valandų per dieną uniformų siuvykloje, kur ji įsiūdavo pamušalą į pirštines ir žiemines kepures, paskui trys valandos eilėje kasvakar tikintis gauti kokį menką davinį, arba reikėdavo parsinešti virinto vandens iš bendrosios virtuvės, arba išsiskalbti, arba iššveisti laiptines ar grindis. Kartais taip išsekdavo, kad griūdavo į lovą negyva. Pabudusi kitą rytą, kartais rasdavo Deborą sėdinčią apsirengusią ant grindų prie lovos, tarsi apkerėtą spoksančią į muses, skraidančias anapus saulės apšviestos medžiagos, kurią Roza buvo ištempusi ant lango; mergaitė žiūrėjo, kaip musių šešėliai išauga, prieš pat prilipdami prie audinio, o paskui vėl susitraukia, kai musė atsiplėšia nuo audinio ir nuskrenda. Tada ji dažniausiai būdavo nemiegojusi namuose visą naktį ir Roza baimindavosi dėl to, kas gali nutikti, jei sutrikusi Debora prieitų per arti vielų ir kuris nors iš nuobodžiaujančių vokiečių sargybinių staiga sugalvotų pašaudyti.

Tačiau Debora „užsimiršdavo“ ne tik gete; ji mėgindavo pasislėpti ir už kitų geranoriškumo arba savo ar kitų žmonių žodžių.

„Aš galiu tau padėti“, – pasisiūlydavo ji be galo paslaugiai, kai ponia Grabovska ateidavo su anglių kibiru ir atsiklaupdavo pakurti krosnies. *Dabartinė* Debora dabar lygiai taip pat skubėdavo padėti ir pagelbėti kitiems, kaip ta mergaitė, kurią Roza pažino Žaliajame name; tačiau *dabartinė* Debora jau kitą sekundę pamiršdavo anglių ar vandens kibirą, nors ką tik ėjo jo atnešti,

arba nepatikliai spoksodavo į Rozą, kai ta mėgindavo paaiškinti, kaip geriausia pareiti iš fabriko namo. Žodžiai nukrisdavo kaip musės ir kiti vabzdžiai nuo medžiagos, ištemptos ant lango. Jie buvo tik šešėliai, lygiai tokie pat bereikšmiai.

Iš tikrųjų Rozai kilo įtarimas tik tada, kai ponia Grabovska antrą rytą atėjo nešina kibiru pakurti ugnies ir stovėdama su semtuvėliu bei žarstekliu staiga prisiminė: „Juk čia kažkurią dieną buvo kažkas atėjęs ir klausė jaunosios panelės Deboros." Roza paklausė kas, bet ponia Grabovska, žinoma, nenutuokė. Iš kur ji galėtų žinoti? Juk dabar tiek daug prašalaičių. Kažkoks jaunesnis, gal iš *Sondern* – tai viskas, ką ji prisiminė.

Gete vis dar buvo pasakojama istorija apie nebylę suparalyžiuotą moterį vardu Mara, rastą Zgežo gatvėje prie spygliuotų vielų; rabinai ortodoksai nenorėjo nieko apie ją girdėti, todėl ja pasirūpino chasidų rabinas, toks Gutesfeldas. Diena po dienos rabinas Gutesfeldas ir jo *hilfer* vaikščiojo pasiguldę suparalyžiuotąją paprastuose neštuvuose ir žmonės paslapčia ateidavo pas ją į maldos namus Liutomersko gatvėje arba į sinagogą senajame kino teatre „Bajka", nes pasklido gandas, kad ji esanti *tsaddik* dukra, todėl turinti gydomųjų galių.

Tačiau ji negalėjo nei kalbėti, nei piršto pajudinti.

Tada naciai paskelbė savo *Gehsperre* ir žmonės pašiurpę sėdėjo namuose laukdami, kada *Sondern* ir SS ateis atimti senukų ir vaikų. Paskutiniai seni geto rabinai buvo ištremti iš geto, tad žmonės buvo įsitikinę, kad *tsaddikens* dukra irgi būtų buvusi ištremta, jei ne nušauta ten pat vietoje.

Bet pasklido gandas, kad kažkas gete ją matė. Tai buvo trečią, o gal ketvirtą dieną įvedus komendanto valandą. Policininkai iš Gertlerio *Sonderabteilung*, pranešę, ką pastebėjo, buvo sukaustyti iš siaubo, nes suparalyžiuotoji pastebėta vaikštanti savo kojomis, ne visada tiesiai, greičiau svirduliuodama nuo vieno namo prie kito, kartais nugriūdavo, bet tuoj pat vėl atsistodavo. Pradėjus sklisti šiam gandui paaiškėjo, kad ir kiti matę moterį. O dabar ji buvusi pastebėta netgi įsigaunanti į namus pro uždarytas lauko duris ir kiekviename

aukšte neva palietusi mezuzas ant durų staktos; anot gandų, kai kurie netgi įsileidę ją į namus, o moteris jiems pasakiusi, kad išėjimo valandą Izraelio Dievas bus su savo tauta, nesvarbu, kur ji eitų – ar į Babiloną, ar į Micrajimą; o jeigu bent viena Izraelio gentis pakeliui pražus, tai, anot pranašo, žus visi. Tačiau vis dėlto vienas žuvęs negali sunaikinti visų. Nes kaip negali nuo uolos atskelti nė vieno akmens, nepažeisdamas jos visos, taip ir nuskaldžius net ir visus akmenis uola vis tiek išliks. Izraelio gentis nesunaikinama. Taip moteris pasakiusi.

Taip pat ir prieš dabar laukiantį išėjimą buvo žmonių, naktimis vaikščiojusių nuo namo prie namo. Bet jie toli gražu nebuvo šventi vyrai ir nedalijo gražių pažadų apie nesunaikinamą Siono uolą bei Erec-Izraelį, ką neva dariusi Mara; jie kalbėjo, kad kiekvienas norintis galės prisivalgyti iki soties bent jau vieną dieną, prieš išvežant iš geto paskutinius žmones. Roza pati girdėjo juos stovint ir šnabždantis šilkiniais balsais anapus lango, ant kurio ji buvo užtempusi raudoną medžiagą. „*Drai!..*" – sakydavo jie. Arba „*Drai en a halb!..*"*

Kuo ilgiau Debora negrįždavo namo, tuo labiau stiprėjo Rozos įsitikinimas, kad mergaitė, matyt, tapo kažkurio iš tų šnabždančių sielos pirklių auka.

Situacija buvo tokia: kadangi Bybovas užsispyrė, kad kiek galima daugiau fabrikų dirbtų toliau, visi *resortleiteriai* gavo užduotį: sudaryti sąrašus darbininkų, be kurių neįmanoma išsiversti, ir sąrašus tokių, be kurių, iškilus reikalui, išsiversti galima. Vėliau, remdamasis tais sąrašais, specialus *Inter-Ressort Komitee* atrinkdavo, kurie darbininkai išvyks su kita partija, o kurie galės dirbti toliau. Kilus ypatingam poreikiui arba jei Bybovas nutardavo, kad būtent to *resorto* gamyba ypač svarbi, *resortas* galėjo „išpirkti" darbininkus iš komiteto sąrašo. Šitaip vyko nuolatinė prekyba žmonėmis.

Kai kurie fabrikų direktoriai atiduodavo dešimt „nereikšmingų" mainais už vieną gabų mechaniką.

Štai iš kur tas „sielų" poreikis. Dažniausiai „pirkliai" įkalbindavo visiškai jaunus vyrus ar moteris, kad jie mainais už duoną arba maisto produktų talo-

* jid. Trys! Trys su puse! – *Vert. past.*

nus sutiktų būti išsiųsti vietoje reikalingo žmogaus, nes deportuojamųjų kvota turėjo išlikti pastovi.

Tai buvo tarsi mašina – didžiulis veikiantis rūšiavimo mechanizmas: tie, kurie turėjo pakankamai pinigų, išsipirkdavo dar šiek tiek laiko gete. Tie, kurie pinigų neturėjo, vis dar turėjo savo „sielas" ir galėdavo parduoti jas.

Dar auštant Beržų gatvę užliejo toks intensyvus triukšmas, kad jis, regis, virto atskiru savarankišku kūnu, sklandančiu virš minios, užkimšusios visą gatvę ir lėtai judėjusios dviem kryptimis. Viena srovė judėjo *nuo* Bažnyčios aikštės. Čia, užsimetę kuprines ant nugaros ir barškėdami prie liemens prikabintomis *menashkies*, ėjo išpirktieji, išskirtiniai, vis dar turintys darbus. Kita srovė judėjo *link* Bažnyčios aikštės. Čia ėjo tie, kurie gavo pranešimus apie iškeldinimą arba buvo priversti parduoti sielas.

Apie vidurdienį kilo beveik nesuvokiamas chaosas: viduryje gatvės stovėjo žmonės su baldais ir namų apyvokos daiktais – tiesiog *stovėjo*, įstrigę, regis, begaliniame karavane vežimų ir vežimėlių, tai apvirtusių, tai tik įstrigusių, o žmonės, stumdami iš galo arba tempdami už virvių ir pakinktų diržų, mėgino juos pakelti ir įstumti į bendrą tėkmę.

Žingsniuodama link Balutų aikštės Roza praėjo vadinamąjį „supirkimo punktą" – didelę aptvertą teritoriją, prasidedančią jau prie Krono vaistinės tilto papėdėje ir besitęsiančią iki Jojnės Pilšerio aikštės. Čia buvo suvežta viskas, ką galbūt įmanoma parduoti: stalai, valgomojo baldai, spintos, durys, nunešiotos, tiesiog nudrengtos, bet galbūt kam nors dar vis dėlto tinkamos rankinės arba maišeliai; drabužiai, daugiausia šilti moteriški ir vyriški paltai, žieminiai batai ir auliniai. Getas kai ką nupirkdavo, bet mažai kas iš žmonių, mėginančių atsikratyti čia savo paskutinių daiktų, norėdavo, kad už juos būtų *sumokėta*. Ir ne pinigais. Dabar geto *rumkės* bevertės. Tie, kurie ruošėsi išvykti, norėjo maisto – duonos, miltų, cukraus arba konservų, bet ko valgomo, ką galima pasiimti su savimi.

Visi ginčijosi, nes manė, kad negavo to, kas buvo pažadėta, arba kad gavo per mažai. Muštynes stebėjo apie keturiasdešimt policininkų, sustojusių į palaidą grandinę palei gatvę iki tilto. Bet nė vienas nesikišo, o jei ir įsikišdavo, tai

tik simboliškai, kad išskirtų vieną kitą, besipešantį ypač aršiai. Gal jiems buvo duotas įsakymas nesikišti, gal jie nedrįso, o gal tiesiog saugojo savo nuosavybę, gal kuriame nors gretimame pastate arba kvartale buvo jų artimieji. Rozai rodėsi, kad šen bei ten šiame chaose šmėkštelėdavo Pirmininko fajetonas, jo subjaurotas veidas po skrybėlės kraštais arba po greitai pravažiuojančio fajetono stogu. Tomis paskutinėmis dienomis geto Prezidentas buvo nenuilstamai aktyvus. Jis skelbė dekretus, sakė kalbas, ragino vis dar besislapstančius geto gyventojus pasiduoti ir išeiti iš slėptuvių.

*Jidn fun geto bazint zich!**

Kartais jis pasirodydavo su Bybovu. Atrodydavo keistai – vienas šalia kito stovėjo sumuštasis ir tas, kuris mušė. Be to, Bybovo ranka, kuria mušė Pirmininką, vis dar buvo subintuota ir pakabinta įtvare, o Pirmininko veidas dėl kruvinų kirstinių žaizdų ir užtinusios akies buvo panašus į kaukę, užsidėtą vietoje tikrojo veido. Jie netgi broliškai sufleravo vienas kitam tarsi komikų pora Mošės Pulaverio geto reviu. Iš pradžių kelis įžanginius žodžius tardavo Pirmininkas, paskui Bybovas.

„Mano žydai", – kreipdavosi Bybovas.

Anksčiau jis niekada nebuvo taip sakęs.

Vieną dieną pasklido gandas, kad senajame daržovių turguje dalijami produktai. Kopūstai. Po tris kilogramus. Beveik nesuvokiamas kiekis, kai žmonės gete kelerius metus mito supuvusiomis ropėmis ir perrūgusiais kopūstais.

Viduryje aikštės jau stovėjo daržovių svarstyklės ir svarmenys, o žmonės pasilenkę laikė atkišę maišus. Staiga pasigirdo sunkiai burzgiančių traktorių variklių garsas, paskui prikabinamų priekabų džeržgesys – metalo trinksėjimas į metalą. Siaubingas garsas visiems, prisimenantiems *szpera* dienas prieš pusantrų metų. Žmonės iškart viską metė ir pasileido bėgti iš aikštės, bet nubėgus tik porą kvartalų iš visų pusių į aikštę ėmė plūsti kareiviai blizgančiais šalmais. Iš Puodžių gatvės važiavo pastiprinimas – sunkvežimiai, pilni vokiečių policininkų; jie judėjo taip greitai, kad beveik atrodė, jog *srūva* nuo priekabų, čiumpa bėgančiuosius ir čia pat sumeta juos į priekabas.

* jid. Geto žydai, apsigalvokite! – *Vert. past.*

Staiga vieno iš sunkvežimių priekaboje vėl pasirodė Bybovas mušantysis ir sumuštasis, vokietis ir žydas. Bybovas kilstelėjo netgi sutvarstytąją ranką, lyg norėdamas publikos užuojautos, ir sušuko: „*Nein, nein, nein!..*“ O šalia jo stovintis ponas Prezidentas subjaurotu veidu taip pat iškėlė ranką ir beveik kaip aidas sušuko: „Ne, ne, ne.“ Bybovas tarė:

Mano žydai.

Mes būtume galėję padaryti šitaip: sukelti jus į priekabas ir visus deportuoti.

Aber so machen wir es nicht! Nein, nein, nein!*

Mes nenorime naudoti prievartos. Nėra jokios priežasties.

Visi geto žydai mūsų rankose yra saugūs.

Vokietijoje yra daug darbo, o traukiniuose vis dar yra daug laisvų vietų...

Dabar eikite namo ir ramiai pagalvoję užsiregistruokite kartu su vaikais ir antromis pusėmis rytoj ryte Radegasto stotyje.

Mes pažadame padaryti viską, kad jūsų sąlygos būtų kiek įmanoma pakenčiamesnės.

Roza Smolenska stovėjo tarp susirinkusiųjų aplink sunkvežimį paklausyti anų dviejų. Vienoje rankoje ji laikė sąrašą visų Prezidento vaikų, kuriuos jai buvo pavykę surašyti vartant draudžiamuosius įvaikinimo segtuvus ponios Volk kabinete. Sąraše buvo ne tik vaikų vardai, bet ir „naujųjų“ tėvų arba giminaičių, taip pat pavadinimai fabrikų, kuriuose poniai Volk arba Rumkovskiui buvo pavykę rasti vaikams darbo vietas; čia buvo ir pavardės *kierownicy*, kurie, kaip ponas Tuskas, buvo įpareigoti globoti vaikus.

Ji ėjo su tuo sąrašu iš vieno *resorto* į kitą. Tačiau fabrikų vadovai jau seniai nebesigaudė, kuriuos darbininkus jie dar turi, o kurių ne. Anksčiau turėti darbininkai seniai iškeisti į kitus arba parduoti kaip „sielos“, arba buvo parduoti ir sugrįžo kitu vardu ar kitu pavidalu, nes juos išpirko kas nors, turintis aukš-

* vok. Bet mes taip nedarome! Ne, ne, ne! – *Vert. past.*

tesnę valdžią ir įtaką; arba tie žmonės tiesiog nebesirodė darbe. Dabar kasdien iš geto buvo išsiunčiami sunkvežimiai su žmonėmis. Žmonės manė, kad jei išbus pasislėpę dar kurį laiką, galbūt juos spės išgelbėti. Tačiau tuo kraštutinės įtampos metu ėmė nykti skirtumas tarp mirusiųjų ir gyvųjų. Buvo žmonių, kurie teigė geto gatvėse matę vaikštinėjant tikrų tikriausių *neshomes* – kaimynų arba bendradarbių, kurie parsidavė ir buvo deportuoti; visi manė, kad jie mirė arba dingo visiems laikams, bet dabar grįžo pareikalauti to, kas jiems teisėtai priklausė.

Rugpjūčio aštunta. Roza Smolenska ėjo namo iš pirštinių ir kojinių fabriko Malūnininkų gatvėje, kai visai netoliese pasigirdo šūviai. Tai ne pirmas kartas, bet pirmą kartą šitaip arti.

Iš pradžių atrodė nepavojinga – tik pavieniai, negarsūs pokštelėjimai.

Paskui ji pamatė, kad gatvės gale pilna žmonių. Atrodė, kad minia lėtai srūva iš visur. Kurį laiką atrodė, kad minia sustingusi stovi priešais Rozą. Tačiau ne todėl, kad judėjo nepakankamai greitai, o todėl, kad visi mėgino judėti tuo pat metu, tad niekam nesisekė. Žmonės stumdėsi, kumščiavosi, mėgino prasibrauti į priekį. Kai kurie turėjo mantos: pintinių su drabužiais ir batais, emaliuotų dubenų, prikrautų namų apyvokos daiktų; kai kurie buvo pasikabinę pieno bidonėlius, kurie siūbavo kaip karvių varpeliai. Tarp šių nuščiuvusių arba šaukiančių, sutrikusių arba susikaupusių žmonių ji išvydo ponią Grabovską, kuri judėjo priekin po metrą ar du, vilkdama didžiulį lagaminą.

Pamačiusi ją Roza suprato, kad vokiečiai galutinai įėjo į miestą, bet pradėjo ne nuo geto pakraščių, apie ką visi bijodami kalbėjo ištisas savaites, o iškart nuo paties centro – Puodžių, Zavišos Juodojo, Beržų ir Malūnininkų gatvių; visos keturios centrinės geto gatvės buvo atkirstos karinės vokiečių technikos. Saugumo policija buvo pastačiusi laikinus *Schutzpunkte** ir ištempusi spygliuotas vielas nuo Balutų aikštės į rytus, o specialieji SS padaliniai jau buvo pradėję veržtis į namus Zavišos Juodojo ir Bereko Joselevičiaus gatvėse.

– Nebeįmanoma grįžti, – pasakė ponia Grabovska.

* vok. sargybos taškai – *Vert. past.*

O kas gi pirmas įžengė į atitvertą teritoriją, jei ne Bybovo parankinis, ponas Prezidentas? Sargybiniai praleido jį, kaip išminuotojų būrys praleidžia savo šunį. Rumkovskis ėjo vienas, šįkart be asmens sargybinių, lyg norėdamas parodyti, kad jo ketinimai rimti. Ponia Grabovska matė jį stovintį ant vieno iš namų slenksčio ir įtikinėjantį. Tarsi istorijos apie suparalyžiuotąją Marą parodijoje – tiesus, iškrypęs ir išdidus vyras aiškino viduje laukiančioms šeimoms, kad tai paskutinė galimybė iškeliauti. Jis pasakė, kad *asmeniškai* gali garantuoti, jog nuo jų galvos nenukris nė plaukas.

Tą naktį Roza miegojo pas ponios Grabovskos pažįstamą, gyvenusią viršutiniame aukšte viename iš senųjų daugiabučių namų Malūnininkų gatvėje. Pro langą Roza matė iš Lodzės atvažiuojančius karinius vokiečių sunkvežimius, gabenusius į getą atitvarus. Gatvėmis vora po voros riedėjo sunkiasvoriai sunkvežimiai su grandinėmis ir spygliuotos vielos ritiniais.

Kambaryje jų buvo dvidešimt žmonių, dar neužsiregistravusių išvykti; visi sėdėjo susigūžę, ant kelių nuleidę galvas. Niekas neturėjo nei ko valgyti, nei gerti. Daugelis jų nespėjo pasiimti net puodų.

Roza turėjo tik Prezidento vaikų sąrašą. Prie jo buvo pridėjusi kelias išsaugotas nuotraukas. Viena iš jų buvo padaryta Žaliojo namo virtuvėje. Pačiame priekyje prie blizgančių puodų ir sriubos katilų stovi virėja Chaja Mejer su virėjos kepuraite ir balta prijuoste, o už jos eilute sėdi visi vaikai, taip pat aprengti baltai, o jauniausieji su paristais seilinukais; visi palinkę virš sriubos dubenėlių – vienintelis fotosesijos tikslas – parodyti, kad jų galvos išvalytos nuo utėlių. Kitoje nuotraukoje matosi tie patys vaikai, išrikiuoti priešais tvorą Didžiajame lauke. Visi stovėjo profiliu, padėję rankas vieni kitiems ant pečių tarsi baleto trupė arba lyg pasiruošę tuoj pat iššygiuoti.

Bet tai tik nuotraukos. Berniukai nuskustomis galvomis, mergaitės su kasomis.

Tai galėjo būti bet kokie vaikai.

Ryte Rumkovskis paskelbė pranešimą. Kopijos buvo išklijuotos ant kiekvieno namo sienos nuo pat Malūnininkų gatvės iki pat šiukšlyno Dvaro gatvėje:

Pranešimas dėl geto iškėlimo

Visi fabrikai turi būti uždaryti.

Nuo 1944 m. rugpjūčio 10 d., ketvirtadienio, visi geto fabrikai turi būti uždaryti. Kiekviename fabrike gali būti daugiausia dešimt žmonių, kurie supakuos ir išveš prekes.

Vakarinės geto dalies išvalymas:

Nuo 1944 m. rugpjūčio 10 d., ketvirtadienio, vakarinėje geto dalyje (anapus tilto) turi nelikti nė vieno gyventojo ir darbininko. Visi gyventojai ir darbininkai turi persikelti į rytinę geto dalį.

Nuo 1944 m. rugpjūčio 10 d., ketvirtadienio, vakarinėje geto dalyje nebus dalijami jokie maisto produktai.

Licmanštato getas, 1944 m. rugpjūčio 9 d.
Mordechajus Ch. Rumkovskis,
žydų vyriausiasis

Kitą dieną pro langą ji išvydo ilgas žmonių kolonas, judančias link Radogošč iaus. Jie atrodė ramūs, nepaisant didžiulių nešulių. Iš kuprinių ir prie jų pririštų apklotų, čiužinių ir puodų miško išlindo moteris ir praeidama pro sodo sklypą nupešė saują petražolių, kurias padavė iš paskos einančiai draugei. Rozai kilo klausimas, iš kur visi šie žmonės, – gal valdžia iškrausto ištisus fabrikus? Dar pagalvojo, gal išdrįsus nubėgti laiptais ir parodyti Prezidento vaikų pavardes bei nuotraukas praeinantiems žmonėms – gal atsirastų bent vienas, kuris atpažintų kokią pavardę iš sąrašo ar veidą nuotraukoje.

Bet neišdrįso. Šalia kiekvienos kolonos žingsniavo ir budriai dairėsi viešosios tvarkos policininkai. Policininkai netrukdė moteriai nusiskinti petražolių, bet tikrai neleistų pašaliniam žmogui trukdyti kolonai.

Praėjo visa diena, kol ji išdrįso išeiti laukan. Vasarą tokiu laiku sutemsta vėlai. O kai dienos šviesa pritemo tiek, kad gatvė melsvoje prieblandoje už lango atrodė tik kaip plona juostelė, danguje iškilo mėnulio apskritimas ir vėl pasidarė šviesu beveik kaip vidurdienį. Roza stengėsi laikytis kuo arčiau namų sienų ir šešėliuose, bet prie Zgežo gatvės neliko tamsių vietų, kur galėtų slėptis. Mėnulio pilnatis kybojo tarp dviejų geto pusių, o didžiulio disko šviesoje matėsi tiltas, ant kurio grūdosi pereiti norintys žmonės. Priėjusi arčiau ji išgirdo ir garsus – tūkstančių *trepkis* trepsėjimą medinio tilto laiptais.

Tą akimirką suprato, kad nebėra prasmės net mėginti ieškoti vaikų. Prie vakarinio tilto galo Lutomiero gatvėje stovėjo policininkai, sugriebdavę ir nustumdavę į šoną visus, mėginančius prasibrauti pirmiau kitų. Vargu ar policininkai ją praleis. Vargu ar dar yra prasmės kreiptis į tuos, kurie perėjo į rytinę pusę su krepšiais ir ryšuliais.

Ji atsisėdo ant numintų akmeninių vieno namo laiptų Zgežo gatvėje ir pamėgino pagalvoti. Ką daryti, jei nebegalima laisvai vaikščioti po getą?

O ką pasakys senajam, jei negalės atvesti vaikų?
„Jie buvo ten, visi buvo ten, bet dingo."
Arba: „Jie buvo ten visi, bet aš iki jų nenuėjau."
Šitaip pasakyti ji tiesiog negalėjo.

Nauja diena, nauja aušra. Ji vėl patraukė link Marysino. Marysino gatvėje ėjo pro ilgas traktorių priekabas, tvarkingai sustatytas per dvidešimt metrų viena nuo kitos. Pusiaukelėje link Pirmininko rezidencijos vokiečiai buvo atitvėrę gatvę, o šalia atitvaro be darbo stovėjo keli vyrai iš Saugumo pajėgų ir juokavo su posto sargybiniu.

Gatve po vieną arba būreliais ėjo atsilikę žmonės su nešuliais, daugiausia pagyvenę vyrai ir moterys. Rozai atrodė, kad eidami be sargybos jie atrodė žymiai labiau pažeidžiami, ir saugumiečiai tai pastebėjo. Staiga vienas iš jų puolė pirmyn (ilgas juodas paltas išsiskleidė tarsi skėtis virš ilgaaulių batų) ir barškindamas diržų sagtimis pasivijo vieną iš žydų. Ką tas žmogus padarė? Nešėsi per didelę mantą? Ėjo per arti kelkraščio? Staiga visi penki policininkai apstojo pargriuvusįjį. Per juoką ir rėkaliojimus girdėjosi duslūs spyriai į minkštą kūną ir beviltiškas vyro pagalbos šauksmas.

Tą pačią akimirką pasigirdo keistas švilpesys ir Roza pasijuto taip, lyg kas būtų staiga išsiurbęs iš plaučių visą orą. Ji pamatė, kad sargybinis prie atitvaro žengė priekin du žingsnius ir stabdydamas iškėlė abi rankas. Švilpesys virto griausmu, o po bėgančios Rozos kojomis žemė susiūbavo taip, lyg moteris stovėtų ant virpančios lentos.

Ji matė save gulinčią griovyje ant sumušto vyro, matė sprogimų dūmus, kylančius virš minkštų jo kuprinės diržų. Tada kažkas pasilenkė prie jos, sugriebė už pažastų ir iškėlė ant kelio. Tai Zamstagas. (Būtų atpažinusi jį net pabudusi iš giliausio sapno.) Ką jis čia daro? Pagalvoti apie ką nors daugiau ji nespėjo.

– Bėk, – tepasakė jis ir parodė į tolimesnius namus Marysino gatvėje.

Jai kažkaip pavyko išsilaikyti ant kojų. Vis dar jautėsi taip, lyg stovėtų ant denio, be perstojo tai dingdavusį iš po kojų, tai vėl atsirasdavusį. Atrodė, kad pirmyn ir atgal slydinėja arčiausiai kelio stovintys namai: vieną akimirką jie dingdavo tirštų kylančių dūmų debesyje, kitą – vėl matydavosi. Tik tada, kai pavyko įsigauti į vieną įėjimą, ji suprato sugrįžusi į tą patį namą, kuriame nakvojo.

Tada laiptinės ir butai buvo beveik sausakimši bėgančių žmonių. Dabar nebesimatė nė gyvos dvasios, tik nešulių likučiai: apklotai, čiužiniai ir puodai. Ji užlipo į kambarį trečiame aukšte. Buto langai buvo plačiai atverti. Pažvelgusi laukan išvydo ilgąją traktorių priekabų eilę, pro kurią buvo praėjusi, bet tik dabar suprato, kad jos nelaukia akcijos pradžios, nes akcija *jau įvyko*. SS komandos perėjo visą rajoną ir išvalė jį naktį, kol Rozos nebuvo namuose. Štai kodėl nebėra žmonių. Štai kodėl atitvarai buvo pastatyti pačioje gatvės pradžioje.

Tarpduryje jai už nugaros vėl stovėjo Verneris Zamstagas.

Jis žiūrėjo į Rozos krauju aptaškytą suknelę su tokia pakylėta ir santūria užuojauta, kad buvo panašu į sarkazmą.

Paskui Zamstagas pasilenkė virš jos. Akimirką moteris buvo įsitikinusi, kad jis ketina ją nužudyti, bet jaunuolis vėl paėmė ją už rankų ir stebėtinai lengvai užsimetė ant nugaros. Tik dabar, kabėdama žemyn galva, Roza pamatė, kad tebelaiko Prezidento vaikų sąrašą. Kitoje rankoje lygiai taip pat mėšlungiškai spaudė nosinę su duonos likučiais, kuriuos buvo surinkusi tam atvejui, jei sutiktų kurį nors iš vaikų. Šitaip juodu nusigavo žemyn užverstais laiptais ir vėl išėjo į gatvę.

Bet dabar juos pasitiko miestas vaiduoklis.

Visur trinksėjo atviros durys, žiojėjo tušti langai.

Lyg būtų praūžęs stiprus vėjas, tik be apimties ir krypties – toks, kuris aplinkui sukuria tuštumą nieko nepaliesdamas.

Nors pasidarė šviesiau, aušros dangus visiškai juodas...

Įsikabinusi Zamstagui į nugarą, ji akies kraštelių matė namus, kiemus, tvoras ir sienas, mirgančias pro šalį vienodu ritmu. Juodu keliavo galiniais kiemais. Zamstagas judėjo mikliai kaip žvėris, įbėgdavo tarp ūkinių pastatų

ir išviečių eilių, kur jai į nosį siūbteldavo siaubinga smarvė, kurią kitą akimirką užgoždavo šleikščiai saldus dar ne visai nužydėjusių alyvų kvapas. Minutę jai atrodė, kad mato spygliuota viela apviršuotas Centrinio kalėjimo sienas ir kamerų bloką už jų. Paskui staiga susigaudė, kur esanti. Jie stovėjo kieme priešais pastatą, buvusį geto vaikų ligonine; tą pat patvirtino ir iškaba ant išdūlėjusio fasado:

ŽYDŲ VYRIAUSIOJO VAIKŲ LIGONINĖ

Vis dar matėsi Centrinio geto įmonių biuro surengtos pramonės parodos likučiai. Fojė vis dar stovėjo vitrinos, o ant grindų tarp stiklo duženų ir paskli-dusių užuolaidų skiaučių gulėjo krūvos plakatų su pavaizduotais statistikos stulpeliais ir kreivėmis. Dabar jie atrodė patetiškai – ant gražiai surikiuotų skaičių stulpelių aiškiai matėsi purvinų kojų atspaudai.

Šalia kieme stovėjo dar vienas pastatas, paprastas vienaukštis, kurio langai buvo uždengti stambiomis lentų plokštėmis; žemyn, regis, tiesiai po pamatais, ėjo statūs nemūryti akmeniniai laiptai. Apačioje buvo siauras tunelis, regis, ėjęs po pastatu. Roza pajuto drėgną šaltį, sklindantį nuo akmeninių sienų, ir instinktyviai palenkė galvą, kad nesusitrenktų į lubas. Bet Zamstagas buvo atsargus. Jis lengvai nuleido Rozą ant žemės viena ranka, lyg moteris būtų tik labai didelė lėlė. Kitoje rankoje laikė plačią anglies lanko lempą. Rozai nepastebėjus, Zamstagas bus kažkur paspaudęs jungiklį, nes staiga akinančiai ryškioje šviesoje aplinkui iškilo rūsio koridoriaus sienos, lubos ir grindys, dažų kibirėliai, skiediklių skardinės lentynose, įrankiai, išrikiuoti pagal formą ir dydį. Viduryje patalpos stūksojo Pinkaso Švarco didžiojo spaudos preso liekanos. Kaip jie čia atvilko šitą gremėzdą? O už preso, ant lentynos po žemomis lubomis, gulėjo įvairiausi įmanomi instrumentai: tūba, trombonas, smuikai, pakabinti už kilpų iš ploniausių pianino stygų (ant kablių, įsuktų į lentas).

Bet iki to momento ji jau buvo išvydusi vaikus iš Žaliojo namo.

Jų veidai, vienas šalia kito tarsi rutuliukai mediniame skaičiuotuve, atrodė išblyškę, apakinti ryškios šviesos. Pirmiausia ji išvydo raukšlėtą pianinų

derintojo galvą. Už jos, tarsi nuotraukos kopija iš virtuvės Žaliajame name: Natanielis, Kazimiras, Estera, Adamas.

Visi vaikai pagal sąrašą. Taip pat ir Debora Žuravska.

Roza matė, kad mergaitė greitai dirstelėjo, o paskui tarsi susigėdusi vėl nuleido akis. Roza norėjo kažką pasakyti, bet žodžiai, kurių ieškojo, atrodė nebepasiekiami. Užuot kalbėjusi, ji prasispraudė pro žemas lentynas, trombonus ir aštrų šlifavimo mašinos kraštą. Paskutinį galiuką turėjo ropoti, įtraukusi galvą tarp pečių, o ant sprando nuo lubų byrėjo palaidas smėlis ir akmenukai. Galiausiai nuropojo iki vaikų ir išskleidė nosinę su išsaugotais duonos gabaliukais. Ji ištiesė vieną plutelę Deborai, sėdinčiai iš krašto, o paskui drebančiomis rankomis suplėšė likusią duoną ir kiekvienam iš eilės – Natanieliui, Kazimirui, Esterai – padavė po vienodą gabaliuką, vis dar nepajėgdama ištarti nė žodžio.

Už vaikų matėsi žema akmeninė siena, kurios išsikišę blokai kadaise bus buvę aptinkuoti cementu. Tačiau cementas seniai buvo nubyrėjęs, o plytos po juo pradėjusios aižėti. Netrukus sugrius visa siena.

– Atėjo Zamstagas, – pasakė Natanielis. Jo balsas buvo užkimęs ir toks pat šiurkštus kaip cementas.

– Dabar Zamstagas dirba viešosios tvarkos policijoje, – pridūrė Estera kiek įžūliai (kaip visada), lyg žodis „policija" vis dar turėtų vertės.

Nors gal, nepaisant visko, *jiems* šis žodis vis dar buvo reikšmingas.

Ji prisiminė žaidimą, kurį vaikai žaisdavo Žaliajame name – „uždraustąjį žaidimą", kaip jį pavadino Nataša. Žaisdami vaikai apsimesdavo esą užsiėmę savais reikalais. Nataša palinkdavo virš savo siuvimo reikmenų skrynelės, Debora grodavo pianinu. Vienas išrinktas vaikas išeidavo į prieškambarį ir sušukdavo: „Kažkas ateina." Jei išrinkdavo Kazimirą, jis šaukdavo: „Čerčilis ateina!", jei Adamą – tas šaukdavo: „Ruzveltas ateina!"

Tada visi pasislėpdavo. Ji prisiminė vieną iš tokių kartų (kol įtūžęs daktaras Rubinas dar nebuvo uždraudęs tokių spektaklių): Kazimiras buvo susivyniojęs į kilimą po pianinu Rožiniame kambaryje, netrukus į kambarį įvirto Verneris Zamstagas, ant galvos užsidėjęs puodą, o rankoje laikydamas kepimo mentelę. „Pirmininkas ateina!.."

Vaikai sėdėdavo išpūtę akis.

Šitaip paskutinę akimirką juos išgelbėdavo būtent *Zamstagas*.

Kai Roza, išdalijusi duoną, pažvelgė aukštyn, prožektoriaus šviesa dar buvo apšvietusi duris, bet Zamstago jau nebuvo. Vaikai turėjo matyti, kad jis išėjo, bet, atrodo, nė vienas nekreipė dėmesio. Jis kaip visada ateidavo ir išeidavo kada panorėjęs.

Debora išsitraukė iš užančio nosinę, susuko ją į virvutę ir seilėmis sudrėkino kraštelį; paskui šiurkščiai įspraudė Rozos galvą sau tarp šlaunų ir ėmė stipriai, bet ne iš visų jėgų, šluostyti nuo veido kraują ir purvą. Roza pamėgino atsitraukti. Jai atrodė, kad turi papasakoti, – vaikai nežinojo, kaip getas atrodo už šio ankšto rūsio sienų; jie nežinojo, kad aplinkiniai kvartalai atitverti ir kad netrukus pasirodys gestapas su šunimis. Ji žiojosi tai pasakyti, bet persigalvojo išvydusi ją šluostančios Deboros veidą – abejingą, lyg mergaitė dabar plautų indus ar puodą. Roza iš nuovargio bejėgiškai nusvarino galvą Deborai ant kelių.

– Debora, turi manimi pasitikėti. Kodėl tu nepasitiki?

Tačiau mergaitė neatsakė. Ji niekada neatsakys. Debora paima iš ponios Grabovskos rankų anglių semtuvėlį arba ištiesia ranką link vandens kibiro, su kuriuo jos grįžta nuo šulinio į Žaliąjį namą. Tačiau ji niekada neatsakys. „Aš galiu, – teištars ji. – Juk aš jau atsikėliau."

Ji ištaria žodžius taip pat paprastai, kaip pastatytų kokį nors daiktą, bet kokį, kad tik būtų lengviau už jo pasislėpti. Lygiai taip pat ji paliko savo kuprinę su šukomis ir veidrodžiu priešais langą, uždengtą linine staltiese Beržų gatvėje; taip paliko ir sąsiuvinį su Žaliojo namo muzikinio reviu natomis. Lygiai taip pat dabar visi gete amžiams paliko viską, ką turėję. Arba kaip tai, ką išeidamas paliko Verneris Zamstagas – didelę, akinamai baltą lemputę, vis dar degančią priešais uždarytas rūsio duris.

Tad galiausiai liko tik Roza Smolenska, o Debora palinkusi šluostė jai nuo veido kraują ir skausmą.

Galiausiai ir Roza užmerkė perštinčias akis.

Galiausiai buvo paliktas ir Rozos Smolenskos veidas.

Buvo pasakyta, kad valdžia atsiųs automobilį, kuris juos nuveš į stotį, bet kol kas jo nebuvo. Kol visi Miarkos gatvėje, taip pat ir panelė Fuchs bei jos brolis, sėdėjo ant išneštų baldų, Stašekas įlipo į didžiulę vyšnią, kurioje ponas Tauzendgeldas dieną prieš Rūmų žlugimą buvo paslėpęs princesės Helenos pinigus. Dabar ponia Helena užsispyrė, kad jai atneštų tuos pinigus. Dėdė Juzefas atrėmė į kamieną kopėčias, bet net viršutinė pakopa nebuvo pakankamai aukštai, kad Juzefas pasiektų lapiją. Taip aukštai didžiuliame medyje pasiekdavo tik ponas Tauzendgeldas tuo metu jau pagarsėjusia dešine ranka. Išplūstas už nesugebėjimą, Juzefas Rumkovskis grįžo į getą surasti kokio pagalio arba graibšto arba kokio pailgo daikto, kad galėtų iškrapštyti pinigus, kol dar neišvažiavo iš geto. Bet jiems belaukiant, – kas gi taip ryžtingai ėmė ropštis medin, jei ne pats princesės Helenos *liebling**, jos Stasekas, Stašiulekas? Jis lipo kaip vaikas, remdamasis raudonais nubrozdintais keliais ir stipriai prisispausdamas šlaunimis prie kamieno, jau jusdamas tą malonų niežulį, kai penis braukiasi per grublėtą žievę.

Pačiame vyšnios viršuje, po karpytais lapais, kabojo Tauzendgeldo pakabinti maišeliai su reichsmarkėmis. Maišeliai, lyg būtų susiūti ir skersai, ir išilgai, atrodė taip, kaip kadaise jo veidas. Paspaudęs vieną maišelį Stašekas pajuto, kad juose kažkas juda, panašiai kaip kramtantis žandikaulis. Apačioje, po lapija su kabančiomis saldžiomis uogomis, stovėjo daiktai, pasiimti iš namų Miarkos ir Apkasų gatvėse, ir laukė transporto: lovos ir valgomojo stalai, gulimieji krėslai ir komodos, „asmeninis“ Pirmininko sekreteras ir princesės Helenos indauja (tik be taurių ir servizų – ponas Juzefas buvo priverstas juos

* vok. numylėtinis – *Vert. past.*

supakuoti), ir likę narvai su paukščiais, pilni čirškiančių sparnuotų padarėlių, kurie laikėsi įsikibę į sienelių grotas ir stogą.

Anapus lapijos plytėjo getas – žemų namų ir medinių pašiūrių raizginys, iš kurio tarsi kreivi ar skersai išdygę dantys kyšojo keli aukštesni pastatai. Jei Stašekas ištiestų ranką, vienu judesiu galėtų suimti visą getą ir apsukti. Jis išskėtė pirštus ir viduryje geto – viduryje savo delno – išvydo stovintį ir laukiantį tėvą.

Jis taip pat laukė pažadėtojo transporto.

Buvo pažadėta, kad į Balutų aikštę jis atvyks trečią valandą, o dabar jau trečia *ir net po trečios.* Rumkovskis jau seniai neteko kantrybės, stovėdamas aikštėje ir dairydamasis automobilio. Taip pat kaip ir prie namų Miarkos gatvėje į lauką buvo išnešti visi baldai ir archyvinės spintos, kurias jis iš anksto buvo liepęs paimti kaip neišvengiamai būtinas. Jie turėjo išvykti paskutiniu reisu. Rumkovskis sėdėjo vienas kontoros barake. Jau buvo išvykę net vokiečių geto administracijos darbuotojai.

Pirmininkas vienas, bet dangus virš jo toks platus ir tuščias, kad vyrui atrodė, jog galėtų įkristi į jį kaip į šulinį.

Pastarosiomis naktimis jis kelis kartus sapnavo, kad šitaip įkrinta į dangų, ir kaskart pabudęs gulėdavo tokioje atviroje vietoje kaip ši. Buvo tamsu, o aplinkui tamsoje gulėjo subadytų žmonių liekanos. Ant lavonų tupėjo iš tamsos atskridę juodi paukščiai. Kartais jie priartėdavo tiek, kad vyras jusdavo, kaip jų minkšti sparnai liečia vis dar skaudantį susiūtą veidą. Begulint prirakintam ten prie žemės, toje šventoje vietoje, jie ateis ir net jį sukapos gabalais. Tą akimirką jis suprato, kad jeigu buvo įkalintas, tai tikrai ne todėl, kad buvo uždarytas, – žmogus iš prigimties yra uždarytas; ir net ne todėl, kad aplinkui būtų buvę tamsu, – aplink mus visada tamsu; taip yra todėl, kad jis nuolatos būtų atskiriamas nuo to, kas jam teisėtai priklausė.

Ši įžvalga suteikė jam palengvėjimo ir akimirką stiprėjančio aiškumo tamsoje, vis dar šnarančioje didelių paukščių sparnų vasnojimu.

Viešpatie, iš ko tu mane sukūrei,
kad man neduota atpažinti savęs net savo paties atvaizde?

Tą pačią akimirką, kai taip pagalvojo, atvyko transportas – didysis vežimas, lavonų vežimas, sukonstruotas tam, kad būtų efektyviau išvežami mirusieji: jame buvo ne mažiau kaip trisdešimt šešios angos ir skyriai (be to, dauguma ištraukiami kaip rašomojo stalo stalčiai arba kepimo formos krosnyje). Tačiau važnyčiojo ne Meiras Klamas, o amtsleiteris Bybovas; tą akimirką Rumkovskis pamatė, koks didelis tas vežimas, kad jo stogas aukštesnis už bet kurio iš griūvančių namų aplink aikštę.

„Jūs važiuojate ar ne? Čia paskutinis vežimas!..“ – sušuko Bybovas nuo vežiko pakylos, o valymo komandos vyrai jau ėmė krauti kėdes, rašomuosius stalus ir spintas. O medyje, didžiojoje vyšnioje, kurioje tarsi dideli juodi vaisiai kabojo piniginės dovanos geto vyriausiajam, vaikas mojavo duodamas ženklą visiems laukiantiems apačioje:

VEŽIMAS!.. ATVAŽIUOJA VEŽIMAS!..

Regina apimta nevilties. „Aš nevažiuosiu tokiu vežimu“, – pasakė ji išplėtusi akis ir paraudusi iš gėdos.

Savaime suprantama, ji vis dėlto įsėdo. Argi buvo iš ko rinktis?

Stašekas sėdėjo pačiame gale, nugara atsirėmęs į lagaminus ir krepšius, sukrautus už vežiko sėdynės; jis žiūrėjo, kaip getas nyko už sausų ir karštų dulkių debesų, kuriuos kėlė vežimo ratai. Tušti namai beprasmio dangaus fone. Gatvės jau ne gatvės, o tik prarausti praėjimai, kad būtų galima nusigauti iki atokiau stovinčių pašiūrių arba ūkinių pastatų. Anglių sandėlį supusi tvora nuardyta ir sudeginta; eilės vištų narvų su sulaužytais pinučiais; vandens siurblys be pumpavimo rankenos.

Visur palei atmatomis dvokiantį griovį gulėjo pamesti arba palikti daiktai: nuo namų apyvokos rakandų, apklotų, čiužinių iki lagaminų, kurių dangčiai buvo atšokę, lagaminams atsitrenkus į žemę, ir dabar aplink mėtėsi iškritę nudėvėti drabužiai ir nunešioti batai.

Kartais jie susidurdavo su žmonėmis, einančiais eilėmis arba mažais būreliais. Dauguma žingsniavo iš surinkimo vietos prie kalėjimo, ne daugiau kaip po penkis eilėje; kiekvieną grupę lydėjo sargybiniai, atsitraukę per dešimt metrų. Sargybiniai garsiai vis rikteldavo kokį įsakymą, bet žmonės, regis, nė negirdėdavo. Būrelis sustojo ir įsistebeilijo tik tada, kai lėtai, girgždėdamas kreivais ratais, pro šalį pravažiavo didelis vežimas. Sėdėdamas aukštai, iš savo vietos Stašekas matė kaulėtus veidus; žmonės nei šyptelėjo, nei pasisveikino kilsteldami bent ranką.

Radogoščiuje spūstis. Žmonės stovėjo arba sėdėjo aplink bagažo krūvas šalia krovinių stoties sandėlio. Suirzę vokiečių sargybiniai be paliovos zujo tarp laukiančiųjų ir šautuvų buožėmis vertė atsistoti sėdinčiuosius.

Vienas karininkas pastebėjo jų vežimą ir riktelėjo kažką įsakydamas. Išgirdę jo įsakmų toną sužiuro net stoties prižiūrėtojai ir darbininkai prie rąstų rietuvių ir metalo sandėlių už kelių šimtų metrų. Staiga per minią nubėgo tarsi šnabždesys, iš pradžių tyliai, bet paskui balsai vis garsėjo:

– Atvyksta ponas Prezidentas!.. Prezidentas!.. Prezidentas!..

Stašekas matė, kad išvydę pravažiuojantį lavonų vežimą žmonės stovėjo išsižioję iš nuostabos. Tarsi niekas nebūtų tikėjęsis, kad čia pasirodys geto Prezidentas, ir dar tokiu ekipažu! Vis dėlto jis *čia*. Stašekas prisiminė dokumentą, kurį kartą tėvas atsargiai ištraukė ir parodė jam sakydamas, kad jis pasirašytas *Bradfisch persönlich**. Jis iškilmingai parodė visus antspaudus ir paaiškino, kad tas dokumentas suteiks jiems teisę išvykti visur, kur tik jie panorės. „Tad nebijok, Stašekai!..“

Tačiau Stašekas nebijo. Bijojo pats Pirmininkas. Nuo ryšulių kalno Stašekas aiškiai matė, kaip jis vis paplekšnodavo sau per švarko kišenę, lyg norėdamas įsitikinti, kad dokumentas vis dar čia.

Vežimas sustojo prie bėgių galo, kur baigtųsi peronas, jei toks būtų. Dabar čia buvo tik pašiūrė su pakraige, kur būdavo stoties tarnautojai, kai atvykdavo didieji kroviniai. Traukinys jau privažiavęs; Dora Fuchs ir jos brolis Bernardas

* vok. paties Bradfišo – *Vert. past.*

laukė šalia vieno atidaryto vagono, lyg abejodami, ar lipti vidun. Privažiavo sunkvežimis su brezentu dengta priekaba; šalia ant žemės gulėjo visas draugijos bagažas, taip pat ir keli mediniai bei pinti narvai su princesės Helenos paukščiais.

Atvykus Pirmininkui, princesė Helena atsipeikėjo tarsi iš kokio sąstingio. „Jie mums pažadėjo atskirą transportą, – priminė ji kaltinamu tonu, – o dabar reikalauja, kad liptume į šitą!..“

Jos vyras stovėjo šalia. Atrodė sutrikęs, lyg būtent šią akimirką nepajėgtų sutelkti dėmesio, kad ištartų bent žodį. Bet jam nieko nereikėjo sakyti. Staiga sargybiniai, išgirdę negarsų „Heil Hitler“, sukaukšėjo kulnais, ir pro žmonių masę link jų prasibrovė Bybovas.

Jį atlydėjo bendradarbiai Ribė ir Švindas. Visi trys atrodė lyg ir susigėdę, bet kartu smagiai nusiteikę, lyg būtų ne krovinių stotyje, o kažkokioje nepadorioje mugėje.

Tačiau sprendžiant iš žingsnių ir balso tono Bybovas buvo nusiteikęs ryžtingai.

– Taigi atėjo laikas išvykti, – tarė Bybovas.
– Bet buvo sutarta dėl transporto, – priminė Pirmininkas.
– Štai jis.
– Bet juk buvo susitarta?.. – pasakė Pirmininkas, rausdamasis vidinėje švarko kišenėje.
– Aš nežinau, apie kokį susitarimą jūs kalbate. Iš Licmanštato kaip tik dabar išvyksta traukinys. Štai šitas.

Pirmininkas stovėjo ištiesęs raštą ir tą akimirką atrodė beveik kaip nekaltas mokinukas. Tačiau kai Bybovas ir toliau nerodė noro aiškintis, Pirmininko nuostaba pamažu virto pasibaisėjimu. Tai, kas vyko dabar, niekaip nesiderino su tuo, ką jis būtų galėjęs įsivaizduoti. Negrabiai ir nepakankamai sumaniai jis pamėgino gelbėtis iš situacijos.

– Jei galėtume gauti bent jau atskirą vagoną... – tarė jis ir rūpestingai sulankstė dokumentą.

Bybovo tonas pasikeitė beveik tarsi po kokios komandos:

– Tai savaime suprantama! – tarė jis ir davė ženklą abiem palydovams, kad tie savo ruožtu duotų ženklą savo asmens sargybiniams eiti kartu į vagoną.

Netrukus jame pasigirdo pasipiktinę balsai ir išlipo keli seni vyrai, matyt, visą tą laiką sėdėję vagone. Pažvelgę į Rumkovskį beveik priekaištingai, vilkdami lagaminus ir ryšulius paklodėse, jie nuėjo palei traukinio sąstatą link tolesnių vagonų, prie kurių grūdosi šimtai deportuojamųjų.

Dora Fuchs įlipo į vagoną jo apžiūrėti. Kai vėl pasirodė, atrodė kiek pasibjaurėjusi vaizdu, bet tik gūžtelėjo. Vokiečių policininkams davus įsakymą, keli stoties krovikai ėmė krauti draugijos bagažą. Praėjo keli SS karininkai. Jie vogčiomis taip pat kiek susigėdę šyptelėjo, lyg būtų išvydę kažkokį turgaus vaidinimą.

Stašekas įlipo su pirmaisiais. Tai buvo paprastas krovininis vagonas su plačia skiriamąja sienele per vidurį. Ant grindų paberta pjuvenų.

– Atsiprašau, jei čia galbūt atrodo kiek primityvu, bet jūs, man regis, persėsite į patogesnį vagoną, – pažadėjo Bybovas. Tačiau tai sakydamas nežiūrėjo jiems į akis. Dabar ir Pirmininkui tapo aišku, kad jo pažadas nieko nevertas. Jis išlipo iš vagono ir nusekė paskui Bybovą dar kartą mėgindamas parodyti Bradfišo pasirašytą raštą. Tačiau Bybovas ir šįkart nenorėjo net pažvelgti.

Pro vagono langą, prie kurio stovėjo Stašekas, matėsi būrelis darbininkų nudėvėtomis, aiškiai per plačiomis kelnėmis. Jie sparčiai artėjo, varomi žydų policininkų, mosuojančių lazdomis. Genamo būrio priekyje matėsi tie keli vyrai, ką tik išvaryti iš jų vagono. Prie būrio prisiartino keli vokiečių sargybiniai ir garsiai šūkaudami bei mosikuodami visą grupę sukišo į Rumkovskio vagoną.

Rumkovskis ir jo brolis atsistojo norėdami užprotestuoti, bet nespėjo žengti nė poros žingsnių, nes genami žmonės nustūmė juos atgal. Paskutinieji laikėsi įsikabinę į priešais juos stovinčiųjų nugaras, kad nenukristų ant žemės, o tuo metu žydų policininkai kaip įmanydami grūdo juos vidun – rankomis, alkūnėmis ir guminėmis lazdomis. Viduje subarškėjo kažkieno apverstas ir paspirtas atmatų kibiras. Paskui pasigirdo plonas balsas: „Išleiskite mane, išleiskite mane!..“

Tai Pirmininkas. Jis bet kokia kaina mėgino prasibrauti iki durų. Tačiau jas užstojo šimtai išbadėjusių ir nevilties apimtų, šaukiančių ir verkiančių vyrų ir moterų. Jie negalėjo jo praleisti, net jei būtų norėję.

Stašekas vis dar stovėjo prie lango. Jis matė kelis stoties darbininkus, einančius palei bėgius. Vienas iš jų laikė kastuvą ir ėjo nudelbęs akis į žemę, lyg būtų ką pametęs. Tada kraštovaizdis ėmė slinktis atgal, lyg būtų pajudėjęs jis, o ne vagonas. Berniukas atsisuko į tamsą ir spūstį vagone.

IV

Matymas tamsoje

(1944 m. rugpjūtis–1945 m. sausis)

Visi miega; mirusieji pakyla iš kapų ir atgyja. O aš nepadarau net to, nes esu nemiręs, tad negaliu atgyti; o jei būčiau miręs, vis tiek negalėčiau atgyti, nes niekada negyvenau.

Siorenas Kirkegoras

Siauras šviesos ruoželis – tai viskas, pagal ką jis orientuojasi.

Kai ruoželis išnyksta – atėjo naktis. Kai jis vėl pasirodo – diena.

Tas ruoželis yra paskutinis šviesos laiptelis, neapčiuopiamai sklandantis virš kampuotų ir visiškai numintų laiptų, vedančių iš rūsio po žeme.

Rūsys po žeme – galbūt netikęs žodis. Tais laikais, kai užsiėmė sodininkyste ir daržininkyste, Feldmanas šiame rūsyje laikydavo svogūnėlius ir sėklas bei kita, kam kenkia šviesa ir šiluma. Bet čia buvo taip ankšta, kad atrodė, jog esi įgrūstas į šulinį. Pečiai vos tilpo skylėje. Buvo neįmanoma nei atsisėsti, nei atsigulti. Jam teko stovėti arba pusiau sėdėti, klubais arba strėnomis įsirėmus į žemą sieną. Pačioje apačioje – iki ten keturi laipteliai, maždaug po pusmetrį aukščio, – šulinio šone buvo siaura anga – metro ar poros gylio ir maždaug perpus tokio aukščio. Čia jis ir atlikdavo savo gamtinius reikalus. Lubos tokios žemos, kad įsilindus tekdavo gulėti ant šono, atsisukus į rūsio angą, o apatinę kūno dalį įkišus kiek įmanoma giliau į skylę. Šiltos, minkštos išmatos tekėdavo vidine šlaunų puse, o jis nusišluostydavo tik kuokšteliu sausos žolės.

Nors tai nepakenčiama, teko ištverti.

„Nuo dabar tu miręs“, – pasakė Feldmanas prieš užstumdamas sunkų medinį dangtį, atstojantį rūsio stogą.

Feldmanas pažadėjo pamėginti atnešti maisto, kai galės. Tiksliau, kai valymo komanda, kuriai jis priklausė, bus išsiųsta į Marysiną. Tada bus lengviau pasišalinti. Gal pavyks, gal ne. Niekas nežinojo. Bet jei pavyks kokiu nors reikalu nusigauti iki rūsio, pabels į dangtį tris kartus. Tai bus ženklas Adamui, kad lauke jo laukia maistas.

Gabalėlis duonos, du surukę svogūnai, iš vidaus jau pradėjusi pūti kopūsto galva.

Adamui bent jau nebuvo šalta. Dar tebesilaikantis vasaros pabaigos karštis įsigaudavo ir į apytamsę duobę. Jis žinojo, kad net praėjus kiek laiko po žeme jam bus šilta.

Šviesa pasirodydavo ir dingdavo.

Vaikinas mėgino skaičiuoti paras; netrukus susivokė, kad praėjo vos kelios dienos, o jis jau nebeprisimena, kiek laiko išsėdėjo po žeme – tris, penkias paras ar ilgiau.

Dažniausiai jis stovėdavo arba tupėdavo susigūžęs (kad neatsitrenktų į stogą) ant kurios nors iš laiptų pakopos.

Jei miegodavo, tai labai trumpai ir giliai, lyg netekęs sąmonės. Būdravimas ir miegas netrukus susiliejo ir jau buvo nesvarbu, ar šviesu, ar tamsu. Buvo tik alkis. Jis išgremžė Adamą iš vidaus lygiai taip pat, kaip tai būtų padariusi šviesa. Ji apšvietė burną, ryklę ir pilvą. Alkio šviesa sausa ir balta, be substancijos, tačiau aštri ir akinanti tarsi žaizdos akyse.

Jis svarstė, kada ateis Feldmanas.

Skaičiuodavo šviesos ruožus; dabar buvo toks išsekęs, kad jų atrodydavo žymiai daugiau: vietoje vieno matydavo tūkstančius, o viena para atrodydavo kaip tūkstančiai parų. Adamas suprato, kad jei išsėdės šiame žemės kokone dar vieną dieną, visiškai nebesuvoks, kas yra kas, kas yra viduje, kas išorėje, nebesuvoks erdvės ir laiko.

Tačiau vis dėlto liko sėdėti rūsyje.

Galvojo apie šunis.

Anksčiau ar vėliau gestapas ateis medžioti pabėgėlių ir Feldmano sode. Jie turi sąrašus, jie žino, kas pakluso įsakymui išsikraustyti, o kas mėgina slėptis. Jie pradės nuo geto ir artės link Marysino.

O kur jie pradės ieškoti?

Feldmanas buvo visiškai įsitikinęs, kad jie pasitenkins kontora ir rūsiu, tiksliau tariant, tikruoju rūsiu, tuo, kuris name. Jei name žmonių neras, galbūt sode nebeieškos, tad Adamas galįs būti ramus. Taip manė Feldmanas.

Adamas taip pat manė, kad nuo policininkų jis išsisuks. Bet nežinia, kaip bus su šunimis. Ta mintis nedavė jam ramybės para iš paros...

Jeigu jie atsives šunis, ar bus galima kaip nors uždengti tą šviesos ruoželį, kuris kartu yra ir ventiliacinė anga? Ar tai apskritai padės? Ar jis ištvers visiškoje tamsoje diena iš dienos? Galiausiai jam netgi ėmė rodytis, kad girdi lekuojančius šunis, tempiančius pavadžius, kad girdi, kaip jų nagai braižosi ir krebžda į medinio dangčio pakraštį. Kiek laiko praeis, kol pasirodys, kad girdi ir tris stebuklinguosius Feldmano barkštelėjimus?

Adamas nutarė kurį laiką dar neuždengti plyšio.

Feldmanas neatėjo ir Adamas galiausiai suvokė, kad turi išlįsti.

Jis buvo kaip nesavas iš alkio ir troškulio. Jei būtų išbuvęs dar valandą ar parą, galbūt jau nebūtų pajėgęs nukelti dangčio ir būtų tupėjęs duobėje iki uždus, o tada pamažu supuvęs.

Vaikinas įdėmiai stebėjo šviesos ruožą. Kai šviesa ėmė pamažu blykšti, jis pasilipo ant viršutinės pakopos ir nustūmė dangtį įsirėmęs pakaušiu ir rankomis.

Lauke – švelnus, drėgnas rugsėjo vakaras.

Oras. Pirmieji oro gurkšniai. Plaučiams, pripratusiems prie sutręšusios žemės ir akmens dulkių, oras atrodė drėgnas ir žvarbus. Jis vos pajėgė žengti žingsnį. Drebėjo visu kūnu tarsi epušės lapas, o kai drebulys nepraėjo, teko pasiduoti.

Jis leido sau susmukti ant šlapios, šaltos žolės ir taip gulėjo valandėlę, visiškai nejudėdamas, alsuodamas ir žiūrėdamas į tamsėjantį dangų.

Buvo taip drėgna, kad žvaigždės vos matėsi; naktinį dangų dengė vos slenkanti pilka migla, tokia nežymi, kad jis jau nebuvo įsitikinęs, ar ji apskritai egzistuoja. Gal tai tik šviesos mirgėjimas akyse po tiek laiko, praleisto tamsoje.

Po kiek laiko jam pasirodė, kad girdi balsus.

Balsai taip pat buvo keisti. Jie priartėdavo ir nutoldavo bangomis: kartais būdavo arti, kartais nuslinkdavo tolyn. Nors kartais atrodydavo, kad jie labai arti, Adamui nepavyko išskirti nė vieno. Nesuprato net kokia tai kalba.

Valymo komanda įsikūrė senojoje siuvykloje Jakubo gatvės 16-e name. Anot Feldmano, ten gyveno trys šimtai vyrų. Buvo dar vienas būrys, Puodžių gatvėje, kur, anot gandų, laikėsi Aronas Jakubovičius, saugomas Bybovo. Ten

buvo dar du ar trys šimtai vyrų. Be jų gete daugiau nieko nebuvo. Jei nebuvo duotas įsakymas kasti apkasus, neįtikėtina, kad kas nors iš valymo komandos būtų gavę įsakymą eiti net iki Marysino tokiu paros metu.

Tai kas čia kalba?

Vokiečiai?

Feldmanas buvo įspėjęs, kad jie gali sugalvoti sodininkystės ūkyje apgyvendinti žmonių, bet ir pats netikėjo, kad tai įmanoma. Virtuvė ir kontora niekam netinkamos, o šiltnamis – vargu ar tinkama vieta apgyvendinti policininkus. Sutelktas pajėgas saugiau laikyti gete, o į Marysiną važiuoti tik dienos metu bei konkrečioms užduotims atlikti.

O gal balsai sklinda nuo Radogoščiaus stoties? Ar jie ten vis dar krauna krovinius? Kam?

Adamas kelis kartus apėjo šiltnamį, bet taip ir nesuprato, ką girdėjo. Visur tamsu. Bet kažkas kalbėjosi. Ne tik kalbėjosi. Kažkas, regis, lyg ir pykosi, todėl pertraukinėjo arba vis mėgino peršaukti vienas kitą. Bet vis dar negalėjo išskirti nė vieno žodžio.

Adamas atidarė pagrindinio pastato duris. Paliestos jos pasviro, lyg būtų netvirtai kybojusios ant vyrių arba tiesiog sudūlėjusios. Po kojomis sutraškėjo stiklo šukės. Jos gulėjo nuo tos dienos, kai Zamstagas su savo vyrais siautėjo tarp asmeninių Feldmano eksponatų.

Viduje tvyrojo keista šviesa – švelniai žalsva, lyg vis dar skverbtųsi per murzinas dulkių ir pelėsių apnašas, dengiančias vidines stiklinių dėžių sieneles.

Iš virtuvės Feldmano kontoroje jis pasiėmė arbatinį ir nuėjęs prie siurblio šalia ūkinių pastatų sulig kraštais pripylė vandens. Pirmiausia numalšino troškulį, o likusiu vandeniu nusiprausė. Pirma tarpkojį ir šlaunis, paskui viršutinę kūno dalį, pažastis ir veidą.

Tačiau nesišluostė. Jeigu jie ateis su šunimis – o tai, ko gero, tik laiko klausimas – rankšluosčiai arba skudurai, kuriais nusišluostytų, taptų garantuotu pėdsaku.

Nuogas ir sustiręs iš šalčio jis grįžo į kontorą ir peržiūrėjo Feldmano paliktas drapanas. Kai rudenį imdavo darytis vėsu ir drėgna, Feldmanas mūvėdavo plačias, apdribusias avikailio kelnes. Adamui jos būtų per trumpos, bet būdamos tokios plačios tikrai tiktų. Taip pat rado paltą ir apklotą, į kurį būtų gerai atremti pakaušį ir nugarą, užuot rėmusis į pliką akmenį.

Savo drabužius jis suvyniojo į storą ryšulį. Teks juos nusinešti į rūsį. Viską, ką panaudojo čia, viršuje, turės nusinešti į rūsį. Tačiau vis dėlto jis nepajėgė tuoj pat grįžti į ankštą ir dvokiančią duobę. Jeigu jau išlindo į paviršių, reikia pamėginti rasti ko nors valgomo. Sėdėjo apsisiautęs Feldmano apklotu ir mėgino įsivaizduoti anksčiau taip atidžiai saugotus sodus bei prisiminti, su kokiais aptvertais sklypais ribojosi šios tvoros. Juk getas buvo iškeldintas itin skubiai. Kur nors medžiuose turėjo likti nenuskintų vaisių.

Vaikinas palaukė, kol sutems. Balsų jau nesigirdėjo. Adamui pasirodė, kad drėgna erdvė virš jo laukia sulaikiusi kvapą, kol jis išeis, o tada užgrius. Vaikinas stengėsi neiti per žvyrą ir akmenis, bet net drėgnos žolės šiugždenimas po kojomis rėžė ausis tarsi riksmas. Palei neaukštą kalvą, kur buvo rūsys, ėjo žema akmeninė siena. Anapus jos buvo atitvertas burokų daržas. Adamas prisiminė, kad siaurame akmenuotame žemės rėžyje tarp išarto burokų lauko ir kelio, einančio pro Praškerso dirbtuvę, buvo kelios obelys. Nieko nebijodamas jis persigavo per sieną, paskui per geležinę tvorą, kurios, regis, ten anksčiau nebuvo, o dabar iš sulig liemeniu aukštos žolės ir laukinių aviečių brūzgyno kyšojo surūdiję, tarsi narvo pinučiai.

Dabar jis stovėjo po medžiais. Jų viršūnės prasmegusios naktinėje migloje virš galvos. Adamas matė, kur šakos prasideda, o kur baigiasi – nesimatė.

Aplink vyravo mirtina tyla. Nė vieno paukščio, kuris išsigandęs purptelėtų į šoną šnarėdamas sparnais. Adamui pasirodė, kad tamsoje mato vaisius, kybančius tarsi dar tamsesnės dėmės. O gal tik įsivaizdavo, nes mintis apie medžiuose likusius vaisius buvo tokia svaiginamai stipri, kad viršijo visa kita.

Suėmęs storą kamieną jis pamėgino obuolius nukrėsti. Šakos virš jo tik nežymiai sujudėjo. Tada vaikinas sukryžiavo kojas aplink kamieną, sugebėjo

įsikibti į žemai esančią tarpušakę ir įsiropštė į medį. Bet tai, ką palaikė vaisiais, pasirodė besą tik storesni lapai, o vaisiai kybojo giliau, bet ir tie buvo neprinokę. Jie buvo rūgštūs ir aitrūs. Netrukus gomurys ėmė perštėti, o žandikauliai skaudėti. Bet jis vis tiek valgė; vėliau prie juosmens pasidarė sterblę iš storų Feldmano avikailio kelnių ir susidėjo į ją visus vaisius, kuriuos galėjo pasiekti.

Paskui stovėjo po medžiu, aplinkui sutrikdęs tylą. Bet paskutinei šakai, jam nusileidus ant žemės, liovus siūbuoti, nebuvo jokio kito garso. Jokio judėjimo, tik jo paties kvėpavimas ir smilkiniuose tvinksintis kraujas.

Kur dingo tie balsai?

Tą naktį jis sapnavo, kad su Lida buvo uždaryti viename iš daugelio skaidrių stiklinių Feldmano indų. Jame buvo taip ankšta, kad nė vienas negalėjo pajudėti. Kai jam pagaliau pavyko išlaisvinti galvą ir per jėgą pasukti ją žemyn, pamatė, kad jo ranka ir Lidos krūtinė bei smakras taip pat stikliniai, o jų kūnai žemiau smakro susilydę į vieną stiklinį kūną. Krūtinės, pilvai ir liemenys buvo tvirtai suklijuoti, jų pusiau peršviečiami pečiai ir galvos atskirtos tik tiek, kad vos ne vos galėjo matyti vienas kito veidus.

Nė vienas nepajėgė pajudėti.

Iš Lidos burnos tekėjo gleivės, o gal tik neįprastai tąsios seilės, kurios stingdamos virto stiklu. Jis norėjo pasilenkti arčiau ir nulaižyti šaltas gleives nuo sesers lūpų, tačiau pajėgė tik pasukti veidą šonan, bet tada trenkėsi trapia galva į indo sieną.

Tada jis nulaižė nuo sienos žalias apnašas.

Jos buvo stebėtinai tirštos ir gaižios, ir nors paskui burnoje liko salsvas, šleikštus poskonis, jis negalėjo liautis laižęs to žalėsio.

Alkis raižė ir tampė skrandį, lyg Adamo kūnas, suaugęs su Lidos, būtų išsipūtęs iki milžiniško stiklinio burbulo – alkio rutulio, pjaustančio kūną aštriais kraštais.

Adamas pabudo tamsoje; skrandį tampė siaubingas mėšlungis. Jam vargais negalais pavyko nusileisti iki pakopos, kuria naudojosi kaip tualetu, ir iš jo ėmė purkšti išmatos.

Mėšlungis po mėšlungio, kol akyse ėmė raibuliuoti.

Kiek pavyko, nusišluostė turimais drabužiais, bet tuo pat metu suprato, kad nebegali likti šioje rūsio duobėje. Kad ir koks didelis būtų pavojus, jog jį kas nors pastebės.

Nuo tada jis kasdien praleisdavo „viršuje“ bent po porą valandų.

Dienos buvo švelnios. Drėgmė, vakarais ir naktimis gaubdavusi dangų ir kraštovaizdį neperregimo rūko kokonu, išlikdavo ir dieną, bet tik kaip plonas šydas, dengiantis nuo saulės šviesos. Namai ir nedažytos, negrabios lentinės pašiūrės, tvoros ir iš akmenų sukrauti aptvarai, medžiai su rudeniškai apsunkusia ir šlapia lapija – viskas atrodė suminkštėję. Žolė po jo kojomis atrodė blyškesnė. Įspūdį, kad viskas minkštėja, tikriausiai sukėlė silpnumas ir alkis. Be to, jam rodėsi, kad ir pats tirpsta, o gal greičiau išsilaisvina – jį buvo apėmusi nereali būsena, lyg sklandytų.

Vieną dieną pasirodė, kad tolumoje girdisi šūviai. Iš pradžių pavieniai, o paskui automatų papliūpos.

Susišaudymas su trumpesnėmis ar ilgesnėmis pertraukomis tęsėsi gal dvidešimt minučių. Jis įdėmiai klausėsi, ar aidas nueina vis dar toli, ar šūviai neartėja. Bet nieko panašaus. Po kiek laiko viskas nutilo ir jis netrukus pamiršo, ką girdėjo.

Kitą dieną jam pasirodė, kad mato kelis žmones, judančius didžiajame lauke šalia kapinių. Ten buvo daugiau kaip tuzinas vyrų – jie ėjo eilėmis, vienas po kito. Blyškioje saulės šviesoje kūnų kontūrai susiliejo ir galiausiai dingo.

Jis galvojo apie Feldmaną.

Kodėl jis neatėjo? Ar vokiečiai laiko jį visą laiką uždarę, ar taip griežtai saugo, kad neįmanoma pasišalinti? O gal dar blogiau – gal pagavo mėginantį grįžti į Marysiną ir nušovė?

Adamas žinojo, kad tai įmanoma.

Jei Feldmanas neateis, teks mėginti išgyventi pačiam.

Diena iš dienos, kiek jėgos leido, jis plėtė paieškų plotą.

Sklype į kitą pusę nuo rūsio, kur jis naktį nudraskė surukusius neprinokusius obuolius, stovėjo nedideli mediniai namai ir lentinės pašiūrės, brendančios į peraugusią užmarštį. Daugelyje jų anksčiau gyveno turtingi „miestiečiai", žmonės su *plaitses*. Jei patys čia negyvendavo, tik „išnuomodavo" žmonėms, turintiems dar geresnių ryšių. Buvo toks vienas tarpininkas, pavarde Tauzendgeldas.

Kelių namų durys ir langai dabar buvo plačiai atverti rudens šviesai.

Apleisti kambariai: miegamuosiuose lovos apverstos, o iš jų čiužinių kyšojo spiralės; drabužių spintos atviros, o daiktai iš jų pusiau išversti; visur ant grindų mėtėsi sutrypti drabužiai ir patalynė. O virtuvėse beveik nieko arba mažai ko vertinga.

Vertinga tai, kas valgoma. Vienoje neužrakintoje virtuvinėje spintelėje rado gabalėlį sudžiūvusios duonos – tokios kietos ir supelijusios, kad buvo neįmanoma atsikąsti. Jis pabandė palaikyti jį burnoje, bet duona nesuminkštėjo.

Kitame name rado skardinę konservuotų pupelių. Pasidarbavęs kelias valandas akmeniu ir stambiu atsuktuvu atidarė dangtelį tik tam, kad sugedęs turinys išputotų ant rankos nuodingomis putomis. Dvokas buvo toks šlykštus, kad nedingo net nusiplovus rankas šaltu šulinio vandeniu ir nusišveitus smėliu.

Kitame name spintos dugne rado pinigų. Rumkių. Visų trijų spintos stalčių dugnai buvo iškloti prismaigstyta vaškine klijuote, o po ja gulėjo banknotai, šimtai banknotų, kruopščiai išlygintų, kad nesimatytų nė mažiausio iškilimo. Jis stovėjo laikydamas beverčius geto markės banknotus ir nusijuokė pagalvojęs, kad kažkas plušėjo, taupė šią kvailą popierinę valiutą metai iš metų, tikėdamasis kada nors ką nors nusipirkti.

Jis kelias minutes svirduliavo per namo kambarius, laikydamas beverčius banknotus, ir kvatojo, spiegė iš juoko. Galiausiai susiprotėjo. Jei švaistys energiją isterijos priepuoliams, netrukus visai nebeturės jėgų.

Adamas nusigavo iki Malūnininkų gatvės, iki Grūdų gatvės kampo. Anapus kvartalo stovėjo Centrinis kalėjimas, kuriame kadaise viešpatavo galingasis

Šlomas Hercbergas ir kur buvo suvaryti paskirtieji į vadinamąjį darbo rezervą. Jis stovėjo ir galvojo, ar kalėjime dar gali būti žmonių, galbūt dabar čia kareivinės, kai dangų staiga suplėšė baisus griausmas.

Vienas šalia kito bauginančiai žemai praskrido trys lėktuvai.

Jis krito visu ūgiu ant žemės ir užsidengė rankomis galvą.

Po sekundės, lyg pasvarsčiusios, Lodzėje ėmė kaukti priešlėktuvinės gynybos sirenos. Kad ir kaip rankomis spaudė ausis, buvo neįmanoma negirdėti nesiliaujančio kaukimo, staiga užliejusio erdvę. Sirenos pjaustė orą tarsi pjūklai. Paskui dangų perplėšė dar vienas galingas griausmas ir anie trys lėktuvai staigiai pakilo virš stogų, šįkart lydimi kažkur toli stovinčių sunkių, vėluojančių priešlėktuvinės gynybos baterijų tratėjimo.

Jis vis dar gulėjo viduryje kelio, kur jį parbloškė garso banga. Dar niekada iš taip arti nebuvo matęs svetimų karo lėktuvų. Nuo pilvo iki pat mažiausių pirštų sąnarių sklido euforijos šiluma. Vadinasi, jų išvaduotojai jau visai arti, gal vos už kelių kilometrų.

Kai tik sirenos nutilo, – lyg garsas būtų susivyniojęs pats į save, – aplinkui pasigirdo pikti riksmai lenkiškai ir vokiškai. Jis pasuko galvą ir išvydo du Vermachto kareivius, išbėgančius iš namo gatvės kampe už dviejų šimtų metrų. Po sekundės pasirodė didelis tankas, matyt, slėpęsis Centrinio kalėjimo kieme. Kurį laiką jo ilgas vamzdis buvo nukreiptas tiesiai į Adamą. Paskui priešais tanką ir už jo pasirodė dar keli kareiviai ir vamzdis lėtai bei oriai nusisuko.

Vaikinas suprato, kad vokiečiai būtų jį pastebėję, jei nebūtų taip skubėję ir nebūtų tokie išsigandę. Ir jei jis nebūtų gulėjęs. Vos tik jie dingo iš akiračio, jis pasinaudojęs proga pakilo ir susilenkęs nubėgo į artimiausią namą.

Turėjo susivokti, kaip rizikuoja.

Tyla gete – tuščios gatvės ir namai – buvo apgaulinga.

Kiekviename, regis, tuščiame pastate, pro kurį praėjo, galėjo gulėti vokiečių kareiviai ir sekti jį pro žiūronus arba taikiklį.

Jam negalima užsimiršti.

Paskutinį kartą senuosiuose vaikų namuose Apkasų gatvėje lankėsi tada, kai padėjo Feldmanui sunešti į rūsį anglis krosniai kūrenti. Tuo metu Žaliasis namas jau buvo ne vaikų namai; jis buvo perduotas neaiškiai valdybai, administravusiai ir geto *dygnitarze* „poilsio namus". Adamas pagalvojo, kad jei kur nors Marysine dar galima rasti paslėpto maisto, tai tame name.

Bet Žaliasis namas buvo tarsi apsuptas nematomų sienų arba tvoros.

Jis praėjo kelis kartus, bet įeiti vidun neišdrįso.

Lida tikrai niekada nebuvo čia uždaryta, tačiau atmintyje išlikęs vaizdas – jos nuogas, iš šalčio pamėlęs kūnas ant svetimo namo slenksčio – kažkaip pakeitė ir šį pastatą. O gal mintys apie čia gyvenusius vaikus. Atmintyje iškilo, kaip jie nejudėdami stovėdavo įsikabinę į spygliuotą vielą, kuria buvo aptvertas didysis laukas anapus namo. Tačiau vis dėlto tai buvo taikus namas. Adamas prisimena šaižiai šūkaujančių ir besijuokiančių vaikų balsus, kurie girdėdavosi iš tolo.

Galiausiai jis sukaupė drąsą ir įžengė vidun.

Lavonų tvaikas beveik pribloškė.

Jis visą laiką galvojo, kad kur nors tai išvys. Kuriame nors iš namų turėjo būti lavonų.

Žmonių, kurie buvo per silpni patys nusigauti iki susirinkimo vietų. Žmonių, kurie paskutinę minutę mėgino pasislėpti. Žmonių, kuriems kaip ir jam trūko maisto ir vandens, kad išgyventų. O gal vokiečiai jau spėjo apžiūrėti namus ir nužudė tuos, kuriuos aptiko, o paskui pamiršo išvilkti lavonus. Nes kam dabar rūpintis kūnais, kai getą paliko paskutiniai traukiniai?

Jei kituose namuose aiškiai matėsi, kad žmonės juos paliko paskubomis, tai Žaliasis namas buvo beveik visiškai nusiaubtas. Virtuvėje visi stalai apversti, visi rykai – puodai, dangčiai, lėkštės – išmesti iš visų spintų. Siaurame koridoriuje tarp prieškambario ir mažojo kambario, kurį Feldmanas vadindavo Rozos kambariu, kažkas buvo išlaužęs grindis ir dabar čia žiojėjo didelė plati duobė. Čia buvusio pianino nė ženklo. Tikriausiai buvo konfiskuotas, kai Bybovas nusprendė, kad visi muzikos instrumentai gete turi būti atiduoti; o gal jau seniai buvo sukapotas malkoms.

Dvokas prasiskverbė iki pat čia.

Adamas atsiplėšė užuolaidos, kuri gulėjo numesta ant apverstos sofos kambario gale, skiautę ir apsirišo ja nosį bei burną.

Tada užlipo laiptais.

Lipo lėtai, stabteldamas ant kiekvienos pakopos ir įsiklausydamas.

Paskutiniai čia lankęsi žmonės pasinaudojo laiptais gamtiniams reikalams atlikti, tad šen bei ten ant pakopų gulėjo sudžiūvusios išmatos, taip pat tarp skudurų, išplėštų knygų lapų ir vaikų sąsiuvinių. Čia pat bato likučiai, vyriško bato, nuo kurio buvo nuplėštas ir kulnas, ir viršutinė odinė dalis.

Viršutiniame aukšte neliko abejonių, iš kur tas tvaikas.

Viena ranka prispaudęs pasidarytą kaukę, o kita remdamasis į sieną, jis nusigavo koridoriumi iki direktoriaus kabineto ir alkūne pastūmė duris.

Verneris Zamstagas gulėjo ant nugaros ant siauros sofos šalia direktoriaus Rubino rašomojo stalo. Be jokios abejonės, tai buvo jis. Ta pati, matyt, neseniai pasiūta, bet dabar baisiai ištepta policijos uniforma, kuria vilkėjo tą kartą, kai prisistatė pas Feldmaną norėdamas išvilioti iš jo Laibo sąrašą su potencialiais pasikėsinimo ir pasipriešinimo dalyviais.

Galva bus gulėjusi ant sofos ranktūrio, bet po šūvio (arba dėl šūvio) ji nuslydo ir dabar kabojo virš grindų. Veidas atrodė keistai, kai galva ir pusė kūno buvo nusvirę nuo sofos, o likusi dalis gulėjo ant jos tiesiai. Kairė galvos pusė, kur įsmigo kulka, buvo pajuodusi nuo sukrešėjusio kraujo. Kita veido dalis sutinusi ir beveik mėlyna, liežuvis išlindęs tarp lūpų; atrodė, kad mirusysis šaiposi iš Adamo.

Vaikinas žengė žingsnį į kambarį ir nuo ištinusio, dvokiančio kūno iškart pakilo spiečiai musių. Atviroje parudavusioje žaizdoje ir arčiau kaklo ropojo vabzdžiai. Bet jį labiausiai domino pistoletas dešinėje Zamstago rankoje.

Iš kur jis jį gavo?

Negali būti, kad Zamstagas būtų įgijęs tiek valdžios, jog būtų galėjęs vaikštinėti ginkluotas kaip koks vokietis.

Kažkas gavo jam ginklą arba panaudojo prieš jį.

Dabar Adamas stovėjo visai arti. Dėl kūno padėties kraujas iš šautinės žaizdos galvoje buvo nutekėjęs petimi, po rankove, vidine rankos puse, paskui išsiskaidęs ant riešo, kuris nusviręs tvirtai rėmėsi į grindis. Pirštai, sugniaužę pistoleto rankeną, taip pat buvo tirštai aplipę sukrešėjusiu krauju. Adamas nusiplėšė nuo burnos skudurą, pasidarė iš jo pirštinę ir ėmė lenkti vieną lavono pirštą po kito, kad galėtų paimti pistoletą.

Kūnas tarsi atsiduso, lyg mėgintų gintis nuo užpuoliko net būdamas negyvas. Po kiek laiko Adamui pavyko atlenkti visus pirštus ir ištraukti kruviną pistoletą.

Vaikinas kruopščiai suvyniojo jį į medžiagą ir nusinešė į virtuvę, kur sustatė stalus ir kėdes panašiai taip, kaip jie stovėdavo anksčiau. Šitaip jis bent jau pasidarė vietos sėdėti.

Atsinešęs iš kiemo šulinio vandens ir dar atsiplėšęs užuolaidos skiautę jis nuvalė vamzdį ir rankeną. Sprendžiant iš išvaizdos, tai buvo visai įprastas vokiškas „Parabellum“ pistoletas, toks pat, kokius nešiodavosi vokiečių karininkai. Adamas Žepinas žinojo tik tiek, kaip ginklai atrodo ir kaip elgiasi juos turintys žmonės.

Tačiau dėtuvėje nebuvo nė vieno šovinio.

Kulka, nužudžiusi Vernerį Zamstagą, buvo paskutinė.

Taigi kaip ginklas pistoletas bus bevertis, jei Rubino kabinete Adamas neras kurs nors paslėptų šovinių.

Jis sėdėjo ir kilnojo ginklą, mėgindamas įsivaizduoti, kiek būtų galėjęs gauti, jei būtų pavykę parduoti Pfeiferovos gatvėje, – tikrai kelis tūkstančius

markių, jei kas nors būtų bent išdrįsęs jį paliesti ar perparduoti. Jei gestapas būtų užuodęs, kad juodojoje rinkoje sukasi tikri ginklai, jie tikrai būtų išsprogdinę į orą visą getą.

Iš tikrųjų visai nesvarbu, ar Zamstagas ginklą gavo, nusipirko ar pavogė. Svarbu tai, kad pistoletas dabar priklauso jam, Adamui.

Taip pat ir Verneris Zamstagas.

Jis iš karto suprato du dalykus: jei lavonas liks gulėti čia, gali būti, kad paties Adamo niekas neaptiks. Atėję šunys iškart parodytų negyvą kūną. Vokiečiai greitai jį išneštų ir užkastų arba sudegintų. Paskui belieka tikėtis, kad Žaliasis namas jiems daugiau nerūpėtų.

Sėdėdamas Žaliojo namo virtuvėje, už kurios langų greitai temo, jis nutarė persikraustyti pas Zamstagą, galiausiai nutarusį grįžti namo. Zamstagas galės sau gulėti direktoriaus kabinete, o jis pats įsikurs rūsyje.

Jie pasirodė praėjus vos kelioms dienoms. Kaip Adamas ir spėjo, atsivedė šunų. Nustebino tik tai, kad pasirodė taip anksti, Adamui dar nespėjus atsibusti, nors jis pabusdavo gerokai prieš auštant. Vaikinas girdėjo, kaip kariškių batų padai girgždina ir čirpina virš jo esančias grindis, girdėjo kareivių šūksnius. Kažkas bumbsėjo, trinksėjo – gal ištraukiami arba nuverčiami daiktai. Kažkas vokiškai nusikeikė, tyliai ir iš širdies.

Jis maldavo Lidos liautis.

Vos įėjęs į Žaliąjį namą iškart suprato, kad Lidai tai nepatiks. Aptikęs Zamstago kūną geriau irgi nepasijuto.

Sesuo visą dieną neramiai judėjo, o vakare vėl jį užpuolė. Adamas klūpojo buvusioje virtuvėje ir rausėsi puodų spintoje. Jau buvo sutemę; tamsu buvo iki pat blizgančių stalviršių. Prieblandoje Adamas matė tik jos judančias išskėstas rankas su išskėstais pirštais, lyg norėtų iškabinti jam akis. Veidas vėl kaip stiklinis, lūpos ir skruostai sustingę tarsi bauginanti kaukė arba grimasa. Adamui pavyko mikliai palįsti po vienu iš stalų ir tarsi skydą priešais save nuleisti blizgančią stalo plokštę.

Jis taip ir nesuprato, kodėl Lida tokia įtūžusi. Kol sesuo buvo gyva, jam nė karto neteko patirti tokios neapykantos.

Kas atsitiko jai perėjus mirusiųjų pasaulio ribą? Gal svarbus tik pats faktas, kad vis dar yra riba tarp mirusiųjų ir gyvųjų?

Dabar brolis meldėsi seseriai ir sąmoningai judėjo santūriai bei minkštai, kad vėl nesukeltų jos įtūžio.

Bet dabar vokiečiai tiesiai virš jo galvos.

Šunys loja, čiaukši dantimis, jų nagai braižo rūsio dangtį.

Aplink kaukši auliniai.

Turbūt jie ieško kablio, kad galėtų atkelti dangtį.

Lida sėdi savo stikliniame veide, sulaikiusi kvapą kaip ir Adamas.

Dangtis girgždėdamas pakyla. Kišeninio žibintuvėlio spindulys naršo po vidų, apšviesdamas plikas mūrines sienas; Adamas pirmą kartą pamato jų į kraujagysles panašių įtrūkimų raštą.

Staiga anapus ryškios šviesos pasigirsta balsas:

– *Franz! Komm zu mir hoch!**

Astmatiškai dvėsavusių šunų snukiai, ką tik kyšoję virš angos krašto, buvo atitraukti už pavadžio, o dangtis su triukšmu dunkstelėjo į vietą, sukeldamas aplink Adamą pjuvenų ir senų anglies dulkių debesį. Tamsoje Lida ir jis vėl tapo besvoriais ir beformiais kūnais.

Vokiečiai kurį laiką dar rausėsi viršuje. Kažkas ėjo neskubėdamas, vilkdamas kojas, o nuo svorio traškėjo ir girgždėjo medinės grindys. Matyt, jie žemyn laiptais nešė lavoną. Paskui staiga atsidūrė lauke. Balsai skambėjo jau kitaip, jų greitai nebesigirdėjo dėl vėjo arba atstumo. Adamui rodėsi, kad girdi nežymų aštrių kastuvų skimbčiojimą. Ar jie ketina užkasti Zamstagą čia pat? Ką tai reikš jam, Adamui? Ar čia galima likti? Ar mirusieji girdi?

* vok. Francai! Ateik pas mane! – *Vert. past.*

Nuo tada jis visada nešiojosi ginklą, užsikišęs jį už Feldmano kelnių juosmens. Jos tokios plačios, kad pistoletas vis nuslysdavo į tarpkojį vos padarius kokį staigesnį judesį. Jis toli nenubėgtų su tuo pistoletu. Bet vaikinui patiko jį turėti ir vis išsitraukus palaikyti bei apžiūrėti iš arčiau.

Tik pagalvok – žydas su ginklu.

Kartais įsivaizduodavo nukreipiąs vamzdį į galvą kuriam nors iš vokiečių, kuriems šoko Lida. „Dabar paragausi savo paties vaistų!“ – ištardavo jis ir pasukdavo nepavojingą vamzdį, įremtą į sieną, kamieną arba bet ką po ranka. Tačiau tikrieji žodžiai nesiduodavo ištariami, o jeigu jis įsivaizduodavo įrėmęs vamzdį į vokiečio smilkinį, tai tas smilkinys, paleidus įsivaizduojamą šūvį, taip pat nenorėdavo ištikšti kraujais, sklaidantis parakui ir dūmams. Kažko trūkdavo.

Pastebimai atšalo.

Iš žemės kilo drėgmė.

Prie gatvių už Miarkos gatvės, kur buvo Pirmininko vasarnamis ir kur patruliuodavo *Sonderno* apsaugos pajėgos, rudens spalvomis degė ąžuolas ir klevas. Duksliame rūdžių rudumo ąžuolo fone klevo ugnis atrodė šviesesnė, po ištisų lietaus arba rūko dienų lapai blizgėjo nuo drėgmės, o po giedrų, šaltų naktų būdavo kiek apkraštuoti sidabru.

Taip, artėjo šalčiai. Adamas žinojo, kad anksčiau ar vėliau bus priverstas pradėti kūrenti ugnį. Jei tik ras, kuo uždegti.

Kol kas miegodavo rūsyje ant lentinės pakylos, kurią pasidarė išlaužęs virtuvės grindis, susisupęs į seną gūnią, rastą pas Feldmaną. Tačiau greitai to nepakaks. Drėgmė kasdien kilo vis aukščiau. Ji graužėsi visur, kur prieidavo:

į rankų linkius, kirkšnis, po oda. Galiausiai ėmė rodytis, kad prasismelks iki pat kaulų smegenų; vaikinas jusdavo, kaip drėgmė surakina stuburą, kaip sužnybusi suka kaukolę.

Iškvėpti garai šviesdavo kaip mirties rūkas.

Jis nebeskyrė dienų, nebežinojo datos. Tačiau iš šviesos, krintančios ant laukų ir suliejančios kontūrus to, kas likę iš žalumos tarp medžių kamienų ir akmeninių sienų, suprato, kad turėtų būti rudens laikas tarp spalio ir lapkričio.

Naktimis vis dažniau pašaldavo, rytais ilgai laikydavosi baltas, šaltas rūkas, tirštas kaip sirupas, kartais net iki vėlyvos dienos.

Jis žvelgė į saulę virš horizonto, kybančią tarsi milžiniškoje paklodėje, išbrinkusią ir suvyniotą joje. Iš už akmeninių aptvarų pakildavo paukščiai ir čirkšdami sukdavo ratus, panašius į didžiulius, kreivus vežimo ratus, riedančius per dangų.

Vieną dieną, sėdėdamas ant akmeninio šulinio prie Žaliojo namo, pamatė Giraitės gatve ateinantį vyrą. Nors jis buvo taip toli, kad matėsi tik kūno kontūrai, Adamas suprato, kad tai Feldmanas. Jis linktelėdavo sulig kiekvienu žingsniu, kėblindamas lėtai, atkakliai ir mechaniškai. Niekas daugiau taip nevaikščiodavo.

Adamas nuleido saugiklį ir taikydamasis atrėmė dešinę ranką į kairę. Jis laikė ištiesęs ranką tol, kol Feldmanas priėjo pakankamai arti ir pamatė, ką Adamas turi.

Vyriškis sustojo ir pažvelgė tiesiai į vamzdį. Be žado, nieko nesuprasdamas.

Adamas taip pat nejudėjo.

Feldmanas ėmė pamažu eiti šonu, kad pasitrauktų iš šūvio linijos. Adamas nenuleido nuo jo pistoleto. Vyras atrodė toks suglumęs, kad Adamas nesusilaikęs nusijuokė ir nuleido ginklą.

– Iš kur, po šimts, ištraukei šitą? – paklausė galiausiai prisiartinęs Feldmanas. Atrodė, kad po paltu ir kepure jo likę dar mažiau, nei įprastai, bet čia buvo tas pats Feldmanas.

– Kodėl tiek užtrukai? – tepaklausė Adamas.

Feldmanas paaiškino, kad jie visą laiką buvo uždaryti name Jakubo gatvėje. Kartais rytais juos padalydavo į darbo brigadas ir išvarydavo į įvairias geto vietas. Dažniausiai tekdavo išvalyti kontoras ir departamentus. Kasdien iš archyvavimo spintų ir komodų stalčių jie išversdavo daugybę kilogramų popierių, o paskui viską sudegindavo didelėse statinėse. Jis net nenutuokęs, kad getas gaminęs šitiek *popieriaus*, pasakė Feldmanas.

Paskui ėmęsi dirbtuvių. Iš medienos fabrikų Spaustuvininkų ir Turgaus gatvėse išvežė pjaustymo ir šlifavimo stakles. Kai kuriems iš jų netgi tekę ištraukti ir išardyti didžiuosius garo katilus skalbyklose, skalbinių gręžimo ir lyginimo įrenginius bei paklodžių lyginimo presus. Viskas buvo nuvežta į Radogoščių ir sukrauta į traukinius, kurie išvyko į Vakarus, tolyn nuo fronto.

Tai štai iš kur anie garsai naktį – horizonte matytas vyrų konvojus žygiavo link traukinių stoties.

– Ar ten kas nors dar liko? – paklausė jis.

– Kur?

– Prie Radogoščiaus?

Feldmanas papurtė galvą.

– Tik mūsų komanda. Daugiausia pora šimtų vyrų.

– Jankelis?

– Nežinau. Jankelis miręs. Dauguma mirė.

Adamas nebuvo įsitikinęs. Jis pastebėjo, kad darosi sunku susigaudyti, kas miręs, o kas dar gyvas. Šaja, *tėvas* – blankiai prisiminė jį, einantį vyrų kolonoje, išvarytoje nuo Centrinio kalėjimo link stoties. O Laibas? Vietoje veido jis matė tik žiurkes už surūdijusių narvų grotų. Net Lida atrodė guvesnė už Laibą.

– Atnešiau tau šio to valgoma.

Jis išvyniojo ryšuliuką, kurį buvo prisirišęs po paltu, – purviną nosinę, pilną sausų duonos gabaliukų, du šimtus gramų dešros, dvi sudžiūvusias bulves. Adamas suvokė, kad liečia visus šiuos trokštamus dalykus ne paskubomis ir ne godžiai, o tarsi vabzdys, apgraibomis ir lėtai čiuopiantis vaisiaus gabaliuką.

Kaupiant šį lobį turbūt praėjo savaitės, kasdien atidedant po gabalėlį iš savo paties varganos normos.

– Iš kur sužinojai, kad aš čia?

– Nežinojau. Man liepė parnešti kastuvų.

Adamas buvo pamiršęs paprasčiausius dalykus. Dabar pamiršo ryti. Seilės tekėjo smakru. Feldmanas pasilenkė ir nubraukė jas atgalia ranka.

– Čia nėra nė vieno kastuvo, – pasakė Adamas. – Aš jau ieškojau.

Kurį laiką sėdėjo tylėdami.

Paskui Feldmanas paklausė, kaip sekasi. Adamas atsakė, kad susitvarko. Eina iš vieno namo į kitą. Pasiima, ką randa. Daugelyje sodų vis dar yra vaisių – šalčio pakąstų ir kirminų išgraužtų obuolių, kurie skoniu primena senus neprinokusius vaisius. Senuosiuose daržuose galima išsikasti burokų. Vienoje vietoje rado net dėžę šviežių svogūnų. Įsivaizduoji, Feldmanai? Tikrų svogūnų. Viename iš namų rado žibalinę viryklę, bet be žibalo. Ketinąs pamėginti naudoti degųjį skystį. Juk sodininkystės ūkyje stovi bakelis skysčio, kurį nugriebė stotyje, bet nedrįstąs uždegti ugnies bijodamas atkreipti dėmesį.

– Išskyrus vokiečius, visą šį laiką čia nieko daugiau nebuvo.

Jam pasakojant, Feldmanas sėdėjo ir žiūrėjo į pistoletą ant Adamo kelių, todėl tam vis dėlto teko papasakoti. Iš tikrųjų jis nenorėjo, bet suprato neturįs kito pasirinkimo.

Feldmanas ilgai tylėjo, taip ilgai, kad Adamas pagalvojo, jog senis nieko neketina pasakyti. Bet po kiek laiko tas pratarė, kad jie kalbėję apie Zamstagą. Kai kurie teigė žiną, kad jis išvažiavęs su paskutiniu traukiniu, tuo pačiu kaip Rumkovskis ir jo šeima. Kai kurie iš jo vyrų teigė gavę įsakymą jį surasti. Kad net vokiečiai jo ieškoję gete. Kad bijantys jo. Labiausiai Bybovas. Tas net paskyręs atlygį tam ar tiems, kurie sugaus Zamstagą gyvą.

Adamas iškėlė pistoletą.

Feldmanas tik papurtė galvą.

– O Bybovas?..

Tas dažniausiai girtutėlis šlitiniuojąs po getą. Rafinuotai šaudąs žmones. Vienplaukis, atsiraitojęs rankoves, vienoje rankoje butelis, kitoje – tarnybinis

ginklas. Tik ištark „Bybovas ateina“ ir visi išsislapsto, vos tik jis pasirodo iš už kampo. Iš buvusių geto *dygnitarze* liko tik Jakubovičius. Jis atsakingas už tai, kas liko iš Centrinės skalbyklos, nužemintas iki *kierownik*, bet vis dėlto paliktas, o ne deportuotas kaip visi kiti viršininkai. Bet dabar uždaryta jau ir Centrinė, įrengimai išardyti ir bus išvežti į Kenigs-Vusterhauzeną – darbininkai kraustė visą praėjusią savaitę. O Bybovas neteko paskutinio patikimo žmogaus, tikriausiai vienintelio geto žydo, su kuriuo turbūt jautėsi galįs kalbėti visiškai atvirai.

Galiausiai Feldmanas atsistojo.

– O kada ateis rusai? – paklausė Adamas.

Jis paklausė tarsi vaikas. Žodžiais, dideliais tarsi plakatų raidės, ištiesęs ranką, lyg vildamasis, kad Feldmanas įdės į ją atsakymą.

Tačiau tas tik gūžtelėjo po savo dideliu paltu, lyg šito būtų klausiamas taip dažnai ir seniai, kad tas klausimas jau būtų spėjęs tapti neesminis.

– Galbūt spėję ateiti iki čia jie persigalvos. Gal pirma ims Balkanus. Bulgarija jau paskelbė Vokietijai karą. Sąjungininkai paėmė Belgiją ir Olandiją, dabar žingsniuoja link Paryžiaus. Dabar tai tik laiko klausimas. Bet laikas, laikas – kas atsitiks bėgant laikui?

– Aš sušalsiu iki jiems ateinant, – pasakė Adamas.

– Nesušalsi, Adamai. Tokie kaip tu nesušąla.

Paskui Feldmanas pakilo ir nuėjo į savo senąjį ūkį paimti kastuvų.

Adamas gulėjo vienas ant lentgalių Žaliojo namo rūsyje.

Galvojo apie laiką, kai dirbo krovinių stotyje. Apie viską, ką pakraudavo ir iškraudavo. Iš pradžių vokiečiai žmones atvežė, paskui išvežė. Taip pat ir mašinas – atvežė, paskui išvežė. Galvojo apie ilgus krovinių ešelonus su mašinų dalimis, atvežtomis naktį; kaip jie nešė dėžes, apšviesti šaltos prožektorių šviesos – nešiojo ant nugarų iki laukiančių sunkvežimių. Sunkiausioms dalims turėjo sukonstruoti lopšius, kuriuos kranais nuleido į priekabas.

O dabar visa tai iš geto išvežama.

Kiek žmonių gali būti likę valymo komandoje Jakubo gatvėje? Feldmano spėjimu, daugiausia penki šimtai; moterys ir vyrai atskirai.

Ar penki šimtai sugebės sunaikinti prisiminimą apie kelių šimtų tūkstančių miestą?

Jis prisiminė Jankelio galvą, gulėjusią ant žvyro kaip purvinas obuolys, o išsiliejusiame kraujuje buvo prikritę žvyro ir anglies trupinių. Lida tupi šalia nukritusio kūno, kurio ilgos, plonos rankos be gyvybės ženklų guli tarp kelių.

Sesuo įrėmė žvilgsnį į Adamą.

Už jos ateina kiti: Gelibteris, Rošekas ir šleivakojis Cunvaldas. Adamas daugybę kartų matė jų nugaras, pečius, mažais, tiksliais judesiais keliančius sunkias medines dėžes. Atpažintų tas nugaras ir sapne, jei dar kartą išvystų, vieną po kitos – sulenktas ar sukumpusias, išdidžias ar išriestas kaip Jankelio, kai tas keldavosi išpūtęs pilvą ir įtraukęs uodegikaulį, lyg niekad nepabostų rodyti, kas pas jį kybo iš priekio. Ir visada su šypsena. Todėl Šalcas vis turėdavo prieiti ir trenkti, – kad išmuštų tą įžūlią, strazdanotą šypseną.

Kur jie išvežti dabar? Kodėl jis ne su jais?

Gulėdamas rūsio tamsoje Adamas galvodavo, kad turi būti lūžio taškas, kaip su svarstyklėmis, kai uždedi svarmenis ir lėkštė staiga pakyla.

Kai išsiųstųjų ir mirusiųjų daugiau nei gyvųjų, mirusieji ima kalbėti už gyvuosius. Gyvųjų paprasčiausiai per mažai, kad jie pajėgtų nešti visą tikrovę.

Dabar jis suprato. Štai iš kur balsai.

Kai tamsu ir šalta, o drėgmė ištrina visas ribas, pusiausvyros taškas pastumiamas ir dangus virš galvos jau nebe jo dangus, o *jų*. Tas dangus, po kuriuo *jie* žygiuoja iš Čarnickio kalėjimo iki pat Marysino, po tris ar penkis eilėje, lydimi sargybinio iš kairės; Žaliojo namo vaikai stovi už tvoros ir žiūri, o jų pamirštos rankos kybo įsitvėrusios aukščiau esančio narvo.

Tada žygiuojanti kolona neišleido nė garso. Dabar visi vyrai staiga uždainuoja. Dainuoja visos nugaros. Jame auga ir plečiasi dusli ir galinga, griaudžianti žemės daina. Nes daina yra ir jo viduje. Nuo šios dainos griaudi ir dreba visas pasaulis. Jis užsidengė ausis rankomis, kad uždarytų dainą viduje, bet tai nepadėjo. Kai dainuoja mirusieji, dainos nesupančiosi jokiais pančiais ar grandinėmis, jos niekuo neuždengsi ir neprislopinsi.

Kai galiausiai pabudo, iš jo riksmo buvo likęs tik aidas. Bet tas aidas siekė toli – toli už jo paties, už jo vidaus; lyg pats netyčia būtų nubrėžęs dingusiųjų ir mirusiųjų kontūrus kelių šimtų mylių spinduliu.

O kas liks iš jo paties? Vienišo ir nepaguodžiamo tarp dar gyvų.

Jis negalėjo prisiminti, kad būtų verkęs bent kartą gyvenime. Neverkė net tada, kai iš jo atėmė Lidą. Dabar jis verkė, galbūt labiausiai todėl, kad nebeliko nė vieno, dėl kurio galėtų verkti.

Artinosi žiema. Atidėlioti nebegalima.

Metai – tarsi senas malūno ratas, kuris sukasi varomas savo sunkių menčių. Kartais greičiau, kartais lėčiau, bet niekada nesileidžia sustabdomas.

Vieną rytą sniegas uždengė ilgą, nežymų šlaitą už Žaliojo namo. Pirmasis metų sniegas. Vėjas nešiojo jį plonais baltais šydais arba mesteldavo netoli, bet energingai, lyg šluodamas dar žalius laukus.

Adamas žinojo, kad liko visai mažai laiko susirasti maisto ir kuro visai žiemai.

Feldmanas buvo atėjęs dar porą kartų.

Jau ir taip silpna Jakubo gatvės būrio drausmė, regis, sumenko dar labiau. Valymo komanda išeidavo į darbą tik kada ne kada. Vokiečių karininkai dažniausiai gerdavo ir žaisdavo kortomis. Gauti maisto darėsi vis sunkiau, o atnešti didesnį kiekį anglių ar malkų, neatkreipdamas į save dėmesio, Feldmanas negalėjo.

Adamas jau buvo apžiūrėjęs senąją įrankių pašiūrę ir radęs du tuščius malkų maišus. Juose nebuvo nė pliauskos, bet dugne gulėjo šiek tiek drėgnų, sušokusių pjuvenų. Tikriausiai atliekos iš kokios nors lentpjūvės; gal Feldmanas buvo gavęs dovanų. Vaikinas pasikišo maišus po paltu ir išėjo į lauką, kur vėjas gainiojo sniegą.

Jis, matyt, tikėjosi, kad visą laiką nesnigs. Suprato iš vėjo – stipraus, gūsingo, žvarbiai žnaibančio veidą ir rankas.

Tačiau vėjui nurimus, snigti nesiliovė, atvirkščiai – sniego dar pagausėjo. Tapo visiškai tylu. Adamas ėjo per gausiai krintančio sniego kolonų salę.

Vaikinas suvokė, kad pėdsakai sniege gali jį išduoti, bet buvo nuėjęs jau per toli Marysino gatve, tad nevertėjo grįžti.

Jis privalėjo ko nors parsinešti, kitaip bus veltui iššvaistęs jėgas.

Vaikinas prisiminė ankstesnes žiemas gete. Pirmas sniegas iškart tapdavo purvinas ir bjaurus – dėl senų pelenų, išmatų ir atmatų. Ir dar tie ilgi, žmonių išminti takai, tarsi siauri, juodi koridoriai per nenukastą sniegą.

Dabar tarp krintančio sniego sienų buvo beveik netikroviškai balta, tylu ir ramu. Jokių pėdsakų.

Jis ėjo, bet jautėsi taip, lyg neitų, – lyg jį kažkas neštų, o gal greičiau kilnotų per lėtai, bet gausiau krintantį sniegą.

Centrinis anglių sandėlis buvo Pasivaikščiojimų gatvėje, beveik prie Puodžių gatvės kampo, maždaug už šimto metrų nuo Balutų aikštės.

Jis dar nė karto nebuvo išdrįsęs prieiti taip arti geto širdies.

Anglių sandėlis būdavo vienas labiausiai saugomų geto objektų. Prie įėjimo dieną ir naktį stovėdavo žydų policininkai; taip pat ir palei aukštą tvorą aplink sandėlį, ir už sandėlio, jei kas nors būtų mėginęs įsigauti iš gretimos gatvės šiaurinėje aikštės pusėje. Aukštoji tvora vis dar vietoje, bet vartai atviri ir jokių sargybinių.

Eidamas per gatvę jis paliko sniege gilius pėdsakus. Adamas pasvarstė, gal juos užšlavus, bet tikriausiai būtų daugiau žalos nei naudos. Sniegas šlapias – matėsi, kad atspauduose sunkiasi vanduo. Tik laiko klausimas, kada sniegą pakeis lietus, o tada jo triūsas bus nuėjęs veltui.

Vaikinas įėjo į kiemą. Kai buvo paskelbtos naujos kuro normos, čia eilėse laukdavo tūkstančiai žmonių, kad galėtų atsiimti savo penkių ar dešimties kilogramų briketų normą. Jis prisiminė ilgas eiles, vingiavusias jau nuo pat siauro sandėlio – beveik tokio pat barako, kaip geto administracijos Balutų aikštėje, – o paskui nusidriekusias tolyn Puodžių gatve. Tai buvo iššūkis – pamėgink apgauti stovinčius eilėje tvirtindamas, kad prie išdavimo stalo neva stovėjusi ir tau vietą laikiusi išgalvota teta. Kiekvienas toks mėginimas įsibrauti sukeldavo eilėje sumaištį. Žmonės imdavo protestuoti, tada atlėkdavo budintys policininkai ir imdavo daužyti, vanoti lazdomis visus, kurie atrodydavo slepią už nugaros įsibrovėlius.

Dabar jis vėl čia. Kiemas po krintančiu sniegu atviras ir tuščias.

Iš tikrųjų jis nepuoselėjo vilčių ko nors rasti. Jei čia, iš geto iššygiavus paskutinei kolonai, buvo likę anglių, tai jomis jau seniai kas nors pasirūpino.

Sandėlio durys praviros, jų neįmanoma užrakinti, nes (dabar jis mato) spyna ir rankena nuimtos. Adamas įžengė į prieblandą. Šaltas dvejojančių žingsnių aidas atsimušė į stogą ir plikas sienas. Prieblandoje ne kažin kas matėsi. Toliau priešakyje – žemas suolas, o už jo – durys, tikriausiai vedančios į anglių patalpą. Ji taip pat neužrakinta, bet viduje dar tamsiau. Adamas vos įžiūrėjo savo ištiestą ranką. Apgraibomis žengęs kelis žingsnius atsitrenkė į sieną, paskui staiga pasijuto stovįs prie žemyn vedančių laiptų. Jų apačioje rado duris ir pastūmė jas.

Vaikinas atsidūrė uždarame vidiniame kieme, gal dvidešimt metrų su dvidešimt ploto; jį dengė gal dešimt centimetrų neliesto sniego. Gale stovėjo aukšta mūrinė siena. Matyt, čia buvo briketų sandėlis. Prie sienos, kuri šliejosi su gyvenamojo namo siena, stovėjo nedidelė pašiūrė, gal įrankiams sudėti. Priėjęs gan abejingai patraukė už durų rankenos.

Viduje jokių įrankių, – jei tikėjosi jų išvysti, bet šalia sienos stovėjo sukrautos medienos atliekos: dvi didelės krūvos, abi daugiau kaip metro aukščio, be to, perrištos virvėmis, – lyg stovėtų čia ir lauktų, kol kas nors – toks kaip jis – ateis ir išsineš. Paprasti lentgaliai, įvairaus ilgio, turbūt statybinė mediena; dauguma perlaužti. Adamas iškart ėmė skaičiuoti. Į kiekvieną maišą galėtų įgrūsti po du ar tris ryšuliukus. Dar du ar tris pasikišti po pažastimis. Blogiausiu atveju, jei taptų per sunku, vieną ar porą ryšulių galėtų paslėpti pakeliui, o paskui jų sugrįžti.

Jis nedvejojo – iškart pasidėjo maišus ir ėmė krauti. Buvo pradėjęs krauti antrą, kai už nugaros išgirdo garsus.

Plonas, neryškus, čežantis garsas. Nebūtų atkreipęs dėmesio, jei ne absoliuti tyla, kai aplinkui sninga.

Kažkas ėjo šaltomis akmeninėmis grindimis – lygiai tokie pat garsai, kaip ir jam einant per sandėlį.

Kažkas ėjo iš paskos, turbūt pastebėjo pėdsakus sniege.

Adamas sugrūdo likusias malkas į antrą maišą, tada abu nuvilko skersai per apsnigtą kiemą ir nugara prisispaudė prie sienos.

Pastate buvo vokiečių kareivis – galėjai suprasti iš tvirtų, šiurkščių, net jei ir kiek dvejojančių žingsnių, iš metalinio barškėjimo, kai ginklas ištraukiamas iš dėklo ir lėtai keliamas braukiasi per milinės sagas ir metalines detales.

Netrukus išgirdo ir ištęstą, kareivio dvejonę išduodantį kvėpavimą. Dabar ir vokietis pamatė tai, į ką seniai atkreipė dėmesį pats Adamas – kieme persipynusių pėdsakų rezginį ir nuvilktų maišų drūžę. Kareivis žengė porą žingsnių į kiemą. Atrodė, jog jam reikia prieiti arčiau, kad apskritai suprastų, ką mato. Tą pačią akimirką Adamas žengė priekin du žingsnius, abiem rankomis laikydamas iškeltą pistoletą.

Jaunasis kareivis atsisuko. Ir nustebo. *Žydas su pistoletu.*

Tai buvo taip nesuvokiama, kad vokietis net nesusigaudė, kaip turėtų reaguoti.

Adamas skubiai žengė dar žingsnį ir prispaudė pistoleto vamzdį kareiviui prie veido, tuo pat metu duodamas ženklą nusiimti šautuvą.

Nesuvokiama, bet vyras pakluso.

Adamas viena ranka čiupo šautuvo diržą, sugebėjo įsprausti buožę sau tarp kelių ir nukreipti ilgą vamzdį į vokietį. Tam dar nespėjus susigaudyti, kas vyksta, Adamas uždėjo pirštą ant nuleistuko ir nuspaudė.

Kulka, matyt, pataikė į išorinę kaklo dalį, nes kūnas apsisuko puslankiu, o toje galvos pusėje fontanu ėmė purkšti kraujas. Vokietis nukrito ant nugaros plačiai išskėtęs rankas, lyg pasirengęs apkabinti. Adamas prišokęs vėl įrėmė vamzdį jam į galvą, bet jau nebereikėjo. Kraujas plūdo kaip iš fontano. Vyras nejudėjo, tik žiopčiojo kaip žuvis, lyg ieškodamas žodžių. Tačiau liko nieko nepasakęs, o gal nesigirdėjo dėl šūvio aido, kuris vis dar skleidėsi aplink juos, Adamas žinojo, kad tokioje tyloje šūvis girdėjosi visame gete.

Jis persimetė šautuvą per petį ir nuvilko maišus iš vidinio kiemo į sandėlio pastatą, paskui į kiemą, paskui Puodžių gatvės viduriu, tapdamas atviru taikiniu. Bet kas, jį pamatęs, galėjo nusitaikyti ir nušauti.

Tačiau niekas nematė, niekas nešovė.

Sniegas virto lietumi, o lyjant skysta migla ėmė tirštėti, perimdama aplinkui augančių sutemų spalvą. Paskutinis pamatytas dalykas, išsukant iš Puodžių gatvės, buvo didysis, visada čia stovėjęs, geto laikrodis. *Geto laikas* – visiškai

atskiras laikas, kitoks nei visi kiti laikai pasaulyje. Dabar rodyklės blyškiame ciferblate rodė 04.40.

Be dvidešimt penkios. Sniegas virto lietumi. Žydas ką tik nužudė vokietį.

Dar pora kvartalų.

Nukirtęs kampą atsidūrė Pasivaikščiojimų gatvėje, paskui ėjo Malūnininkų gatve, laikydamasis kuo arčiau dešinės gatvės pusės, nes medžiai metė ant jos šešėlius. Tada susivokė, kad padarytų patį kvailiausią dalyką, jei dabar grįžtų į Žaliąjį namą. Savaime suprantama, vokiečiai pirmiausia ieškos ten. Be to, jei ims tardyti valymo komandos darbininkus, Feldmanas gali būti priverstas paminėti ir Žaliąjį namą, ir sodininkystės ūkį.

Anapus gatvės – ilga eilė paprastų gyvenamųjų namų. Jau ne sninga, o tik lynoja. Jo pėdsakai išnyks per valandą, jei ne greičiau. Vilkdamas maišus su malkomis, Adamas pasuko į vieną tamsų įėjimą. Ropštėsi kaip galėdamas aukščiau. Antras aukštas, trečias.

Buto durys. Pastūmė jas petimi.

Du kambariai. Tapetai kabojo atšokę nuo sienų, išmargintų drėgmės dėmėmis. Langas į gatvę. Aprūkusi krosnis.

Jis paleido maišus ir atsisėdo ant išlinkusios lovos. Pakinklius raižė skausmas. Plaučiuose nebuvo tiek vietos, kiek jam norėjosi įkvėpti.

Vaikinas atsigulė aukštielninkas ledinėje lovoje stengdamasis prisiversti kvėpuoti ramiau.

Skersai lubų tinko, atšokusio nuo drėgmės, ėjo painus įtrūkimų piešinys.

Taigi jis turi malkų – du pilnus maišus. Galėtų net kūrenti, jei turėtų kuo užsidegti ir jei nebijotų, kad jį tuoj pat aptiks.

Visai kaip pistoletas, jau nekalbant apie šautuvą, taip dabar ir malkos buvo visiškai nenaudingos.

Kambaryje Malūnininkų gatvėje jis praleido tris paras. Per tą laiką lietus keitė sniegą kelis kartus, o trečios dienos rytą smarkiai atšalo. Jis pabudo nuo šalčio dar gerokai prieš aušrą. Po senuoju Feldmano avikailio paltu šaltis sukaustė kūną tarsi metalo žiedas. Po tuo geležiniu žiedu Adamas vos galėjo pajudėti. Palietęs veidą, nepajuto odos. Taip pat ir rankų bei kojų pirštų. Jis buvo patyręs didelį šaltį ir anksčiau, bet šitokio – niekada. Kai vargais negalais pavyko šiek tiek pasikelti, pamatė, kad drėgmė vidinę lango pusę buvo padengusi kietu ledo ornamentu. Visur viešpatavo šerkšnas. Šalčio garas sklido ne tik iš burnos, bet ir nuo lubų, grindų ir sienų. Jis nenoromis nulipo nuo lovos ir ėmė ieškoti ko nors valgomo. Viename iš butų vėjas pro langą buvo pripustęs sniego – pusmetrinę atitvarą tarp lovos kampe ir aprūkusios krosnies. Praviras langas trinksėjo pakibęs ant gergždžiančių vyrių, užpildydamas erdvę beprasmiu ištęstu cypesiu ir girgždėjimu – garsais be žmogiškos prasmės.

Jis puikiai žinojo, kad mirs, jei pasiliks čia dar bent minutę. Tada jau buvo apieškojęs visus namo butus, bet nieko valgomo nerado. Žinojo, kad turi galvoti racionaliai.

Žaliajame name buvo pasislėpęs menkų atsargų, kurias pavyko sukaupti: sudžiūvusių duonos gabaliukų, kelis šimtus gramų kukurūzų ir ruginių miltų, kuriuos iškrapštė iš senų indelių dugno; kelis sušalusius burokus ir ropes, iškastas apleistuose daržuose; dar obuolių – tos puselės, kuriomis gulėjo ant žemės, supuvusios, bet kita dalis vis dėlto valgoma.

Su tomis atsargomis jis išsilaikytų dar bent porą savaičių. Bet jei šaltis neatlėgs, bus priverstas kūrenti. Tai koks skirtumas, ar jis susikurs ugnį čia, ar Žaliojo namo krosnyje? Jei vokiečiai bus netoliese, jie užuos dūmus bet kur. Tad geriau grįžti į Žaliąjį namą. Jei būnant ten vėl pasirodytų vokiečiai, jis turės didesnių galimybių dingti ir pasislėpti.

O kalbant rimtai, kodėl jis mano, kad vokiečiai ieško būtent jo? Arba kad jie apskritai turi laiko ieškoti? O gal nėra nė priežasties? Gal jie girdėjo šūvį, bet neatsekė, iš kur jis. Galbūt lavonas vis dar guli ten nerastas, sušalusiame susitvenkusiame vandenyje, ankštame vidiniame anglių ir briketų sandėlio kieme.

Nelabai tikėtina. Bet reikia pripažinti, kad visiškai įmanoma.

Tad sutemus jis susirinko savo daiktus, persimetė per petį vokiečių kareivio šautuvą, čiupo malkų maišus ir nutempė juos žemyn.

Šaltis laikėsi. Jis ėjo pamažu traškančiu ledu. Vėjas spaudė prie skruostų ir kaktos ledu deginančią kaukę.

Netrukus pirštai taip sušalo, kad jų nebejautė.

Adamas buvo toks nusilpęs iš alkio, kad vos pastovėjo ant kojų. Norėjo judėti pirmyn, bet neturėjo jėgų.

O atsisėsti negalima.

Vaikinas prisiminė, ką tėvas sakydavo apie tą žiemą, kai buvo taip šalta, jog užšaldavo net seilės burnoje. Ar jį atrastų, kaip jis atrado Zamstagą? Susmukusį pakeliui namo su savo apgailėtinais maišais. Be to, su vogtomis malkomis.

Taigi jis vis tiek judėjo pirmyn. Naktinis dangus kaip šalmas, užspaustas ant kaktos. Iš po jo matyti tik siauras tunelis priešais. Adamas keliavo juo nesustodamas ir nesidairydamas, ar tamsoje, po dangaus šalmu, nesama dar kieno nors, kas galėtų jį matyti ir sekti.

Jis praėjo Praškerso dirbtuvę, pasuko į Apkasų gatvę ir vėl atsidūrė prie Giraitės gatvės kampo. Palei gatvės griovį ir už sodų aptvarų gulėjo suneštas sniegas, spėjęs aptirpti ir vėl sušalti. Tačiau sniegas nepaliestas – jokių pėdsakų, bent jau kiek galėjo aprėpti žvilgsniu. Jei apskritai dar ką nors įstengė įžvelgti. Žvilgsnis apsiblausęs – vos pamėgindavo ką nors įsižiūrėti, vaizdas imdavo lietis.

Adamas jau buvo toks nusilpęs, kad turėjo remtis į viską, kas šalia: sodo vartelius, namo sienas, paskui duris į tamsų prieškambarį, o iš ten (ačiū Dievui!) nusileido žemyn į saugų rūsį.

Jis jau surinko visko, ko reikia, pavyzdžiui, storo popieriaus padėti ant krosnies dugno, kad malkos nesušlaptų. Įkišo kelias dar lapuotas ąžuolo šakeles ir sustatė iš lentgalių nedidelį bokštelį. Ugnis įsidegė beveik iškart. Leido jai padegti, traukiant skersvėjui, o paskui rūpestingai uždarė dureles, kad šiluma sklistų kambaryje, o ne išnyktų.

Dūmų kvapas garantuotai užuodžiamas už kelių kilometrų nuo čia.

Bet jis nekreipė dėmesio. Ugnis švytėjo ir ūžė su ramia jėga. Po dideliu Feldmano paltu Adamas ėmė netgi prakaituoti. Prakaitas tekėjo srovelėmis, išrasojo net suledėjęs veidas; prakaitas bėgo aplink ausis, lūpas ir akis.

Šiame netikėtame ir tiek pat gundančiame, aplink save susikurtame malonume jis pasijuto tarsi velnias savo urve ar oloje. Paniekos vertas neatsakingumas.

Dabar jie gali ateiti.

Tačiau niekas neatėjo.

Galiausiai liepsnos už grotelių išretėjo, ugnis užgeso ir šaltis visame kambaryje stebėtinai greitai vėl įsiviešpatavo.

Adamas gulėjo apsnūdęs ir drebėdamas klausėsi garsų. Jis vėl žengė prie nužudyto vokiečių kareivio.

Mirtį buvo matęs daug kartų, bet tai pirmas kartas, kai nužudė žmogų.

Be to, vokietį. Kai kurie tikrai pasakytų, kad tas kiaulė nusipelnė mirties.

Bet Adamui tas įvykis vis dar per didelis, kad galėtų iki galo išreikšti žodžiais arba mintimis.

Iš pradžių galvojo: jis nužudė. Todėl vokiečiai ateis jo suimti. Jie nenurims tol, kol atkeršys. Nudirs jam odą, kaip pasielgė su žydu Pinkusu, ar kuo ten vardu buvo tas, turėjęs juvelyrinių dirbinių parduotuvę Piotrkovo gatvėje dar iki geto įkūrimo. Kai vokiečiai atėjo, jis mėgino viską išslapstyti bute bei pas draugus ir pažįstamus. Kai Pinkusas atsisakė pasakyti, kur paslėpė auksą, jie sumušė vyriškį, nuplėšė nuo jo visus drabužius, perjuosė po pažastimis virve, pririšo ją prie motociklo su šonine priekaba ir tampė kūną pirmyn ir atgal Piotrkovo gatve nuo *Grand Hotel* iki Laisvės aikštės, kol nusidraskė oda, o paskui nuo kruvinų liekanų atplyšo ir rankos bei kojos. Galiausiai liko tik torsas ir galva.

Panašiai jie pasielgtų ir su Adamu. Taip jis įsivaizdavo.

Bet kai jie vis tiek nepasirodė, vaikinas ėmė abejoti.

Gal tai, kas nutiko, iš tiesų nenutiko? Gal tik susapnavo, kaip kartais įsivaizduoja arba susapnuoja, kad Lida su juo.

Ji būdavo šalia, nors iš tikrųjų nebūdavo.

O gal kareivis, kurį jis nužudė, iš tikrųjų nemirė, nes jis vokietis, o vokiečiai, kaip žinia, nemiršta. Jis įsivaizdavo, kaip kraujo čiurkšlės iš nutrauktos kaklo arterijos suteka atgal į kūną, kaip kareivis atsistoja, atgauna nuovoką, vėl čiumpa ginklą ir įtūžęs atsisuka į jį.

Mirti? Jei čia kas ir mirs, tai jis, *žydas*.

Kad mirti turi žydas – taip nulemta nuo pat pradžių, o kas kartą buvo nulemta, taip turi išlikti iki galo. Ir kas jis manosi esąs? Istorijos valdovas? Turbūt net vokietis nebūtų toks beprotis, kad manytųsi valdąs viską vien todėl, kad visame pasaulyje yra tik jis vienas.

Vėl pasnigo. Dabar šviežias sniegas gulėjo savo tamsoje.

Tamsa pasiliko ir tirštėjo, taip pat ir aplink jį.

Adamas gulėjo šios žiemos širdyje, paguldytas joje tarsi akmuo didelio miegančio žvėries pilve.

Šaltis laikėsi, bet sniegas, kad ir kaip keista, nuo jo saugojo.

Žaliajame name jau buvo ne taip žvarbu ir drėgna.

Jis išplėšė prieškambario grindis ir supjaustė į malkas. Radęs senas surūdijusias groteles panaudojo jas paskleisti pelenus tolygiau, kad šiluma laikytųsi ilgiau.

Pamažu, ypač lėtai Žaliajame name vėl ėmė rastis gyventojų.

Vieną naktį jam pasirodė, kad iš Rožinio kambario sklinda pianino garsai.

Tačiau muzikos nebuvo – girdėjosi tik sausi, mechaniški tarkštelėjimai, mediniams plaktukėliams atsitrenkus į plienines stygas didžiuliame instrumento pilve. *Vidinė* muzika. Trinksėjimas stiprėjo, dažnėjo. Galiausiai garsai tapo kurtinantys – virto abejingo baladojimo kakofonija, plintančia kaip drebulys jo paties kūnu.

Adamas suprato, kad susirgo.

Karštinė užliedavo bangomis – tai karštomis, tai šaltomis. Kūną apėmė pavojingas mieguistumas. Adamas instinktyviai jautė, kad negali jam pasiduoti. Kad neleistų mieguistumui paimti viršų, vaikinas imdavo rėkti. Tiesiog rėkė, iš visų plaučių. Šaukė Feldmano vardą, tėvo vardą, Lidos vardą. Nesugalvodamas daugiau vardų, ėmė rėkti matytų vietų, geto gatvių pavadinimus.

Ar jis tikrai rėkė, ar riksmai aidėjo per kambarius, o gal išsisklaidydavo tik kaip silpnas, šnabždantis iškvėpimas? Adamas nebedrįso pasitikėti savo

klausa. Neįmanoma pasakyti, ar tai, ką girdėjo jis, girdėdavosi ir gretimame kambaryje.

Galiausiai jį išdavė visi balsai ir jis pasidavė nuovargiui.

Karščiuodamas jis ropoja grindimis kaip kūdikis.

Aplinkui ropoja ir kiti vaikai.

Kambaryje pilna vaikų. Kaip ir turi būti.

Lida taip pat vaikas. Su didžiule galva, šilta, drėgna, apsiseilėjusia burna. Ji kaip visada suvyniota į purviną paklodę su ankštomis skylėmis rankoms ir kojoms, kad neišsiterliotų savo pačios išmatomis.

Motina kasdien nutraukdavo tą paklodę, išskalbdavo, išdžiovindavo ir vėl užmaudavo jai per galvą.

Bet dabar Lida švari. Ji velka savo ilgą kūną, lyg tas būtų tik ankštas ir trukdantis kokonas, iš kurio netrukus išsiverš lėliukė.

Ji šypsojosi šlapia burna. Blizganti, atvira, patikli šypsena.

„Aš niekada nemirsiu“, – sako ji.

Adamas jau kelias dienas girdėjo pavienius šūvius, bet nesuprato, ką girdi. Tai nebuvo nepertraukiamas gaudesys, virš galvos skrendant sąjungininkų lėktuvams, tai ne švilpesys ar galingi sprogimai nukritus bomboms, ne granatsvaidžių trenksmas, net ne intensyvus automatų tratėjimas.

Ne, jis girdėjo *mechaniškus* šūvių garsus.

Staigius, pavienius krepštelėjimus į tai, kas dabar yra jo išorinis dangus; dangus, kurį jis, kaskart pabudęs, užsideda ant galvos ir pečių tarsi šalmą.

Dangus virš žemų kapinių sienų ir nukapotų medžių pilkas kaip emalė. Adamas negalėjo patikėti, kad tai tas pats kraštovaizdis, matomas diena iš dienos. Pirmas impulsyvus noras – vėl atsigulti ir mesti iššūkį alkiui bent jau mėginant užmigti. Šaudymas galiausiai tapo tokiu pat įprastu garsu kaip lietaus barbenimas arba lašantis vanduo, tekantis namo stogu po nakties, kai buvo storai pasnigę, o dabar ėmęs tirpti.

Jis iš tikrųjų atsibudo tik tada, kai tarp šūvių pasigirdo ir balsai.

Jie tai arti, tai labai toli, todėl vėl buvo sunku susigaudyti, ar jie sklinda iš išorės, ar iš jo paties vidaus.

Dėl viso pikto Adamas persimetė per petį šautuvą ir išėjo į lauką.

Išgulėjus tokį ilgą laiką buvo sunku laisvai judėti. Atrodė, tarsi prie rankų ir kojų kas nors būtų pririšęs sunkias kalades. Galvą kažkas tempė žemyn arba ji pati nuolat sviro. Bet kas, tada pamatęs Adamą, būtų pasakęs, kad iš jo likęs tik šešėlis.

Gal tai tiesa. Vienaip ar kitaip, jis pergyveno pats save.

Išgyveno nepaisant visko.

Virš dar apsnigtų laukų – akinamai balta žiemos šviesa.

Bet balta jau ne visur: pamažu iš po sniego lindo tamsios žemės lopai. Pasaulis baltas ir juodas: sniego juostos ėjo per juodus laukus, tarsi atspindėdamos begalinį dangaus baltumą.

Baltame fone matėsi judantys žmonės. Jie ėjo tuo pačiu keliu kaip kadaise kolonos link Radogoščiaus stoties. Bet einantieji dabar judėjo laisviau, lyg atsisakydami paklusti komandoms. Kuris nors iš žygiuojančiųjų vis sustodavo ir kažką surikdavo arba sumosuodavo iškeltomis rankomis. Tada sustodavo visa kolona ir kiti taip pat imdavo rėkauti, šūkauti ir mojuoti. Neįmanoma išgirsti, ką jie šaukė. Balsai susiliedavo į garso sieną, tokią pat ryškią ir atstumiančią kaip šviesos siena – dangus.

Ar jie mosuoja jam? Ar tai jam skirti tie šūksniai ir mojavimas? Bet kaip jie apskritai gali matyti Adamą, jei jis vos skiria vieną figūrą nuo kitos? Juk atstumas turėtų būti per didelis.

Paskui keli žmonės atsiskyrė nuo būrio ir pasileido link jo.

Trise. Pirmas bėgo Juzefas Feldmanas. Adamas iškart atpažino skubrius, linguojančius, tarsi nuolat klumpančius žingsnius. Iš palto išlindusi galva visiškai raudona – Feldmanas tuo pat metu buvo ir įsikarščiavęs, ir sunerimęs, lyg jam būtų buvę sunku sujungti atskiras savo dalis į vientisą veidą.

Feldmanas kažką šaukė. Iš jo šaukimo galėjai išskirti vieną kitą žodį.

Adamas sujungė juos į: „Rusai... ateina...“

Paskui, tarsi Feldmano žodžiai būtų buvusi slapta įžanga į būsimą sceną, į Giraitės gatvę įsuko pirmosios rusų karinės mašinos. Tai buvo tikri šarvuočiai – tankai KV ant vikšrų, aptaškyti purvu iki pat vamzdžių, o gale, virš dundančių ir išmetamosiomis dujomis rūkstančių variklių, buvo pririšta raudona vėliava su pjautuvu ir kūju. Bokšteliuose sėdėjo po du ar tris vyrus. Kai kurie dainavo. Adamui bent jau atrodė, kad girdi kažką panašaus į dainą, kylančią ir besileidžiančią aplink jį.

Per dainą ir galingą mašinų griausmą Feldmanas mėgino šūktelti kažką daugiau, bet triukšmas jį nustelbė. Adamas nebeturėjo jėgų saugotis. Jis pa-

sileido link Giraitės gatvės, kuria važiavo vienas konvojus po kito – tankai ir tiekimo transportas su radijo įranga.

Pusiaukelėje link rusų tankų jis atsisuko ir pamojavo.

Feldmanas irgi mojavo. Plačiais, stipriais mostais.

„Ateik čia... čia...“ – regis, sakė jis.

Bet Adamas nekreipė dėmesio. Jis turėjo priimti šią nuostabią išlaisvinimo akimirką visu kūnu. Kitaip ji neatrodys tikroviška.

Dabar išvydo ir jis. Giraitės gatvės gale tysojo sudraskytos spygliuotos vielos ir atitvarai, gulėjo nuversta posto būdelė, prie kurios stovėdavo vokiečių sargybinis su automatu ant pilvo. Anapus ribos – toks pat vaizdas kaip šiapus: tokia pat saulės šviesa, tokie pat purvino, tirpstančio sniego lopiniai. Adamas nebepajėgė valdytis. Jis prabėgo pro sudraskytus spygliuotos vielos atitvarus tiesiai į atvirą lauką ir ėmė džiūgaudamas šokti iškėlęs rankas į begalinį baltą dangų.

Tada pasigirdo pirmas šūvis. Netrukus dar vienas.

Jis negalėjo suprasti, kodėl kojos staiga atsisakė paklusti. Apimtas panikos Adamas suprato, kad jie šaudo į *jį*.

Iš kur tie šūviai? Kas šaudo?

Jis atsigręžė pamojuoti dar kartą, kaip nors parodyti, kad tai nesusipratimas. Jie išlaisvinti. Jis niekada nebuvo niekieno priešas.

Bet tada virš Marysino nuaidėjo dar vienas šūvis ir Adamas nugriuvo veidu į saldžią, juodą žemę.

Jis iš visų jėgų pamėgino pakelti veidą iš purvo ir atsisukti į šviesą.

Tokiu kampu dangus ir sustingo. Dangaus nebėra.

Asmenys

Gettoverwaltung – vokiečių „civilinė“ geto administracija:
Hansas Bybovas – amtsleiteris – vyriausiasis civilinės geto administracijos vadovas;
Jozefas Hemerlė – geto administracijos Finansų skyriaus vadovas;
Vilhelmas Ribė – atsakingas už žaliavų pirkimą ir prekių srautus į getą ir iš jo;
Erichas Čarnula – atsakingas už metalo dirbinių gamybą ir tiekimą Vermachtui;
Heinrichas Švindas – atsakingas už žaliavų administravimą prie Balutų aikštės ir Radogoščiaus, taip pat ir už maisto produktų tiekimą getui.

Kiti vokiečių valdžios pareigūnai (taip pat kariuomenės ir policijos):
SS oberšturmbanfiureris Otas Bradfišas – nuo 1942 m. sausio 21 d. paskirtas Licmanštato policijos viršininku; atsakingas už tuo metu prasidėjusį deportavimą iš geto į Chelmną (koncentracijos stovyklą – *vert. past.*); anksčiau tarnavo SS operatyvinėje grupėje *Einsatzkommando* Ukrainoje. Nuo 1943 m. liepos 2 d. paskirtas Licmanštato vyriausiuoju burmistru (po Vernerio Venckio).
SS hauptšarfiureris ir kriminalinės policijos komisaras Giunteris Fuchsas – atsakingas už *Referat II B B,* vėliau *IV B B* – tai buvo „žydų reikalų“ skyrius.
SS šturmšarfiureris ir kriminalinės policijos sekretorius Albertas Richteris – atsakingas už gestapo vyriausiąjį štabą gete (Limanovskio gatvėje 8), taip pat „žydų reikalų“ skyriaus vadovo pavaduotojas.
Kriminalinės policijos oberasistentas Alfredas Štrombergas – dirbo *Referat II B B* – „žydų reikalų“ – skyriuje prie gestapo Licmanštato gete.

Älteste der Juden in Litzmannstadt – geto žydų administracija:

Mordechajus Chaimas Rumkovskis – žydų vyresnysis, Vyriausiųjų tarybos – Beirato – Pirmininkas; išvežtas į Aušvicą su paskutiniais geto gyventojais 1944 m. rugpjūčio 28 d. ir nužudytas ten kartu su šeima tikriausiai tą pačią dieną.

Dora Fuchs – Rumkovskio (pagrindinė) sekretorė ir visų Pirmininko sekretoriatų vadovė (taip pat atsakinga už ryšius su vokiečių „valdžios institucijomis"). Dora Fuchs išliko gyva ir emigravo į Izraelį.

Mečyslavas Abramovičius – Rumkovskio sekretorius ir padėjėjas.

Juzefas Rumkovskis – Rumkovskio brolis; geto Sveikatos skyriaus ir „Vyriausiosios kontrolės tarnybos" (FUKS) viršininkas – jis turėjo kovoti su korupcija gete. Buvo išvežtas su paskutiniaisiais iš geto 1944-ųjų rugpjūčio mėnesį ir nužudytas Aušvice su visa šeima.

Ruta Volk – Rumkovskio kanceliarijos – vadinamojo „Prezidiumo sekretoriato" – vadovė. Vėliau (iki 1944-ųjų pavasario) jis buvo vadinamas Sekretoriatu Dvaro gatvėje arba Volk sekretoriatu.

Daktaras Viktoras Mileris – geto Sveikatos priežiūros tarnybos viršininkas (juo tapo 1941 metais, po daktaro Leono Šykerio).

Leonas Rozenblatas – geto reguliariosios policijos viršininkas (iki 1940-ųjų vadintos HIOD – *Hilfsordnungsdienst*), kurios funkcijas vėliau užgožė *Sonderabteilung* (specialieji padaliniai); ilgą laiką jis ėjo labiau simbolines pareigas kaip „pavaduojantis" žydų vyresnysis.

Šlomas Hercbergas – Marysino – „priemiestinės" geto dalies pirmininkas; šis kvartalas buvo laikomas atskira geto dalimi. Hercbergas taip pat buvo Centrinio kalėjimo ir geto policijos 6-osios nuovados (vok. *Revier VI*) – Marysino rajono komendantas. Išvežtas iš geto ir nužudytas su visa šeima 1942-ųjų kovą.

Aronas Jakubovičius – Centrinio geto įmonių biuro (*Centraler Arbeits-Ressort*) viršininkas. Buvo pervestas iš Licmanštato geto į vieną iš Hanso Bybovo specialiai įkurtų darbo būrių Zaksenhauzene. Jakubovičius išgyveno.

Stanislavas (Šaja) Jakobsonas – geto žydų teismo pirmininkas; išvežtas į Aušvicą ir nužudytas 1944-ųjų rugpjūtį.

Davidas Varšavskis – Centrinės siuvyklos direktorius; nužudytas Aušvice 1944 metais.

Henrykas Neftalinas – geto Statistikos skyriaus ir gyventojų registracijos biuro (*Meldeamt, statistische Abteilung*) bei archyvo viršininkas. Nužudytas Aušvice 1944 metais.

Šmulis Rozenštainas – vienintelės geto spaustuvės administratorius, taip pat paskirtas Pirmininko „Propagandos skyriaus“ viršininku. Be to, Šmulis Rozenštainas buvo *Geto-Tsajtung* (*Geto laikraščio*), leisto pirmus devynis mėnesius, redaktorius.

Daktaras Michalas Elijasbergas – asmeninis Pirmininko gydytojas (vienas iš trylikos gydytojų, kuriuos Rumkovskis pasamdė iš Varšuvos geto ir kurie atvyko į Lodzę 1941-ųjų gegužę).

Specialusis padalinys:

(*Sonderkommando*, nuo 1942-ųjų rugsėjo – *Sonderabteilung*)

Davidas Gertleris (areštuotas gete 1943 m. liepos 12 d.)

Marekas (Mordka) Klygeris (paskirtas po Gertlerio 1943-iųjų liepą)

Rumkovskio šeima (ir štabo personalas):

Mordechajus Chaimas Rumkovskis – žydų vyresnysis

Regina Rumkovska (Ruchla) – Rumkovskio žmona (nuo 1941-ųjų gruodžio)

Stanislavas Rumkovskis – įvaikintas sūnus (nuo 1942-ųjų rugsėjo; ankstesnė pavardė – Šteinas; gimęs 1927 metais)

Juzefas Rumkovskis – Rumkovskio brolis

Helena Rumkovska – („princesė Helena“) Juzefo Rumkovskio žmona, atsakinga už nemokamą maitinimą ir bendrąsias geto valgyklas nuo tada, kai visos jos buvo „nacionalizuotos“ (taip pat ir tos, kurios priklausė įvairioms partijoms, pomėgių draugijoms ir savanorių organizacijoms)

Jakubas Tauzendgeldas – Rumkovskių šeimos advokatas ir jos bei paties Chaimo Rumkovskio „išteklių“ administratorius

Daktaras Hercas Garfinkelis – asmeninis princesės Helenos gydytojas

Levas Kuperis – arklininkas ir vežikas

Dana Košmar – Rumkovskių šeimos namų prižiūrėtoja

Gniezno gatvės šeimos:

Ada Herškovič – durininkė, namo prižiūrėtoja

Adamas Žepinas – dirbo įvairius darbus

Lida Žepin – Adamo sesuo

Šaja Žepinas – Adamo ir Lidos tėvas

Laibas Žepinas – Šajos Žepino brolis; per didįjį streiką 1940 metais priimtas dirbti baldų fabrike Medienos gatvėje. Paskui tapo *Sonderabteilung* ir *Kripo* (kriminalinės policijos) informatoriumi ir šnipu.

Hala Vaisberg – lėlininko Fabiano Zaitmano dukterėčia
Samuelis Vaisbergas – baldžius
Jakubas ir Chaimas – jų vaikai
Mošė ir Krystyna Pinčevskiai
Marija Pinčevska – jų dukra
Jakubas ir Rakelė Frydmanai
Feliksas ir Davidas – jų vaikai

Žaliojo namo darbuotojai ir vaikai (vaikų namuose Apkasų gatvėje):
Daktaras Juzefas Rubinas – direktorius
Malvina Kempel – vaikų auklėtoja, direktoriaus Rubino sekretorė
Roza Smolenska – vaikų auklėtoja
Daktaras Adrianas Cyzmanas – vaikų gydytojas
Chaja Mejer – namų ūkvedė ir virėja
Juzefas Feldmanas – ūkvedys ir kūrikas
Vyresnieji vaikai:
Debora Žuravska
Kazimiras Majerovičius („Mauras“)
Natanielis Štukas
Verneris Zamstagas
Mirjam Šygorska (mirė 1942-ųjų vasarį)
Estera Lubinska
Nataša Maliniak
Adamas Gonikas
Stanislavas Šternas (vėliau Rumkovskis)
Jaunesnieji vaikai:
dvyniai Abramas ir Leonas Moserovičiai
Davidas, Teresa, Sofija, Natanas (iš Helenoveko)
Liba, Chava ir kt.

Šulcų šeima (iš komunos Pranciškonų gatvės 27 namo):
Arnoštas Šulcas – gydytojas
Irena Šulcova (Maman) – jo žmona
Vera Šulcova – jų dukra
Martinas ir Josefas (Joselis) Šulcovai – jų sūnūs

Archyvas (geto Statistikos skyriaus poskyris):
Henrykas Neftalinas – departamento vadovas ir Vyresniųjų tarybos narys
Daktaras Oskaras Zingeris, daktaras Oskaras Rozenfeldas ir Alicija de Buton (tekste jų nėra, bet jie nuolat rašė geto kroniką)
Aleksanderis (Aleksas) Gliksmanas – archyvaras
Rabinas (iš tiesų „inžinierius“) Ichakas Einhornas
Pinkasas Švarcas – grafikas, dailininkas, scenografas
Mendelis Grosmanas – fotografas

Klausytojai Beržų gatvėje:
Verneris Hahnas, Šmulis Kšepickis, Mošė Bronovičius, „vaikinukas“ Šemas

Darbo brigada Radogoščiuje:
Haris („Heris“) Olšeris, *Verwaltungsleiter* – inžinierius, atsakingas už Statybų skyrių Marysine

Darbininkai:
Marekas Cunvaldas, Jankelis Moskovičius, Gabrielis Gelibteris, Simonas Rošekas, Pinkusas Kleimanas, Hercas Šyferis ir kt.

Vokiečių sargybiniai (*Schupo* – miesto policija ir *Bahnhofspolizei* – geležinkelio stoties policija Radogoščiuje):
Būrio vadas Didrikas Zonenfarbas
Grupenfiureris Lotaras Šalcas
Žandaras Markas Hencė

Licmanštato getas

1940–1944

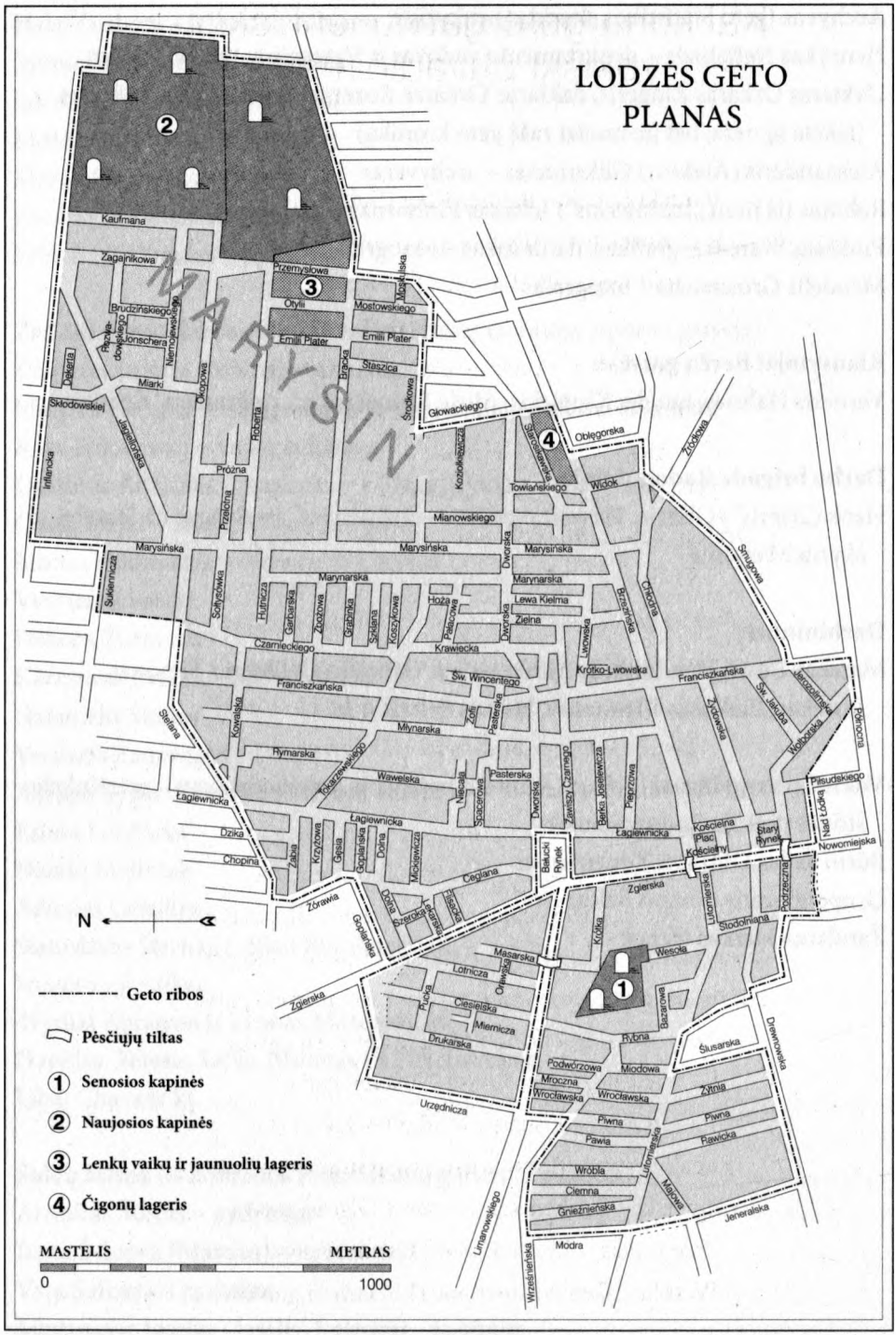

© Albert Bonniers Förlag; plano autorius Zbigniew Janeczek

Kai kurių geto gatvių lenkiški ir vokiški pavadinimai

Bałucki Rynek – Baluter Ring (Balutų turgus)
Plac Kościelny – Kirchplatz (Bažnyčios aikštė)
Radogoszcz – Radegast (Radogoščius)

Bracka – Ewaldstrasse (Brackos gatvė)
Brzezińska – Sulzfelderstrasse (Beržų gatvė)
Czarnicki – Schneidergasse (Čarnickio gatvė)
Drewnowska – Holzstrasse (Medienos gatvė)
Drukarska – Zimmerstrasse (Spaustuvininkų gatvė)
Dworska – Matrosengasse (Dvaro gatvė)
Franciszkańska – Franzstrasse (Pranciškonų gatvė)
Gnieźnieńska – Gnesenerstrasse (Gniezno gatvė)
Jagiellońska – Bertholdstrasse (Jogailaičių gatvė)
Jakuba – Rembrandtgasse (Jakubo gatvė)
Karola Miarki – Arminstrasse (Karolio Miarkos gatvė)
Marysińska – Siegfriedstrasse (Marysino gatvė)
Młynarska – Mühlgasse (Malūninkų gatvė)
Łagiewnicka – Hanseatenstrasse (Lagievnikų gatvė)
Limanowski – Alexanderhofstrasse (Limanovskio gatvė)
Lutomierska – Hamburgerstrasse (Liutomersko gatvė)
Okopowa – Buchdruckergasse (Apkasų gatvė)
Prózna – Leere Gasse (Tuščioji gatvė)
Rybna – Fischgasse (Žuvies gatvė)
Zagajnikowa – Bernhardstrasse (Giraitės gatvė)
Zgierska – Hohensteinerstrasse (Zgežo gatvė)
Urzędnicza – Reiterstrasse (Tarnautojų gatvė)
Wesoła – Dellwormstrasse (Linksmoji gatvė)

Žodynėlis*

Aleinhilf (jid.) – žydų tarpusavio pagalbos organizacija

Approvisation (Rytų Europos žydų tarmė, kanceliarinė kalba) – žodis, vartotas gete kalbant apie maisto produktų paskirstymą. „Aprovizacijos" skyriui vadovavo Maksas (Avigdoras Mendelis) Laimingasis

Beirat (vok.) – kitas žodis pavadinti nacių paskirtai vadinamajai „vyresniųjų tarybai", kurios Pirmininkas buvo Rumkovskis

bocher (jid.) – Talmudo studentas

Bund (jid.) – žydų socialistų partija, t. y. Visuotinė žydų darbininkų partija Lenkijoje, Lietuvoje ir Rusijoje (pasisakė ir prieš „asimiliaciją", ir prieš „emigraciją")

Chanuka – žydų žiemos šventė; švenčiama prisiminti Jeruzalės šventyklos apšvietimą

dietka (lenk.) – specialios parduotuvės gete, kuriose, be viso kito, buvo parduodami ir pieno produktai (turintiems gydytojo receptą)

dygnitarze (lenk.) – valdininkas (aukšto rango žydas), geto funkcionierius

dróshke (jid.), *dorożka* (lenk.) – fajetonas

działka (lenk.) – sodo, daržo sklypelis

feldsher (jid.) – žemesnės kvalifikacijos chirurgas; felčeris

felsher (jid.) – falsifikuotojas

ganef (jid.; dgs.: *ganeivim*) – dykaduonis, vagis

goniec (lenk.) – „ristūnas" (arklys); geto slengu – pasiuntinukas

---

* Tekste vartojami arba cituojami žodžiai ir posakiai jidiš kalba perteikiami, kiek tai įmanoma, vadinamąja standartine jidiš forma, taip pat ir tais atvejais, kai žodžių, vartojamų tik toje vietovėje ar tarmiškai, rašyba ar kaitymo formos turėtų būti kitokios.

Gordonia (jid.) – sionistinė jaunimo organizacija, įkurta progresyvaus sionisto Aharono Davido Gordono (1856–1922)

grober (jid.) – duobkasys

Hashomer Hatsair – sionistinė marksistinės pakraipos jaunimo organizacija

hachshara (jid.; dgs.: *hachsharot*) – jaunų pionierių, besiruošiančių iškeliauti į Palestiną, kolektyvinis žemės ūkis

hilfer (jid.) – mokytojo asistentas

jarmulke (jid.) – kipa (galvai prisidengti)

jeke (jid.) – Rytų Europos žydų žodis, reiškiantis „vokietis"; geto slengu – Vakarų Europos („vokiški") žydai, atvykę į getą nuo 1941-ųjų rugsėjo

Jom Kipur – Išpirkimo diena

kaddish (hebr.) – laidotuvių malda

kashrut – taisyklės (religinės), nurodančios, kaip gaminti maistą ir kaip valgyti

kehila (*kehile*, *kehal*) – žydų bendruomenės taryba. Iki karo Lenkijoje visos bendruomenių tarybos priklausė valdančiajam centriniam suvažiavimui – *Vaad* arba *Aratzot*, kuris atstojo žydų parlamentą, atitinkantį lenkų (*sejm* = *sejmik*), su administracine ir įstatymų leidžiamąja valdžia, galiojančia visoms žydų bendruomenėms Lenkijos teritorijoje. (Nacių savanaudiškai panaudota, tiesiog iškreipta „vyresniųjų tarybos" (*Ältestenrat*) arba „žydų tarybos" idėja yra kilusi iš šio įstatymų valdžios pasidalijimo tarp lenkų ir žydų tautų Lenkijoje.)

khevre (*chevre*) – gildija; profesinė sąjunga; draugų ratas

kidushin (hebr.) – vestuvės; *mesader kidushin* – tas, kuris sutuokia jaunavedžius

kierownik (lenk.) – fabriko arba dirbtuvės vadovas

kolacja (lenk.) – vakarienė; taip pat (po 1943 metų) reiškė maitinimą, kurį darbininkai gaudavo kas antrą savaitę, pateikę specialius Pirmininko išleistus kuponus, vokiškai *Kräftigungsmittage*

kolejka (lenk.) – eilė (prie dalijimo punktų ir panašiose vietose)

macht (jid.) – gete labai paplitęs žodis, reiškiantis vokiečių administraciją; čia vartojamas kaip „valdžios institucijos" (= geto civilinė vokiečių administracija)

matse (jid.) – macai – nerauginta duona, valgoma per Pesacho šventę, minint išėjimą iš Egipto

melamed (jid.) – mokyklos mokytojas (mažų vaikų)

menažka (lenk.) – katiliukas, dažniausiai prisirišamas prie juosmens; į jį įsipilama ir su savimi nešamasi sriubos
minjen (hebr.) – maldos grupė
Mitsrajim (jid.) – Egiptas
mittags (jid., iš vok. *Mittag*) – geto slengu taip vadinta sriuba (pietų) (dar vadinama *resortka*), kurios visi geto *resorty* darbininkai – už ją sumokėję – gaudavo darbo vietoje
neshome (jid.) – siela
(di) *oberstn* (jid.) – turintis valdžią
ochronki (lenk.) – našlaičių namai (vok.: *Waisenheim*)
OD (vok.) – *Ordnungsdienst*: geto žydų policija (iki 1941-ųjų rugsėjo)
opiekuni (lenk.) – prižiūrėtojai arba tvarką palaikantys sargybiniai fabrikuose, nemokamose valgyklose ir kitur
pekl (jid.) – gniužulas, ryšulys
plaitses (jid.) – apsauga; taip pat buvo sakoma *protekcija* (iš lenk.)
resort (lenk.), iš vok. *Arbeits-Ressort* – fabrikai ir didesnės geto dirbtuvės
resortka (lenk.) – sriuba (pietų), duodama fabrikų valgyklose (dar vadinama *mittags*)
Rosh Hashana – Naujieji metai (žydų)
sheine (jidn) (jid.) – pažodžiui: „gražieji" žydai, turtinga, gerai gyvenanti aukštesnioji klasė; plg.: *di balebatim* (gerbiamieji, miestiečiai, burgeriai) ir *proste* (= paprasti žmonės)
shiske (jid.) – įtakingas turtingas asmuo, „šiška", „viršūnė"
shobecht (jid.) – bulvių lupenos
shofet (hebr., jid.) – teisėjas
shóifer (hebr.) – ragas, naudojamas per religines šventes, pvz., per žydų Naujuosius metus Roš Hašana ir išeinant iš sinagogos Išpirkimo dieną. Posakis *Ivan blust shóifer* reiškia, kad kažkas kiti (iš pradžių tai buvo taikoma rusams, o dabar vokiečiams) tvarko žydų reikalus
shoite (jid.) – kvailys
shokeln (jid.) – drebėti, linguoti pirmyn ir atgal (meldžiantis)
shomer (hebr.) – išgelbėtojas, apsaugininkas; išganytojas
shomrim (hebr.) – sionistinės jaunimo komunos „Hashomer Hatsair" nariai (= išgelbėtojai, apsaugininkai); dauguma jaunimo organizacijos narių buvo akivaizdžiai nereligingi, marksistinės pakraipos sionistai

shpere (jid., iš vok. *Gehsperre*, lenk. *szpera)* – draudimas išeiti iš namų; *di groise*

shpere: taip gete buvo vadinamos SS vykdytos valymo akcijos ir masinės geto žydų žudynės, vykusios 1942-ųjų rugsėjo 5–11 dienomis

shtetl (jid., dgs.: shtetlech) – kaimas arba miestelis, kuriame gyvena žydai

shtraiml (jid.) – (chasidų) kailinė kepurė

Sonderkommando (vok.), vėliau: *Sonderabteilung* (sutrumpintai *Sonder*) – specialiosios geto žydų policijos pajėgos; ypatingasis būrys; padėdavo gestapui konfiskuoti vertingus daiktus, o vėliau, prieš deportacijas ir priverstinius darbus, surinkdavo žmones į vieną vietą; iki 1943-iųjų liepos vadovavo Davidas Gertleris, o paskui Marekas Klygeris

swietlica (lenk.) – dienos arba bendrasis kambarys

tallit (hebr.) – maldos apsiaustas

Talmud Tora (hebr.) – tam tikra (bendroji) žydų pagrindinė mokykla, kurioje buvo mokoma skaičiuoti, rašyti, hebrajų kalbos, Talmudo ir kitų dalykų. Talmud Tora mokyklos mokytojas – *melamed* – gyvendavo su šeima dažniausiai toje pat klasėje

tefillin (hebr.) – pergamento juostelės su maldomis, įdėtos į mažas (kubo formos) odines dėžutes, kurios per maldą dirželiais pritvirtinamos ant rankos ir galvos (kaktos)

tnojim (jid.) – vedybų ar sužadėtuvių sutartis; taip gete buvo vadinami pranešimai apie ištrėmimą, siunčiami „nepageidaujamiems“ gyventojams

treif (jid.) – nekošerinis maistas, atliekos

trepki (lenk.) – klumpės

tsaddik (jid., dgs.: *tsaddikim*) – šventas, t. y. „teisingas“ vyras, dvasinis chasidų bendruomenės vadovas; *tsaddikot* – tokio švento vyro dukra

tsdóke (jid.) – labdara

tsetl (jid.) – sąrašas, popieriaus lapas

tsholent (jid.) – žydiškas patiekalas iš bulvių

tsiper (jid.) – kišenvagis, vagišius

(pani) *Wydzielaczka* (lenk.) – (ponia) Dalintoja – (geto) slengo žodis, pavadinantis moteris, dažniausiai jaunas, kurios dalydavo sriubą geto fabrikų ir labdaros valgyklose

Komentarai

Daugelis šioje knygoje minimų žmonių išnyko iš istorijos per galutinį geto iškraustymą 1944-ųjų rugpjūtį. Tačiau būta išimčių. Viena iš jų – Davidas Gertleris, daugiausia figūruojantis trečioje romano dalyje. Nors Gertlerio amžininkai tikėjo jį turint beveik mistinį sugebėjimą išgyventi, beveik visi manė, kad naciai Gertlerį nužudė gestapininkams išsivežus jį iš geto 1943-iųjų liepą. Tačiau netikėtai paaiškėjo, kad Gertleris išgyveno ir per tardymus, ir koncentracijos stovykloje. 1961 metais jis pasirodė Hanoveryje kaip liudytojas per Giunterio Fuchso teismą. Fuchsas buvo aukščiausio rango pareigūnas, vadovavęs tam Saugumo policijos skyriui, kuris užsiėmė vadinamaisiais „žydų reikalais" vokiečių įkurtame Licmanštato gete. Iš tiesų Fuchsas buvo atsakingas už masines žudynes, prasidėjusias 1942-ųjų sausį, taip pat ir už vadinamąją *szpera* operaciją tų pačių metų rugsėjį, kurios padariniai geto gyventojams buvo katastrofiniai.

Gertleris, liudydamas prieš Fuchsą, pateikė kiek kitokią informaciją apie tai, kas vyko tomis dramatiškomis paromis, nei liudytojai iki jo. Jis, pavyzdžiui, teigė, kad Rumkovskis, pasakęs kalbą 1942 m. rugsėjo 4 d., kai geto gyventojams pranešė apie nacių nutarimą išvežti visus vaikus iki dešimties metų, paskutinę minutę neteko ryžto. Anot Gertlerio, pasakęs kalbą Rumkovskis pats nuvyko pas Fuchsą pasakyti, kad negali įvykdyti įsakymo, o paskui pasišalino ir beveik nesirodė viešai daugiau kaip dešimt dienų, kol nebuvo atšauktas draudimas išeiti į gatvę. Tas dešimt dienų, per vadinamąsias „*szpera* paras", kol galiojo šis draudimas, nacių nutarimo pasekmes teko švelninti būtent Davidui Gertleriui ir tą getui „sunkiausią valandą" mėginti išgelbėti kiek įmanoma daugiau žmonių:

Aš kreipiausi į Fuchsą ir Bybovą [sic!], norėdamas pamėginti derėtis su jais, kaip būtų galima išpirkti vaikus. Bybovui jau buvau papasakojęs apie savo planus, nes kitaip jis būtų galėjęs sutrukdyti. Už vaikų išvežimą atsakė gestapas, vadinasi – Fuchsas. Taip tarpininkaujant, man pavyko padėti pinigų turintiems geto gyventojams išpirkti daug vaikų. Kadangi gestapas, taip pat ir Bybovas, maitinosi, galima sakyti, iš mano rankų, dalis pareigūnų sutiko paleisti daugiau vaikų, nors už juos nebuvo sumokėta. Taigi galutinis [iš geto] išvežtų žmonių skaičius sumažėjo iki 12 300 ar 12 700 vietoje suplanuotų 20 000...*

Nesvarbu, kokios svarbos buvo šis liudijimas, – savaime suprantama, Gertleriui pirmiausia rūpėjo pasigerinti savo reputaciją, – bet jis vis dėlto pateikė šiek tiek kitokį Rumkovskio kaip žmogaus vaizdą, nei buvo žinoma iki tol (pavyzdžiui, kitaip nei jį apibūdino istorikas Isajas Trunkas).

Daugumoje liudijimų apie Rumkovskį – o jų vis dėlto daug – šis vyras iškyla kaip sąžinės neturintis karjeristas ir kolaborantas, pasiryžęs beveik viskam, kad įvykdytų nacių nutarimus. Bet, matyt, vis dėlto būta ribos, kai net Mordechajus Chaimas Rumkovskis neatlaikęs nusukdavo akis ir pasakydavo „ne“. Šis romanas apie tai. Kas turėjo atsitikti, kad net įtakingasis geto vyras atsisakytų paklusti? Ir kodėl jis tai padarė? Kokią kainą jis turėjo sumokėti už šį *neatsakingą* nuolaidžiavimą (kaip Gertleris, nors ir paradoksalu, vis dar teigė savo liudijime).

Šiame romane įvykiai gete aprašomi bendrais bruožais, su tam tikrais papildymais ir tokia seka, kaip jie užfiksuoti *Geto kronikoje*.

Geto kronika – tai daugiau kaip 3 000 puslapių dokumentas, surašytas grupelės geto archyvo darbuotojų. Archyvas buvo pavaldus Rumkovskio 1940 metų pavasarį įkurtam *Statistische Abteilung* – skyriui, kuriam vėliau priklausys ir geto gyventojų registras (*Meldebüro* arba *Meldeamt*). Einant metams šie skyriai bus sujungti ir išplėsti – 1944 metų pavasarį jame dirbs 44 darbuotojai: direktorius, 23 sekretorės ir kontoros darbuotojai, 12 dailininkų ir grafikų, 4 fotografai ir 4 įvairios kvalifikacijos darbuotojai (*sonstige***), kaip tai parašyta raporte, įtrauktame į tų pačių metų kroniką.

---

* Taip, tokiu būdu, būtent; iš ilgesnio *sic erat scriptum* (lot.) – „taip parašyta“.

** vok. kitas, kitoks

Statistikos skyrius nuo pat pradžių turėjo kelias aiškiai apibrėžtas funkcijas:

Viena darbo dalis buvo teikti „kasdienes ataskaitas valstybės kriminalinei policijai ir atitinkamoms geto valdžios instancijoms apie gyventojų sveikatos būklę (taip pat ir gimusiųjų bei mirusiųjų skaičių), išsamią demografinę informaciją apie darbininkų būklę, manufaktūrų gamybą ir galimus žydų vyresniųjų reikalavimus; kita darbo dalis – apibendrinti ir pateikti šią statistinę informaciją kitoms suinteresuotoms instancijoms, fotografuoti statistinius duomenis, daryti fotomontažus, skirtus švietimui arba propagandai, taip pat [...] daryti ir kaupti vaizdinę medžiagą išsaugojimui bei įvairiems praktiniams tikslams".

Be šių specifinių funkcijų, buvo dar ir bendresnė – „visiškai tyliai" – taip ir parašyta! – „rinkti medžiagą getui aprašyti ateityje (= istorijai) ir patiems vesti užrašus, kurie atitiktų šį tikslą".

Jau nuo pirmos dienos, kai buvo padarytas pirmas kronikos įrašas – 1941 m. sausio 12 d. – iki paskutinio įrašo, likus mėnesiui iki geto sunaikinimo, pagrindinė numatyta kronikos paskirtis buvo tapti liudijimu *ateities* skaitytojams.

Galbūt šių dienų skaitytojams tai nėra visiškai akivaizdu. Iki 1941-ųjų rugsėjo „Kronika", kuri tuo laikotarpiu rašoma lenkiškai, panaši ne į kolektyvinį dienoraštį, o labiau į atvirą formuliarą, kuriame užregistruojami reguliarūs įvykiai. Šiuo požiūriu ji primena *pinkas** arba *Gemeindebücher***, kokias anksčiau vesdavo kelios žydų kartos Lenkijos ir Rytų Europos žydų bendruomenėse. Pavyzdžiui, kronikoje buvo grafos pažymėti dienos orui, gimimų ir mirčių skaičiui; čia pasitaiko ištraukų iš policijos raportų, duomenų apie buvusius arba artėjančius maisto ir degalų pristatymus, įrašų apie pakeistą darbo laiką ir sąlygas geto fabrikuose bei kita. Be to, kronikoje yra dauguma Rumkovskio sekretoriato arba geto vokiečių administracijos pranešimų, taip pat ir beveik visos Pirmininko kalbos (stenografuotos).

Paskutinė paminėta įamžinimo funkcija buvo ne ką mažiau svarbi. Pavartęs kroniką Rumkovskis galėdavo pats susipažinti su istorija, tuo pat metu įamžinančia jo valdymą.

Tačiau pamažu pasikeitė kronikos forma ir turinys. Tai akivaizdžiausia nuo 1941-ųjų rudens, kai keli atvykę vadinamieji „Vakarų žydai" buvo įdarbinti geto

---

* Rankraštinis žydų bendruomenės ar vienos jos organizacijų metraštis, gali būti dekoruotas. – *Vert. past.*

** Kaimo, bendruomenės, parapijos knyga. – *Vert. past.*

archyve ir ėmė rašyti kroniką. Bent jau du iš jų – Oskaras Zingeris ir Oskaras Rozenfeldas – buvo jau žinomi rašytojai ir žurnalistai, turintys ilgametę patirtį dirbant įvairios biurokratinės cenzūros sąlygomis. Nuo to laiko kronika tapo ne tokia formali, labiau daugiabalsė: atsirado įvairių žanrų, pasigirdo atvirai kritiškų balsų (dažnai satyros forma). Tačiau svarbu prisiminti, kad ir toliau joje atspindimas toks geto įvykių vaizdas, kokį sankcionuoja Rumkovskis (jam paklūstama kaip ir anksčiau).

Kadangi *Geto kronika* buvo tradicijos saugotoja ir laikmečio liudininkė, taip pat Rumkovskio ruporas, ji turėjo būti konkreti ir tiksli (iki smulkmenų), bet apskritai tai buvo nepatikimas šaltinis tiriant, kas iš tikrųjų vyko gete.

Be to, skaitantys kroniką šiandien turi suvokti, kad tai, ką pasaulis žino (*dabar*), skiriasi nuo to, ką tik nujautė kronikos rašytojai (*tada*). Šiandien galbūt žinome *ne daugiau* už tuos, kurie buvo uždaryti gete. Bet mes *žinome iš kitos perspektyvos*: per istorinį skerspjūvį ir su visomis detalėmis, kurių nežinojo geto gyventojai.

Jau 1942-ųjų vasarį arba kovą gete buvo neabejotinų įrodymų, kad nuo 1941–1942 metų sandūros dauguma „transportuojamųjų" iš geto vykdavo tiesiai į mirties stovyklas. Pats Rumkovskis labai anksti, jei ne nuo pat pradžių, sužinojo, kad geto gyventojai žudomi jam po nosimi. Bet žinojo toli gražu ne visi, šimtaprocentinių įrodymų nebuvimas sukūrė keistą būseną tarp nevilties ir vilties – tokia būsena išreikšta visoje *Geto kronikoje*. Nepaisant visų aplinkybių, vis tiek buvo tokių, kurie užsispyrę tikėjo, kad gyvenimas tęsiasi ir už geto sienų – kažkur, kažkokia forma. Noras išlaikyti viltį, kad išgyvens, *nepaisant visko*, atsispindi geto kronikos rašytojų žodžiuose iki pat paskutinės dienos. Ta viltis iki galo atsispindi ir kronikos kurtame Chaimo Rumkovskio įvaizdyje – vyro, iki valstybinės ideologijos iškėlusio nežinomybę, kad ir toliau, be trukdžių, galėtų tiekti produkciją nacių genocido mašinerijai.

Tik 1944-ųjų sausį keli iš kronikos rašytojų pamėgino apibendrinti gyvenimo gete sąlygas *Enciklopedijoje*. Ją galima laikyti tam tikru kronikos priedu arba (jei taip jau norisi) dar vienu bandymu padaryti geto *esamąjį laiką* matomą vėlesnėms kartoms.

Geto *Enciklopedijoje* ant mažų kortelių surašyta daug asmenų ir reiškinių, susijusių su geto kasdienybe, valdymu ir administravimu. Buvo paaiškinti ir išnagri-

nėti gete paplitę žodžiai ir posakiai, naujadarai ir skoliniai (dažniausiai iš lenkų arba kanceliarinės austrų kalbos, kuria kalbėjo atvežti žydai „užsieniečiai"); be to, pateiktos kelios miniatiūrinės įžymiausių geto vyrų ir moterų biografijos. Tarp tų įtakingų asmenų, patekusių į *Enciklopediją*, yra Aronas Jakubovičius – Centrinio darbo biuro vadovas, Davidas Gertleris ir jo įpėdinis Mordka Klygeris – galingojo specialiojo padalinio *Sonderabteilung* vadovai.

O Mordechajaus Chaimo Rumkovskio *nėra*.

Rumkovskio kortelės gali nebūti dėl kelių priežasčių: arba jos niekada nebuvo, nors tai būtų neįtikėtina, – juk jis vis dėlto buvo galingiausias vyras gete; arba kortelė buvo išimta ir sunaikinta. Tokiu atveju *Enciklopedija* yra dar vienas įrodymas šalia kelių netiesioginių, kuriuos pateikia *Kronika*, – kad fikcija, o gal greičiau fikcijos apie getą *redagavimas*, prasidėjo jau per vokiečių okupaciją.

Nors dauguma dalykų, nutikusių gete, nepaprastai gerai pagrįsti dokumentais, esama spragų, kurios turi ne itin daug patikimų įrodymų. Pavyzdžiui, tai, kas nutiko per vadinamąsias *szpera* paras, kai Rumkovskis nutarė „pasišalinti" ir perleisti derybas su valdžia Davidui Gertleriui. Taip pat ir laikotarpiai, susiję su aiškesnėmis aplinkybėmis, kaip Rumkovskis įsivaikino vieną iš geto vaikų prieglaudos našlaičių ir kokie buvo jo santykiai su tuo vaiku. Turint galvoje aplinkybes, stebina tai, kad esama neįprastai daug įrodymų, jog Rumkovskis nuolat išnaudodavo našlaičius. Savo knygoje *Rumkowski and the Orphans of Łódź* (1999) (Rumkovskis ir Lodzės našlaičiai) Lusilė Eichengreen tuos išnaudojimo atvejus, kuriuos ne tik matė, bet ir patyrė, vertino ne kaip seksualinį Rumkovskio polinkį, o kaip nuolatinį poreikį parodyti savo valdžią ir autoritetą gete. Pasaulyje, kuriame nebuvo jokių kitų alternatyvų kaip tik išgyvenimas arba paklusimas, sunku ne tik tiksliai apibrėžti seksualumo vaidmenį, bet ir neįmanoma neįvertinti jo. Veros Šulc teiginys išgalvotame dienoraštyje, kad Rumkovskis – „monstras", iš tikrųjų paimtas iš Eichengreen knygos.

Aš panašiai panaudojau ir daugelio kitų išgyvenusių geto gyventojų liudijimus. Pavyzdžiui, ilgas vadinamųjų „Vakarų žydų" pirmo susidūrimo su Lodzės getu aprašymas (86–87 psl.) didele dalimi susijęs su Oskaro Rozenfeldo aprašymu apie kelionę iš Radogoščiaus stoties į getą.

Skirtingai nuo Rozenfeldo, išlaikančio anonimiškumą visoje knygoje, dauguma valdininkų ir svarbesnių funkcionierių vadinami tikraisiais vardais, – pir-

miausia todėl, kad jų veiksmai ir nusikaltimai pagrįsti dokumentais – taip pat ir *Kronikoje* bei *Enciklopedijoje*, kuriose pateikiama informacija apie jų kilmę ir veiksmus, – kad bandymas suteikti jiems kitus vardus atrodytų tik kaip nereikalingas maskavimas. Be to, manau, kad tai kažin ar būtų moralu, žinant, kas vyko Lodzėje 1940–1944 metais.

Galiausiai keli žodžiai apie knygos viršelio nuotrauką. Ji viena iš keturių šimtų, padarytų geto vokiškosios administracijos vyriausiojo buhalterio austro Valterio Geneveino. Jis naudojo tiems laikams neįprastą spalvotą juostelę, kurią užsisakydavo tiesiai iš „IG Farbenindustries" laboratorijų Šveicarijoje. Iki pat 1988 metų niekas nežinojo apie šias nuotraukas, kai vienas neseniai mirusio Geneveino giminaičių nunešė parduoti negatyvą į antikvariatą Vienoje. Geneveinas, įsitikinęs nacistas, tarnavo geto vokiškojoje administracijoje beveik visą jos egzistavimo laiką, tad tikėtina, kad nuotraukos padarytos pagal užsakymą. Kažkas iš administracijos, gal pats Bybovas, liepė fotografui mėgėjui Geneveinui užfiksuoti geto tikrovę. Glumina tai, kad šios nuotraukos atspindi labai mažai *tikrosios* tikrovės – beveik nesimato bado, ligų, vargo, skurdo. Net mirtis, kurios artumą galėjai justi visame gete, Geneveino nuotraukose matyti tik kaip tam tikra stilizacija debesyse ir tramvajų laiduose, einančiuose virš sugriuvusių namų ir dirbtuvių.

Geneveino nuotraukose matome tokią geto istoriją, kokią šis valdininkas ir kiti nacių funkcionieriai įsivaizdavo arba įsikalbėjo būsiant, kai ji bus parašyta vėliau. Geneveino nuotraukos skirtos ateities stebėtojams, lygiai taip pat, kaip ir *Kronika* bei *Enciklopedija* (nors ir dėl visiškai priešingų priežasčių), kurių rašytojai kreipiasi į „ateities" arba „geto tikrovės nežinančius" skaitytojus, pateikdami jiems savo dienoraščių užrašus ir minibiografijas. Vis dėlto Geneveino nuotraukose nėra jokių požymių, kad jis būtų sąmoningai iškraipęs ar pagražinęs tikrovę. Tikriausiai jis getą matė taip, kaip pavaizduota nuotraukose. Iš vieno jo laiško, rašyto artimiesiems Austrijoje, akivaizdu, kad jis matė getą kaip aiškiai atskirtą ir stebimą teritoriją, bet vis dėlto kaip visiškai neutralią Lodzės / Licmanštato miesto dalį, kurioje gyveno neturtingi žydai ir daugiau ar mažiau garbingai užsidirbdavo pragyvenimui dirbdami tokius darbus, kokius jiems iš begalinio dosnumo suteikė vokiečiai.

Klausimas, kuo laikyti Rumkovskį – išgelbėtoju ar išdaviku, didvyriu ar atpirkimo ožiu (šis klausimas nedavė ramybės nuo pat geto istorijos rašymo pradžios) –

yra visiškai teorinis. Viskas priklauso nuo to, iš kokios perspektyvos pažiūrėsi. Visiškai įmanoma įsivaizduoti kitokią istorijos eigą, kurioje net Rumkovskiui galėjo baigtis kitaip. Pavyzdžiui, kaip būtų, jei Klauso fon Štaufenbergo pasikėsinimas į Hitlerį 1944 metų liepą būtų pavykęs, arba jei Stalinas nebūtų sutikęs stabdyti Raudonosios armijos puolimo prie Vyslos upės. Tada Lenkija gal būtų buvusi išvaduota iš vokiečių okupantų pusmečiu anksčiau ir Mordechajus Chaimas Rumkovskis būtų išėjęs iš griuvėsiais virtusio Lodzės žydų geto kaip toks žmogus, koks visą laiką siekė būti – savo įkalintos tautos išlaisvintojas, o ne kaip vienas iš nacių budeliams paklusniausių tarnų, kaip jis dabar dažniausiai įvardijamas istorikų.

Ačiū už suteiktas stipendijas ir darbo galimybes Helgės Akselsono Jonsono fondui Stokholme ir Žmogaus studijų institutui Vienoje (IWM).

Nuoširdžiai ačiū daktarui Sašai Feuchertui ir jo bendradarbiams iš Holokausto literatūros centro prie Germanistikos katedros Justo Lybigo universitete Gysene, Vokietijoje, ir Julianui Baranovskiui iš Lodzės valstybinio archyvo už tai, kad leido pasinaudoti dar neredaguotomis geto *Kronikos* dalimis ir kita nepublikuota medžiaga: pranešimais, nuotraukomis, korespondencija ir kt.

Visa, nesutrumpinta geto *Kronika* 2007 metų lapkritį vokiškai išleista penkiais tomais iš daugiau kaip trijų tūkstančių puslapių – *Die Chronik des Gettos Lodz / Litzmannstadt* (leidykla „Wallstein Verlag"); vyriausieji redaktoriai – Saša Feuchertas, Ervinas Lybfrydas ir Jorgas Rykė, bendradarbiaujant su daktaru Julianu Baranovskiu, Joana Podolska, Krystyna Radzyševska ir Jaceku Valickiu. Ačiū Vienos universiteto bibliotekos darbuotojams (judaistikos ir moderniosios istorijos padaliniams) ir Žydų bibliotekai Stokholme; taip pat ačiū Zbignevui Janečekui už leidimą išspausdinti Lodzės geto planą (544 psl.).

Labai dėkoju Andrejai Liov, Dirkui Rupnovui ir Klausui Nelenui (Viena), Jakubui Ringartui ir Arturui Zonabendui (Stokholmas), Magnusui Bergui, Andersui Budegordui, Aimei Delblank,

Stefenui Faran-Lee, Karlui Henrikui Fredriksonui, Peteriui Friobergui Idlingui, Joakimui Hansonui, Dagmar Hartlovai, Torai Hedin, Larsui Jakobsonui, Lenartui Kerbeliui, Giselai Kosubek, Irenai Kovadlo-Pšedmojskai, Ulai Lašmu, Magnusui Jungrenui, Johanai Mu, Birgitai Munkhamar, Helenai Rubinštein, Bjornui Sandmarkui, Kajui Šueleriui, Tomui Zbikovskiui ir Andrejai Zederbauer už patarimus, rekomendacijas, pagalbą skaitant ir verčiant bei už daug kitų dalykų.

Skiriu Katerinai ir Sašai.

knygos.lt rekomenduoja

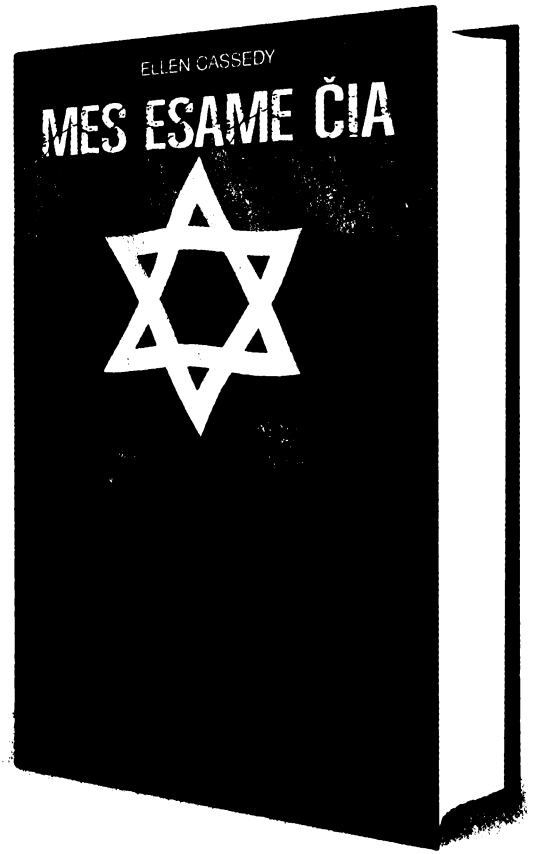

Ellen Cassedy

Mes esame čia

336 p., kieti viršeliai

Tai neįtikėtina vienos moters, panūdusios ne tik sugrįžti prie savo protėvių ištakų, bet ir perprasti visos tautos tragediją, istorija. Noras kalbėti gimtąja jidiš kalba, kurią pamiršo mirus motinai, atvedė Ellen Cassedy į Lietuvą, kadaise vadintą Šiaurės Jeruzale. Kol Ellen ruošėsi kelionei, jos dėdė, prieš šešiasdešimt metų išvykęs iš Lietuvos, atskleidė šokiruojančią savąją karo patirtį, o galiausiai nepažįstamas pagyvenęs žmogus, kilęs iš autorės protėvių miestelio Rokiškio, pateikė keistą prašymą... Palaipsniui tai, kas prasidėjo kaip asmeninė kelionė, išsiplėtė į didesnį tyrimą, kaip Lietuvos žmonės, žydai ir ne žydai, priima savo praeitį, kad judėtų ateities link. Kaip tauta stengiasi įveikti kruviną praeitį? Kaip mes patys, lietuviai, vertiname stebėtojus, kolaborantus, nusikaltėlius, gelbėtojus ir save? Tai klausimai, į kuriuos atsakymus E. Cassedy pateikia šioje knygoje – šokiruojančiame vieno žmogaus bandyme tyrinėti Lietuvos žydų istoriją per asmeninę prizmę.

Sem-Sandberg, Steve

Se64 Melo imperatorius : romanas / Steve Sem-Sandberg ; iš švedų kalbos vertė Virginija Jurgaitytė. – Kaunas : Obuolys [i.e. MEDIA INCOGNITO], [2015]. – 557, [3] p. : žml.

ISBN 978-609-403-777-1

Lodzės geto istorija yra išskirtinė holokausto tema. Istorikai ir šiandien svarsto, ar tūkstančių Lodzės žydų likimas būtų susiklostęs kitaip, jeigu getui būtų vadovavęs ne žydas. Ar naciai tiesiog pasinaudojo Mordechajaus Chaimo Rumkovskio didybės manija ir iki paskutinio syvo išsunkė žydus, kuriuos jau buvo nurašę iš karto?

UDK 821.113.6-31

Steve Sem-Sandberg
MELO IMPERATORIUS

Iš švedų kalbos vertė *Virginija Jurgaitytė*
Redagavo *Erika Merkytė-Švarcienė*
Tekstą tvarkė *Raimonda Kavaliauskienė*
Viršelį kūrė *Andrius Morkeliūnas*
Maketavo *Alma Liuberskienė*

35 sp. l. Tiražas 1500 egz. Užsakymas Nr.
Išleido OBUOLYS®
(OBUOLYS yra registruotas leidybinis ženklas,
kurį pagal sutartį naudoja UAB MEDIA INCOGNITO)
Butrimonių g. 9, LT-50220 Kaunas
knygos@obuolys.lt | www.obuolys.lt

• Akcijos ir nuolaidos
• Nemokamas katalogas
• Knygų ištraukos
knygos.lt

Spausdino „Standartų spaustuvė“
www.standart.lt | info@standart.lt
Vilnius, Lietuva

Dievas sukūrė ir sutvarkė pasaulį per septynias dienas. Rumkovskiui prireikė trijų mėnesių.

1940 m. vasarį naciai Lodzėje įkūrė antrą didžiausią žydų getą. Jo pirmininku paskyrė Mordechajų Chaimą Rumkovskį, šešiasdešimt trejų metų žydą verslininką ir našlaičių prieglaudos direktorių. Romane *Melo imperatorius* pasakojama epinė geto, kurį ketverius su puse metų diktatoriškai valdė Rumkovskis, istorija. Vedamas nežabotų ambicijų ir įsitikinimo, kad perprato priešų logiką, jis sugalvojo paversti getą gamybiniu kompleksu, kuris būtų nepamainomas nacių režimui kaip didžiausias prekių kariuomenei ir civiliams tiekėjas. Rumkovskis skelbė, kad „žydai darbštumu pelnys sau vietą ateities Europoje". Getas turėjo savo policiją, kalėjimus ir netgi savo pinigus. Tarsi nešališkai pasakodamas faktus, S. Sem-Sandbergas užduoda ir skaitytojui palieka atsakyti klausimus: ar Rumkovskis buvo negailestingas oportunistas, ar garbėtroška nacių režimo bendrininkas? Kaip tokiomis nežmoniškomis sąlygomis gyveno 200 000 geto gyventojų?

Kone dikensiška veikėjų plejada ir kinematografiškai ryškios detalės (autorius meistriškai naudojasi išlikusia 3 000 puslapių geto kronika) įtraukia į šią istoriją kaip retas mūsų dienų romanas ir įtaigiai atskleidžia Antrojo pasaulinio karo epizodą, kuris ne kartą buvo analizuotas ir mėgintas atkurti, bet niekada taip ir netapo trimatis. Rašytojo fantazija ne užuojauta, o supratimu ištrynė plyšį tarp praeities ir dabarties, tarp jų ir mūsų. Kūrinys įvertintas *Augusto* premija, garbingiausiu Švedijos literatūros apdovanojimu, leidžiamas ir komentuojamas visame pasaulyje.

„Perskaityti šią knygą – išbandymas ir privilegija... Ji gali pakeisti gyvenimą. Man sunku prisiminti kitą knygą, kuri būtų padariusi tokį poveikį."

– Hilary Mantel, *Vilko dvaras* autorė, *Man Booker* premijos laureatė

Skaityk komentarus, patikrink kainą!

Kas yra QR kodas? Sužinok: www.knygos.lt/qr

OBUOLYS
SENSACINGI FAKTAI
ISBN 978-609-403-777-1
9 786094 037771
facebook.com/obuolys.lt

• Akcijos ir nuolaidos
• Nemokamas katalogas
• Knygų ištraukos
knygos.lt

Viršelio nuotrauka: Walter Genewein
© *Jüdisches Museum Frankfurt am Main*